EĞİTİM FAKÜLTESİ DERGİSİ

Sahibi :

Eğitim Fakültesi Adına
Dekan

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

Yazı İşleri Kurulu :

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

Yrd. Doç. Dr. Yavuz DEMİR

Yrd. Doç. Dr. Nedim İPEK

Öğr. Gör. Mehmet AYDIN

Öğr. Gör. Cevdet YILMAZ

Arş. Gör. Rıza KARAGÖZ

SAMSUN — 1991 SAYI : 6

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Dr. Ali BULUT
Türk Şiirinde En Çarpıcı Değişmeyi Yapan Garip Akımına İlk Sistemli Tepki : Hisarcılar 1

Yrd. Doç. Dr. Ali Osman COŞKUN
Feyzi'nin Şiir Hakkındaki Düşünceleri 21

Yrd. Doç. Dr. İsmail ÇETİŞLİ
Meslekî Temsilcilik 27

Arş. Gör. Mustafa ÇOLAK
XVI. Yüzyıl Başlarında Merzifon'a Ait İki Tapu-Tahrir Defteri 43

Doç. Dr. Kurtman ERSANLI
Grupla Psikolojik Danışma'nın Yetiştirme Yurdunda Bulunan Gençlerin Kaygı Düzeylerine Etkisi 61

Öğr. Gör. İbrahim GÜLER
XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Askerî Seferlerde Sinop'un Güvenlik ve Asayiş Meselesi 73

Öğr. Gör. Gülten HERGÜNER
Çocuğun Spora Yönelmesinde Ailenin Rolü ve Önemi 87

Dr. Osman İMAMOĞLU
Sporda Doping 93

Yrd. Doç. Dr. Nedim İPEK
Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900) 97

Doç. Dr. Reşide KABADAYI
Samsun'da Çeşitli Liselere Yönelmede Rol Oynayan Sosyo Ekonomik ve Eğitimsel Etmenler 135

Öğr. Gör. Necdet KELEŞOĞLU
Amaç ve Araç Olarak Çeviri 145

Dr. Mustafa KIRCI
Ziya Osman Saba'nın Şiirlerinde Çocukluk Özlemi ve Geçen Zaman 151

Prof. Dr. Bayram KODAMAN
XIX. Yüzyıl Sonunda Güney-Doğu Anadolu'da Fransız Politikası 157

Sayfa

Doç. Dr. Özcan MERT
II. Abdülhamit, Güreş ve Güreşçiler 163

Dr. Mehmet ÖZ
Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus (1455 - 1643) 173

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZBALCI
Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Bazı Romanlarında Ferdî ve Sosyal Tenkit 207

Prof. Dr. Sednik PİRSULTANLI
Türk Boylarında Ozan-Âşık Sanatı ve Onun Millî Hususiyetleri 221

Dr. A. İbrahim SAVAŞ
Mustafa Hatti Efendi'nin Viyana Sefaret Raporu Üzerine 235

Öğr. Gör. Abdullah SAYDAM
Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları 253

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ
Tehcir Olayındaki Gerçekler 271

Doç. Dr. Celâl TARAKÇI
Cenab Şehabeddin (2 Nisan 1871 - 13 Şubat 1934) 281

Dr. Fahrettin TIZLAK
İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler (1834-1836) 293

Doç. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağında Aşiretler ve Cemaatler 303

Öğr. Gör. Cevdet YILMAZ
1980-1990 Arası Dönemde Avrupa'dan Kesin Dönüş Yapan İşçilerimizin Sosyo-Ekonomik Özellikleri 319

Dr. M. Emin YOLALICI
XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Ziraî Üretim 325

Öğr. Gör. Sıddık YÜKSEL
Terim ve Kavram Olarak Edebî Tenkît 331

TÜRK ŞİİRİNDE EN ÇARPICI DEĞİŞMEYİ YAPAN GARİP AKIMINA İLK SİSTEMLİ TEPKİ : H İ S A R C I L A R

Dr. Ali BULUT*

Edebiyatımızda Garip hareketine ilk defa sistemli karşı koyuş 16 Mart 1950'de Ankara'da çıkmaya başlayan Hisar dergisi ve bu dergi etrafında toplanan gençlerden gelir. Bunu, yine Ankara'da 1 Kasım 1952'de çıkmaya başlayan Mavi dergisi etrafındaki kümelenme takip eder. Daha sonra, 1954'de filizlenmeye başlayan ve bir yönüyle Garip akımına tepki olarak doğduğunu sık sık tekrarlayan eğilim, «İkinci Yeni» adıyla Pazar Postası, giderek Dost, sonra Yeditepe, Yeni Dergi vb. yayın organlarında kendini gösterir.

Ellili yılların birbirini takip eden bu eğilimleri, Garip'in açtığı çığıra karşı koyuşta birleşmelerine rağmen, sanat anlayışları ve beslendikleri kaynaklar bakımından farklılık gösterirler. Bu durum, zaman zaman kendi çizgilerindeki edebî zevki ve anlayışı ön plâna çıkarmak arzusuyla, birbirlerine cephe alışı, sert polemikleri doğurur. Edebiyatın tuzu biberi olan bu «kavgalar» bu «çatışmalar» o günlerin şiir ortamına «revnak» verir. Biz bu makalemizde Hisarcılar üzerinde duracağız.

HİSARCILAR

1948-1950 yılları arasında Ankara Halkevi'nde ayda bir yapılan şiir günleri sanatta millî köklere bağlı, Türk şiir geleneğinden kopmadan günün şiirini vermek isteyen ve o yıllarda «şiirimizde yapılan erozyondan» rahatsız olan bir grup gencin tanışmasını ve kaynaşmasını sağlar. Bu kaynaşmanın verimli bir sanat faaliyetini doğurmasında o günlerin «Küllük»ü olan İstanbul Pastanesi'nde yapılan edebiyat sohbetleri, bu gençlere bir

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Öğr. Gör.

yayın organından mahrum olduklarını hissettirir. Nihayet sekiz genç şair, bir dergi çıkarmaya karar verirler. Önlerinde ağabeyleri Munis Faik Ozansoy da vardır. Bu sekiz genç şair : Mehmet ÇINARLI, İlhan GEÇER, Gültekin SÂMANOĞLU, Mustafa Necati KARAER, Osman Fehmi ÖZÇELİK, Hasan İzzet AROLAT, Yahya BENEKAY ve Fikret SEZGİN'dir.

Bu isimlerden M. Faik Ozansoy, Mehmet Çınarlı, Gültekin Sâmanoğlu, İlhan Geçer, M. Necati Karaer Hisar'da bir araya gelmeden önce, şiirleriyle çeşitli dergilerde adlarını duyurmuşlar, Türk edebiyatının malı olmuşlardı.

Hiçbir maddî imkâna sahip olmaksızın ,sırf içlerindeki sanat aşkıyla yola çıkan bu gençlerin o günlerdeki heyecanlarını Gültekin Sâmanoğlu şöyle dile getirir :

> «Üç dört sene evvel bir kış gecesi sanatsever arkadaşlarımdan biriyle Çınarlı'nın odasında tatlı tatlı konuşuyorduk. Tahta merdivenleri yeni silinmiş ahşap bir evin üst katına çıkarken ayaklarımızın nasıl üşüdüğünü hâlâ hatırlarım. Söz dönüp dolaşıp şiire intikal ediyor; bir türlü gerçekleşmemiş ideallerimizin yakınlığına şahit oluyoruz. Sanat babında benim endişelerim onunkilere, onun dertleri benimkilere o kadar çok benziyor ki, birdenbire anlaşıveriyoruz. Diyebilirim ki Hisar'ın doğuşunda o gecenin epey rolü oldu. O güne gelinceye kadar birkaç kere konuşmamıza rağmen, nedense geç vakitlere kadar oturduğumuz o gece bir başkaydı... Neler konuşmuyorduk. Sanki birbirimizi bir daha hiç görmiyecekmişiz gibi her şeyimizi anlatmak hırsıyla çırpınıyorduk. Ne üşüdüğümüzün ne de uykusuzluğumuzun farkındaydık.[1]

Gençler, İstanbul Pastanesi'nde gizli oyla yaptıkları bir seçimle derginin sahipliğine Mehmet ÇINARLI'yı, yazı işleri müdürlüğüne de İlhan GEÇER'i getirirler.

Artık hummalı bir faaliyet başlamıştır. Derginin kapağını ressam Ferit APA hazırlar. Bir kale silueti, bir de «Hisar, Fikir Sanat Edebiyat Dergisi» yazısından ibaret olan kapak kompozisyonunun telif hakkı olarak ressama, bir zarfın içine konulan «iki adet on liralık çekine çekine» uzatılır.

Dergiye ad olarak önce «kale» düşünülür. Fakat kale kelimesinin telâffuz bakımından «e» sesiyle bir düşüş göstermesi ve ağzı doldurmaması

1. Gültekin Sâmanoğlu, Hisar'dan Portreler V, «Mehmet Çınarlı», Hisar, Aralık 1951, S. 20, s. 14.

görülerek, HİSAR adı tercih edilir. Bunda, sanatta güttükleri gayeye uygun bir isimlendirme arayışı içinde olduklarını da söyliyebiliriz. Çünkü onlar, Hisar'ın, yabancı taklitçiliğine karşı millî sanatı, ideoloji baskısına karşı hür düşünceyi, dilde tasfiyeciliğe karşı yaşayan Türkçeyi savunmasını istemişlerdi.[2]

Edebiyatımızda o güne gelinceye kadar adet olduğu üzere, Hisarcılar da ilk sayıda «niçin çıktıklarını» açıklayan bir yazı yazmayı düşünürler. Bu yazıda «neye karşı olduklarını, neyi savunacaklarını» söylemek isterler. Hatta, Mehmet Çınarlı yazıyı kaleme alır. Fakat, Munis Faik Ozansoy bunu doğru bulmaz. Sebebini ise şöyle açıklar: «Herkes çok lâf ediyor, bir iş ortaya getirmiyor. Şunu yapacağız, bunu yapacağız demektense eserlerimizle ne olduğumuzu gösterelim. Yazılarımızı, şiirlerimizi neşredelim, herkes bizim ne olduğumuzu görsün. Başlangıçta böyle bir manifestoya lüzum yok.»[3] Bunun üzerine yazı neşredilmez.[4]

Yalnız, ilk sayıda yer alan Munis Faik Ozansoy'un «Tenkid ve Şiir» adlı baş yazısının son paragrafı ilk işareti verir: «Gerçekten tenkidin kendisi değil hatta gölgesi, rüzgârı mevcut olsaydı, kendisini yeni sanan köksüz şiirin, hâlâ bir kuru yaprak gibi, ortada kalması mümkün olur muydu?..»[5]

Bir yıl süreyle yayınlarına sessiz sedasız devam ederler; şiirlerini denemelerini neşr ederek, 1951 yılı Ocak ayında Çınarlı'nın «Yeni Şiir» başlıklı bir yazısı yayımlanır. Ona göre, yeni şiir diye ortaya atılan acayiplikler şiire ve şaire cemiyetteki itibarını tamamiyle kaybettirmekle beraber, her aklına esenin, eline kalemi aldığı anda, kendisini şair sanıp bol bol saçmalamasını, yüksek perdeden konuşmasını da sağlamıştır. Ayrıca, vezin ve kafiyeden başka «şiir» kelimesinin en geniş şekilde ifade ettiği manayı, akla getirdiği bütün vasıfları toptan inkâr eden, yine de kendisinin şiir cereyanı —hem de ileri ve mütekamil bir şiir cereyanı—

2. Mehmet Çınarlı, «Hisar'dan Hatıralar», Türk Dili, Mayıs 1987, S. 425, s. 304.
3. a.g.y.s. 307; ayrıca Çınarlı ile 18.7.1990 tarihinde yaptığım görüşme.
4. Bunun bir takım mahzurları olur. Şöyle ki, Garip hareketine karşı ilk reaksiyonun Hisarcılardan geldiği, bilerek veya bilmeyerek görmemezlikten gelinir. Çınarlı bu konuda şunları söyler: «Bizim fazla araştırmaya gerek görmeyen edebiyatçılarımız, Garip hareketine karşı ilk reaksiyonun 1960'larda İkinci Yeni hareketi ile başladığını yazar. Cemal Süreyalar vb. Halbuki İkinci Yeni'den çok evvel 1950'de daha kökten Garip hareketine karşı çıkan bir akım var. Bunu gözardı ederler. Bunu kimisi kasden yapar. Kimisi de böyle bir manifesto yayımlamadığımız, ne olduğumuzu pek belli etmediğimiz için, derinlemesine bir incelemeye girmeden, bizi atlar geçer.» (a.g.g.)
5. Munis Faik Ozansoy, «Tenkid ve Şiir», Hisar 16 Mart 1950, S. 1, s. 3-4.

olduğunu iddia etmekten geri durmayan bu hareketin, kısa zamanda bir çok taraftar bulmasının sebebini şairliği bu kadar ucuzlatmış olmasından aramalıyız.

Yeni şiirin öncülerinin «Rakı şişesinde balık olmak», «Yüz paralık bulut istemek», «Evlerinin önünde yoğurt ağacı bitirmek» gibi mantıksızlıkların bir değer taşıdığına inanacak kadar saf, cahil kimseler olmadıklarını biliyoruz diyen Çınarlı, bu cereyandan sıyrılabildikleri zaman, onların güzel eserler meydana getirdiklerini belirtir.

Ne var ki, ortaya attıkları tarzın şair olmak, şiirden anlar geçinmek isteyen cahiller, kabiliyetsizler için bir sığınak vazifesi gördüğü de bir gerçektir. Bu tür kişiler şiiri bir araç haline getirirler. Kendilerini aldattıkları gibi kamuoyunu da aldatırlar. Dergilerde, gazetelerde, sanat toplantılarında birbirlerini göklere çıkarırlar, ileri şair, büyük sanatkâr ilân ederler.

Çınarlı, adı geçen yazısında devamla, yeni sanat maskesi altında gizli oyunlar oynandığına da işaret eder: «Milletlerin tarihiyle bütün bağlarını koparmak, içtimaî kıymet ölçülerini altüst etmek isteyen komünizmin, şimdiye kadar güzel, değerli, mukaddes tanıdığımız her şeye pervasızca hücum eden bu şiir cereyanını ne derece benimsemiş, desteklemiş olduğunu söylemeye lüzum yoktur» der.

«Ey şişe, bey şişe/Gel, gel de bardağıma işe» tarzında ileri şiirleri(!) neşreden bir derginin, Yahya Kemal'in şair olmadığını isbat maksadıyla anket tertiplediğini ve bu ankete verilen cevapların, gerçek kıymetleri inkâr yolunda, ne dereceye kadar ileriye gidildiğini gösteren deliller olduğuna işaret eden Çınarlı, yazısının sonunda üzerlerine düşen görevi ise, şöyle dile getirir: «...Yeni şiir namı altında şiirimizin ve edebiyatımızın daha fazla baltalanmasına, şiir yazmaya heveslenen gençlerin yanlış yollara sürüklenmesine mâni olmanın, şâire cemiyetteki itibarını yeniden kazandırmanın gerçek sanatsever ve milliyetçiler için bir vazife olduğunu hatırlatmalıyız.»[6]

Bu yazının çıktığı 1951 ocağında Hisarcılar Ankara Halkevi'nde bir de şiir günü tertip ederler. Bu şiir günü çok büyük rağbet görür. Başta Nurullah ATAÇ olmak üzere, tanınmış kişilerin katıldığı bu müstesna günde, gelenlere birer Hisar dergisi de takdim edilir.

Dönemin meşhur eleştirmeni Ataç, şiir gününde kendisine takdim edilen sayıda yer alan Mehmet ÇINARLI'nın «Yeni Şiir» başlıklı yazısına,

6. Mehmet Çınarlı, «Yeni Şiir», Hisar, Ocak-Şubat 1951, S. 9-10, s. 12.

ULUS gazetesinde cevap verir. «KARALAMA» başlığı altında kaleme aldığı bu yazısında Ataç, önce, Halkevi'nde yapılan şiir gününde, salonun hınca hınç dolu olması karşısındaki sevincini dile getirir. Saatlerce şiir dinlediklerini, kiminin çok, kiminin de az alkışlandığını, okunan şiirler içinde beğendikleri olduğunu, ama, bunların sayısının iki-üçü geçmediğini belirtir. Sonra sözü Hisarcılara getirerek şöyle der :

> «Hisarcıların şiirde anladıkları başka, benimki başka. Onlar benim sevdiğim şiirleri beğenmiyor, dudak büküyorlar, ben de onların şiirlerinden hoşlanmıyorum. Onlar «akıllı uslu» şiirler istiyor. Bense yenilik uğruna biraz deliliği, saçma sapan söylemeyi de hoş görüyorum.»[7]

Daha 1937'lerden itibaren «yeni şiir»i yazdığı yazılarla sürekli destekleyip gündemde tutan Ataç, «yeni»ye olan sevdasını bu yazısında da açıkça ortaya koyar : «Ah bu yenilik! İnsanoğlunun hazır, tepilmiş yolları bırakıp da kendine yeni yollar açma dileği! Bir derttir belki, olsun, bir tutulduğunuz mu tatlı gelir, kurtulmak istemezsiniz, günden güne artmasını dilersiniz. Aşk gibidir o yenilik sevdası, giderek bir dert olduğunu unutursunuz da ona tutulmayanlara acımağa başlarsınız.»[8]

Böyle bir halet-i ruhiye içinde olan birinin «yeni»ye karşı yapılan tenkitleri cevapsız bırakmıyacağı tabiîdir. Nitekim Çınarlı'nın adı geçen yazısında yeni tarz şiiri tenkit etmesini cevapsız bırakmaz. Üstelik Çınarlı'nın şiirimizde görülen «yıkım»ı kasdederek «mâni olmalıyız» sözünü yanlış yorumlayarak şöyle der :

> «Mehmet Çınarlı kendi anlayışına göre şiirler yazmak, öyle denemelere girişmekle yetinmiyor, Hisar'ın son sayısında, «Yeni Şiir» adlı bir yazısı var, yeni şiire, benim sevdiğim yeni şiire çatıyor... Mehmet Çınarlı işi bununla bırakmıyor, kendinin beğenmediği şiirlerin yazılmasının yasak edilmesini istiyor... Bu sözleri yakıştırmadım Mehmet Çınarlı'ya : Karşılarındakileri susturacak, susturtacak, böylece herkesin sanatı kendisi gibi anlamasını sağlıyacak, zorla kabul ettirecek görüşünü.»[9]

Aslında Çınarlı'nın «mâni olmalıyız» sözüyle kasd ettiği manâ : Karşı neşriyatla mâni olmak, daha iyisini ortaya koyarak mâni olmaktı. Yoksa polisiye tedbirlerle değil tabiî... Maksat, sanatı onların inhisarında bırak-

7. Nurullah Ataç, Ulus Gazetesi, 2 Şubat 1951.
8. a.g.y.
9. a.g.y.

mamak; «fikir ve kalem yoluyla saçılan zehirlerin yine fikir ve kalem yoluyla tesirsiz bırakılması»[10] idi.

Birinci yayın yılını tamamlarken Hisar, artık iyiden iyiye edebî ortamın havasına girmiştir. 1951 Martında Mehmet Çınarlı, «Ataç'ın Bir Yazısı Üzerine» adlı makalesinde ortaya koyduğu görüşlerle, Hisarcıların sanat anlayışının edebiyat çevrelerinde belirlenmesine ve yerleşmesine zemin hazırlar. «Yeni»nin kimsenin tekelinde olmadığını kaydeder. Kendilerinin de yeninin peşinde olduğunu söyler. «Yeni»yi kurarken «eski» ile bağlarını kesmiyeceklerini, Yahya Kemal'in «Kökü mazide olan âti» sözünü rehber edineceklerini belirtir :

> «...Ataç gibi biz de yeni olanı, taze olanı sever ve tutarız. Ama, yeniyi sevmek için —kendi beğendiği şairlerin yaptığı şekilde— eskiyi inkâr etmek, kötülemek lâzım geldiğine inanmadığımız gibi, yeniyi bulmak için sanatı feda etmiye de akıl erdiremeyiz. «Yeni şiir» sözü bir terkiptir. Meydana getirilen eserin «yeni şiir» olabilmesi için, önce şiir olması icap eder. Akla, mantığa uymadığından kimsenin söylemeyi düşünmediği acayip lâf dizelerini, tekerlemeleri bulup çıkarmak şiirde yenilik yapmak değildir.»[11]

Hisar, ortaya çıkışı, sanat ve fikir anlayışı, manâlı kavgalarıyla yoluna devam ederken, dergi adına bir açıklama zarureti duyulur.[12] Bu açıklamada derginin takip edeceği yol ve hedefin başlangıçta ortaya konmamasının sebebi olarak «okuyucuyu kararında serbest bırakmak gösterilir.» «Ne olduğumuzu, ne yapmak istediğimizi lâfla değil eserlerimizle göstermeyi uygun bulmuştuk» denir. Ayrıca, okuyucudan gördükleri alâkanın sevinci dile getirilir.

Daha sonra, bir müdafaa tavrı içinde, bazı açıklamalarda bulunurlar :

> «Önce şiir görüşümüze dair —bilerek bilmeyerek— ileri sürülen yanlış düşüncelere temas edeceğiz. Şiirden ne anladığımız, dergimizde çıkan muhtelif yazılarla kâfi derecede izah edilmiştir. Bu anlayış şiirin dışına, kalıbına değil, içine, özüne bakan; yeniliği zarurî sayan, fakat bunu şekilde, değil, ruhta, muhtevada arıyan ileri bir anlayıştır. Şiirde aruz, hece, serbest diye bir ayırmaya taraftar olmadığımız gibi, bunlardan yalnız bi-

10. Mehmet Çınarlı, «Ataç'ın Bir Yazısı Üzerine», Hisar, Mart 1951, S. 11, s. 5.
11. a.g.y.
12. Hisar, «Açıklamak Gerekirse», Ekim 1951, S. 18, s. 6-7.

rini kabul, diğerlerini reddeden dar bir görüşe de saplanmış değiliz. Dergimize gönderilen şiirlerin hangi vezinle yazıldığına değil, gerçekten şiir olup olmadığına bakarız. Güzel her şiire —ne şekilde yazılmış olursa olsun— Hisar'da yer verdik ve vereceğiz.»[13]

Şiirimizde yapılan erozyonu önleme, geleneğe sahip çıkma gayreti içinde çırpınan gençler, «HİSAR» adına yaptıkları ortak açıklamada —bütün bunlara rağmen— kendilerini arzuculukla itham etmenin manâsını anlamanın güç olduğunu dile getirerek, karşı suçlamaları çürütme gayreti içine girerler. Dergide çıkan şiirlerin dökümünü yaparak, «şimdiye kadar dergimizde yayınladığımız 180 şiirden ancak otuz ikisinin aruz vezni ile yazılmış olduğunu öğrenince acaba ne diyecekler? Diğer 148 şiir hece vezniyle veya serbest olarak kaleme alınmıştır.»[14] demek mecburiyetini hissederler. Bu durum, o yıllarda sanat ortamının ne denli büyük bir «yıkım» ve «inkâr» içinde olduğuna işarettir. Aslında, Hisarcılar serbest veya hece şiirlerde olduğu gibi aruz vezniyle yazılanlarda da dilin, havanın yeni olmasına, kalıbın hâkimiyeti bulunmamasına bilhassa dikkat etmişlerdir.

Yeni bir kabiliyeti yayın sahasına çıkarmak bizi her zaman bahtiyar eder[15] diyen Hisarcılar ortak görüşlerini okura yansıtan «Açıklamak Gerekirse» adlı yazılarını kenetlenmiş bir biçimde, şu inançlı ifadelerle noktalarlar :

> «Hisar ne aruzcu, ne alaturkacı, ne de inhisarcıdır. Bizi muhafazakârlıkla suçlandıranlar, bu tâbirden eskiye körü körüne bağlanıp yeniliği reddetmeyi kastediyorlarsa, çıkardığımız 18 sayı bizim böyle bir düşünceden ne kadar uzak olduğumuzu isbata kâfidir.
>
> Yok, eğer bazı yabancı ideolojilere âlet olmadığımız gibi, bu ideolojilere hizmet edenlere de dergimizde yer vermediğimiz, şiirimizin tabiî gelişme seyrine uyarak, yeniliği ararken köksüzleşmemeye bilhassa gayret ettğimiz için bize muhafazakâr deniliyorsa, bu ithama rağmen de yolumuzu değiştirecek değiliz.»[16]

Bu ilkeler bütününe sıkı sıkıya sarılan Hisar kadrosu müdafaa tavrından sıyrılarak zaman zaman sert saldırılara girişir. Burada edebiyatımızın kötü örneklerle dolup taşmasının rolü büyüktür. Nitekim, Suat UZER, «Ti-

13. a.g.y.
14. Mehmet Çınarlı, «Vezin ve Kafiye», Hisar, Temmuz 1951, S. 15, s. 3.
15. Hisar, «Açıklamak Gerekirse», Ekim 1951, S. 18, s. 6-7.
16. a.g.y.

rilim-Tirilim» adlı yazısında «seviyesizliği» sanat pazarına çıkaranların basitliğini, onların çeşitli gazete ve dergilerde yayımladıkları ürünleri sergiliyerek ifşa eder. Bunlardan ilki, «yenilik uğruna kendisine türlü sıfatlar arayan; hayvanî hisle, mide arasında köprü kurmak sevdasına tutulmuş bir terbiye örneğidir.[17] Son Havadis gazetesinin sanat sayfasında, meşhur münekkit Ataç'ın yazısının yanıbaşında yayımlanmıştır :

Tirilim, tirilim
Ah ben neler bilirim
Beyzanım fıkır fıkır
Neylesin Necdet fakir.

Tirilim, tirilim
Hergelenin biriyim
Aman da pastırma sucuk
Canım da körpe kuzucuk.

Yazısında, mide bulandıran bayağı parçaları sergileyerek okuru uyandırmaya çalışan Uzer, «İşte memleket realitesini kökünden kavramış(!) önünüze seriveren şimşek gibi mısralar»[18] diyerek, bu sefer de Dünya gazetesinin sanat sayfasından bir örnek sunar :

Tanburî Cemil bey çalmıyor plâkta
Plâkta Piçoğlu'nun Tamzarası
Yıllar yılı
Çaktırmadan kimselere
Nasıl da sevdin şu memleketi.

Bir örnek de, bu tür ürünlere bol bol yer veren Kaynak dergisinden gelir :

Kaba bir mesel vardır.
İnek doğurur der köylüler
Öküzün götü ağırır.

Lâmı cimi yok
Mim koyun
«Eski»nin anasını satıyorum.

İşte, o günkü dergilerin ve gazetelerin sanat sayfalarından alınmış edepten, terbiyeden mahrum; bilgi, kültür ve sanattan tamamen uzak bu

17. Suat Uzer, «Tirilim-Tirilim», Hisar, Eylül 1954, S. 53, s. 12-13.
18. a.g.y.

birkaç örnek, bize, şiirimizin nasıl bir «seviyesizlik» ve «yıkım»a doğru sürüklendiğini göstermektedir.

Suat Uzer, yazısında, Hisarcıların tamamiyle benimsedikleri temel bir ilke olan : «Sanat evvela edepli, sonra kültürlü insanların harcıdır.» sözünü kullanarak, «yıkıcı sanat»ın niçin hedef alındığına da açıklık getirmiş olur.

Bu olumsuz gidişi sürdürenlerin asıl maksadı, aslında, sanatın güzellik vasfını yok etmek, sanatı sanat olmaktan çıkarmaktır. Şiirin kaynağının güzellik ve sevgi olduğunu düşünürsek, Türk şiirindeki bu «bayalık»a karşı Hisar çıkışının manâsı şüphesiz daha iyi anlaşılır. Şiirin bu kadar acemi, kültürsüz ve nasipsiz ellerde aldığı perişan hâl karşısında hüzün duyan genç Hisar kadrosu, sanatın her şeyden evvel kendisine, sonra insana saygı istediğinin şuurunu taşır.

Büyük güçlükler aşılarak yayın hayatında altıncı yıla gelindiğinde, zaman zaman şöyle bir dönüp geriye bakılınca, yapılan mücadelenin anlamı daha da anlaşılmaktadır. Mehmet Çınarlı 1955 Martında, Hisar'da kaleme aldığı «Altıncı Yıla Girerken» adlı yazısında, o güne gelinceye kadar hangi zorluklarla karşılaştıklarını şöyle dile getirir :

> «Hele birinci sayı bir çıksın, derginin adı duyulsun, yolu ve hedefi hakkında bir fikir edinilsin, her şey düzelir diye başlarsınız. Bütün didinmenize rağmen ilk sayı istediğiniz gibi olmamıştır. Baskı kötü, tertip kusurludur. Yazılar istediğiniz olgunluk ve güzelliğe erememiştir. «Ha gayret!..» der, bu eksiklerin bir kısmını ikinci, bir kısmını üçüncü sayıda gidermeye çalışırsınız. Bir gün bakarsınız ki, derginiz istediğiniz mükemmeliyete yaklaşmış, ama etrafınızdaki ilgi çemberi bir adım bile genişlememiştir. Yine okuyucunuz bir kaç meraklı, yine takdirkârınız bir kaç dosttur.»[19]

Bu güçlükler altıncı yıla girerken de artarak devam eder. Hisar'ı çıkaranlar bütün boş zamanlarını dergiye ayırırlar. Bu durum, onların geçimlerini sağlayan esas mesleklerinde ilerlemelerine, bizzat edebiyat sahasındaki çalışmalarına —okuyup yazma gibi— sekte vurur. Okuyucu sayısı dergiyi rahatça yaşatacak bir yüksekliğe ulaşmamıştır. Satıştan doğan üçbeş kuruş haklarını alabilmek için Anadolu bayileri ile adeta savaşılır. Derginin geliri, ancak kâğıt ve baskı masraflarını karşıladığı için, hiç bir yazara te'lif hakkı, hiç bir yardımcıya emeğinin karşılığı ödenemez. Derginin yalnız malî ve hukukî mes'uliyeti, genel idaresi değil; musahhihliği,

19. Mehmet Çınarlı, «Altıncı Yıla Girerken», Hisar, Mart 1955, S. »9, s. 3-4.

kâtipliği, odacılığı bile bizzat kendilerine düşmektedir. Bu yıpratıcı faaliyet, karşılığında maddî hiçbir şey getirmediği gibi, «mütevazi bütçelerinde delikler de açar.»[20]

Bütün bu sıkıntılar boş değildir tabiî. Onların bu mücadelede teselli bulacakları birçok nokta vardır. Hisar'ın çıktığı günlerde bir kısım sözde edebiyat dergileri sanatı en iğrenç maksatlara âlet etmekten çekinmiyor, onu yoketmek için ellerinden gelen gayreti sarfediyor, diğer bir kısım edebiyat dergileri ise onların bu hareketlerine seyirci kalıyordu. «Her türlü maskaralık, her türlü âdilik «yeni sanat», «ileri sanat» maskesi altında sürülüyor; buna karşı kimse sesini çıkarmıyordu.»[21]

Hisar'ın varlığı ve mücadelesi önceki yıllara göre durumu değiştirmiştir. Her ne kadar, «yeni sanat» adına sahteyi, bayağıyı yutturmaya; millî menfaatlerimize aykırı politik ve ideolojik kımıldanışları ileri bir sanat hareketi olarak göstermeye çalışan dergiler varlığını sürdürse de, artık, Hisar'ın yayın alanına girmediği yıllarda olduğu gibi meydanı boş bulamıyorlar. Sanatın kirli maksatlara âlet edilemiyeceğini, bir takım acayiplik ve saçmalıkların sanatla ilgisi bulunmayacağını haykıran Hisarcıların, karşılarında kurdukları kuvvetli cephe ile sarsılmaktadırlar.

Zamanla Hisar dergisinin de, onun cephe aldığı kimselerin de içyüzleri çok iyi anlaşılır. Hisarcılar bu süre içinde maddî hiçbir kazanç elde edememişlerdir ama, kütüphanelerimize temiz basılmış, tertibi, tanzimi hususunda titizlikle çalışılmış 59 sayılık bir Hisar kolleksiyonunu kazandırmışlardır. Üstelik sanat dışı hiçbir maksada hizmet etmeden bu başarı elde edilmiştir.

1955'lerde, yayın alanına çıkışından beş yıl sonra Hisar dergisi, edebiyat dünyamızda dostunun da, düşmanının da artık anlamış olduğu yolu, havası; aynı görüş etrafında toplanmış yazar ve şairleriyle başlıbaşına bir varlıktır. 1950'de ikinci sayının sonunda yaptıkları tanıtımda şöyle diyorlardı : «Sevgili okuyucularımız!.. Elinize aldığınız bu mecmua, onu çıkaranlar için, ne bir kazanç vasıtası, ne bir şöhret kapısı, sadece yüksek bir idealin tahakkuku uğrunda yapılan mütevazi hamlelerin ifadesidir.» Bu sözler de bize, Hisar'ın çıkışının bir tesadüfün sonucu olmayıp, edebiyat dünyamızda belli bir anlayışın, plânlı-programlı aksiyonu olduğunu göstermektedir.

---

20. Mehmet Çınarlı, «Altıncı Yıla Girerken», Hisar, Mart 1955, S. 59, s. 3-4.
21. a.g.y.

Birinci sayıdan 63. sayıya kadar derginin sahipliğini üstlenen Mehmet Çınarlı, bu görevi Fehmi Özçelik'e devreder. Özçelik üzerine aldığı bu sorumluluğu 75. sayıya kadar sürdürür. Bu sayıdan sonra elde olmayan nedenler yüzünden Hisar yayınına bir süre ara verir.[22]

1957'den 1964'e kadar süren Hisarsız yıllar, onların daha bir güçlenerek geniş bir okur karşısına çıkmaları bakımından iyi bir yetişme ve «pişme» dönemi olarak kabul edilebilir. Munis Faik Ozansoy kapanma dönemini «Yeni Yılın Eşiğinde «Hisar» adlı yazısında şöyle değerlendirir :

> «Hisar 1950 yılında doğdu. Kendisini ancak aile ve dost çevrelerine tanıtmağa yetecek yedi yıllık bir çocukluk çağından sonra, bir süre kayboldu. Bu kaçış ve saklanışı, daha geniş bir okuyucu topluluğu karşısına çıkabilmek için bir hazırlanış, bir çeşit okul ve yetişme dönemi sayabilirsiniz. Nitekim Hisar 1964 başında, daha güçlü ve kararlı olarak, yayın hayatına tekrar girecektir.»[23]

Yıllarca önce dudaklardan dökülen «Hisar gibi bir dergi insana ne şöhret getirir, ne de para. Böyle bir dergiyi çıkarmanın biricik zevki, yeni çıkmış, tertemiz bir sayıyı elinize alıp karıştırmak, «İşte güzel bir sayı

---

22. Mehmet Çınarlı, Hisar'ın kapanma hadisesini şu şekilde nakl eder: «Kurulduğu günden beri derginin yükünün büyük bir kısmını ben yüklenmiştim. Benimse durumum 1955 yılından sonra öyle bir yükü taşımaya elverişli olmaktan çıkmıştı. Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü'nde ağır bir görev getirilmiş, üstelik de evlenmiştim. Beni, dairelerin paydos saatinden bir hayli sonra, yorgunluktan zonklayan bir kafayla geri gönderen bir işim, akşam sofrasında —Haklı olarak— gelmemi bekleyen bir eşim vardı... 1955 yılı Ekim ayında, Ankara'da bulunan Hisar kurucuları ile yaptığımız bir toplantıda, durumu arkadaşlara açıkladım, benim bu işi daha fazla yürütemiyeceğimi, dergiyi bir başkasının yönetimine vermek veya kapatmak şıklarından birini tercih etmelerini istedim. Konu uzun uzun tartışıldı. Sonunda, dergi sahipliğinin, içimizde durumu en elverişli olan Osman Fehmi Özçelik'e devredilmesi ve derginin onun yönetiminde yayınına devam etmesi kararlaştırıldı. Özçelik, sorumlu müdürlüğü muhafaza eden İlhan Geçer'in de yardımıyla Hisar'ı, 1956 Ocak ayından başlayarak bir yıl daha yayınladı. Fakat bir yıl sonra, öteden beri mevcut olan güçlüklere bir de kâğıt darlığı eklenip, Hükümet yayınladığı bir Kararname ile gazete ve dergilere kâğıt tahsisini, bir sanat dergisince yerine getirilmesi hemen hemen imkânsız olan, ağır şartlara bağlayınca, O da, benim bir yıl önce yaptığım teklifin ikinci alternatifiyle karşımıza geldi: Derginin yayınına son vermek. İçimiz sızlayarak teklifi kabul ettik.» (Mehmet Çınarlı, Sanatçı Dostlarım, «Mustafa Necati Karaer», s. 88.)

23. Munis Faik Ozansoy «Yeni Yılın Eşiğinde Hisar», Hisar, Ocak 1967, S. 37, s. 3.

daha çıkardık.» diyebilmektedir.[24] Bu samimi duygular 1964 yılı başında yeniden dile gelir. Sanat severlerin bir türlü yokluğuna katlanamadıkları Hisar, Mehmet Çınarlı'ntn «Yeniden Çıkarken »adlı başyazısıyla Türk okuruyla kucaklaşır. Dış kapakta yer alan «Jean Cocteau» dan bir desen Hisar'ın birinci devresinde de olduğu gibi, bütün sanatları kucakladığının güzel bir işaretidir.

Çınarlı bu ilk sayıda duygularını okurla şöyle paylaşır:

> «Hisar'ın bundan önceki 75 inci sayısı Ocak 1957'de çıkmıştı. Aradan tam 7 yıl geçmiş. Yedi yıl ondan ayrı kalmanın ezikliğine kendimizi alıştırmak için boşuna çalıştık. Karşılaştığımız her sanatsever bize Hisar'ın neden çıkmadığını soruyor, gösterdiğimiz sebeplerden hiçbirini yeterli görmeyerek, onu yeniden çıkarmamız gerektiğine bizi inandırmaya çalışıyordu.
>
> Yayınlandığı sırada büyük ilgi görmüş, fakat kısa zamanda unutulmuş dergiler vardır. Hisar yayınını kestikten sonra unutulmadı; tersine daha çok özlenip aranmaya başlandı. Artık yayınlanmadığı sırada onun bazı sayılarını bir dost evinde veya genel kitaplıkta ilk defa görüp heyecanla bize mektup yazanlar olmuştur.[25]

Gerçekten de «HİSAR», eski sayılarını edinmek isteyenlerin yedi yıldan beri, arkası kesilmeyen ilgi alanıdır. Dost ve düşman nezdinde çıkmadığı süre içinde o «kendini aratan dergi»dir.[26]

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Hisar 1950 yılında memleketimizin sanat hayatında kuvvetle hissedilen bir eksiklikten doğmuştu. İkinci yayın dönemine başlarken de aynı ihtiyaçlar kendini kuvvetle hissettirmektedir.

---

24. Mehmet Çınarlı, «Hisar Dergisi Hakkında», Hisar, Nisan 1955, S. 60, s. 4.
25. Mehmet Çınarlı, «Yeniden Çıkarken», Hisar, Ocak 1964, S. 1, s. 3.
26. Bu konuda İlhami Soysal 16 Eylül 1956'da Pazar Postası'nda şöyle der: Hisar gibi dergiler yayınlarına normal olarak devam ederlerken insan bunları devamlı okusa da yaygaracı ve şımarık olmadıkları için pek umursamıyor. Her aybaşı çıkıyor, alıyorsunuz okuyorsunuz ve kaldırıp koleksiyonunuza koyuyorsunuz. Bir eksiklik veya fazlalık hissetmiş olmuyor gibisiniz. Ama vaktaki bu alttan alta, yavaştan yavaşa tiryakisi olduğunuz dergi bir ay çıkmasın, araya bir aksaklık girsin işte o zaman anlıyorsunuz böyle bir dergi. nin olmayışının hayatınızda yarattığı büyük boşluğu. Hisar için böyle oldu. Yedi yıldır alışageldiğimiz bir derginin Ağustos sayısı çıkmayınca âdeta arandık. Ancak eylülde yeniden Hisar çıkageldi de bir hasretimize kavuşmuş gibi olduk.

Çınarlı o günkü sanat ortamının durumunu şu şekilde tesbit eder: «Sanatı şu veya bu maksat için maske olarak kullananlardan memleketimiz bugüne kadar çok çekti; bugün de çekmektedir. Sanatın, yazarlığın ciddi bir iş olduğunu unutanların sayısı bugün dünkünden çok daha fazla. Sadece şöhret peşinde koşanların bu memleketin diline ve zevkine indirdikleri darbeler hızını şiddetini gittikçe artırıyor.»[27]

Hisar'ın bu sanat parazitlerinden kurtulmak, onlarla savaşmak isteyenlerin, iç huzuruyla sığınabilecekleri bir kale olduğuna işaret eden Çınarlı, onu çıkaranların ve onun sayfalarında yazanların, dün olduğu gibi bugün de gerçekleri söylemekten çekinmiyeceklerini, kalemlerini hiçbir şey için kiralamayacaklarını vurgular.[28]

Fikir ve sanat hayatımıza millî hareketi getiren, yaşayan Türkçeyi güçlendiren, millî hayata renk, ruh ve soluk kazandıran bir edebiyat mektebi olma yolundaki çalışmalarına, ikinci yayın döneminde, daha bir derinlik ve hız katan Hisarcılar, 1967 Şubat'ında Türkiye Radyolarının Anadilimiz saatlerinden birini Hisar'a ayırması üzerine, sanat anlayışlarını ve bu doğrultuda ortaya koydukları eserlerden küçük bir demeti de geniş bir kitleye sunma imkânını bulurlar. Bu programda, derginin dil anlayışı, çalışmalarına yön veren belli başlı ilkeler, derginin kuruluşu ve diğer konularda sorulan sorular Yazı Kurulu Üyeleri tarafından cevaplandırılır. Hisar kurucularını 16 Mart 1950 yılında, ilk çıkışlarında bir araya getiren ve o zamandan beri birbirinden ayırmayan şüphesiz ki, sadece dostluk ve arkadaşlık duygusu değildir. Onların topyekûn gönül verdiği ve üzerinde tam olarak anlaştığı ilkeler vardır. «Radyoda Hisar Saati» adlı programda bir defa daha dile getirilen bu ilkelerin başında «sanatin bağımsızlığı» gelir. Bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirirler :

> «Bize göre şairin ve yazarın kalemini herhangi bir ideolojinin emrine vermesi onun bir sanatçı olarak ölümü demektir. Sanat eserinin bir propaganda vasıtası haline getirilmesinin kesinlikle karşısındayız.»[29]

Bu sözlerle onlar, tabiî ki sanatçı fildişi kulesine çekilsin, toplumun dertleriyle, millî davalarla ilgilenmeden sanatını düşünsün demek istemi-

---

27. Mehmet Çınarlı, «Yeniden Çıkarken», Hisar, Ocak 1964, S. 1, s. 3-4.
28. a.g.y.
29. Hisar, «Radyoda Hisar Saati», Şubat 1967, S. 38, s. 16.

yorlardı. Nitekim Mehmet Çınarlı'nın «Kolay Değil» başlıklı şiirinin şu iki beyiti bunun en açık delilidir :

«Baktıkça dertli yüzlere kalmaz sevince yer;
Gördükçe ağlayanları gülmek kolay değil.
.....
Hep şi'ri dinlemek, unutup inleyenleri,
Bir taş duvarlı köşke çekilmek kolay değil.»[30]

Tabiî ki, sanatçı duygulu bir insan olarak çevresinde olup bitenlere ilgisiz kalamaz. Milletinin yaşamakta olduğu olaylar elbette onu da etkileyecek ve bu etkinin izleri eserlerinde görülecektir. Ancak Hisarcıların kabul etmediği, içlerine dert olan şey; sanatçının tabiî ve hür bir duyuş ve düşünüşle içinde yaşadığı toplumu dile getirecek yerde, bir ideolojiye saplanıp eserlerinde toplumu o ideolojinin emrettiği şekilde görmeye göstermeye çalışmasıdır. Peşin hükümlere göre sun'î olarak yaratılmış bulunan bu eserler gerçek birer sanat eseri olmadıkları gibi, topluma da çok defa fayda yerine zarar verirler. Yurdumuzda bilhassa aşırı sol ideolojiye saplananların edebiyatımızı büyük ölçüde etkileri altına aldıklarını üzüntüyle müşahedl eden Hisarcılar, «Bizi Hisar'da birleştiren sebeplerin başında bu üzüntü gelir.»[31] diyerek, «sanatın bağımsızlığı» konusunda gösterdikleri hassasiyeti dile getirirler.

Hisar'ın yayın dönemi boyunca yaptığı en büyük hizmet, ,sanat dışı davranışların tehlikeli çalkantısına kapılmış olan gerçek sanat gemisini kurtarmakta, kendi imkânları içinde gösterdiği büyük çaba olmuştur.

Hisar'ı çıkaranların üzerinde birleştikleri ikinci ilke, modern Türk edebiyatının Batı'nın bir kopyası olmaktan çıkarılıp millî bir karaktere kavuşturulmasıdır. Onlara göre, Batı edebiyatının iyice incelenip, bu edebiyatın ürünlerinden faydalanılması elbette lüzumludur. Ama bu faydalanma hiçbir zaman «taklitçilik» ve «kopyacılık» şeklinde olmamalıdır.[32] Yenilik dönemi edebiyatımızın en büyük meselelerinden biri olan «taklitçilik» ve «kopyacılık» meselesinde Hisarcıların gösterdiği hassasiyet takdire şâyandır. Son çeyrek asırda büyük şair, ileri şair diye takdim edilenlerin bir çoğunun ortaya getirdikleri eserlerin, Batı'daki asılları birer ikişer bulunup çıkarıl-

30. Mehmet Çınarlı, «Kolay Değil», Gerçek Hayali Aştı, s. 33.

31. Hisar, «Radyoda Hisar Saati», Şubat 1967, S. 38, s. 16.

32. a.g.y., s. 18.

dıkça, hangi şairlerin gölgesi olduklarını mısra mısra, kelime kelime tesbit etmek mümkün olabilmektedir.[33]

Bir milletin edebiyatının, o milletin ruhunu, mizacını, özelliklerini aksettirmesi gereğine inanan Hisarcılar, sanat eserinin millî bir karekter taşımasından yanadırlar. Onlara göre, sanat eserinin millî bir karekter taşıması, her şeyden önce, o milletin asırlar boyunca emek çekerek ortaya getirdiği kültür hazinesiyle beslenebilmesine bağlıdır. Bu hazineden faydalanabilmek ise, geçmişte yetişmiş büyük Türk sanatçılarını red ve inkârdan vazgeçerek, dikkatle inceleyip, benimseme yolunu tutmakla mümkün olur.

---

33. Mehmet Çınarlı, Melih Cevdet'in «Telgrafhane»si üzerine Hisar'da yazdığı «İki Kitabın Düşündürdüğü» adlı yazısında (Haziran 1952) geleneğe sırtını dönerek, Batı'yı olduğu gibi «taklit»e yönelenlerin bu işi ne dereceye götürdüklerini örnekleriyle şu şekilde sergiler: «Bizde şu acayip şiirin öncüleri sayılan şairlerden Fransızcaya tercümeler yapıldığını duyan bir arkadaşımız «aman dikkat etsinler, asılları meydana çıkar» demişti. Fransızcaya yapılan tercümeleri bilmem ama, Türkçeye yapılan çevirmeler bu muhterem öncülerin eserlerinin asıllarını sık sık meydana çıkarıyor. Melih Cevdet'in «4x400 Engelli» başlıklı tekerlemesini (YAPRAK) dergisinde okuduğum zaman: «Bunu bir şiir saymak mümkün olmazsa da nükte fena değil» demiştim. Meğerse nükte de şairimize ait değilmiş!.. Melih Cevdet'in «4x400 Engelli»si ile, Jacgues Perevert'in Yeryüzü'nün 8 inci sayısında tercümesi neşredilen Aile-i Âlâ'sını beraber okursak bunu açıkça görebiliriz :

4x400 Engelli	Âile-i Âlâ
Birinci Osman	Lui I
Birinci Orhan	Lui II
Birinci Murat	Lui III
İkinci Osman	Lui IV
Üçüncü Orhan	Lui V
Dördüncü Ahmet	Lui VI
Beşinci Mehmet	Lui VII
Üçüncü Osman	Lui VIII
Altıncı Mehmet	Lui IX
Dayan Mehmet	Lui X
Dördüncü Osman	Lui XI
Yedinci Mehmet	Lui XII
İkinci Osman	Lui XIII
Üçüncü Ahmet	Lui XIV
Haydi Mehmet	Lui XV
Mehmet Birinci	Lui XVI
Melih CEVDET	Lui XVII

Sonra ne şu ne bu, ne siz ne biz... Bu yirmiyi saymaktan aciz herifler de kim?.
Jacgues PREVERT

Munis Faik, «Tehlike Çizgisi» adlı yazısında bu meseleyi şu şekilde ortaya kor:

> «Şuna buna benzeme özentisinden vazgeçerek iyi kötü kendimiz olmayı kabul etmedikçe ne millî edebiyatımız, ne de başka edebiyatlar arasında yer alma iddiamız olabilir. Uluslararası itibar görebilmek için, bir yazarın veya eserin, önce ulusal değeri, kendi yurdunun ve milletinin gerçeklerini yansıtan ve bu özelliğiyle kendini benzerleri arasında kabul ettiren kişiliği olmalıdır. Halbuki biz, uluslararası değeri başkalarına, herkese benzemekte sanıyoruz.»[34]

Hisarcıların yayın hayatı boyunca hiç ayrılmadıkları ve titizlikle korudukları üçüncü ilke: «Yeni mutlaka eskiye dayanacak, eskiden kuvvet alacaktır» görüşünde yansır. Bu anlayışa göre, «sanatta yenilik, eskiyle bütün bağları koparıp soysuzlaşmak demek değildir.»[35]

Sırtını geleneğe dayanmayan hiçbir sanatçı kalıcı olamaz. Bunun şuurunda olan Hisarcılar, bu yüzden Yahya KEMAL'in «Ne harâbî ne harabâtiyim/Kökü mâzide olan âtiyim» beyitini rehber edinerek, köklerinden kopmadan bugünün sanatını vermişlerdir.

Bir anlaşmalar sistemi olan «dil», Hisar kadrosunun, çok önem vererek üzerinde durduğu dördüncü ilkedir. Onlar, yaşayan canlı Türkçe'nin edebiyat dili olmasından yanadırlar. Halkın konuştuğu dilden ayrı bir yazı dili, adeta yeni bir divan dili yaratılmasını son derece zararlı bulurlar.[36]

Bu ilke çerçevesinde Hisarcılar zaman zaman «dil kavgaları»na da girmişlerdir. Bunların başında Munis Faik'in Nurullah Ataç'la tartışması gelir. Ataç, Türk Dili dergisinde yazdığı yazılarla bu münakaşayı fikir plânından çıkarıp «polemiğe» dönüştürür. Munis Faik bu durumu şöyle tavsif eder:

«...Sonra, biliyorum, Türk Dili dergisinde Nurullah Ataç nasıl olsa yazılarımı en az beş misli büyülterek yayacaktır. Dikkat etmişsinizdir, onun yazıları bir müddetten beri fıkralarımın ardından bir gölge gibi uzanıp sürükleniyor... Kendisine mahsus düşüncesi, söylenecek sözü olmayanın kalem sermayesini başkalarının yazılarında araması, onların sırtından geçinmesi zarurettir. Şiir: Yazamaz; Hikâye roman: Beceremez; Gerçek tenkit

34. Munis Faik Ozansoy, «Tehlike Çizgisi», Hisar, Nisan 1966, S. 28, s. 3.
35. Hisar, «Radyoda Hisar Saati», s. 18.
36. a.g.y.

yapmağa da yaradılışı elverişli değil. O halde yapabileceği tek şey sizin benim yazılarımız üzerinde dedi-kodudur...»[37]

Dilimize karşı gösterilen saygısızlığın, onu sevmememizden kaynaklandığına işaret eden Munis Faik, bir başka yazısında «dil davamız»ın «hakir» görülmesinden yakınır. Ayrıca, hiç bir milletin kendi diline karşı bizim bir zamandan beri takındığımız tavrı, reva gördüğümüz muameleyi göstermediğini belirtir. Öz dilimizi hakir gören cereyanın evvelâ kelimelerde aşırı bir menşe tefriki ile başladığını, giderek dilimizi kabîle dillerinin yavanlığına döndürdüğünü kaydeder. Bunun sonucu olarak, günlük ihtiyaçların ifadesinde bile birbirimizle zor anlaşır olduğumuzu, Türk dilinin en basit düşünceyi ifadeye yetmez hâle geldiğini söyler.[38]

Hisar'ın «dil meselesi» üzerindeki hassasiyeti ikinci yayın döneminde, bazı akademik imzaların iştirakiyle de yoğun bir tartışma ortamını doğurur. 1964'ten itibaren, hemen hemen her sayıda, dil ile ilgili, ya bir ya da iki yazı bulmak mümkündür.[39] Bunda o yıllarda, «Türk Dil Kurumu»nun «dilde

37. Munis Faik Ozansoy, «Bir Yazı Etrafında Söylenenler», Hisar, Kasım 1952, S. 31, s. 3.

38. Munis Faik Ozansoy, «Dilde Soysuzlaşma», Hisar, Ağustos 1954, S. 52, s. 3.

39. Söz konusu yazılardan bir kaçını burada belirtmek isteriz: Mustafa Necati Karaer, «Türkçe'de Yabancı Kelimeler», Şubat 1964, S. 2, s. 14; «Sanatçının Dili», Mart 1964, S. 3, s. 7-8; Munis Saik Ozansoy, «Dilde Ölçü», Nisan 1964, S. 4, s. 3; «Özelleştirme Değil, Bulandırma...», Temmuz 1965, S. 19, s. 3; «Dile Saygı», Şubat 1966, S. 26, s. 3; «Kutsal Savaş», Mart 1967, S. 39, s. 3; «Yine Dil Konusu», Eylül 1968, S. 57, s. 3; Faruk K. Timurtaş, «Dil ve Dilde Devrim», Nisan 1964, S. 4, s. 11; «Dilde Yenilik ve Yeni Kelimeler Meydana Getirilişi», Temmuz 1964, S. 7, s. 12; «Dil Dâvasının Esas Noktaları», Ağustos 1964, S. 8, s. 7; «Dil Dâvasının Çözümü», Şubat 1965, S. 14, s. 13; «Günlükten Notlar», Ağustos 1965, S. 19, s. 11-2; «Gerçek Dil Bayramı», Kasım 1965, S. 23, s. 7-9; Turgut Özakman, «Gene Dil Sorunumuz», Eylül 1964, S. 9, s. 14-16; Selâhattin Batu, «Çirkin Türkçe», Mart 1965, S. 15, s. 3; «Dilde Kördöğüşü», Mayıs 1965, S. 17, s. 7-9; «Dili Öldürmeyelim», Haziran 1965, S. 18, s. 3; «Kelimelerin Dünyası», Temmuz 1965, S. 19, s. 8-9; «Uydurmacılığı Bırakalım», Ağustos 1965, S. 20, s. 8-10; «Dil Pelesengi», Aralık 1965, S. 23, s. 5-7; «Halk Ağzı mı Kültür Dili mi?», Ocak 1966, S. 25, s. 14-15-31; Mehmet Çınarlı, «Dil Üzerine», Mart 1965, S. 15, s. 16-17; «Yine Dil Üzerine», Nisan 1965, S. 16, s. 3-4; «Safsata», Mayıs 1965, S. 18, s. 11-12; Nurettin Sevin, «Gelişen Türkçe'de Zevk İnceliği», Temmuz 1965, S. 19, s. 16-18; Mehmet Kaplan, «Dil ve Kültür», Ekim 1965, S. 19, s. 11-12; M. Necmettin Hacıeminoğlu, «Gene Radyonun Dili Üzerine», Ocak 1967, S. 37, s. 12; «Edebiyatımızın Taş Yığınları», Ekim 1967, S. 46, s. 14-15; Tarık Buğra da «Mehmet Nazım» takma adıyla yazdığı sert yazılarla katılır bu dil münakaşalarına: Mehmet Nazım, «Öztürkçe Masalı», Şubat 1967, S. 38, s. 3-4; «TDK'nın Otopsisi», Nisan 1967, S. 40, s. 26-27; «Biraz Utanmaz mısınız?», Eylül 1967, S. 45, s. 5; «Türkçe'yi Sevmek», Ekim 1967, S. 46, s. 6.

tasfiyecilik»i son haddine vardırmasının, «dilde devrim» gibi ideolojik bir sloganla, Türk dilini yoksullaştırmak istemesinin payı büyüktür. Nitekim, Munis Faik, bu olumsuz gidişe karşı, tepkisini şu şekilde belirtir:

> «Dil kâfirlerinin, yeni bir Haçlılar seferini andıran bu şuursuz hücumuna göğüs germek, kutsal bir kalem savaşına katılmak demektir ki, biz buna, hokkalarımızdaki mürekkebin değil, damarlarımızdaki kanın son katresi tükeninceye kadar seve seve devam edeceğiz. İnanmayanlara karşı bir inanç savaşıdır. bu.»[40]

Bu ilkelerden hiç taviz vermeden enerjik bir yenilikle şuurlu gelenekçiliği atbaşı yürüten Hisarcılar, geçmişten gelen sanat değerlerimizin başarıyla tazelenebileceğini gösterirler. Hisar'ın kuruluşundan kapanışına kadar geçen otuz yılı aşkın süre içinde (16 Mart 1950-Aralık 1980) kadrosuna 500'ü aşkın miza girmiştir.[41] Bu şair ve yazarlardan büyük bir kısmı edebiyat tarihimize mal olmuş, tarafsız bir gözle hazırlanan antolojilere alınmıştır.

Hisar'ın 20 ciltlik külliyatının, sadece, cilt fihristlerinde gözgezdirmek bile, onun genç kabiliyetlere açık bir dergi olduğunu ispatlar. Yayın hayatı boyunca dar bir kadronun içine sıkışıp kalmamıştır. Sözgelimi, 1964'te ikinci yayın döneminin getirdiklerini toplayan beşinci ciltte, Fıkra ve makalede 66 değişik imzanın 268 yazısı; hikâyede 16 ayrı kalemden çıkmış 43 hikâye; şiirde ise, 81 şairin 206 verimi yer almaktadır. Buna, resim ve desende 43 imzaya ait 76 ürünü de eklersek Hisar'ın «Fikir ve Sanat Dergisi» olarak taşıdığı fonksiyonu daha da netleştirmiş oluruz. Çünkü o, bu hüviyetiyle, özellikli gençler için, öz değerlerimize ve millî sanata düşman olan çevreler karşısında müşfik bir sığınak, edebî bir «mektep» olur.

Tarihin bir mezarlık olmadığını, eskinin ille de «köhne» sayılamıyacağını, yaratıcı yeniliklerin sağlam geleneklerle güçleneceğini ispat eden Hisar, Marksist edebiyata kapalı kalır. Bazı solcu eleştirmenlerin genellikle «gelenekçilik»e yönettiği suçlama, «toplum dertlerine ilgisizlik»tir.

---

40. Munis Faik Ozansoy, «Kutsal Savaş», Hisar, Mart 1967, S. 39, s. 3.

41. Mehmet Çınarlı, «Hisar'dan Hatıralar», Türk Dili, Mayıs 1987, S. 425, s. 305; 1975 yılında, Hisar'ın 25. kuruluş yıldönümü dolayısıyla Millî Kütüphane'de yapılan toplantıyı idare eden Yavuz Bülent Bâkiler, 1975 yılına kadar Hisar'da 422 şairin şiirinin çıktığını söyler. Yavuz Bülent'in alfabetik sıraya göre hazırlamış olduğu bu döküm daha sonra Hisar'da da yayınlanır: (Hisar, Nisan 1975, S. 136, s. 30-31-32).

Oysa Hisar şairleri Anadolu'nun ihmal edilmişliğini görürler ve işlerler. Onlar, Anadolu insanını ve dertlerini ideolojilerine alet olarak kullananların aksine, Anadolu'ya medeniyetin nimetlerinin götürülmesini isterler. «Anadolu'nun çorak toprakları arasında boy gösterebilmiş, rengini ve kokusunu duyurabilmiş kır çiçekleri»[42] gibi, Anadolu'nun ücra köşelerinde, çalışkanlıkları ve sabırları dışında hiçbir destekleri olmadan okumayı başarabilen Hisar'a gönül veren bu idealist sanatçılar, Anadolu gerçeğinin canlı şahitleridir.

42. Alemdar Yalçın, «Garipçiler ve Hisarcılar», Türk Edebiyatı, Kasım 1983, S. 121, s. 39.

FEYZİ'NİN ŞİİR HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Yrd. Doç. Dr. Ali Osman COŞKUN*

İslâm medeniyeti tesiri altında gelişen ve altı yüz yıllık ömrünü tamamlayıp yerini Tanzimat edebiyatına bırakan Divan edebiyatımız, hiç şüphe yok ki, bizim öz malımızdır. Kendine özgü bir sanat anlayışı olan bu edebiyatımız, binlerce şair yetiştirmiştir. Bu şairlerimizin yüzde elliden fazlasının divanı vardır. Bu bakımdan şairlerimizi birinci sınıf, ikinci sınıf hattâ üçüncü sınıf diye ayırmadan hepsine aynı gözle bakıyor ve meydana getirdikleri eserlerden dolayı hürmet duyuyoruz.

Elbette bütün şairlerimiz aynı güçte ve güzellikte şiir söyleyememişlerdir. Fakat, Divan edebiyatının nesirden çok bir nazım edebiyatı olduğu göz önünde bulundurulursa her şairin kendine has bir ifade tarzının olduğu ve orijinalliğinin bulunduğu da bir gerçektir.

Bilindiği gibi Divan şairlerimiz şiirlerinde, özellikle gazellerinde bütün konulara ilgi duydukları halde, en çok üzerinde durdukları unsur, sevgili ve sevgilinin güzellik unsurları olmuştur. Divan şiirinde aşkı esas alan şairlerimiz, âşık-mâşuk-aşk üçgeni üzerinde dururlar. Bu şairlerin bazısı (Necatî, Ahmed Paşa, Baki, Şeyhülislâm Yahya, Nedim vs.) maddi aşkı ön plana alırken bazısı da maddî-manevî (tasavvufi) aşka büyük önem vermişlerdir. Fuzûlî, Nâ'ilî, Şeyh Galip... gibi şairlerimiz bu gruptandırlar.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Divan şairleri nesirden çok nazmı tercih ettiklerinden beş-onbeş beyit arasında değişen gazel tarzında bir veya iki beyitte kendilerinden ve şiirden bahsetmişlerdir. Bir nevi fahriye beyiti kabul edilen bu beyitlerde Divan şairleri, eserlerinde şiir ve şair hakkın-

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Öğrt. Üyesi.

daki düşüncelerini dile getirmişlerdir.[1] Şairlerin kendi şiirlerini değerlendirmeleri, bir çeşit otokritiktir.

Biz bu yazımızda, XVII. yüzyıl şairlerinden Simkeş-zâde Feyzî'nin Divanı'nda[2] yer alan şiirle ilgili beyitlerdeki görüşlerini belirtmeye çalışacağız.

Feyzî, şiirinin özelliklerini bazı teşbih ve mecaz kavramlarıyla yahut doğrudan doğruya belirtirken, genellikle «şi'r tabirinin yanında, tîg-i âteşpâre, şi'r-i ter, eş'âr-ı pâk, sihr-âferin, perver-i şi'r, nükte-i şi'r-i ter, niyâm-ı şi'r, edâ-yı şi'r, nisâb-ı şi'r, nikât-ı şi'r, hayâl-i şi'r, süvâr-ı şi'r, arsa-i şi'r, şi'r-i hoş-âyende, eş'âr, şi'r-i rengîn, şi'r-i mevzûn... vs.[3] gibi söz ve terkiplerini de kullanmaktadır.

Çekilüp Feyzî bugün gûşe-i istignâya
Eyledi dikkat idüp bir yeni dîvân tertîb

(G. 15-5)

diyen Feyzî, «herkesin şiirini kulağına küpe etmesini» ister:

Sezâdur gûşa mengûş etse âlem şi'rini Feyzî
Açup gencîne-i dil gevher-i nâ-yâbe dest urmış

(G. 184-5)

Şair, şiirinden bahsederken haklı olarak övünmek ihtiyacını duyar. Onun şiirinden ve şairliğinden söz etmesi ona büyük bir zevk vermekte ve paha biçilemediğinden bahsetmektedir:

Göstermedün nümûnesini yohsa şi'rine
Bâzâr-ı i'tibârda Feyzî bahâ mı yok.

(G. 212-5)

Bilindiği gibi gazel Divan şiirinde bir nazım türüdür. Feyzî bu nazım türünün şiir mânâsında da kullanarak tevriye yapmıştır. Bu konuda bir hayli beyit vardır[4]:

Nutkumuz tarz-ı gazelde gösterür sihr-i helâl
Lehce-perdâzân-ı eş'âr ile olduk âşinâ.

(G. 7-4)

---

1. Bu konuda yapılan bazı çalışmalar vardır. Bkz., Mehmed Çavuşoğlu, **Necâtî Bey Divanı'nın Tahlili**, İst., 1971; Harun Tolasa, «Divan Şairlerinin Kendi Şiirleri Üzerine Düşünce ve Değerlendirmeleri», **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı I, İzmir, 1982; M.Nejat Sefercioğlu, **Nev'i Divanı'nın Tahlili**, Ank., 1990; Cemâl Kurnaz, **Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili**, Ank., 1987.
2. Ali Osman Coşkun, **Feyzî Dîvânı, (İnceleme-Metin-İndeks)** Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılammış Doktora Tezi) Ank., 1990.
3. Bu konudaki beyitler için bkz., K.V-21, G.4-5, G.5-5, G.8-5, G.41-5, G.89-5, G.114-5, G.136-4, G.176-5, G.196-5, G. 209-4, G.290-5, G.297-4, G.317-5, G.330-5, G.344-5, G.347-5.
4. Diğer beyitler için bkz., K.XV-119, G.36-5, G.59-5, G.107-5, G.228-5, G.243-4, G.261-5, G.353-5.

Kim etmişdür bu gûne bir gazel insâf ey Feyzî
Dil-i sihr-âferînün böyle bir tarz işte bir itdi.

(G.353-5)

Feyzî Divanı'nda şiir ve şairden söz ederken, kendisini gerek devrinin gerekse önceki devirlerin şairleriyle mukayese eder ve bu dünyaya böyle bir şairin nâdir geleceğinden söz eder :

Şimdi gam-ı hâtır gelür kadrin bilürsin yer gelür
Feyzî gibi nâdir gelür bu 'arsaya dânâ-yı 'aşk.

(G. 207-5)

Silahdar Hüseyin Paşa'nın medhi için yazdığı kasidesinin dua bölümünde, nazmının (şiirinin) kısa olmasından dolayı özür dileyerek, asıl maksadının hemen dua olduğunu belirtir :

Bu nazm-ı muhtasarı lutfun ile tut ma'zûr
Murâd 'arz-ı du'â-yı hulûs-ı imzâdur.

(K. VIII-28)

Yine şair, nazmının her mısraını bir tîg-i âteş-pâre olarak değerlendirir :

Nazmınun her mısrâ'ı bir tîg-i âteş-pâredür
Fârisân-ı 'arsa-i eş'âre Feyzî es-salâ.

(G. 9-5)

Bilindiği gibi şiir sevgisiyle olan aşkı anlatmak için kaleme alınır. Şair bir gazelinde, «sevgilinin aşkından dolayı halinin perişân olduğundan, deli divane olsa da onun semtinden bir an olsun ayrılmıyacağından, sevgilinin ne dâne ve ne de dâm (tuzak) ile tutulamıyan bir hüma kuşu» olduğundan söz ederek; kendisine böyle bir ilhamın kaynağının sevgiliden geldiğini ve bütün dostları eğer şiir yazmak istiyorlarsa kendisini örnek almalarını ister :

Dinüz ihvâne kim bu semt-i nazmı bizden ögrensin
Ki zîrâ söyleden Feyzî seni ol yâr-ı meh-veşdür.

(G. 104-5)

Tab'ın lügat mânâsı, tabiat, huy, yaratılıştır. Geniş manâsıyla şairin doğuştan beraberinde getirdiği sanatçı yaratılışıdır. Şu örneklerde bunu açıkça görmek mümkündür :

Derûnun eylese ma'nîyle perveriş tab'um
Olur hayât bulup rind-i nüktedân kâgaz.

(G. 60-3)

Sahn-ı güftâre salın salsun kemiyyet zihnini
Esb-i tab'un Feyziyâ meydânda dil dillenür.
(G. 75-5)

Tekellüm san'atın görmiş gibi üstâd-ı hikmetden
Yine tûtî-i tab'un Feyzi güftârı güzellenmiş.
(G. 173-5)

Gün gibi tab'um bülend olsa 'aceb mi Feyziyâ
Şi'r-i ter perverde etmek herkesün kârı degül.
(G. 239-5)

«Nükte» kavramı için Osmanlıca-Türkçe Lügatta, «herkesin anlıyamıyacağı ince mânâ, ince mânâlı, zarif ve şakalı söz» ifadeleri kullanılırken, Kâmûs-ı Türkîde de «zımnen anlaşılan ince ve dakîk mânâ» şeklinde tanımı yapılmaktadır. Şairimizin kullandığı anlamlar da bu çerçevededir.[5] Bu konu için şu örnekleri verebiliriz :

Himmetüm ta'ne-zen-i zihn-i zâhir olmakda
Nükte-senc-i sühanum gûşe-i istignâda.
(K. XVI-66)

Nükte-perdâz-ı hayâl olmak 'acebdür Feyziyâ
Devr-i hüsnünde o şûhun halk olurken lâl-i ruh.
(G. 52-5)

Simkeş-zâde Feyzî'nin üzerinde durduğu hususlardan biri de mânâdır :

Teşne-gân nükte-i ma'nâya dil-i şerbet virür
Âb-ı nâb-ı şi'rime vasf-ı lebi lezzet virür.
(G. 63-1)

Feyzi idrâk-i kemâl-i ma'nî-i mazmûn iden
Nükte sübhân-ı kelâmun bed-makâlin görmedük.
(G. 229-5)

«Söz»den kasıt şiirdir. Kimi beyitlerde «söz»ü şiir mânâsında kullanırken kimi beyitlerde de şiir yerine kelâm, dürre-i kelâm, âb-ı hayât-ı nutk, güher, dür-i güftâr vs. gibi teşbih ve mecazları kullandığı görülür.[6] Şu örneklere bakalım :

Vasf itmege gîsu vü ruhın yâr dem-â-dem
Söz bilmede Feyzî gibi ferzâneye muhtâc.
(G. 46-5)

5. Diğer beyitler için bkz., G.14-5, G.39-5, G.257-5, G.355-5.
6. Diğer beyitler için bkz. K.V-6, K, XXI-52, G.1-5, G.29-5, G.327-5.

Gam degül gerdûn ger bilmezse kadr-i ârifi
Her sözün bir gün gelür Feyzî ki gevher-bâr olur.
(G. 115-5)

Gam çekme Feyzî bulur elbette bahâsın
Bâzâr-ı fuhûle dür-i güftârı çıkarduk.
(G. 215-5)

Şairimizin üzerinde durduğu önemli konulardan biri de Divan şiirinin İran şiirinin etkisinden tamamen kurtulduğudur. Bu yolda Türk şiirinin büyük üstadlarına divanında nazireler yazmış ve kendine üstad olarak bizim şairlerimizi seçmiştir. Fakat, bir çok Divan şairinde olduğu gibi o da divanında yer yer gerek İran ve gerekse Arap şairleriyle şiirini mukayese ederek onlardan daha üstün olduğunu söylemiştir.[7] Bu konu için de örnek beyitler verelim :

Bin ma'âni eylerem her lafz içinde ta'biye
Feyz-i Hindûstân bilmez nedür keyfiyyetüm.
(K. V-12)

Lâl ider Tâlibi gûş eylese bir bir beytüm
Eylerem Hâfız u Selmâni heves İrâda.
(K. XVI-65)

Virür netice kıyâs ile semt-i Hassân'a
Olur gibi giderek Feyzî şi'rde üstâd.
(G. (57-5)

Kadr-i sühan-ı pâkimi bilmez felek ammâ
Feyzî hele ben şi'rimi Selmân'a degişmem.
(G. 256-5)

7. Diğer beyitler için bkz., K.X-52, K.XV-133, K.XVI-63-65-67, G.102-5, G.156-5, G.178-5, G.293-7.

MESLEKÎ TEMSİLCİLİK

Yrd. Doç. Dr. İsmail ÇETİŞLİ*

Her düşünce hareketi veya bunun çok daha sistemli bir hâli olan felsefî eğilim, hiç şüphesiz, insan veya toplumların içinde yaşadıkları sosyal şartlarla çok yakından alâkalıdır. Çünkü fert ve toplumların ihtiyaç, istek ve idealleri ile bunların karşılanmasında ortaya çıkan engel ve imkânsızlıklar, insanoğlunu çözüm arayışlarına sevkeder. İnsan zihninin en önemli fonksiyonlarından biri olan «düşünme» olgusu da bu aşamada harekete geçerek gücü ile orantılı çözümler üretir. Bu gerçekten hareketle, yazımızda ilk önce «Meslekî Temsilcilik» fikrinin doğup geliştiği sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel ortamı en genel çizgileriyle özetlemeye çalışalım.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyılın sonu ve —özellikle— XIX. yüzyılın başından itibaren kendini var edip üç kıtada asırlarca hâkimiyet tesis etmesine imkân veren dinamizmini; bu dinamizme hayat veren temel değerlerini ve sahip olduğu güç, kendine güven duygusu, refah, huzur ve birlik ahengini kaybetmenin sancılarını hissetmeye başlamıştır. Sancıların arızî bir vaka olmadığının anlaşılmasından itibaren de aydınımız çözüm/çare arayışları içine girmiştir. İlk plânda kendi bünye ve değerlerimizle sınırlı olan bu arayışlar, zamanla dışa taşmaya başlar. Batı'yla —o güne kadarkinden çok daha farklı şart ve pozisyonlarda— karşı karşıya gelişimiz bu safhada söz konusu olur. Bir yığın lâyihalar, fermanlar, nizamnâmeler birbirini takip eder. Ordudan eğitime, maliyeden hukuk sistemine, devletin idarî yapısından kılık-kıyafete kadar uzanan «ıslahat» veya «tanzim» gayretleri içine girilir. Ancak —ne yazık ki— elle tutulur hemen hiçbir müsbet netice elde edilemeden; hatta her gün biraz daha artan veya çözümü zorlaşan problemlerle 1908'lere gelinir. II. Meşrutiyetin ilânıyla yaşlı İmparatorluk kaderindeki son dönemece adım atarken, Osmanlı aydınının büyük çoğunluğu tazelenmiş ümitleriyle «hürriyet»in sar-

(*) Fırat Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl. Öğretim Üyesi.

hoşluğunu yaşamaktadır. «Hürriyet», «adâlet», «uhuvvet», «müsavaât» temelleri üzerine oturttukları «meşrutiyet»in «ittihad-ı enâsır» idealini yeniden gerçekleştirip asırlık problemleri bir çırpıda çözüvereceğine inanmışlardır. Fakat İmparatorluğun gerçekleri ve buna bağlı olarak gelişen hâdiseler, ümitleri kısa sürede söndürmeye yeter. Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i iltihakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi, Girit'in Yunanistan'a bağlanması ve hemen bunların peşisıra patlak veren Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya savaşları ile iç bünyedeki gelişmeler, gerek İttihatçıları ve gerekse onların dışındaki Osmanlı aydınlarını, her şeyi yeni baştan gözden geçirme zarureti ile karşı karşıya getirir. Başka bir ifadeyle, o güne kadarki çözüm arayışlarına yenilerini ekleme mecburiyetiyle başbaşa bırakır. Bu safhada belirtilmesi gereken en önemli gelişme, meselelere daha çok «millî değerler» içinde çözüm arama şuurunun belirgin bir şekilde teşekkül etmiş olmasıdır.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz çözüm arayışları, hiç şüphesiz, birtakım fikir hareketleri çevresinde ifadelerini bulur veya çözüm arayışları birtakım fikir hareketlerinin zemini olur. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Sosyalizm, bu fikir hareketlerinin en önde gelenleri ve en çok bilinenleridir. Büyük ölçüde bu beş fikir cereyanının belirlediği dönemin düşünce hayatı, bunların dışında ama bunlarla farklı seviyelerde bağlantıları olan başka fikir hareketlerine de sahiptir. Yazımızın konusu olan «Meslekî Temsilcilik» bunlardan birisidir.

Gücünü büyük ölçüde iktidarı ele geçirme ve onu ne pahasına olursa olsun elinde tutma mücadelelerinde harcayan İttihat ve Terakki, yönetimde söz sahibi olmaya başladığı günden itibaren gayretlerini iki temel nokta üzerinde yoğunlaştırmıştır : İmparatorluğun varlığı ve bütünlüğünü korumak ve bu hedefe ulaşmada lüzumlu görülen sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel yapıyı —müesseseleriyle birlikte— ıslah etmek veya yeniden şekillendirmek. Cemiyetin söz konusu sahalardaki gayret ve bu amaçla üretilen politikaları, başlangıçta daha çok Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük fikirlerinin herc ü merci içinde veya —şartlara göre— bunlardan birinin ağırlığında şekillenirken zamanla Türkçülük fikrine doğru bir ivme kazanmıştır. Söz konusu düşüncenin Cemiyet içindeki motor gücü, ideoloğu Ziya Gökalp'tir.

Meselâ; iktisadî sahada ilkönce, Meşrutiyetin üzerine oturtulduğu temel prensipler sonucu liberal anlayış benimsenip uygulanmaya çalışılmıştır. «Serbesti-i mukavelât», serbesti-i mubadelât», serbesti-i rekabet», «serbesti-i ticaret» anlayışının hâkim olduğu bir ortamda Osmanlı burjuvası yaratılmak istenmiştir. Ancak, sermaye birikiminin büyük ölçüde azınlık-

ların elinde olması, yabancı sermayenin tekelci ve sömürgeci tavrı, eşit olmayan rekabet şartları ve peşpeşe gelen savaşlar, liberal ekonomi anlayışının İmparatorluk şartlarında uygulanmasına imkân vermemiş; doğurabileceği tehlikeler de görülerek «millî iktisad» görüşü benimsenmiştir. Bu tavır, muhakkak ki, «milletleşme» arzusunun da tabiî bir sonucudur. Millî iktisat anlayışının Cemiyet içindeki ilk işaretlerinde biri, 23 Şubat 1910 tarihli «Esnaf Cemiyetleri Nizamnâmesi» şeklinde tezahür eder. Nizamnâme, yerli ve müslüman-Türk esnafın teşkilatlandırılarak güçlendirilmesini amaçlar. Nitekim bu tarihten Birinci Dünya Savaşı sonuna kadarki dönem içinde sadece İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti kurulmuş, 1915'te de bunlar «Esnaflar Cemiyeti» adı altında bir birlik oluşturmuşlardır.[1]

İşte Meslekî Temsilcilik, baştan beri özetlemeye çalıştığımız sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel ortamda doğmuştur. Fikir babası, ideoloğu; gözündeki arızadan dolayı «Kör lâkabıyla anılan Ali İhsan Bey (İloğlu), (1870-1940) içinde büyüdüğü beşiği ise İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Ali İhsan Bey, Kara Kemal Bey, Memduh Şevket Bey (Esendal), Muhittin Bey (Birgen), Sadık Vicdani Bey, Nail Bey'ler, fikrin Cemiyet içindeki esas nüvesini teşkil ederler.

Burada Meslekî Temsilcilik'in izahına geçmeden önce, onun siyasî tarihimiz içindeki seyri ve yeri üzerinde durmak istiyoruz. Söz konusu ettiğimiz düşünce, —biraz önce de belirttiğimiz gibi— 1908'den sonra İttihat ve Terakki veya Osmanlı aydınının içinde bulunulan problemlerin çözümüne yönelik arayışlarının yoğunlaştığı ortamda doğar. Çok geçmeden de önemli mesafeler kateder. Nitekim Cemiyetin liberal ekonomiden millî ekonomi anlayışına yönelip esnafların teşkilâtlandırılması kararına ulaşmasında Meslekî Temsilcilik düşüncesinin büyük rolü vardır. Cavit Bey ve grubunun liberal ekonomi anlayışını savunmasına karşılık Meslekî Temsilciler, yerli ve millî kaynaklara yönelinmesini; bunun için de ilk önce esnafların teşkilatlandırılıp güçlendirilmesini savunurlar. «Esnaf Cemiyetleri Nizamnâmesi»nden sonra Kara Kemal İstanbul, «Esnaf Odaları Mümessilliği»ne getirilen Memduh Şevket, Anadolu esnafının teşkilâtlandırılmasında aktif rol oynar.

İttihat ve Terakki içinde gücünü her gün biraz daha arttıran Meslekî Temsilcilik, ilerleyen yıllarda toplumun sosyal, ekonomik ve siyasî yapılanmasında gözardı edilemeyecek tekliflerden biri haline gelir. Bunda, şart-

1. Zafer Toprak, **Türkiye'de «Milli İktisat» (1908-1918)**, Yurt Yay., Ank., 1982, s. 280.
2. Zafer Toprak, «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu», **Atatürk Döneminin Ekonomik ce Toplumsal Sorunları,** İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yay İst., 1977, s. 13-14.

ların her geçen gün biraz daha kötüye gitmesi, iş başındaki İttihat ve Terakki politikalarının başarısızlığı, Meclis içi ve dışı muhalefetle olan bir hayli sert çatışmaların büyük rolü vardır. Meslekî Temsilciler, söz konusu gelişmelerden faydalanarak hem yeni dayanaklarla düşüncelerini güçlendirir hem de diğer çözüm önerilerini ortaya koyan düşüncelere yönelik tenkidlerini arttırırlar. Meselâ fırkacılık mücadeleleri ve buna zemin hazırlayan parlementer sistem, ileride onların gerek mevcut sistemi tenkit etme ve gerekse kendi fikirlerinin doğruluğunu kabul ettirmede temel hareket noktalarından biri olacaktır.

Cemiyet içindeki en güçlü düşüncenin ideoloğu Ziya Gökalp'in oluşturmaya çalıştığı idealist felsefe içinde bazı noktalarda Meslekî Temsilcilik'e yaklaşmış olması; hatta ondan doğrudan doğruya faydalanması, düşüncenin gücünü göstermesi açısından önemli bir kriterdir. Gökalp, özellikle «sınıf»lı çatışan toplum fikrini reddedip sınıfsız ve «tesanütçü» bir toplum yapısına ulaşmada Meslekî Temsilcilikten geniş ölçüde faydalanır. Halkçılığı, birbirinin «lâzım ve melzûmu» olan «meslekler» üzerine kurar.

«Bir cemiyetin içinde, muhtelif sınıflar, birbirini istismar yahut imha etmeye çalışır. Meselâ dünyanın her yerinde eşraf sınıfı rençber sınıfını istismarla meşguldür. Buna karşılık olmak üzere Avrupa'nın başka ülkelerinde nazariye halinde, Rusya'da ise ameliye halinde, amele sınıfı eşraf tabakasını mahvetmeye çabalıyor. Demek ki, bir cemiyetin içindeki sınıflar, aralarında uzlaşma imkânı bulunmayan düşman zümreler halindedir. Halbuki bir cemiyetin meslek zümreleri birbirine rakip ve düşman olacakları yerde, bilakis yekdiğernie son derece muhtaç ve dostturlar .

O halde sınıflar kalkıp da onların yerine meslek zümreleri kuvvetli bir surette teşekkül edince içtimaî darvinizim iflas ederek, cemiyetin içinde dahilî sulh hüküm sürmeye başlar. Binaenaleyh, halkçılığın gayesi, tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini, yalnız işbölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektir. Yani halkçılık, felsefesini bu düstûrda icmâl eder: Sınıf yok, meslek var!»[2]

Ancak Gökalp'in Meslekî Temsilcilik'e yaklaşımı ile Ali İhsan Bey'in yaklaşımı arasında temelde önemli bir farklılık mevcuttur. Çünkü Gökalp «idealist ve mistik», Ali İhsan Bey ise «kaskatı bir materyalist»tir. Meseleye yaklaşımları da buna göre şekillenir.[3]

Birinci Dünya Savaşının aleyhimize olacak bir sona doğru gidişi, İttihatçıları telaşa düşürürken politikalarının da büsbütün iflâsını gündeme ge-

3. «Meslekî Temsilcilik Ne Demektir?», **Meslek gazetesi**, S. 1, 15 K.Evvel 1925, s. 6.

tirir. Böyle bir ortamda alternatif düşüncelerin güçlenmesi son derece tabiîdir. Nitekim Ali İhsan Bey ve arkadaşları 1917 sonlarında düşüncelerini ihtiva eden bir «Program»la (İleriki bölümde bu program üzerinde genişce durulacaktır.) Cemiyetin Merkez-i Umumîsi karşısına çıkarlar. Fakat bir hayli radikal bulunan programları reddedilmiştir. Çok geçmeden savaş Sevr Andlaşması ile noktalanır. Cemiyet kendini fesheder, önde gelen liderleri de yurt dışına çıkmak zorunda kalırlar. Ali İhsan Bey, İstanbul'da bulunan İttihatçılarla 1919 sonlarında son bir toplantı daha yapar, ardından da Ankara'ya geçer. Buradaki en büyük gayreti Mustafa Kemal'le irtibat kurabilmek ve fikirlerini yeni oluşumun esası yapabilmek amacına yöneliktir. Birtakım kişilerin aracılığı ile Mustafa Kemal'le irtibat kurar, düşüncelerini anlatır, ama iltifat görmez. Ali İhsan Bey, aynı dönemde gerek yurt dışı gerekse yurt içinde bulunan diğer İttihatçılarla da irtibat halindedir.

İstanbul'un işgâli ve Meclisin dağıtılmasından sonraki günlerde insiyatif yavaş yavaş Ankara ve Mustafa Kemal'in şahsında Müdafaa-i Hukuk grubunun eline geçerken Ankara'da yıkılan bir İmparatorluk ve işgâl edilmiş bir vatan üzerinde yepyeni bir Türk devleti inşa etme mücadelesi başlatılmıştır. Bir yanda cephede düşmanla savaşılırken öte yanda Ankara'daki Mecliste yeni devletin temelleri oluşturulmaya çalışılmaktadır. Hiç şüphesiz bu temellerle sosyal yapı yeni baştan şekillendirilecektir. Bu ortamda İttihatçıların sahneden büsbütün çekildikleri veya Mustafa Kemal'le tam bir mutabakat içinde olduklarını düşünmek yanlıştır. Onlar da her zeminde kendi varlıklarını koruma, isbat etme ve yeni devletin kuruluşunda söz sahibi olmaya çalışmaktadırlar. Karakol Cemiyeti, Yeşil Ordu, Halk Zümresi, Halk Şûralar Fırkası, İttihatçıların İstanbul'da, cephede, Mecliste ve yurt dışında hâlâ önemli bir güç olduklarının açık ispatıdır. Bu bağlamda zaman zaman Mustafa Kemal'le karşı karşıya gelmeleri son derece tabiî ve kaçınılmaz olacaktır. İşte bunlardan birinde önemli bir nüfuz çekişmesi yaşanmış; Meslekî Temsilcilik düşüncesi de bundan büyük ölçüde faydalanarak aktüel bir hâle gelmiştir.

İttihatçılarla Mustafa Kemal'i karşı karşıya getiren olay şudur: Üç haftalık Dahiliye Vekili Hakkı Behiç Bey'in istifası üzerine, Mustafa Kemal, cepheden gönderdiği telgrafla vekil seçiminin kendinin Ankara'ya dönüşünden sonraya bırakılmasını ister. 2 Eylül 1920'de yapılan seçimde Mustafa Kemal'in adayı olduğu anlaşılan Refet Bey (Bele) 65, Yeşil Ordu Hey'et-i Merkeziye üyesi ve Halk Zümresi grubuna mensup Nazım Bey 66, yine aynı gruptan Sırrı Bey ise 31 oy almıştır. İkinci oylamada Sırrı Bey'in çekilmesi üzerine Refet Bey'in oyları değişmezken Nazım Bey 98 oy alarak

Dahilyie Vekil oilur. Ancak, Mustafa Kemal, kendini ziyarete gelen yeni Dahiliye Vekilini kabul etmeyerek istifaya mecbur bırakır. Yenilenen seçimde, bu defa 131 oy alan Refet Bey Dahiliye Vekilliğine seçilir.[4]

Söz konusu olay Mustafa Kemal'i Yeşil Ordu ve onun Meclisteki uzantısı olan Halk Zümresi grubunun gücünü kırma; bunun için de birtakım kararlar almaya sevkeder. 13 Eylül 1920'de Bakanlar Kurulu adına Meclise «Halkçılık Programı»nın sunulması, 18 Ekimde de resmî Türkiye Komünist Fırkasının kurdurulması, tamamiyle bu kararın sonucudur. Konumuzla ilgisi sebebiyle biz «Halkçılık Programı» üzerinde duracağız.

18 Eylül 1920'de Mecliste okunan Halkçılık Programı, 25 Eylülde «Muvakkat Encümen Mahsusa»ya gönderilmiş, iki aya yakın bir süre Encümende kaldıktan sonra 18 Kasımdan itibaren «Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası» adıyla Mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Encümen, Hükümetin gönderdiği Programda birtakım değişiklikler yapmıştır. Bunların en önemlisi 4. maddedeki seçimlerle ilgili düzenlemeyi getiren değişikliktir. Hükümet seçimlerin «nisbî temsil» esasına göre ve iki dereceli olarak yapılmasını isterken Encümen, tek dereceli ve «meslekî temsil» esasına göre yapılması teklifini getirmiştir. Aynı günlerde «Anadolu'da Yeni Gün», «Hâkimiyet-i Milliye» ve «Öğüt» gazeteleri, ısrarla Encümenin teklifi olan «meslekî temsil»i savunmaktadırlar. Meclisteki söz konusu maddenin bir aylık tartışmalarında birçok mebusun lehte söz aldıkları ve savunduklarına şâhit olunur [İsmail Suphi Soysallı Bey (Burdur), Yunus Nadi Bey (İzmir), Ragıp Bey (Kütahya), Mahmut Esat Bey (İzmir), Dr. Abidin Bey (Lazistan), Mehmet Şükrü Bey (Karahisarısahip), Feyzi Efendi (Malatya), Hulusi Bey (Karahisarısahip), Süleyman Sırrı Bey (Yozgat), Halil İbrahim Bey (Antalya), Esat Efendi (Aydın), Yusuf Ziya Bey (Mersin), Vehbi Bey (Karesi)]. Seçimlerin «meslekî temsil»e göre yapılması teklifine karşı çıkanlar, daha çok, sistemi bu safhada uygulamanın zorluğu üzerinde dururlar. Sonunda (20 Ocak 1921) Encümenin teklifi reddedilir. Bu sonuçta Mustafa Kemal'in önemli bir rol oynadığı kuvvetle muhtemeldir. Böylece hem Meslekî Temsil düşüncesi hem de onun getirdiği temel tekliflerden biri durumundaki «meslekî temsil» esası büyük bir darbe yemiş olur. Yeni Türk devletinin sosyal yapılanmasında uygulamaya konmanın eşiğinden dönen düşünce, bir daha bu noktaya ulaşamayacaktır.

Meslekî Temsilcilik, 1924-1925 yıllarında iki yayın organı tarafından savunulur. Muhittin Bey (Birgen) yönetimindeki «Meslek» ve «Halk» gazeteleri, mevcut yönetime ters düşmeme gayreti ile birlikte, bütünüyle Mes-

4. Mete Tuncay, **«Mesaî» Halk Şûrâlar Fırkası Programı**, Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ank., 1972, s. 23-25.

lekî Temsilcilik düşüncesi ekseninde yayın yaparlar. Ancak Ali İhsan Bey'in büyük ölçüde geri plânda kalmış olduğu dikkati çeker.

Meslekî Temsilcilik fikri asıl büyük darbeyi 1925'teki İzmir sukiastı üzerine yemiştir. Mustafa Kemal'e karşı düzenlenen sukiast girişimine adı karışanlar arasında Meslekî Temsilciler de vardır. Ali İhsan Bey, beraat etmekle birlikte ömür boyu politikadan men edilmiş ve hiçbir görev verilmemiştir. Nail Bey idama mahkûm edilirken Kara Kemal intihar etmiş, Memduh Şevket Esendal ise Tahran Büyükelçiliği göreviyle yurt dışına gönderilmiştir. Böylece gücünden ve aktüalitesinden çok şey kaybeden Meslekî Temsilcilik, bir daha kendini toparlayamaz. Bununla birlikte zaman zaman değişik kişiler ve farklı platformlarda gündeme getirilip savunulduğu olmuştur. Meselâ; Memduh Şevket Esendal, Serbest Cumhuriyet Fırkası hâdisesinden sonra Atatürk'ün büyük yurt gezisine müşavir olarak katılmış ve düşüncelerini anlatma imkânı bulmuştur. Aynı kişinin milletvekilliği ve CHP Genel Sekreterliği yıllarında da Meslekî Temsilcilik düşüncesini savunduğu bilinen bir gerçektir. 1961 Anayasasının hazırlanması sırasında da, söz konusu düşünce gündeme getirilip tartışılmıştır.

Buraya kadar olan bölümde Meslekî Temsilciliğin doğduğu ortamı, siyasî tarihimiz içindeki yerini ve temsilcilerini ortaya koymaya çalıştık. Şimdi de söz konusu düşüncenin esasları ve kaynaklarını tahlil etmeye çalışacağız.

Öncelikle şu hususun bilinmesinde fayda var: «Meslekî Temsil», «Meslekî Temsilcilik» veya «Temsil-i Meslekî», üzerinde durmaya çalıştığımız dünya görüşünün değil, sadece söz konusu fikir hareketinin benimseyip savunduğu seçim tarzının adıdır. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi bu konuda şu açıklamayı getirir: «Meslekî Temsil» sözü son günlerde âdeta bir programın ismi gibi telakkiye uğradı; halbuki bu, yalnız bir programın ancak intihap usulü, hatta tamamiyle bu usulü de değilde yalnız bu usulün bir hususiyetini ifade eden bir tâbirdir.»[5] Ancak düşünce, bugüne kadar hep bu isimle anılagelmiştir. Bunda, düşüncenin en belirgin ve çarpıcı tarafının teklif ettiği seçim tarzında tezahür etmiş olmasının büyük rolü vardır.

Konuyla alâkalı geniş bir araştırma yapmış olan İlhan Tekeli - Selim İlkin ikilisi, Meslekî Temsilciliği; 1908-1926 döneminde «küçük girişimci özlemleri etrafında şekillenen anti bürokratik, (anti kapitalist ve anti emperyalist)», «ikinci derece» bir fikir hareketi olarak değerlendirirler. Araştırmacılara göre düşüncenin temelinde, «kapitalistleşme süreci»ne giren Osmanlı toplumunda varlığı tehlikeye düşme durumunda olan «küçük gi-

5. »Meslekî Temsil», **Hâkimiyet-i Milliye gazetesi**, 23 T.Evvel 1920, s. 1.

rişmici özlemleri»ne cevap verme arzusu yatmaktadır.[6] Abidin Nesimi, «lonca sosyalizmi» veya «yeni dünya şartlarına intibak ettirilmiş bir (fütüvvet) nizamı» olduğu kanaatindedir.» «...Kör Ali İhsan Bey'in meslekî temsilciliğini, korparatif devlet düzenini, malî sermayenin ürünü olan faşizme bağlamak değil, onu prekapitalist dönemin Tier Etat'ına (üçüncü dünya), komünlerine dayanan bir lonca sosyalizmi olarak nitelemekte isabet olacağı kanısındayım.»[7] «Yirminci asır şartları içinde ideal cemiyeti Ali İhsan Bey, istihsale bağlı insan topluluklarının politik devlet nüfuzu dışında, serbestçe kendilerini idare etmesinde görürdü. Bu nizam yeni dünya şartlarına intibak ettirilmiş bir iş (fütüvvet (nizamı idi.»[8] Zafer Toprak ise, «toplumsal sınıfları yadsıyan, yerine meslek zümrelerini koyan, tesanütçü, politik iktidara meslekî temsile yansıtılmış korparatif bir sistem» olarak görmektedir.[9] «Meslekî Temsilcilik, eski fütüvvet teşkilâtının ihyasından başka bir şey değildi.»[10] yorumu, Necmettin Turinay'a aittir. Meslek gazetesindeki imzasız bir yazıda da daha basit bir izah getirilmektedir: «...meslekî temsil, Millet Meclisine intihap olunacak azanın birer mesleği temsilen intihap olunması ve diğer bir tabir ile memleket işlerini iş sahiplerinin düşünüp halledebilmelerine müsait olacak bir mcelis teşkilinden ibarettir.»[11]

Meslekî Temsilcilik; Osmanlı İmparatorluğu veya Türk milletinin içine düştüğü çözülüş ve çöküş süreci müddetince ortaya konmuş ve söz konusu süreci durdurup topluma yeniden dinamizm kazandırmayı amaçlayan çözüm tekliflerinden sadece birisidir. Bu sebepledir ki, Ali İhsan Bey ve arkadaşları İttihat ve Terakkiye sundukları «Program»da ilk olarak İmparatorluğun «sukut» ve «inhitât»ına sebep olduğuna inandıkları faktörleri sıralarlar. Bir başka ifadeyle, işe, hastalığın tesbit ve teşhisi ile başlarlar. Hastalık ve onu hazırlayan faktörleri de şu dört maddede ortaya koyarlar:

«1 — Vaktiyle hakiki tımar sahiplerinin mağlubiyet ve indirası üzerine halkın idare-i memleketten katiyyen uzaklaştırılarak hükümetin kapı-kulu ananatına vâris ve halkın ihtiyaçlarını gayr-i müdrik zümreye intikal ve inhisarı.

6. İlhan Tekeli-Selim İlkin, «(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı», **Atatürk Döneminin Ekonomik Sorunları**, İst., 1977, s. 344.
7. a.g.m., s. 343.
8. Abidin Nesimi, «Esendal'ın Fikir Cephesi», **«Seçilmiş Hikâyeler dergisi**, C. 6, S. 5, Haziran 1952, s. 85.
9. Zafer Toprak, «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu» s. 16.
10. Necmeddin Turinay, Geleneğin Dünyası Yeniliğin Ufukları, Birlik Yay., Ank., 1983, s. 118.
11. «Meslekî Temsil Devleti asıl Olur?», **Meslek gazetesi**, S. 4, 7 K.Sâni 1925, s. 6.

2 — Bunun neticesi olarak memur ve bittabi müstehlik sınıfın bütün hüsn-ü niyetine rağmen ıslahâta şiddetle taraftar olduğu zamanlarda bile idarenin tanziminde umûr-ı iktisadiyeye bîgane kalması.

3 — Fakr ü sefalet neticesi akâit ve fezâil hakkındaki telakkilerin za'fa dûçar olarak dinî, ahlâkî düsturların mürde ve bîmeal ibareler halinde kalması.

4 — Ecânip tarafından tahrik edilen bazı anâsırın «Hâkim Kavim» addolunan Türk ve Müslüman halk ile mücadelesi.»[12]

Görülüyor ki, Meslekî Temsilcilere göre İmparatorluğun çöküşü tamamen iç problemlerin sonucudur. Dördüncü maddedeki azınlıkların dışarıdan tahriki, iç yapıdaki zaafiyetten kaynaklanmaktadır. İç yapıdaki bir yığın problemlere dikkatle bakıldığında aslında her şeyin tek noktada toplandığı ve oradan kaynaklandığı görülür. O da, halkın memleket idaresinden uzaklaştırılıp yönetimin kapı-kulu geleneği içindeki memur zihniyetine verilmesidir. İşte koca İmparatorluğun çözülüp dağılmasına zemin hazırlayan temel problem budur. Çünkü kapı-kulu zihniyeti halkın dertlerini, ihtiyaçlarını anlamaktan uzaktır. Islahata taraftar olsa bile, müsbet çözüm yolları üretmesi beklenemez. Nitekim idarenin tanziminde asıl olması gereken iktisadî işlerden çok uzaktır. Fakr ü sefalet, bu zihniyetin ve bîganeliğinin sonucudur. Bu şartlarda inanç ve fazilet telakkilerinin ayakta kalması elbette ki beklenemez. Fırsatı ganimet bilen dış güçlerin içimizdeki azınlıkları kışkırtmaları; onların da hâkim kavimle mücadeleye girmeleri, yine söz konusu zihniyetin hazırladığı zeminin sonucudur.

Meslekî Temsilcilerin toplum ve devletin yakalandığı hastalığın tesbit ve teşhislerini gördükten sonra, nasıl bir tedavi yöntemi teklif edeceklerini tahmin etmek zor değildir. Bir sonraki cümlede bunu ortaya koyarlar: «Fırkanın kanaatine göre sükûtumuza sebep olan bu âmilleri ortadan kaldırarak YENİ BİR TÜRKİYE TESİS EDEBİLMEK İÇİN YALNIZ BİR ÇARE VARDIR Kİ, O DA İDAREYİ HALK İDARESİ ŞEKLİNDE TEBDİL VE İDARENİN TANZİMİNDE HALKIN İKTİSADÎ İHTİYAÇLARINI REHBER İTTİHAZ EYLEMEKTR.»[13] Bu cümle, Meslekî Temsilcilik düşüncesinin dayandığı iki esas temeli açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bunlar:

1 — Yönetimi halk idaresi şeklinde düzenlemek;

2 — Bunu gerçekleştirirken halkın ekonomik ihtiyaçlarını esas almak.

12. İlhan Tekeli-Selim İlkin, «(Kör) Ali İhsan İloğlu) Bey ve Temsili Meslekı Programı, s. 345.

13. a.g.m., s. 345.

Meslekî Temsilcilik, temelde halk idaresini esas alan «halkçı» bir düşünce hareketidir. Yönetimin doğrudan doğruya ve bütünüyle halka devredilmesini; idarenin de buna göre düzenlenmesini savunur. «Halk idaresi», «halk devleti», «halk hükümeti» kavramları, bu hususu açıkça ortaya koyar. Nitekim Program'ın bir başka yerinde amacın halk hükümeti tesis etmek» olduğu, bir kere daha vurgulanır. 1920'de Meclise sunulan Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Layihasının üçüncü maddesinde «Türkiye Halk Hükümeti» ibaresi yer almaktadır.[14] Yunus Nadi, Meclisteki konuşmasında; «Mesele, şimdiye kadar cari olan Hükümetin hâkimiyeti zihniyeti yerine, halkın hakimiyeti zihniyetini koymak»tır, diyerek konuya açıklık getirir.[15] Hâkimiyet-i Milliye'deki bir yazıda ise, «Meslekî Temsilin gayesi memleketin bütün idaresini münhasıran erbâb-ı sâye, yani emekçiye vermektir.»[16] denilmektedir.

Halkın doğrudan doğruya yönetime gelmesi; birbaşka ifadeyle halk idaresi nasıl ve hangi esaslara göre gerçekleştirilecektir? Bu soru bizi, Meslekî Temsilcilik düşüncesinin ikinci temeline götürür. O da halkın ekonomik ihtiyaçlarını rehber edinmektir. Buradan anlarız ki, Meslekî Temsilciler, toplumun sosyal yapılanmasında ekonomik ihtiyaçları baz almaktadırlar. Onlara göre, insanoğlunu toplum halinde yaşamaya mecbur bırakan veya toplumdaki fertlerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen temel faktör, ekonomik ihtiyaçlardır. Bunun içindir ki millet; «aralarında muayyen iş bölümü olan ve birbirine benzediği için değil, birbirini tamamladığı için tam bir uzviyet»tir ve bütün gücünü de ekonomik ihtiyaçların belirlediği iş bölümünden; bunun sonucu durumundaki «meslekler»den alır.[17] Söz konusu tesbite ulaşan Meslekî Temsilciler, bu hususun bizim toplumumuzdaki yansıma biçimi üzerine eğilirler. Görürler ki, bizde, Batı veya Sovyetlerde olduğu gibi ekonomik verilerin belirlediği «sınıf» olgusu yoktur. Bu sebeple sınıf esasına dayalı bir sosyal yapılanmaya gitmek mümkün değildir. Üstelik bu şekil bir yapılanma «çatışma»yı beraberinde getirecektir. Bizde meslekler vardır. Ekonomik ihtiyaçların karşılanması ve toplumdaki iş bölümü, bütünüyle mesleklere dayanır. O halde ekonomik ihtiyaçların esas alındığı bir halk idaresi, ancak meslekleklere dayalı bir sosyal yapılanma ile mümkün olabilir. Böyle bir yapılanmada çatışma da söz konusu olmayacaktır. Çünkü meslekler, birbiriyle çatışan değil, birbirinin «lâzım ve melzûmu olan sosyo-ekonomik oluşumlardır. Bu noktada Meslekî Temsilcilerin tamamiyle «meslek» olgusunun baz alındığı bir halkçılığı veya halk idaresini benimsedikleri ortaya çıkmış olur.

14. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 5, Ank., 1942, s. 370.
15. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 6, Ank., 1943, s. 122.
16. «Meslekî Temsilde İntihap», **Hâkimiyet-i Milliye gazetesi**, 24 T.Evvel 1920, s. 1.
17. «Meslekî Temsil», **Hükimlyet-i Milliye gazetesi**, 23 T.Evvel 1920, s. 2.

Zafer Toprak, dönemin arayışları ile söz konusu ettiğimiz düşüncenin getirdiği teklifleriyle ulaşmaya çalıştığı hedefi şu şekilde yorumlar: «Bu arada yeni bir toplumsal düzenin oluşturulması önerilyior, meslekî örgütlerin egemenliğine dayalı «halkçılık»ta karar kılınıyordu. Sınıflı toplumları «meslek devri» izleyecekti. «Sınıf devri», siyasal halkçılığın, diğer bir deyiş ile siyasal demokrasinin etkin olduğu bir dönemdi. «Meslek devri» ise siyasal halkçılığın yok edemediği «iktisadî tabakaları» ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Sınıf adı verilen tabakalar «meslek devri»yle son bulacaktı. «Meslek devri»nde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda «semiyye, kast, tarîk, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar» bulunmayacaktı. Diğer bir deyişle, savaşın son günlerinde gündeme gelen halkçılık, toplumun bireylerini bir diğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayrımının yerine geçmesi öngörülüyor, toplumu bir organizmaya benzeterek, meslek zümrelerini bu organizmanın hayatî işlevler üstlenmiş organları olarak algılıyordu.»[18]

Ekonomik ihtiyaçların esas alındığı gerçek halk idaresini, mesleklere göre şekillenmiş bir sosyal yapıda mümkün gören Meslekî Temsilciler, bu noktadan sonra ilk olarak meslek olgusu ve şuurunun güçlendirilmesi zarureti üzerinde dururlar. Çünkü düşüncelerinin hayata geçirilebilmesi, ancak böyle bir alt yapıyla mümkün olacaktır. Bu sebeple meslekler veya meslek erbabının önce kendi içinde —en küçük köyden şehre ve ülke geneline kadar— teşkilâtlandırılmasını, üretimi ve tüketim kooperatiflerinin kurulmasını ve bunun için kanun ve nizamnâmelerin hazırlanmasını isterler. Böyle bir yapılanma hiç şüphesiz, güçlü ve ahenkli bir sosyo-ekonomik yapı getirecektir.

Devlet veya hükümet meselesine gelince: Mademki toplum, sosyo-ekonomik bir değer olan meslek ekseninde ahenkli bir yapı oluşturmaktadır, toplumun teşkilâtlanmış hâli olan devletin de bu yapıya uygun veya uyumlu olacak bir şekilde düzenlenmesi gerekir. Yani gerek devlet nizamı ve gerekse bu nizamı uygulamaya koyacak olan hükümetin, toplumun sosyo-ekonomik yapısına göre şekillendirilmesi kaçınılmaz bir zarurettir. Bunun en kısa ve en kestirme yolu, en küçük sosyal birimden (köy) en büyük sosyal birime (millet) kadarki toplumların yöneticilerini belirleyecek olan «seçim'lerin meslekî temsil» esasına göre yapılmasıdır. Bir başka ifadeyle, köy ihtiyar meclisi üyelerinden milletvekilleri seçimine kadarki her türlü seçimin, bugüne kadar bizde veya Batıda olduğu gibi sınıfların, partilerin veya vilayetlerin temsilini esas alan bir seçim tarzıyla değil, sosyo-ekonomik yapıyı şekillendiren mesleklerin temsilini esas alan bir seçim tarzıyla mümkündür. Program'da bu konu ikinci maddede şu şekilde

18. Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat» (1908-1918)**, s. 35.

düzenlenmiştir: «Meclis-i umumî-i millî, cüz'-i tam-ı idarî livalarda mukim ve atiyüzzikür mesâlike münkasem ehâlinin re'y-i am usulüyle intihap edecekleri mebuslardan terekküp eder.»[19] Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihasında ise dördüncü madde olarak karşımıza çıkmaktadır. «Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbâbı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap azadan mürekkeptir.»[20] Böylece her türlü meclis veya bu meclislerin kendi içinden seçecekleri yöneticiler, filan veya falan sınıfın, zümrenin, partinin, vilayetin temsilcisi durumundaki ve politikacılık/yöneticiliği kendine meslek edinmiş insanlardan değil, sosyo-ekonomik yapıyı belirleyen mesleklerin temsilcisi durumundaki insanlardan teşekkül etmiş olacaktır. Toplumun sosyo-ekonomik mozağı, küçültülmüş bir örnek hâlinde meclislerde ortaya çıkacaktır.

Meslekî Temsilcilik, merkeziyetçi bir devlet anlayışını reddeder. Düşünceye göre ,merkezî idare daha çok dış ve genel iç hizmetlerin yürütülmesi, livalar (veya vilayetler) arası işbirliği ve ahengin sağlanmasını üstlenmelidir. Bunun birinci derecedeki sorumlusu, Meclis içinden çıkacak olan hükümet «komiser»leridir (bakan). Ayrıca Meclis, yine kendi üyeleri arasından seçeceği müfettişler vasıtasıyle live ve daha alt basamaklardaki yönetimlerin çalışmalarını denetleyebilecektir. Bunun dışındaki bütün işler, yine meslekî temsil esasına göre teşekkül etmiş bulunan liva, kaza, nahiye ve köy meclislerince; bunların kendi içlerinden seçtikleri yöneticilerce görülecektir. Meselâ; ekonomik durumlarına göre tesbit edilecek olan livaların «meclis-i umumî»leri, kanunlar dahilinde mahallî idareleri tanzim, kendi bütçelerini tertip, harcama yer ve şekillerini tayin, liva sınırları içindeki memurların atama ve azillerinde tam yetkilidirler.

Meslekî Temsilcilik, daha önce vurgulamaya çalıştığımız temel prensipleri sonucu parlementer rejim veya çok partili demokrasiye şiddetle karşıdır. Çünkü, söz konusu rejim gerçek bir halk idaresi olmaktan çok uzaktır. Politikacılığı kendine meslek edinmiş bir avuç azınlığtn —sözde millet adına— yönetimi ele geçirmesi, kişi ve parti ihtiraslarının tatminine zemin hazırlar. Halk iradesinin tam ve eşit bir biçimde yönetime yansımasına imkân vermez. Merkeziyetçi olması sebebiyle bürokratik bir devlet yapısı öngörür. Memur devleti zihniyetiyle halktan uzak düşer. İsmail Suphi

19. İlhan Tekeli-Selim İlkin, «(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Meslekî Programı, s. 346, (Program'da ülke genelindeki meslekler 9 olarak tesbit edilmiştir. Bunlar; 1) Çiftçiler, çobanlar, 2) Sanatkârlar, 3) Tacirler, 4) Memurin ve müstahdemin, 5) Efrâd-ı Askeriye 6) Gemiciler, 7) Madenciler, 8) Serbest Meslek Eshâbı, 9) İşçilerdir.)

20. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 5, Ank., 1942, s. 370.

Soysallı, «memurîn şekl-i idare-i resmen ilân-ı harp etmiş»[21] olduklarını söylerken Meslekî Temsilcilerin tepkilerini dile getirir. Meslek gazetesindeki bir yazıda ise, parlamenter sistemin iflas ettiği vurgulanırken bünyesinde taşıdığı aksaklıklar uzun uzun izah edilir. «Bütün bu sözün hülâsâsı şudur ki, parlemento kürsülerini dolduran parlak sözler ve yaldızlı mefkûre edebiyatının altında gayet âşikâr bir fırka hâkimiyeti yaşar: Hâkim olan millet değil, siyasî fırkalardır ve memleketi idare eden kuvvetler, halk kuvvetlerinin idareleri değil, sadece bir politikacılar sınıfının siyasî oyunlarıdır.»[22]

Yazımızda son olarak Meslekî Temsilcilik düşüncesinin kaynakları üzerinde durmak istiyoruz. Düşünce, çoğu zaman Ali İhsan Bey'in Türk sosyal hayatı üzerine yaptığı tetkikler sonucu ortaya koyduğu «ilmî bir keşfi» veya «muassır âlemin en yeni fütühâtı» olarak takdim edilmiştir. Hatta Muhittin Birgen, onu, metod ve ulaştığı sonuçlar itibariyle Karl Marks'a benzetir ve onunla mukayese eder. «Karl Marks dünya tarihi üzerinde ne yapmışsa, Ali İhsan Bey de Osmanlı Tarihi üzerinde aynı şeyi yapmıştır. Denilebilir ki, bütün dünya hayatını okurken Marks nasıl bir gözlem kullanmışsa, Ali İhsan Bey de Osmanlı Türkünün hayatını okurken aynı gözlüğü kullanmıştır. Marks tarihi okuyarak istikbâli haber vermişti. Ali İhsan Bey de, Osmanlı Tarihini okuyarak, Anadolu istikbâlini keşfe çalışmaktadır.»[23] Bu sebepledir ki, Ali İhsan Bey, «Türk Karl Marksı» olarak anılır. Ancak Ali İhsan Bey, tamamiyle Doğu kültürüyle yetişmiş, Batıyı —en azından— birinci elden tanıma imkânı bulamamış bir şahsiyettir. Bununla birlikte ortaya koyduğu düşüncesinde bazı kaynaklardan farklı seviyelerde etkilenmiş veya beslenmiş olduğu dikkatlerden kaçmaz. İçinde yaşanılan sosyal, siyasî ekonomik ve kültürel şartları bir kenara bırakacak olursak, söz konusu kaynakların başında «mataryalizm»; bir adım sonra da «marksizm» gelir. Düşünce, gerek temel hareket noktası ve gerekse bundan sonra ortaya koyduğu teklifleri itibariyle, ferdin veya toplumun ekonomik ihtiyaçlarını esas alır. İnsan veya toplumların her türlü ilişkilerini bu perspektif içinde ele alır. Sosyal yapılanmayı da bunun üzerine bina etmek ister. Nitekim Program'da, Meslekî Temsilcilik istikâmetinde yapılacak bir inkılâbın «ruh itibariyle komünizme muvafık; şekil itibariyle (de) Rusya Sovyet idaresine fâik olacağı» belirtilir.[24] Anadolu'da Yeni Gün ve Hâkimiyet-i Milliye gazeteleri Program veya düşüncenin tanıtımında şu izahları getirirler: «...Program,

21. a.g.e., s. 367.
22. «Meslekî Temsilcilik Ne Demektir?», **Meslek gazetesi**, S. 1, 15 K.Evvel 1925, s. 5.
23. İlhan Tekeli-Selim İlkin, «(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsilî Meslekî Programı, s. 306.
24. a.g.m., s. 352.

bazı tâbirâttan sarfınazar, esas itibariyle komünist denecek bir program olduğu halde, bunun ihzarı esnasında henüz bolşeviklik doğmuş değildi... Demek oluyor ki, Programın en büyük meziyeti taklit olmasıdır.»[25] «Meslekî Temsil demek, başlı başına, yeryüzünde mevcut olan idare ve hükümet tarzlarından ayrı, yeni bir usül tedris demek değildir; bilakis bu gayesi Türkiye'de meslekî teşkilatı süratle vücuda getirmekten ibaret ve belki muvakkat bir tedristir; esası, memleket işlerinde hakiki, fiilî ve bilhassa sâlim tarzda «sa'y» düstûrunu hâkim kılmaktan ibaret olan sosyalizm, yani komünizmdir. (...) Bunu müdafaa edenler, memleketin ancak sosyalist-komünist bir programla idare edilebileceğine kânidirler.»[26] İsmail Suphi Soysallı ise, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihasını sunuş konuşmasında, meslekî temsil esasını içeren dördüncü maddenin ilham kaynağı konusunda şunları söyler: «Ben diyemem ki hiçbir taraftan mülhem olmadık. Belki Şarkta, Rusya'da patlayan inkılâbın üzerimizde tesiri olmuştur.»[27]

Bununla birlikte Meslek gazetesindeki bir yazıda Meslekî Temsilcilik veya Meslekî Temsilcilerin birçok konuda sosyalizm ve komünizmden ayrıldığı iddia edilir. Sosyalizm ve komünizm, tamamiyle sınıflar arası çatışma esası üzerine kurulmuş ve bu çatışmada da emekçiden yana olmuştur. Meslekî Temsilciler, sınıflar arası çatışmanın varlığını kabul etmekle birlikte, çatışmadan yana değil, «tesânüt» ve «ahenk»ten yanadırlar. Ayrıca ihtilâli benimsemezler.[28]

Meslekî Temsilcilik düşüncesinin dayandığı ikinci ana kaynak, Osmanlı sosyal yapısı veya yapılanmasında ana unsurlardan biri olan «fütüvvet nizamı», «ahîlik» veya «lonca teşkilatı»dır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, esnafların teşkilatlandırılmasına karar verince bu nizam üzerinde durmuş, elemanlarına araştırmalar yaptırmıştır. Meselâ Memduh Şevket Esendal'ın bu konuda geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu söylenir. Düşünceyi dikkatle incelediğimiz de, söz konusu yerli kaynaktan büyük ölçüde faydalanılmış; hatta onun üzerine bina edilmek istenmiştir. Meslekî teşekküllerin kuruluş, işleyiş ve fonksiyonları hemen hemen aynıdır. Ancak Meslekî Temsilciler, «esnaf»ı değil «meslek»i esas almak, meslekî teşekküllerin fonksiyonlarını en üst noktaya çıkarmak ve meseleye sadece «ekonomik» açıdan bakmak hususlarında, lonca sisteminden ayrılırlar. «Tesanüt»ten bahsetseler de bunun manevî temelleri üzerinde durmazlar.

---

25. a.g.m., s. 305.
26. «Meslekî Temsil, **Hâkimiyet-i Milliye gazetesi**, 23 T.Evvel 1920, s. 1.
27. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 5, Ank., 1942, s. 364.
28. «Meslek Nasıl Bir Mataryalisttir?», **Meslek gazetesi**, S. 37, 25 Ağustos 1925,

İzmir mebusu Mahmut Esat Bey (Bozkurt), Meclisteki konuşmasında Meslekî Temsilcilikle eski lonca teşkilâtını tekrar ihya edebileceğimizi söyler: «Evet bundan bir asır evveline irca-ı nazar edecek olursak görürüz ki, bizde mükemmel(Loncalar) teşkilatı vardı. Hatta bendeniz bütün tarih-i takayyütlerine rağmen diyebilirm ki: Memleketin hayat meselesi orada, terakkiyatı orada, ihtilâli orada, sabanı da orada saklıydı. O (Lonca) teşkilâtı, esnafların memlekette hâkim olması teşkilâtı yıkıldıktan sonra izmihlâlimizin tarihi başlamıştır. (Alkışlar) O yıkıldı ve ecnebî iktisadi memlekete nüfuz etti. Binaenaleyh memleket iktisadiyatını kaybetti. Kaybetmekle de efendiliğini de kaybetti ve müdafaa imkânı kalmadı. (...) Bugün yine yapabiliriz.»[29]

Mete Tuncay, 'Meslekî Temsilcilik (veya korparatif devlet) fikrinin Batı'da, parlementer sisteme inanmayan G. Sorel çevresindeki devrimci sendikalizm hareketi içinde doğduğunu belirtir, «Bugün biz Meslekî Temsil deyince Faşist İtalya'yı hatırlıyoruz. Ne var ki, Mussolini'nin Faşizme bir çeşit Sosyalizmden geldiğini unutmamalıyız. Meslekî Temsil fikri de, gerçekten ilk kez (Mussolini'nin çok etkilendiği) G. Sorel çevresinde, devrimci sendikalizm akımı içinde doğmuştur. (Daha doğrusu, Sorel klasik bölgesel temsil fikrine saldırmış, fakat esasen parlementer düzene inanmadığı için, ekonomik grupların temsilini, meslekî temsili buna alternatif olarak geliştirmemiş, yalnızca yolunu hazırlamıştır.)»[30]

Hülâsâ: Meslekî Temsilcilik; II. Meşrutiyetin ilânı ile Cumhuriyetin belli bir sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel fikrî-pratik temele oturtulduğu döneme kadarki (1908-1925) düşünce ve siyasî tarihimizde yer almış ikinci sıra dünya görüşlerinden birisidir. Dönemin arayışlarına cevap olmak üzere Kör Ali İhsan ey ve arkadaşları tarafından ortaya konan düşünce, Türk toplumunu «meslek» ekseninde yeniden yapılandırıp gerçek bir «halk idaresi» tesis etmeyi amaçlar. Özellikle İttihat ve Terakki yönetiminin son yılları ile Ankara Hükümeti temellerinin atılmaya çalışıldığı yıllarda oldukça güçlüdür.

---

29. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C5, Ank., 1942, s. 390.

30. Mete Tuncay, «**Mesai Halk Şûrâlar Fırkası Programı**, s. 27.

XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA MERZİFON'A AİT İKİ TAPU-TAHRİR DEFTERİ

Arş. Gör. Mustafa ÇOLAK

GİRİŞ

Merzifon, Karadeniz Bölgesinin, Orta Karadeniz Bölümü'nde Anadolu steplerine bakan iç kesiminde yer almaktadır. Biz, bugün ilçe merkezi olan bu şehrimizin XVI. yüzyıl başlarındaki sosyal ve ekonomik durumunu incelerken, bu döneme ait iki **tapu-tahrir defterini** kendimize temel malzeme olarak aldık. Bu defterlerden biri, İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde **tapu-tahrir kataloğu**'nda 90 numarada kayıtlı tahminen H. 921 (M. 1515) tarihli **mufassal** defterdir. Diğeri ise, yine İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde 387 numarada kayıtlı icmâlen yapılmış olan **Karaman** ve **Rûm eyaleti** defteridir.

1515 tarihli **tapu-tahrir defteri** sırasıyla **Lâdik, simre-i Lâdik, Merzifon** ve **Gümüş**[1] kazalarını ihtiva etmektedir. 137-168 sayfaları arası **Merzifon Kazâsı**'na aittir. Defterin tarihi ve tahririn kim tarafından yapıldığı kaydedilmemiştir. Ancak, şehir sakinlerinden **İbrahim Çelebi** elinde **«Sultan Bâyezid Hân ve hükm-i Sultan Selim Hân»** olduğu kaydı düşülmüştür.[2] Buna göre, bu tahririn ya Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığı döneminde (1512-1520) ya da Kânunî Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde yapılmış olması gerekir. Kânunî Sultan Süleyman'ın cülûsuna müteâkiben yapılmış olan H. 926 (M. 1520) tarihli tahririn[3] Merzifon kısmı[4] ile, Başbakanlık Arşivi'nde 90 numarada kayıtlı tapu-tahrir defterinin Merzifon kısmı karşılaştırıldığında ortaya çıkan veriler birbirini tutmamaktadır. 1520 tarihli tahririn rakamları, gerek nüfus olsun gerekse vergiler olsun, daha fazladır. İşte bu verilerden hareketle Başbakanlık Arşivi'nde 90 numarada kayıtlı bu defterin 1520 tarihinden hemen önce yapılmış olması gerekir. Çünkü hem nüfus hem de

1. Bugünkü Gümüşhacıköy ilçesi sınırları içinde.
2. Başbakanlık Arşivi (BA), **Tapu-Tahrir Defteri (TD)**, 90, s. 157.
3. Geniş bilgi için bkz., İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazâsı**. Ank. 1990, ss. 9-16.
4. BA **TD**. 387, ss. 386-390.

vergi miktarları birbirnie yakındır. 1520 tarihinden önce yapılmış en yakın tahrir ise H. 921 (M. 1515) tarihli Rûm Vilâyeti tahriridir.[5]

1515 tarihinde yapıldığını tahmin ettiğimiz bu tahririn kim tarafından yapıldığı da kaydedilmemiştir. Ancak, yukarıda belirttiğimiz tarihler arasında Rûm Vilâyeti defterdarı olan **Emin Ali Çelebi** tarafından yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.[6]

Defterin baş tarafına şehirde bulunan mahalle ve bu mahallelerde meskûn olan vergi mükelleflerinin isim ve baba adları kaydedilmiştir. Önce müslim, sonra ermeni mahalleleri yazılmıştır. Mahallelerden sonra buralardan alınan **öşür, cizye, çift resmi** gibi vergiler ile **mukata'âlar** ayrı ayrı yazılmış, ayrıca vakıflara ait hisseler de belirtilmiştir. Şehirdeki cami, medrese, hamam ve kervansaray gibi sosyal ve dinî hizmet gören yerler ve gelirleri kaydedilmiştir. Defterin sonlarına doğru da, **Merzifon Kazâsı**'na tabi köyler ve bu köylerde oturan vergi mükellefleri ile yetiştirdikleri mahsüller ve vergi miktarları yazılmıştır.

387 nolu deftere gelince, **Karaman** ve **Rûm eyâletlerinin** H. 926 (M. 1520) tarihinde yapılmış tahririn neticelerini ihtivâ eden bu defter icmâl niteliğinde olup, toplam 978 sahifeden ibarettir. Bu tahrir **Mehmed bin İbrahim**'in eminliğinde yapılmıştır.[7] Defterin 386-390 sayfaları arası **Merzifon Kazâsı**'na aittir.

A) İDARİ YAPI

XVI. yüzyıl başlarında **Merzifon, Sivas eyâleti**'nin **Amasya Sancağı** kazâlarındandı. Osmanlı Devleti'nde **«kazâ, ticarî ve kültürel üstünlüğü ile çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil 'ettiği idârî bir birlikti.»**[8]

1515 tahririnde Merzifon kazâ olarak 28 müslim ve 4 gayrimüslim olmak üzere 32 mahalle (Bkz. Ekler, Tablo I) ve 8 köyden müteşekkildi (Bkz. Ekler, Harita 1). Bu tarihte Merzifon'a bağlı olan sekiz köy **Hırka, muşruf, Marınca** gibi Merzifon'un hemen yakınında olan köylerdir. Bunun sebebi, bu tahrirde Merzifon Kazâsı'nın coğrafi olarak dar bir alanı içermesidir. Nitekim aynı tahrirde **Gümüş** ayrı bir kazâ olarak kaydedilmiştir.[9]

---

5. Tayyib Gökbilgin, «15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm», **Vakıflar Dergisi**, VI. (1968).
6. Bkz. İ. Miroğlu, a.g.e., s. 13.
7. Bahaddin Yediyıldız, **Ordu Kazâsı Sosyal Tarihi**, Ank. 1985. s. 13.
8. M. Ali Ünal **XVI, Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ank. 1989. s. 50.
9. BA, **TA.** 90, s. 169. vd.

1520 tahririnde ise **Gümüş Kazâsı** köyleriyle birlikte Merzifon'a tâbi olarak kaydedilmiştir. Bu arada 1520'de Merzifon'daki Ermeni mahalle sayısı altıya çıkmıştır.[10] (Bkz. Ekler, Tablo II). Böylece toplam mahalle sayısı da 34'e ulaşmıştır. 1520'deki iki Ermeni mahallesinin ortaya çıkması, beş yıl içinde dışardan Merzifon'a göç eden Ermenilerden kaynaklanmıştır.

B) NÜFUS

Tahrirlerin yapılmasının en önemli sebebi, vergi mükelleflerini tesbit etmek olduğundan, tapu-tahrir defterleri ait oldukları bölgenin **hâne** ve **nefer** sayılarını da ihtivâ etmektedirler. Bundan hareketle, biz de **hâne, nefer, mücerred** ve vergi gelirlerinden faydalanarak nüfusla ilgili bazı tahmini rakamlar elde edebiliyoruz. Bu rakamlarla o bölgenin demografik yapısı hakkında önemli ipuçları elde edebilmekteyiz.

a) Müslim Nüfus

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Türk fetihlerinin başlamasıyla birlikte, **Danişmendliler** tarafından Türk topraklarına katılan Merzifon'un Türkleşmesi de **Danişmendliler** zamanında başlamıştır. Danişmendli beyler, onbinlerce kalifiye iş gücünü aileleriyle birlikte kendi bölgeleri olan **Amasya** ve **Merzifon** dolaylarına yerleştirmişlerdir.[11] Danişmendlilerin kendi bölgelerinde sağlamış olduğu bu iskân durumu, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğolların sebep olduğu ikinci bir göç dalgası, bütün Anadolu'yu olduğu gibi, Merzifon'u da alt-üst etti. Fakat bu **Moğol** fırtınası geçtikten sonra Selçuklu devrinde birinci sırada sayılmayan **Tokat - Amasya - Ankara** güzergâhında, Osmanlı döneminde, şehir, kasaba ve köylerin büyüdüğü kültür faaliyetlerinin çok geliştiği görülür.[12]

XVI. yüzyıl başlarına gelindiğinde, şehir merkezi olarak **Merzifon Kazâsı**'nın toplam nüfusu, diğer bazı kazâlarla karşılaştırıldığı zaman daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Meselâ **Ordu Kazâsı**'nda 1520'de 303 müslim nüfus otururken,[13] aynı tarihte Merzifon'da 3530 müslim nüfus oturmaktaydı. (Bkz. Ekler, Tablo III). Bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Merzifon'da şehir nüfusunun fazla olmasında, kazâda gelişmiş bir ticaretin ve ziraate elverişli arazinin bulunması büyük rol oynar.

---

10. BA, **TD.** 387, s. 386.
11. Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi,** İst. 1986, s. 106.
12. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisâdi ve İctimâî Tarihi,** C. I, İst. 1979, s. 476.
13. B. Yediyıldız, **a.g.e.,** s. 99.

Kazâ merkezinde oturan, vergi mükellefi **hâne** sayısı 1515 tahririne göre 706, 1520 tahririne göre ise 797'dir. Hâne sayısını 5 ile çarparsak tahmini nüfusu buluruz ki, bu rakam 1515'te 3530, 1520'de ise 3985'dir. Buna göre Merzifon kazâsı'nın köyleri ile beraber gayrimüslimler de dahil toplam nüfusu 1515 tahririne göre 6435, 1520 tahririne göre ise 6580'dir. (Bkz. Ekler, Tablo III).

Böylece, 1515'de Merzifon kazâ merkezinde yaşayan toplam nüfusun % 82,3'ü, köylerin ise tamamı müslimdi. 1520'de ise, şehir nüfusunun % 76,9'u köylerin yine tamamı müslimdi.

Merzifon kazası'nda nüfusun % 33,4'ü köylerde otururdu. Onun için de köy sayısı azdır. 1515 tarihinde sadece 8 köy kaydedilmiştir. (Bkz. Ekler, Tablo IV). 1520 tahririnde **İlemi ve Saru** köyleri yazılmamıştır. Büyük bir ihtimalle, ya bu köyler göç etmiş, ya da bu tahrirde diğer köylerle birleştrilmiştir. Her iki tarihte de kazânın en büyük köyü **Marınca** en küçük köyü ise **Samadolu**'dur.

1515 tahririne göre, Merzifon Kazâsı'nın köylerinde, 2150 kişi yaşarken bu rakam 1520'de 1400'e düşmüştür. Şehir merkezinde müslim nüfus beş yıllık bir sürede % 5,7 artmıştır. Yani yıllık nüfus artışı % 1,14 olmaktadır ki, bu artış nisbeti normal nüfus artışının altında bir nispetdir. Köylerdeki nüfusun 2150'den 1400'e düşmesi ve kazâ merkezindeki müslim nüfus artışının az olmasına dayanarak; 1515 ile 1520 tarihleri arasında bu nüfusun, Merzifon Kazası'ndan başka yerlere göç ettiği ileri sürülebilir. Ancak bu konuda şimdilik elmizde bir delil yoktur.

b) Gayrimüslim Nüfus

1515 tahririnde Merzifon Kazâsı'nda dört mahelle **«Gebrân-ı Erâmine»**, yani «Ermeni Kâfiri» olarak kaydedilmiştir.[14] (Bkz. Ekler, Tablo II). Bu mahalleler, **Kaplan, Bozahane, Erzincanî** ve **Kilise** mahalleleridir. Burada dikkati çeken bir nokta, Ermeni mahalle adlarının Türkçe olmasıdır.

1520 tarihinde, bu Ermeni mahallelerine, **Hâzehân-ı der Amasya Sersut**(?) ve **Asmân-ı Akdem**(?) adlı iki mahalle daha eklenerek, şehirdeki Ermeni mahalle sayısı altıya yükselmiştir. (Bkz. Ekler, Tablo II).

Yalnız şunu unutmamak gerekir ki, defterde **«Gebrân-ı Erâmine»** olarak kaydedilen bu kitlenin hepsi etnik olarak Ermeni olmayabilir. Burada Ermeni denirken gayrimüslimler zikredilmiştir. Yani Ermeni olarak kaydedilmiş olan nüfusun içinde Rum kökenli olanlar da olabilir.

14. BA, **TD.** 90, s. 153 vd.

1515 ve 1520 tarihlerinde, Merzifon Kazâsı'nın köylerinde gayrimüslim nüfusa rastlanmamaktadır. Bu durum Ermenilerin, tarımdan çok ticaret ve sanayi ile uğraşmalarından kaynaklanmaktadır.

1515 tarihinde Merzifon'daki gayrimüslim nüfus 755 iken 1520'de 1195'e yükselmiştir. Yani beş yıllık bir süre içerisinde gayrimüslim nüfus, % 63 gibi yüksek bir oranda artmıştır. Merzifon'un köylerinde gayrimüslim olmadığına göre bu artış kazâ dışından gelen gayrimüslimlerle olmuştur. Ancak bunların nereden geldiklerini henüz kesin olarak bilemiyoruz.

XVII. yüzyıl başlarında Merzifon'dan geçen meşhur seyyah **Polonya'lı Simeon** burada 200 hane Ermeni olduğunu yazdığına göre[15] bu tarihte Merzifon'daki Ermeni nüfusu azalmış olmalıdır.

Nüfusla ilgili kısmı bitirmeden önce şunu eklemek gerekir ki, bulduğumuz bu rakamlar tahmini olmakla birlikte vergi vermekle mükellef olan nüfustur. Bunların haricinde vergiden muaf olan **imâm, müezzin, hatîp, hâfız, mütevelli, müderris, talebe zâviyedar, âmâ** gibi zümreler ile fiilen askerlik yapan **sipahiler, müstahfızlar, azepler** gibi gruplar, **kadı, müftü, nâib, Subaşı, dizdâr** gibi idareci ve subaylar bu hesaplara dahil değildir. Bu askerî sınıfa mensup zümrelerin 150-200 hanelik bir yekûn tutacakları tahmin edilebilir.

C) İKTİSADİ YAPI

a) Toprak Taksimatı

Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir yer fethedildiği zaman devlet oraya hemen bir tahrir memuru göndererek o yerin arazisini yazdırırdı. Tahrirden sonra o toprağın mülkiyet hakkı artık tamamıyla devlete aittir. Topraklar verimine, sulanabilirliğine ve büyüklüğüne göre **«çiftliklere»** ayrılırdı. Bu çiftlikler köylüye ya **«ortakçılık»** esasına göre veya sadece «öşür» (mahsülün bir kısmı), ya da **«mukâta'a»** karşılığında icara verilirdi. Mirî topraklar daha ziyade icara verilmek suretiyle işletilmekteydi.[16] İcar, işlenen toprağın bedeli olarak köylüden yılda belli bir miktar nakit akçe almaktı.

1520 tarihli Rûm Vilâyeti kanunnamesinde **«Vilâyet-i Rûm'un arazisi iki baştan ta'şir olunmak kanun-ı kadîm olmağın Defter-i Cedid'e dahi öyle sebt olundu»**[17] denilerek bu vilâyette **divânî-malikâne** rejimi uygulanacağı belirtilmiştir.

---

15. Hrand D. Andrearyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi**, İst., 1964, s. 81.
16. İ. Miroğlu, a.g.e., s. 155.
17. BA, **TD.** 387, s. 349.

Divân-imalikâne rejimi esaslarını eski Türk-islâm devletlerinden alan ve fethedilen bölgelerdeki yerli toprak asaleti sınıflarının devamını temin eden bir sistemdir.[18] Fakat burada toprak sahiplerinin kuru bir mülkiyetten doğan sınırlı hakları sözkonusudur. Yani toprak tam anlamıyla mülk sahiplerinin tasarruflarında değildir. Zira toprağı işleyen köylülerin devlete vermeğe mecbur oldukları bütün vergiler de sipahiler tarafından veya direk devlet tarafından toplanmaktadır.

Divâni-malikâne rejiminde her çiftliğin, biri malikânesine, yani toprak sahibine, diğeri divânisine, yani devlete giden iki ayrı vergi toplanmakta ve iki sahibi bulunmaktaydı. Köylü yetiştirdiği mahsülden bir veya iki onda bir **malikâne** hissesi olarak toprak sahibine verdiği gibi, ayrıca onda bir veya beşte bir de **divânî hissesi** diye devlete ödemektedir.[19]

1515 tarihinde Merzifon'daki bütün **malikâne hisseleri** cami, medrese ve zaviye gibi dinî ve sosyal yönü olan müesseselerin vakfı olarak kaydedilmiştir. **Divânî hisselerin** tamamı da **Padişah hassı** olarak yazılmıştır.

b) Ziraî Üretim

XVI. yüzyıl başlarında Merzifon Kazâsın'da ekonomik hayatın ağırlık noktasını, İmparatorluğun diğer bölgelerinden olduğu gibi, tarım ürünleri teşkil ediyordu. Tarım ürünleri arasında en fazla yetiştirilen çeşit ise **buğdaydı.** Buğday, hem şehir merkezinde oturanların, hem de köylerde yaşayanların vazgeçilmez ürünü idi. Temel gıda maddeleri olan ekmek, bulgur, un ve benzeri yiyecekler buğdaydan yapılıyordu. Ayrıca buğday hemen hemen her türlü iklim şartlarında yetiştirilebiliyordu.

1515 tarihinde Merzifon'da üretilen buğday miktarı 1.464 900 kg. (2855) müd) dır. (Bkz. Ekler, Tablo V.). Ancak bu rakama hassa çiftliklerinde üretilen buğday dahil değildir. Hassa Çiftliklerinde üretilen hububat çeşitleri ayrı ayrı kaydedilmediği için bunun ne kadarını buğday, ne kadarının diğer hububat çeşidi olduğunu bilemiyoruz. Onun için buradaki rakamlar hassa çiftliklerinin dışında kalan çiftliklerde üretilen buğday miktarıdır.

18. Ömer Lütfi Barkan, «Tımar», **İA**, C. VIII, s. 297.
19. Geniş bilgi için bkz., Ö. L. Barkan, «Türk İslâm Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, Malikâne-Divânî Sistemi, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İst. 1980, s. 183.

Buğdayın 872.950 kg'mı **şehir** ve **muşruf** köyündeki çiftliklerden geri kalanı 591.950 kg'mı da diğer köylerde üretilmekteydi. Kişi başına düşen buğday miktarı 227,5 kg'dır.

1515 tarihinde buğdaydan sonra üretimi en fazla yapılan hububat türü arpadır. Arpa, buğdayla karıştırılarak ekmek yapımında kullanıldığı gibi, hayvan yemi olarak da kullanılıyordu. Fakat o devrin ekonomik ve sosyal hayatında daha çok yer işgâl eden koyunların ve atların, temel gıdası olarak kullanılıyordu.

Bu tarihte Merzifon Kâzasındaki toplam arpa üretimi 798.389 kg (1556 müd)'dır. (Bkz. Ekler, Tablo V). Bu miktarın 307.860 kg'ı (600 müd) şehir ve Muşruf köyünde, 490.526 kg'ı ise diğer köylerde üretilmekte idi. Kişi başına düşen arpa miktarı 124 kg'dır.

Buğday ve arpa üretiminin yanısıra, **bağcılığın** da Merzifon'un ziraî üretiminde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. 1515 tarihli defterde bağcılıkla ilgili direk bir kayıt yoktur. Ancak üzümden üretilen **şıradan** alınan **öşür** miktarı kaydedilmiştir. Buna göre Merzifon'a tâbi **Hırka, Marınca, Bağıviran** ve **Urumcuk** köylerinde üretilen şıra miktarı 125,5 müd (yaklaşık 65.420 kg)'dır. (Bkz. Ekler, Tablo V).

Bunun haricinde ,şehir ve Muşruf köyü halkının bağları vardır ki, bunlardan vergi maktu' (kesim) olarak alındığı için **«resm-i bağat»** olarak kaydedilmiş ve yukarıdaki rakamlara bu dahil değildir.

Yukarıda zikrettiğimiz ziraî üretimin haricinde 1515 tarihinde Merzifon'daki hassa çiftliklerinde üretilen hububatın toplamı 147.516 kg. (287,5 müd) dır. Bu hububatın ne kadarının buğday, ne kadarının arpa ve diğer hububat türü olduğunu bilemiyoruz. Zira hepsi **«an hassa»** vergi kalemi adı altında kaydedilmiştir.

c) Vergiler

Bir bölgenin sosyal ve iktisat tarihini incelerken, o bölgedeki halkın üretim ve tüketimi ve ödediği vergilerin istatistikî durumu büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki bu istatistikî bilgiler için tapu-tahrir defterleri vazgeçilmez kaynaklardır.

Osmanlı Devleti'nde alınan vergileri üç büyük bölüme ayırmak mümkündür.

1) Şer'î Vergiler: Öşür, haraç, cizye, zekât vb. gibi.

2) Örfî Vergiler : Çift, ispenç, bennak, ârûs, cürüm ve cinayet vb. gibi.
3) Divânî Vergiler : Avarız akçesi, nüzûl bedeli, kürekçi akçesi vb. gibi.[20]

Bu vergi sistemi içerisinde Osmanlı Devleti için büyük bir önemi olan ve akla ilk gelen vergi kalemi, **«öşür»** olmaktadır. Öşür Arapça **ondabir** anlamına gelmektedir. Fakat öşür miktarı her bölgenin durumuna göre değişmiş, 1/10'un üzerinde olduğu gibi altında da toplandığı olmuştur. Ayrıca, devlet kendisine ait olan bu vergiyi kendi adına **tımar, zeâmet** ve **has** olara, belirli görevleri yerine getirenlere maaş olarak bırakmıştır. 1515 tarihinde Merzifon'daki öşür miktarı 1/5'tir. Öşür bedelleri ise **Padişah Hassı** olarak direk merkeze alınıyordu.

1515 tarihinde Merzifon'da üretilen mahsüller arasında en fazla vergi geliri buğdaya aittir. Buğday öşrü defterde **«Behre-i Gendüm»** olarak kaydedilmiştir. Farsçada hisse, pay anlamlarına gelen **behre**'nin öşürle aynı anlamda kullanıldığını biliyoruz.[21]

1515 tarihinde Merzifon Kazâsında **divânî hissi**'ye alınan buğday öşrü 28,424 akçedir. Bunun toplam **divânî hisse** içerisindeki payı ise % 12,19'dur (Bkz. Ekler, Tablo V). **Malikâne hisse**'lerinin tamamı vakıf olarak kaydedilmiş ve alınan öşür miktarı yazılmamıştır. Aynı tarihte buğdayın narh fiyatı ise kile başına 5 akçedir.

Buğdaydan sonra enfazla öşür bedelinin alındığı hububat türü arpa idi. Arpanın **divânî hisse**'ye ait öşür miktarı 12.241 akçedir. Toplam divânî hisse içerisindeki payı ise % 5,25'dir. (Bkz. Ekler, Tablo V).

Buğday ve arpanın haricind,e 1515 tarihinde Merzifon Kazâsı'nda yetiştirilen **soğan, ceviz, meyva, nohut, haşhaş, bal** ve **şıra**'dan da öşür alınıyordu. Ancak, bu ürünler az miktarda yetiştirildiğinden ve Tablo VI'da gösterildiği için burada ayrıca üzerinde durmayacağız.

Osmanlı Devleti'nde üretilen ürünlerden vergi alındığı gibi, bizzat şahsın kendisiyle ilgili olarak alınan vergiler de vardı. Bu vergiler şahsın mal varlığına, evli, bekâr, müslüman, gayrimüslim gibi kendisiyle ilgili durumlara göre değişen vergilerdi. Bunların başında Halil İnalcık'ın esas ra'iyyet rüsumu dediği[22] **çift resmi, bennak resmi, caba resmi, dönüm resmi, kışlak resmi, cizye** ve **ispenç** gelmekteydi.

---

20. M. Akdağ, a.g.e., C. II, Ank. 1979, ss. 271-274.
21. B. Yediyıldız, a.g.e., s. 118.
22. H. İnalcık, «Osmanlılarda Ra'iyyet Rüsûmu», **Belleten XXIII/92** (1959), s. 595.

1515 tarihli Merzifon tahrir defterinde bu şahsa bağlı, müslimlerden alınan bütün vergiler «**'an rüsûm**» kalemi altında kaydedilmiştir. «Resimlerden» anlamına gelen **'an rüsûm, çift, nim, ekinlü** ve **caba** resimlerini içine almaktadır.

Bu tarihte Merzifon Kazâsı'ndaki müslimlerden alınan aslî vergilerin toplam miktarı 7915 akçedir. Bunun toplam **divânî hisse** içerisindeki payı % 2.46'dır (Bkz. Ekler, Tablo VI).

Gayrimüslimlere gelince, Osmanlı Devleti'nde büluğa ermiş her gayrimüslim erkekten şahıs başına alınan vergiye **«cizye»** adı verilirdi.

Bir gayrimüslimden cizye vergisinin alınabilmesi için evi içindeki eşyasından başka koyun, keçi, hububat, şarap gibi mahsüllerinden üçyüz akçe tutarında malı olması ve erkek olması gerekiyordu. İhtiyarlardan, kadınlardan ve papazlardan **cizye** alınmazdı.[23] Cizye miktarı devirlere göre değişmiştir. Meselâ Kanunî zamanında 60 ile 75 akçe arasında iken IV. Murad zamanında 333 akçeye yükselmiştir. Tabiki, **cizye**nin rakam olarak bu kadar artmasında İmparatorluk genelinde bütün vergilerin yükseltilmesinin yanında, akçenin değer kaybetmesinin de rolü vardır.

1515 tarihli Merzifon tahririnde bu vergi **«cizye-i gebrân** olarak kaydedilmiştir. Bu verginin toplamı 7575 akçedir. Toplam vergi içerisindeki payı ise % 3,24'dür. Merzifon'da şahsa bağlı olarak alınan vergiler gayrimüslimlerde kişi başına yaklaşık 10 akçe düşerken, müslimlerde 1,5 akçe düşmektedir. Müslim nüfusta bu oranın düşük olması, müslümanların vergi alınmayan askerlik, imamlık, müderrislik gibi işlerde istihdam edilmeleri şeklinde açıklanabilir.

Osmanlı Devleti'nde koyun ve keçilerden alınan vergiler **«resm-i ganem»** veya **«resm-i ağnam»** kalemine yazılırdı. 1520 tarihli Rum Vilâyeti kanunnamesinde **yörükte ve yerlüde resm-i ganem iki koyuna bir akçedir. Koyun ile kuzu bile sayılmak kanun olmuştur.»**[24] denilerek bu verginin nasıl alınacağı belirtilmiştir. 1515 tarihinde Merzifon Kazâsı'nda alınan koyun resmi toplam 580 akçedir. Bundan hareketle bu tarihte Merzifon'da 1160 koyun olduğu söylenemez. Zira Merzifon Kazâsındaki koyun sayısı ve **resm-i ganem** miktarının tam olarak bilinmesi için, bu bölgeye ait **«yörük defterleri»**nin de incelenmesi gerekir.

Osmanlı devlet hizmetinde olan bütün hizmetliler «dirlik» karşılığı görev yapmazlardı. **«Ulûfelû»** tabir edilen maaşlı devlet hizmetlileri de bulunuyordu. Gerek bu **ulûfelû** taifesinin maaşını vermek, gerekse **divân-ı hü-**

23. Neşet Çağatay, «Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler», **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. V/5,** s. 494.

24. **BA., TD.** 387, s. 350.

mâyûn'un gerekli olan alım satımları yapabilmesi için nakit paraya ihtiyacı oluyordu. İşte devlet, bu nakit parayı sağlayabilmek için, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip doğrudan **divân-ı hümâyûn**'a bırakılan vergi ve gelir kaynakları meydana getirmişti ki, bu tip kaynaklara **mukâta**'a denirdi. **Mukâta**'alar genellikle **mumhane, kirişhane, boyahane, gümrük, iktisab** gibi ekonominin sanayi ve ticaret kollarından alınırdı.

1515 tarihinde Merzifon Kazâsı'nda **mukâta'a** olarak alınan **damgavat, rişte, bozahane, meyhane, bazar-ı keyl** ve **boyahane** vergilerinin toplamı 83.000 akçedir. Bu toplam **divânî hisse** içerisinde en fazla vergi miktarını ihtiva eden kalemdir. Hatta Merzifon Kazâsı'nın bütün köylerinden alınan vergi miktarından daha fazladır. Toplam **divânî hisse** içerisindeki payı ise % 35,15 olmaktadır.

Bu vergi kaleminden yola çıkarak, bu tarihte Merzifon'da ticaretin ve o dönemin sanayisinin, özellikle de dokumacılığın gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Zaten 1647 yılında Merzifona gelmiş olan **Evliya Çelebi,** Kırım diyarına tüccarların buradan her sene binlerce top pamuk bezi götürüp esir ile değiştirdiklerini ve burada çok sayıda dükkân olduğunu yazar.[25] Gerçekten de 1515 tarihinde dükkânlardan alınan **mukâta**'a toplamı 15.211 akçe ile önemli bir yer tutmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz vergi kalemlerinin dışında, **niyâbet, bâd-ı hevâ, cürüm** ve **cinayet** gibi bir kısım vergiler daha 1515 tarihli defterde yazılmıştır. Fakat, bunların yekünü önemli bir yer tutmadığı için burada üzerinde durulmayacaktır.

SONUÇ

XVI. yüzyıl başlarında Merzifon konusunda ana kaynağını iki tapu-tahrir defterinin oluşturduğu bu kısa araştırmamızdan şu sonuçlar çıkarılabilir :

1) Coğrafî konumu itibariyle yerleşime elverişli ve tarıma uygun bir ovası bulunan Merzifon'un, ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle beraber, en az 2000 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu biliyoruz. Ancak, jeopolitik bakımdan ilk, orta ve yeni çağların vazgeçilmez şehri olan **Amasya**'nın hemen yanıbaşında bulunması, Merzifon'u bir nebze olsun, gölgede bırakmış ise de, XVI. yüzyıl başlarında, özellikle, kazâ merkezi, gerek nüfus gerekse ticarî bakımdan olsun önemli bir yere sahipti.

25. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C. II, İst. 1975, s. 630.

2) İdari taksimat yönünden 1515 tahririne göre dar bir coğrafi alanı kaplayan Merzifon, sadece 8 köye sahipti. 1520 tahririnde Gümüş Kazâsı'nın da Merzifon'a tabi edilmesiyle köy sayısı 19'a yükselmiş ve Merzifon Kazâsı'nın coğrafi alanı da genişlemiştir.

3) 1515 ile 1520 tarihleri arasında Merzifon'daki gayrimüslim nüfusu % 63 gibi yüksek bir oranda artmıştır. Bu artış büyük ihtimalle Doğu Anadolu'daki kızılbaş olaylarından dolayı göç eden Ermenilerden kaynaklanmıştır. Müslim nüfus ise bu beş yıl içinde azalmıştır. Ne gayrimüslim nüfustaki artış, ne de müslim nüfustaki azalışla ilgili şu anda elimizde bir belge mevcut değildir.

4) İktisadî yönden, Merzifon halkı, İmparatorluğun bütün topraklarında olduğu gibi en çok tarımla uğraşıyordu. En fazla yetiştirilen mahsül buğdaydır. Ayrıca azımsanmayacak kadar üzüm de yetiştiriliyordu. Kazâ merkezinde, boyahane, meyhane ve bozahane gibi o dönemin sanayi kuruluşlarından sayılan müesseseler ile, dükkânlardan alınan vergilerin önemli bir meblağ tutmasından anlıyoruz ki, Merzifon'da ticaret ve sanayi de gelişmiştir.

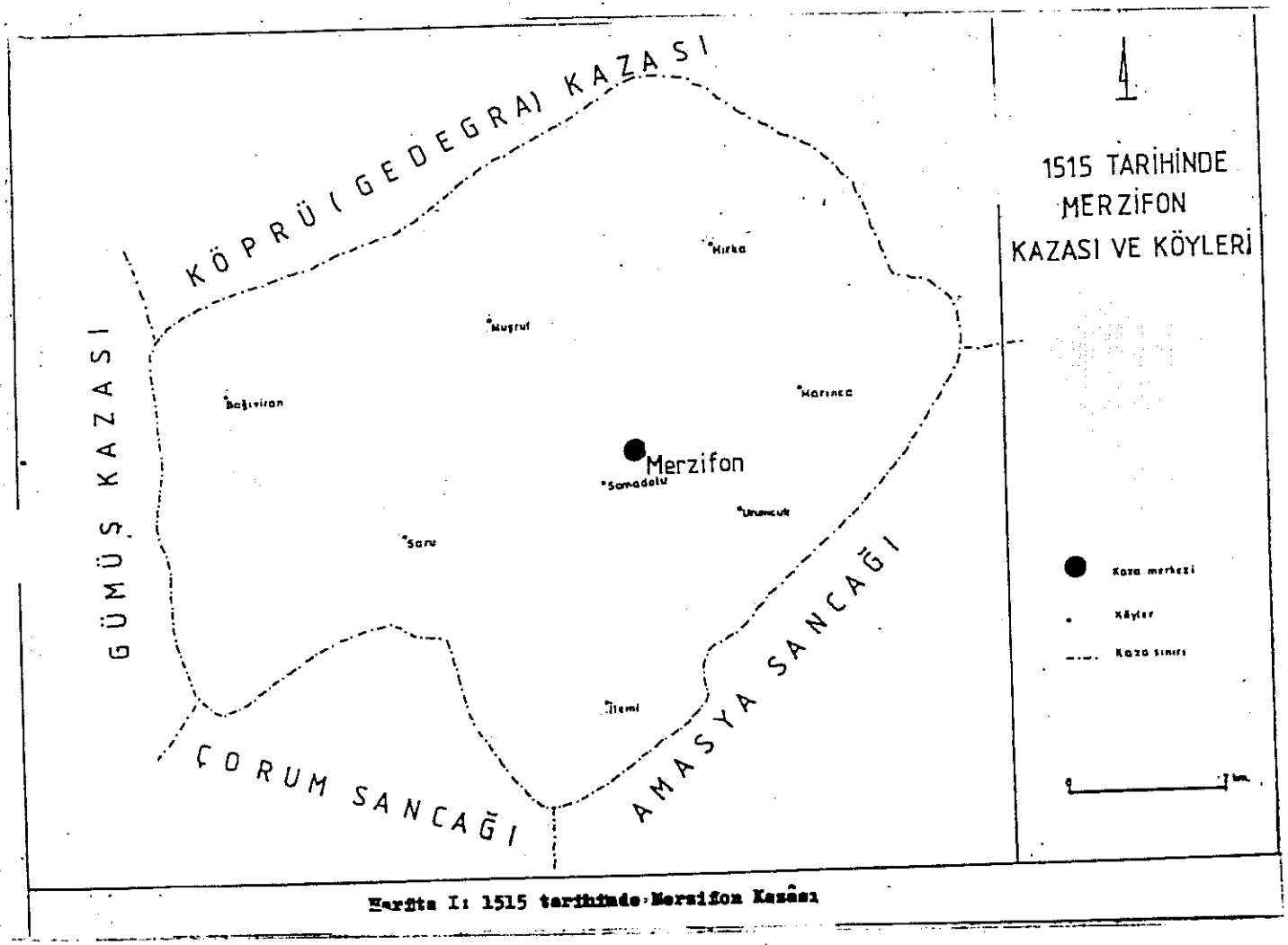

Harita I: 1515 tarihinde Merzifon Kazâsı

TABLO I. H. 921 (1515) ve H. 926 (1520) Tarihlerinde Merzifon'daki Müslüman Mahalle ve Nüfusları

		H. 921 (M. 1515)		H. 926 (M. 1520)			
	Mahalleler	Nefer	Mücerred	Nefer	Mücerred	Hane	İmam
1	Hacı Ahmed Fakıh	36	7	35	4	30	1
2	Bakkal Süleyman	17	6	25	12	12	1
3	Hacı Rahat	73	21	56	20	35	1
4	Hırfat(?) Mescidi Nâm-ı Diğer Eski Atpazarı	47	21	44	16	27	1
5	Cami-i Cedîd	52	21	45	9	35	1
6	Berci(?)	48	16	53	16	36	1
7	Tarakçı	18	3	28	9	19	—
8	Hacı Balı	36	14	24	5	18	1
9	Mecid	35	12	41	7	33	1
10	Tövbe(?) Nâm-ı Diğer Hoca Süleyman	59	34	67	21	30	1
11	Neccar	21	9	17	5	11	1
12	'İmaret	5	1	—	—	4	—
13	Kadî Mahbûn	31	11	24	3	20	1
14	Depecik	64	23	87	26	60	1
15	Gergen	40	16	66	33	32	1
16	Hamid	25	9	12	3	16	1
17	Cami-i Atik	46	15	49	14	34	1
18	Çilehâne-i Halife	17	5	21	8	13	—
19	Surmesuk	23	11	22	7	15	—
20	Seydî Ahi 'Asad	19	9	14	3	10	1
21	Seydî Çelebi Mescidi	64	30	62	19	42	1
22	Sofular Nâm-ı Diğer Suflâ	93	38	103	46	56	—
23	Satvan(?)	13	9	10	3	6	1
24	Seydî Bölük	57	26	67	13	52	1
25	Halil Beg Mescidi	36	18	36	8	27	1
26	Hacı 'Adil	29	9	32	26	19	1
27	Tuz Pazarı	50	15	74	33	39	2
28	Hacı Yahya	104	43	122	54	66	1
	Toplam	**1158**	**452**	**1236**	**423***	**797****	**24**

(*) TD. 387'de toplam mücerred sayısı 453 olarak kaydedilmiştir.
(**) TD. 387'de toplam hane sayısı 786 olarak kaydedilmiştir.

TABLO II. H. 921 (M. 1515) ve H. 926 (M. 1520) Yıllarında Merzifon'daki Ermeni Mahalle ve Nüfusları

		H. 921 (M. 1515)		H. 926 (M. 1520)
	Mahalleler	Nefer	Mücerred	Hane
1	Kaplan	86	30	49
2	Bozahane	75	33	53
3	Erzincanî	43	19	40
4	Hâzehân-ı der Amasya Sersut(?)	—	—	23
5	Asmân-ı Akdem(?)	—	—	44
6	Kilise	43	14	30
	Toplam	**247**	**96**	**239***

(*) TD. 387'de Hane-i Gebran sayısı 302 olarak kaydedilmiştir.

TABLO III. XVI. Yüzyıl Başlarında Merzifon Kazasındaki Hane, Mücerredler ve Nüfus

	1515		1520		Toplam		Toplam	
					Nüfus**		Nüfus %	
Şehir	Hane*	Müc.	Hane	Müc.	1515	1520	1515	1520
Müslim	706	452	797	423	3530	3915	54.8	60.5
Gayrimüslim	151	96	239	—	755	1195	11.7	18.1
Toplam	**857**	**548**	**1036**	—	**4285**	**5180**	**66.5**	**78.6**
Köyler								
Müslim	430	270	280	244	2150	1400	33.4	21.2
Şehir ve Köyler								
Müslim	1136	722	1077	667	5680	5385	88.2	81.8
Gayrimüslim	151	96	239	—	755	1195	11.7	18.16
Genel Toplam	**1287**	**818**	**1316**	—	**6435**	**6580**	—	—

(*) 1515 tahririnde haneler ayrıca kaydedilmemiştir. Nefer sayısını mücerred sayısından çıkararak hane sayısını elde ettik.

(**) Bir haneyi 5 kişi olarak tahmin ettik.

TABLO IV. XVI. Yüzyıl Başlarında Merzifon Kazalarındaki Köyler ve Nüfusları

		1515		1520		Tahmini Nüfus	
	Köyler	Hane	Müc.	Hane	Müc.	1515	1520
1	Hırka	53	31	31	44	265	155
2	Muşruf	72	46	63	49	360	315
3	Marınca	110	73	86	87	550	430
4	İlemi	57	27	—	—	285	—
5	Bağıviran(?)	42	26	30	25	210	150
6	Urumcuk	44	34	48	25	220	240
7	Samadolu	25	17	22	14	125	110
8	Saru	27	16	—	—	135	—
	Toplam	**430**	**270**	**280**	**244**	**2150**	**1400**

TABLO V. 1515 Tahririne Göre Merzifon'da Üretilen Hububat Miktarı

	Buğday (Müd)*	Arpa (Müd)	Hassa Çiftlikleri (Müd)	Şıra (Müd)
Şehir ve Muşruf Köyü	1700	600	—	—
KÖYLER				
Kırka	52	51	22	3.5
Marınca	352	270	47	35
İlemi	161	80	99	—
Bağıvirân(?)	250	211	186	9.5
Urumcuk	160	134	54	79.5
Samadolu	129	150	—	—
Saru	51	60	22	—
Toplam	**2855**	**1556**	**287.5**	**127.5**

(*) 1 Müd : 513,12 kg'dır.
(**) Tablodaki şıra miktarı sadece divânî hissedir.

TABLO VI. 1515 Tarihinde Merzifon Kazasında Alınan Vergilerden **Divânî Hisse** ve Miktarları

	Verginin Adı	Vergi Bedeli (Akça)	Toplam Bedel İçindeki %
1	Behre-i Gendüm (Buğday)	28424	12.19
2	Behre-i Cev (Arpa)	12241	5.25
3	'An Rüsûm (Çift, bennâk...)	7915	3.39
4	Hassa Çiftlikleri	5750	2.46
5	Resm-i Çift	2360	1.01
6	Resm-i Tapu	5000	2.14
7	Resm-i Ganem	300	0.12
8	Resm-i Kivâre	1977	0.84
9	Öşr-i Şıra	2550	1.09
10	Öşr-i Piyaz	939	0.40
11	Öşr-i Haşhaş	370	0.15
12	Öşr-i Ceviz	261	0.11
13	Öşr-i Meyve	149	0.06
14	Öşr-i Nohut	12	0.005
15	Öşr-i Bağat ve Meyve ve resm-i ganem ve kivâre-i karye-i Muşruf	1500	0.64
16	İcar-i bağçe-i Medrese ve öşr-i meyve	130	0.55
17	Âdesi, Bakla ve Nohut	580	0.24
18	Cizye-i Gebran	7575	3.24
19	Bâd-ı hevâ	3784	1.62
20	Âsiyâb	742	0.31
21	Niyâbet	2270	0.92

	Verginin Adı	Vergi Bedeli (Akça)	Toplam Bedel İçindeki %
22	Çayırhâ	144	0.06
23	Cerâim ve bâd-ı hevâ-i 'Merzifon ma' karye-i Muṣruf	7000	3.00
24	Mahsul-i İhtisâb	6340	2.71
25	Mahsul-i beytü'l-mâl ve mâl-i gayb ve yâve ve gaçgun	4080	1.75
26	Mahsul-i .....(?)	300	0.12
27	Niyâbet ve Nısf-ı Bâd-ı Hevâ ve 'Arus ve Âdet-i Ağnam	1921	0.82
28	Mukâta'-i Damgavât-ı nefs-i Merzifon ma' bozahâne, meyhâne, bazar-ı keyl rişte ve başhâne(?)	82000	35.17
29	Mukâtât-ı zemîn-i Dekakin	15211	6.52
30	Mukâtâ'-i Boyahane	1000	0.40
31	Mukâtâ-i Zemin-i bozahâne-i(?) zımmıyân	220	0.09
32	Kıst-ı Bağat	4920	2.11
33	Kıst-ı Hamam-ı Köhne	10000	4.28
34	Kıst-ı Hamam-ı Nev(?)	6000	2.57
35	Kıst-ı Miyâh(?)	5500	2.35
36	Mizân	2500	1.06
	T o p l a m	**233.135**	

GRUPLA PSİKOLOJİK DANIŞMA'NIN YETİŞTİRME YURDUNDA BULUNAN GENÇLERİN KAYGI DÜZEYLERİNE ETKİSİ

Doç. Dr. Kurtman ERSANLI*

GİRİŞ

Günümüzde yaşamın kaçınılmaz bir parçası haline gelen kaygıyı, genel anlamda, insanın doğasında mevcut çevresel ve psikolojik olaylara gösterilen duygusal bir reaksiyon olarak tanımladığımızda evrensel ve normal bir insanın duygusu olduğunu kabul etmekte güçlük çekmeyiz. Dar anlamda kaygıyı, kaynağı ve başlangıcı bilinçsiz olmasına rağmen bilinçli bir şekilde hissedilen beraberinde bazı fizyolojik değişmelerin de görüldüğü hoş olmayan bir yaşantı olarak tanımladığımızda, ne denli evrensel olursa olsun bu duygunun normal olduğunu kabul edemeyiz. Nitekim, kaygı yaşantısının hoş olmama özelliği onu, olumsuzlaştırmış ve normal olmayan davranışların kökenine yerleştirmiştir (Öner, 1971, s. 1.).

Çağımızın hastalığı olarak nitelendirilen ve günümüz psikolojisinde giderek kullanılma sıklığı artan bir kavram olan kaygı, Freud'e göre, korku ile eş anlamlıdır. Dışardan gelen tehlike ile orantılıdır. Jersild ise, kaygıda belli başlı duygunun korku olduğunu fakat korku gibi duyulan birşey olmadığını belirtilmiştir (Jersild, 1979, s. 404). Korku ile kaygı arasındaki ayırım öznellik ve nesnellik boyutuna dayandırılmasından gelmektedir. Korku benliğe ve varlığa yönelen algılanabilir olan bir tehdit ya da tehlike karşısında akılcı olan aynı zamanda kaçma davranışlarını başlatan duygusal bir tepkidir. Kaygı ise, öznel düzeydedir ve akılcı olmayan bir durumdur. Yani, dışarda var olan nesnel tehlikenin yanında bireyin kendi dürtülerinden, eğilimlerinden ve geçmiş yaşantılarından gelebilir. Bilinç dışı olan nesnesi bireylerce belli olmayan korkulardır.

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Eğitim Bilimleri Bölümü Öğr. Üyesi.

Kaygı yükseldikçe bireyin davranışları zorlaşmakta tedirginlikler artmaktadır. Bunun sonucu; ya yersiz telaş ya da yersiz yere kendi içine çekilme görülmektedir. Kaygı bireyde endişe, güvensizlik, korku, huzursuzluk, şaşkınlık ve panik gibi davranış biçimlerine yolaçabilmektedir. Buna göre kaygı, normal düzeylerde olabileceği gibi patolojik boyutlara ulaşabilecek bir genişlik göstermektedir (Baş, 1984, s. 4).

Çağımızdaki bilim ve teknoloji alanında gelişmelerin sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda neden olduğu bilinçsiz ve hızlı değişmeler sonucu oluşan yaşam koşulları, genellikle bireylerin birbiriyle ve kendisiyle olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemekte; aile geçimsizliği, aile parçalanması, üvey ana-üvey baba, yasa olmayan evlilikler ve ilişkiler, gayrimeşru çocuk gibi beraberinde getirdiği sorunlar bireyleri gergin, çatışmalı, kararsız ve giderek daha kaygılı bir hale getirdiği dikkatleri çekmektedir.

Çeşitli nedenlerle ortaya çıkan özellikle aile yoksunluğu ve beraberinde getirdiği sevgi, güven ve destek eksikliği çocukların sağlıklı bir şekilde sosyal, duygusal ve kişilik gelişimine engel olmaktadır.

Anne ve babalarının gerek eğitim gerekse ekonomik yetersizliği sonucu beden ve psikolojik sağlığı tehdit altında bulunan çocukların suçlu insanlar olarak topluma katılmalarının önlenmesi onlara sağlanacak koruma ve desteğe bağlıdır. Korunmaya muhtaç çocuklar adı verilen çocukların kaygılarından kurtulması, çatışmalarını sağlıklı bir şekilde çözümlenmesi kısacası, sorunlarının üstesinden gelmesi çeşitli yardımı zorunlu kılmaktadır.

Bu araştırma yetiştirme yurtlarında barınan gençlerle yapılan grupla psikolojik danışmanın gençlerin durumluk-sürekli saygı düzeylerini düşürüp düşürmediğini incelemek amacıyla yapılmıştır. Gençlere verilen bu yardımın umulan sonucu verip vermediğini bilmek, bu kurumlarda çalışan psikolojik danışman, sosyal hizmet uzmanı ve diğer yetkililer için önemlidir. Bu yardımın amacına ulaşması, yardım hizmetlerinin yoğunlaşması ve daha bir isteklikle yürütülmesine zemin hazırlayacaktır.

Bu araştırmada geçen temel kavramlar :

Durumluk Kaygı (State Anxiety :) Bireyin içinde bulunduğu stresli durumdan dolayı hissettiği sübjektif korkudur. Fizyolojik olarak da otonom sinir sinir sisteminde meydana gelen bir uyarılma sonucu terleme, sararma, kızarma ve titreme gibi fiziksel değişmeler ,bireyin gerilmi ve huzursuzluk duygularının göstergeleridir. Stresin yoğun olduğu zamanlar durumluk kaygı seviyesinde yükselme, stres ortadan kalkınca düşme olur.

Sürekli Kaygı (Trait Anxiety) : Bireyin kaygı yaşantısına olan yatkınlığıdır. Buna, bireyin içinde bulunduğu durumları genellikle stresli olarak algılama ya da stresli olarak yorumlama eğilimi de denilebilir. Sürekli kaygı normal koşullarının birey tarafından tehdit edici olarak algılanması sonucu oluşan hoşnutsuzluk ve mutsuzluk duygusudur. Doğrudan doğruya çevreden gelen tehlikelere bağlı olmayan içten kaynaklanan bir kaygıdır. Sürekli kaygılı bir birey genellikle huzursuz ve mutsuzdur (Öner ve Le Comte, 1983, s. 1.2.).

Yetiştirme Yurtları: Korunmaya muhtaç çocuklara yönelik sosyal hizmetlerden sorumlu tek kurum olan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü bünyesinde çocuk yuvaları ve yetiştirme yurtları bulunmaktadır. 0-11 yaşları arasındaki çocuklar çocuk yuvalarında, 12-18 yaşları arasındaki çocuklar ise yetiştirme yurtlarında barındırılmaktadır.

Korunmaya Muhtaç Çocuk : Korunmaya muhtaç olmak kavramının anlamı çok geniştir. Çünkü, kimseli veya kimsesiz, varlıklı veya varlıksız, suzlu veya suçsuz, herhangi bir eksikliği olması veya olmaması gibi kişisel özellikleri veya ayrıntıları dikkate alınmaksızın yasal olarak sağ ve tam doğduğu andan itibaren reşit olduğu ana kadar her çocuk korunmaya muhtaçtır.

Daranlamda korunmaya muhtaçlık kavramı ise, bir çocuğun 2828 sayılı kanunun emrettiği ölçüde özen ve bakım görmemesi ve bunun sonucunda beden, fikir ve ruh güvenliğinin tehlikeye düşmesini ifade eder (Akyüz, 1987; s. 11). 2828 sayılı kanuna göre beden, ruh ve ahlâk gelişimi veya şahsi güvenlikleri tehlikede olup,

a) Ana veya babasız, ana ve babasız,

b) Ana veya babası veya her ikisi de belli olmayan,

c) Ana ve babası veya her ikisi tarafından terkedilen,

ç) Ana veya babası tarafından ihmal edilip fuhuş, dilencilik, alkollü içkileri veya uyuşturucu maddeleri kullanma gibi her türlü sosyal tehlikeleri veya kötü alışkanlıklara karşı savunmasız bırakılan ve başıboşluğa sürüklenen çocuğa korunmaya muhtaç çocuk adı verilmektedir (Ballar, 1988, s. 7).

Grupla Psikolojik Danışma : İnsanlar çeşitli sosyal gruplar içinde çalışır, yaşar ve rollerini oynar. İnsanın sorunları da toplumsal ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. İnsanın çevresine uyum yapması için kişilerarası ilişkilerde gerekli davranış ve tutumlara sahip olması gerekmektedir. Bu tutum ve davranışlar rahat, kabul edici, küçük gruplar atmosferinde gerçekleşebilir ve kişi burada edindiği davranışları daha geniş gruplara transfer edebilir (Kuzgun, 1988, s. 139).

Grupla psikolojik danışma birbirlerini bile çoğu kez tanımayan kişilerin bir araya gelerek oluşturdukları grup toplantılarında; herkesin olağanüstü bir serbestliğe sahip olduğu, kimsenin tek başına sorumlu olmadığı bir etkileşim süreci içinde kişilerin gruba katıldıklarından farklı ve değişmiş kimseler olmalarını sağlayan bir etkinliktir (Özgüven, 1979, s. 29). Yani, bireyin yaşantıları ile benliği arasındaki çatışmayı gidermektir (Shertzer ve Stone, 1974, s. 232).

Grupla psikolojik terapi ve danışma yeni bir olgu değildir. 1932'de Mareno tarafından ortaya atılmıştır. Çeşitli aşamalardan geçtikten sonra temel ilkelerini bireysel psikolojik danışmadan alan grupla psikolojik danışma kendine özgü ilkeler, kuram, terim ve uygulama geliştirmeleri sonucu günümüzde yaygın olarak kullanılan bir yöntem haline gelmiştir (Naar, 1987, s. 23).

YÖNTEM

Samsun Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu İl Sosyal Hizmetler Müdürlüğü Erkek Yetiştirme Yurdu'nda korunma altında bulunan 14-18 yaş arasındaki (88) genci kapsamaktadır. Evreni oluşturan gençlerin kuruma geliş nedenleri ve yüzdesi Tablo-1'de verilmiştir.

TABLO 1

Yetiştirme Yurdunda Bulunan Korunmaya Muhtaç Gençlerin Kuruma Geliş Nedenlerine Göre Dağılımı ve Yüzdesi

Kuruma Geliş Nedenleri	n	%
Anne ve babası belli değil	2	2,27
Babası belli değil	4	4,55
Anne ve babası ölü	9	10,23
Anne ölü baba sağ	10	11,36
Baba ölü anne sağ	44	50
Parçalanmış (Boşanmış) aile	17	19,32
Ekonomik yokluk	2	2,26
T o p l a m	**88**	**100**

(1991 Ocak ayı kayıtlarına göre)

Tablo-1'e bakıldığında araştırmanın evreni oluşturan gençlerin % 50'sinin babalarının ölü, annelerinin sağ olduğu, % 19.32'sinin parçalanmış ailelerden geldiği, % 11.36'sının annelerinin ölü, babalarının sağ olduğu anlaşılmaktadır. Anne ve babası belli olmayan ile babası belli olmayan ve ekonomik yetersizlik nedeniyle gelenlerin yüzdelerinin düşük olduğu görülmektedir.

Evrenin tümüne Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri uygulanmıştır. Araştırmanın örneklemini oluşturan gençlere ait kişisel bilgiler, gençlerin kuruma geliş nedenleri ve yaşları yurttaki kayıtlardan alınmıştır.

Envanterlerden alınan puanlar ve bu bilgiler ışığında gençlerin de gönüllülükleri göz önünde bulundurularak 13'er kişiden oluşan iki deney, 26 kişiden oluşan bir kontrol grubu olmak üzere araştırmanın örneklemi belirlenmiştir.

Deney ve Kontrol Gruplarının Özellikleri

Deney ve kontrol grubunda yer alanların durumluk kaygı puanları 21-70, sürekli kaygı puanları ise 25-71 arasında değişmektedir. Gençlerin gruplara dağılımı bağımsız değişkenler arasında birebir eşleme yöntemi ile yapılmış ve böylece gruplararası dengeleşim sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaygı düzeyleri yönünden deney ve kontrol grupları arasında bir farkın olup olmadığı, durumluk ve sürekli kaygı puanlarına göre ayrı ayrı t-testi ile kontrol edilmiş, deney ve kontrol grupları arasında deneyin başlangıcında durumluk kaygı puanları arasındaki farkın .01 düzeyinde önemsiz olduğu saptanmıştır.

Ayrıca, deney ve kontrol grupları sürekli kaygı öntest puan ortalamaları arasındaki farkın .01 düzeyinde önemsiz olduğu anlaşılmıştır.

Bu bulgulara göre, deney ve kontrol gruplarının kaygı düzeyleri bakımından denk gruplar olduğu kabul edilebilir.

Bilgi Toplama Araçları

Bu araştırmada yetiştirme yurdunda kalan gençlerin (14-18 yaş) kaygı düzeylerini ölçmek amacıyla, Spielber ve arkaraşlarınca geliştirilen Le Compte ve Öner'in (1976) Türkçeye çevirdikleri, Öner'in (1977) Türk toplumunda geçerlik ve güvenirliğini saptadı «Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri (DSKE)» kullanılmıştır.

Durumluk Kaygı Ölçeği : Bireyin belirli bir anda ve belirli koşullarda kendini nasıl hissettiğini öz-değerlendirme tekniğiyle cevaplandırmasına

dayalı yirmi maddeli bir ölçektir. Kendini değerlendirme ölçeği şeklinde bu testi alan birey her maddede ifade edilen duygu ve davranışa ne ölçüde sahip olduklarını, (1) hiç, (2) biraz, (3) çok, (4) tamamıyle seçeneklerinden birini işaretleyerek belirtmektedir. Bunu yaparken bireylerin, o anda kendilerini nasıl hissettiklerini ve içinde bulundukları duruma lişkin duygularını göz önünde bulundurmaları istenir.

Ölçek doğrudan ve tersine dönmüş ifadelerden oluşmuştur. Bu ölçekte on tane tersine dönmüş ifade vardır. Bunlar : 1,2,5,10,11,15,16,19,20'inci maddelerdir :

Sürekli Kaygı Ölçeği : Bireyin objektif ölçütlere göre nötr olduğu durumları kendisi için tehlikeli ve varlığını tehdid edici olarak algılaması sonucu oluşan memnuniyetsizlik ve mutsuzluk duygusunu ölçen yirmi maddelik bir ölçektir.

Bu envanteri alan birey, sürekli olan kaygılarını kısaca kaygıya yatkınlığını (1) hemen hiç bir zaman, (2) bazen, (3) çok zaman ve (4) hemen her zaman seçeneklerinden birini işaretleyerek sürekli kaygısını puana dönüştürmektedir.

Sürekli kaygı ölçeği ve düz ve tersine dönmüş ifade yer almaktadır. Tersine dönmüş ifadeler yedi tanedir. Bunlar; 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39'uncu maddelerdir.

BULGULAR

«Gurupla Psikolojik danışma yetiştirme yurdunda kalan gençlerin kaygı düzeyini azaltacaktır.»

Bu denenceye göre, yetiştirme yurdunda kalan gençlerin durumluk-sürekli kaygı düzeyine grupla psikolojik danışma'nın etkisinil incelemek amaçlanmıştır. Bu amaçla oluşturulan deney grubu ile haftada iki saat olmak üzere on iki hafta grupla psikolojik danışma yapılmıştır. Çalışmanın sonunda deney ve kontrol grubuna Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri son test olarak tekrar uygulanmış ve kaygı türlerine göre grupların kaygı puanları ve puanlarının ortalamaları alınmıştır. Kendi içinde değerlendirilmiştir.

«Grupla psikolojik danışma yetiştirme yurdunda kalan gençlerin durumluk kaygı düzeyini azaltacaktır.»

Bu denenceyi incelemek amacıyla deney ve kontrol gruplarına uygulanan durumluk kaygı sontest puan ortalamalarına ait sayısal bilgiler Tablo - 2'de verilmiştir.

TABLO 2

Deney ve Kontrol Gruplarının Durumluk Kaygı Sontest Puanlarına Ait Sayısal Bilgiler ve t-Değeri

Gruplar	n	x	s
Deney	26	39,96	11.50
Kontrol	26	48,92	12,92

$S_D = 50$ Önemli $p < .01$

Tablo-2'ye bakıldığında kontrol grubu kaygı düzeyi puan ortalaması 48,92 iken deney grubunun ise 39,96'dır.

Deney ve kontrol gruplarının durumluk kaygı puan ortalamaları arasındaki bu farkın önemli olup olmadığını test etmek amacıyla t-testi uygulanmıştır.

Tablo-2'deki verilere göre, grupların durumluk kaygı puan ortalamaları arasındaki fark, deney grubu lehine kaygının azalması yönünde anlamlı bulunmuştur ($p < .01$). Deney gruplarının grupla psikolojik danışma'nın etkisiyle kendi içinde bir değişme olup olmadığını görmek için deney gruplarının durumluk kaygı öntest ve sontest puanları karşılaştırılmış ve bunlara ilişkin sayısal bilgiler ve t-değeri tablo 3'de verilmiştir.

TABLO 3

Deney Grubu Durumluk Kaygı Öntest, Sontest Puanlarına İlişkin Sayısal Bilgiler ve t-Değeri

Gruplar	n	x	s
Öntest	26	48.34	14.87
Sontest	26	39.96	11.50

$S_D = 50$ $p < .05$ önemli

Tablo 3'e göre grupla psikolojik danışma'nın deneklerin durumluk kaygılarını azaltmada etkili olduğu görülmektedir.

«Grupla psikolojik danışma yetiştirme yurdunda kalan gençlerin sürekli kaygı düzeyini azaltacaktır.»

Bu denenceyi incelemek amacıyla deney ve kontrol gruplarına uygulanan sürekli kaygı sontest puanları ait ortalamalarına ilişkin sayısal bilgiler Tablo-4'de verilmiştir.

TABLO 4

Deney ve Kontrol Gruplarının Sürekli Kaygı Sontest Puanlarına İlişkin Sayısal Bilgiler ve t-Değeri

Gruplar	n	x	s
Deney	26	37.30	11.93
Kontrol	26	46.38	14.40

SD=50 $p<.01$ önemli

Tablo-4'e göre, deney grubu sürekli kaygı puan ortalaması 37,30 iken kontrol grubunun 4,38'dir. Deney ve kontrol grubu sürekli kaygı puan ortalamaları arasında farkın önemli olup olmadığını test etmek amacıyla t-testi uygulanmıştır.

Uygulama sonunda grupların sürekli kaygı puan ortalamaları arasındaki fark deney grubu lehine kaygının azalması yönünde anlamlı bulunmuştur ($p<0.1$). Yani, grupla psikolojik danışmanın deneklerin sürekli kaygılarını azaltmakta etkili olduğu anlaşılmıştır.

Deney gruplarının grupla psikolojik danışma'nın etkisiyle kendi içinde bir değişme olup olmadığını görmek için deney gruplarının sürekli kaygı öntest ve sontest puanları karşılaştırılmış ve buna ilişkin sayısal bilgiler Tablo-5'de verilmiştir.

TABLO 5

Deney Grubu Sürekli Kaygı Öntest, Sontest Puanlarına İlişkin Sayısal Bilgiler ve t-Değeri

Gruplar	n	x	s
Öntest	26	51.00	13.03
Sontest	26	37.30	11.93

SD=50 $p<.01$ önemli

Tablo-5'e göre grupla psikolojik danışmanın deneklerin sürekli kaygılarını azaltmada etkili olduğu anlaşılmaktadır ($p<.01$).

TARTIŞMA VE YORUM

Araştırmada, grupla psikolojik danışma'nın gençlerin kaygı düzeylerini azaltacağı düşünülmüş ve gençlerin kaygı düzeyleri DSKE'nin alt ölçekle-

rine göre durumluk ve sürekli kaygı olmak üzere iki grupta ele alınmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular belirtilen bu denenceyi destekler nitelikte bulunmuştur.

Durumluk kaygı, bireyin durumu, kendisi için tehdit edici olarak algılandığında yükselirken göreli olarak az tehlikeli ya da tehlikesiz olarak algılandığında düşmektedir. Yani, kaygı genel anlamda stres koşulları ile doğru orantılı olarak azalmakta ya da çoğalmaktadır.

Stres koşullarının yoğun olduğu yetiştirme yurtlarında da durumluk kaygı düzeyi genel anlamda yüksek olması beklenmektedir. Yurdun dışında bulunanların bu gençlere bakışlarının, birbirleryile ve görevli personelle olan ilişkilerinin, işyeri, okul ve yurt ortamının gençlerce algılanması biçimi durumluk kaygılarının başta gelen nedenleri olarak sayılabilir. Ayrıca, içinde bulundukları gelişim evresinin de gençlerin kaygıları üzerindeki etkileri unutulmamalıdır.

Aydın ve Tan, yetiştirme yurdunda bulunan çocuklar üzerinde yaptığı araştırmada anne-babanın bilinmemesi, ölümü, ayrılması, ekonomik yetersizlik gibi faktörlerinin çocuklarda normaldışı davranışlara neden olmasının yanında anksiyete, içeçekilme, sürekli unutma, karamsal olma, sürekli korkulu ve sıkıntılı olma gibi yoğun problemlere de neden olduğu saptanmıştır (1988; ss. 15-19). İçmeli'de, 12 ve daha yaşlı olan korunmaya muhtaç çocuklar üzerinde yaptığı araştırmada bu çocukların huzursuz ve üzgün bir yapı gösterdikleri (1988 s. 213). Fındıkçı ve arkadaşları ise, bu gençlerin % 40'ının çaresizlik duyguları içinde olduklarını belirtmişlerdir (1988 s. 139).

Omizo, boşanmış aile çocuklarının uyum düzeylerinin düşük olduğunu (1988; s. 4), Biller de, boşanmanın özellikle ilk çocuğu daha çok sarstığını belirtmiştir (Aktaran, Erkan, 1986; s. 152).

Piper (1977) Gökçakan (1984), Şerifi (1985) Güleç (1985) ve Ören (1989) araştırmalarında grupla psikolojik danışma'nın bireyin kaygılarını azalttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Bu araştırmalardan yetiştirme yurdunda bulunan gençlerin kaygılarının yoğun olduğu, kuruma geliş nedenleri kurumun işleyişi ile çevrenin algılanma biçimi bu gençlerin kaygılarının başlıca nedenleri olduğu anlaşılmaktadır.

Kaygılarının azalmasında etkili olabileceği düşüncesiile deney grubuna giren gençlerle yoniki oturumluk grupla danışma süreci yaşanmış ve bu sürecin sonunda, gençlerin gerek durumluk gerekse sürekli kaygılarında önemli bir ölçüde azalma olduğu gözlenmiştir.

YARGI ve ÖNERİLER

Araştırma bulgularına göre, grupla psikolojik danışma'nın yetiştirme yurdunda bulunan gençlerin durumluk ve sürekli kaygılarını azaltmada etkili olduğu anlaşılmıştır.

Yetiştirme yurdunda bulunan gençlerin, olay ve olguları gerçekçi bir açıdan görebilmeleri, kaygı ve korkularını yenmiş, kendilerini olduğu gibi algılayabilmeleri kısacası sağlıklı ve dengeli bir kişiliğe sahip, bireyler olabilmeleri için grupla psikolojik danışma'nın etkili bir yardım tekniği olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu vargıya dayalı olarak yetiştirme yurdunda kalan gençlerin kaygılarını gidermek, benlik tasarımlarını ve uyum düzeylerini yükseltmek gibi sonuçlara varılmasında etkili olabileceği umulan bazı önlemler önerilmiştir.

1. Yetiştirme yurtlarında bulunan gençlerin gelişim ve gerçekleşimlerine katkıda bulunmak amacıyla psikolojik hizmetler yaygınlaştırılmalı ve bu kurumlarda yeteri sayıda psikolojik danışman istihdam edilmelidir.
2. Yetiştirme yurtlarında kalan gençlerin gelecek korku ve kaygılarını yenebilmesi için yeterli güvenceler verilmelidir. Meslek okullarında bu gençler için özel kontenjanlar ayrılmalı ve gençleri bu okullara yönlendirici rehberliğe yeterince önem verilmelidir.
3. Korunmaya muhtaç çocukların yuva ve yetiştirme yurtlarına alınması son çare olarak düşünülmeli, koruyucu aile uygulamalarını yaygınlaştırıcı çalışmalara yer verilmelidir.
4. Yetiştirme yurduna geliş nedenleri arasında ilk sıralarda yer alan boşanma olayında kaynağına inecek ve gençlerin daha bilinçli evlilik yapmalarına yardımcı olacak eğitsel çalışmalara ve aile danışmanlığına önem verilmelidir.
5. Bu kurumlarda görev alacak olan, bütün personelin seçimine ve eğitimine özen gösterilmelidir.
6. Yetiştirme yurtlarının şartlarının iyileştirilmesi ve bu kurumlarda eğitsel çalışmalara daha çok yer verilmesinin gençlerin duygusal ve sosyal gelişimine katkılarının yanında kendilerini gerçekçi olarak algılanmalarına da yararı olabilir.
7. Yetiştirme yurdunda bulunan gençlere verilecek psikolojik yardımlarla ilgili olarak yapılacak araştırmalar bu konuya daha fazla açıklık getirme yönünden önem taşıyacaktır. Bu nedenle yeni araştırmalarda şu konuların incelenmesi yararlı olabilir.
   a) Bu araştırmada grupla psikolojik danışmanın yetiştirme yurdunda bulunan gençlerin kaygı düzeylerine etkisi incelenmiştir. Bu kurumlardaki gençlerin kendini gerçekleştirme ve kişisel tercih

gibi diğer psikolojik özelliklerine bireysel ve grupla psikolojik danışma'nın etkilerinin araştırılması ve psikolojik hizmetlerin yararlarını ayrıntılı olarak ortaya koyabilir.

b) Bu araştırma sadece erkek yetiştirme yurdunda yapılmıştır. Başka yurtlarda ve iki cinsten olan gruplar üzerinde de yapılması sonuçların genellenmesinde güvenirliği artırabilir.

c) Grupla psikolojik danışma bu kurumlarda bulunan çocukların özel problem alanlarına göre yapılanarak uygulanması ile yararlı sonuçlar elde edilebilir.

d) Yetiştirme yurtlarında bulunan gençlerle görevli bulunan personelin birlikte oluşturacağı gruplarda psikolojik danışma uygulamalarının gençlerin gelişim ve gerçekleşimine etkisinin araştırılması yararlı olabilir.

Bu kurumlarda cinsiyet, yaş ve kuruma geliş nedenleri gibi başka değişkenlere göre oluşturulacak gruplar üzerinde psikolojik danışma sürecinin etkileri araştırılabilir.

KAYNAKLAR

AKYÜZ, E. Medeni Kanun ile Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu Açısından Korunmaya Muhtaç Çocuk, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Ankara; Ankara Üniversitesi 20, 1-2, 1987.

AYDIN, C. ve TAN, M. Erkek Yetiştirme Yurdu Çocuklarında Davranış Sorunları, Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi, İzmir; Ege Üniversitesi, 4:1, 1988.

BALLAR, S. Türk Hukukunda Sosyal Hükümet ve Çocuklar, İstanbul; Bilimsel Yayımcılık, 1988.

BAŞ, M. Grupla Psikolojik Danışmanın Bireylerin Kaygı ve Uyum Düzeyleri Üzerindeki Etkisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara; Hacettepe Üniversitesi 1984.

ERKAN, G. Boşanmanın Çocukların Benlik Tasarımı Düzeyine Etkisi, Ankara; Hacettepe Üniversitesi, Yayınanmamış Doktora Tezi, 1986.

FINDIKÇI, İ., ERGİN, A., HECEBİL, S., METİNER, F. Yetiştirme Yurtları Gençleri Üzerinde Bir Ön Tarama, XXIV. Ulusa Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Kongresi, Ankara; Gülhane Askeri Tıp Fakültesi 19-23 Eylül 1988.

GÖKÇAKAN, Z. Bireysel ve Grupla Psikolojik Danışmanın Uzun Süreli Hemidiyaliz Tedavisinin Hastalarda Yol Açtığı Ruhsal Bozuklukları Azaltmadaki Etkisi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara; Hacettepe Üniversitesi, 1984.

GÜLEÇ, N. Psikolojik Danışmanın Ameliyat Öncesi Durumluk Kaygı Düzeyine Etkisi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara; Hacettepe Üniversitesi, 1985.

İÇMELİ, E. Korunmaya Muhtaç Çocukların Ergenlik Döneminde Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Yolları, Sosyal Hizmet ve Çocuk Esirgeme Kurumu Dergisi, Ankara; Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, 1.1.1989.

JERSİLD, A. Çocuk Psikolojisi Çev. Gülseren Günçe Ankara; Ankara Üniversitesi Eğitim Biimleri Fakültesi Yayımı, 1979.

KUZGUN, Y. Rehberlik ve Psikolojik Danışma, Ankara; ÖSYM Eğitim Yayınları: 9, 1988.

NAAR, R. Grup Psikoterapilerine İlk Adım, Çev.: Nerin Hisli, İzmir; Erdem Kitabevi, 1987.

OMIZO, M.M. The Effects of Participation in group Counseling Sessions on self-Esteem and locus of Control among Adolescents from Divarced Families, Dissertation Abstracts International, V. 36 nl p. 54-60, 1988.

ÖNER, N. Durumluluk ve Süreki Kaygı Envanterinin Türk Toplumunda Gençliği, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara; Hacettepe Üniversitesi, 1971.

ÖNER, N. ve LE COMPTE, A. Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri El Kitabı, İstanbul; Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No. 7, 1989.

ÖZGÜVEN, E. Grupla Psikolojik Danışma Süreci, Psikoloji Dergisi, Ankara; Psikologlar Derneği Yayını, 7, 1979.

PITTR, W. Pretraining for Group Psiychotherapy, Arch. Gen. Pschiatry Dissertatian Abstract, 3/A, 1977.

SHERTZER, B. STONE, S.C. Fundementals of Counseling, 2. Ed. Boston; Houghton Mifflin Company, 1974.

ŞERİFİ, D. Grupla Psikolojik Danışmanın Lise Öğrencilerinin Problemleri ve Benlik Tasarımlarına Olan Etkisi, Ankara; Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA ASKERÎ SEFERLERDE SİNOP'UN GÜVENLİK VE ASAYİŞ MESELESİ

İbrahim GÜLER

Anadolu'nun doğusuna İran tarafına ve kuzey kısmına Kırım tarafına yapılacak olan askerî seferler, seferlerin cereyan edeceği yani askerlerin geçeceği yollar ve yerleşim yerleri üzerinde, bazı sorunların doğmasına, güvenlik ve asayiş meselesinin gündeme gelmesine sebep olmaktaydı. Örneğin Sinop şehri ve iskelesi, böyle sorunların meydana geldiği bir yerleşim ve ulaşım merkeziydi.

Sinop, yukarıda zikredilen bölgelere yapılan askerî seferlerde, önemli bir rol oynamaktaydı. Onun oynadığı rol, iskelesi vasıtasıyla Anadolu'dan asker sevkiyatını gerçekleştirmek, bu sevkiyat için taşıtlar yani ulaşım vasıtaları olan gemileri temin etmekti.

İşte gerek Sinop üzerinden İran veya Kırım tarafına yapılan bu askerî seferler, gerekse bu seferlerde Sinop'un oynadığı roller, şehirdeki halkın ve yöre insanının hayatının organize edilmesini bir nevi yönlendirilmesini zorunlu kılmaktaydı. Özellikle asayiş ve güvenlik, bu organizasyonun en mühim meselelerindendi. Çünkü, böyle bir sefer esnasında Sinop şehrine karadan ve denizden İran veyahut da Kırım tarafına sevkedilmek üzere gelen askerlerin yaratacağı bunalımların ortadan kaldırılması, asayiş ve güvenlik tedbirlerinin alınmasını zorunlu kılmaktaydı. Ancak bu şekil tedbirlerle, Sinop halkı, normal hayatını sürdürebilirdi.

O halde, böyle günlük hayatın dışında yani olağan olmayan kritik anlarda, bu yerleşim birimi Sinop'un güvenlik ve asayişi işinden sorumlu tutulacak birilerinin bulunması ve onun alacağı yerinde emniyet tedbirleriyle Sinop'un huzur ve güvenliğinin sağlanması gerekirdi.

Bir de, güvenlik ve asayişten sorumlu tutulan ve Sinop'ta huzuru ve normal hayatın sürekliliğini sağlayacak kişinin, bütün bu işlerin üstesinden nasıl geleceği (tek başına mı yoksa belirli bir kadrosuyla mı) meselesi ile

onun nasıl bir kişiliğe ve kabiliyete sahip olacağı meselesi bulunmaktaydı.

Bütün bunlarla beraber, güvenlik ve asayişten sorumlu kimsenin, kadrosunun kimlerden müteşekkil olduğu, onun yetki, görev ve sorumlulukları-nın nelerden ibaret bulunduğu sorusu da akla gelen diğer meselelerdi.

İşte Sinop'un askerî seferlerde güvenlik ve asayişi meseleleri, yukarıda belirtmiş bulunduğumuz bu noktalarda düğümlenmekte idi. Bu hususlar, gerek bu askerî seferlerin hangi şartlar altında ve nasıl gerçekleştirildiği, gerekse Sinop'un bu seferler esnasındaki etkinliğinin ne olduğunun iyi anlaşılabilmesi için açıklanması gereken önemli noktalardı. Bu bakımdan, aşağıdaki satırlarda bu hususları aydınlatmaya çalışacağız.

Halkın Seferlere Bakışı :

Askerî seferlerde, Anadolu tarafından gelip Sinop'tan seferin düzenlenmesine sebep olan mahalle gidecek olan asker taifesinin ve gerek sivil gemiler, gerekse bir takrible seferber olan askerî gemilerin Sinop'a uğramaları; diğer taraftan, yine askerin ihtiyacı olan zahirelerin İsakçı anbarından ferman gereğince Trabzon'a nakline Ocak'tan mübaşir tayin olunan Orta Çavuş Ömer'in mübaşeretiyle ahz ve icar olunan gemilerin, bir yolla firar edip Sinop'a gelmeleri ihtimalinin, Sinop'ta yaratacağı bunalım ve meselelerin halk üzerinde yaptığı etki nedeniyle Sinop halkı, ahali-i vilâyet ve reaya taifesinin emniyet ve rahatlarını sağlayabilecek cesur bir **zabitin** atanmasını istemekteydiler.

Bu durum, halkın böyle anlarda, nasıl bir kaygı içerisinde bulunduğuna işaret etmektedir. Cereyan eden veya edecek olan hadiselerin gerekli tedbirlerle yapıcı bir şekilde geçiştirilmesi, kötü durumlara meydan verilmemesi konusunda halkın bu şekilde bir talepde bulunması çok tabiî idi.

Bu konuda, yöre ahalisi, bir istida ile söz konusu isteklerini dile getirmekte, böylece ilgililerin dikkatini bu noktaya da çekerek önlemlerin alınmasını, bu seferlerden en çok etkilenen bir kitle olarak sağlamakta idiler. Nitekim, halkın bu isteklerine cevap verilmeye ve gereken önlemlerin alınmaya çalışıldığı gözleniyor. Zira, İran seferi nedeniyle **el-Hac Ahmed**'in Sinop'da zabit tayin edilmesi bunu göstermektedir.

Halkın bu seferler esnasında böyle bir tedbirin alınmasını istemesi ve Sinop'a bir **zabitin** atanması, onların dilekçelerinde belirttikleri meselelerin burada mevcut bulunduğuna işaret ettiği gibi, bu meselelerin çıkmasının mümkün olduğunu da delâlet eder.

zorunlu kılmıştır. Çünkü, bu sefer için memur edilmiş olup Anadolu tarafından ve o havalilerden gelecek olan asker grupları, muazzam bir belde ve iskele olan Sinop'tan geçmek durumundadır.

Diğer taraftan, sefer nedeniyle askerlerin Sinop iskelesinden deniz yoluyla istenilen yere nakledilmeleri, deniz ulaşım vasıtalarıyla olacağından, askerleri nakletmek için Sinop'a gelecek olan gerek sivil gemiler veya bir yolla seferber olan diğer askerî gemilerin Sinop'a uğramaları, gerekse fermanla İsakçı anbarından yine askerlerin ihtiyacı için Trabzon'a nakledilecek zahirelerin yüklenmesi için, Ocak'tan Orta Çavuş olan Ömer'in mübaşeretiyle, ahz ve icar olunan gemilerin firar edenlerinin Sinop'a gelmeleri, yine böyle bir zorunluluğu (zabitin tayin edilmesini) gerekli kılmıştı. Kısacası, hem karadan gelecek asker grupları hem de bunları nakletmek üzere kiralanan sivil gemiler ve askerî gemiler ile askerler için lüzum olan zahirelerin nakledilmesi işine kiralanmış veya tutulmuş bulunan gemilerden kaçanlarının Sinop'a gelmeleri, Sinop'ta bir insan ve deniz trafiğinin oluşmasına sebep olmakta bu ise, bir kısım sorunları da birlikte getirmekteydi.

İşte belirtmeye çalıştığımız bütün bu nedenlerden ötürü, Sinop'ta meydana gelen bunalım ve sorunların halledilmesi ve ahali-i vilâyet ile reayanın emniyet ve rahatlarının sağlanması gerekmişti. Bunun için de, bu işi gerçekleştirmek maksadıyla cesur, düzenin, disiplinin kısacası asayişin sağlanmasına (zabt ü rabta) kadir olan ve Ocak tarafından uygun bulunan bir kimse, acilen Sinop şehrine varıp görevine başlamak üzere fermanla **zabit** nasb ve kıyam olunmuştu.[1]

Seferlerde Sinop'da Güvenlik ve Asayiş Sorumluları :

Askerî seferlerde, Sinop'un güvenlik ve asayişinden doğrudan doğruya sorumlu tutulan kimsenin, **zabit** adı altında bir görevli olduğu anlaşılmaktadır.[2]

Bu **zabit** kelimesinin, tarihî devirler boyunca farklı manâlarda kullanıldığı anlaşılıyor. Örneğin bu kelime veya tabir, Osmanlılar tarafından bazı memur ve subaylara verilen bir ad olarak kullanılmış, sonradan, sadece askerî kuvvetlere mensup, belirli rutbedeki kimselere tahsis edilmiştir. Bu cümleden olarak **zabit** kelimesi, Osmanlıların eski kullandığı şekilde bir işin veya bir yerin murakabesini yüklenen kişiyi göstermektedir. Meselâ evkaf zabiti, vilâyet zabiti v.b. gibi. Fakat bu kelime, XVII. asırda bir is-

1. Bk. **Ek**: 1.
2. Bk. **Ek**: 1.

Seferler Sırasında Sinop'un Güvenlik ve Asayişini Gerektiren Durumlar:

Sinop'da askerî seferler sırasında güvenlik ve asayişin sağlanmasını gerektiren durumlar, şüphesiz, seferlerin doğurduğu şartlardan meydana gelmekteydi. Gerçi, Sinop'un güvenlik ve asayişi meselesi, yalnız seferlere mahsus bir durum değildi. Yani, Sinop'un güvenlik ve asayiş meselesi, yalnız seferler sırasında değil, normal zamanlarda da söz konusu idi. Nitekim, normal zamanlarda bu görevden sorumlu tutulan vazifeliler ve kimseler bulunmaktaydı. Örneğin, **Sinop kalesi dizdarı** ile **Sinop kalesi mustahfızları** bu cümledendi. Normal zamanlarda bu asayiş ve güvenlik görevlileri kadrosu, ihtiyaca cevap verecek nitelikteydi ve bunların yetkileri ile sorumlu tutuldukları görevleri çok sınırlıydı. Halbuki sefer zamanlarında, normal zamanlardaki asayiş ve güvenlik tedbirlerinin mahiyetinin genişlemesi söz konusuydu. Bununla beraber, seferler dolayısıyla tayin edilmiş bulunan şahsın, yetki alanı, görev ve sorumlulukları da çok daha geniş tutulmuş, Sinop'da mevcut bulunan ve seferler öncesi güvenlik ve asayişin sorumluları olan görevli kimseler de onun emri altına verilmişti.

Normal zamanlardaki güvenlik ve asayiş görevlilerinin, sefer zamanlarında, gerek statüleri gerekse yetki ve sorumlulukları nedeniyle Sinop'un güvenlik ve asayişinin, huzurunun sağlanmasında yetersiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Onların yetersiz kalmaları, gerek yetki ve sorumluluklarının çok sınırlı olması gerekse Sinop'ta daha önce hizmette bulunuyor olmaları bakımından çok tabiiydi. Halbuki, seferler dolayısıyla atanan kimse, seferlerin yaratacağı her türlü bunalımı çözümlemek üzere büyük yetkilere haiz olarak, önceki görevlileri de komutası altına alacak şekilde, söz konusu memuriyete **zabit** olarak tayin edilmişti.

Sinop'a bir **zabit**in atanması, yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere, sebepsiz değildi. Onun tayin edilmesini gerekli kılan ve güvenlik ile asayişin sağlanmasını gerektiren durumlar bulunmaktaydı. Bu durumlar nedeniyle, yöre halkı da bir zabitin atanması konusunda taleplerde bulunmaktaydı.

Sinop'da güvenlik ve asayiş meselesini doğuran ve bir zabitin atanmasını gerektiren durumlar şunlardan ibaretti :

Seferler düzenlenmesi. Nitekim 1158/1745 senesinde İran tarafına düzenlenen sefer buna bir örnek teşkil edebilir. Bu sefer ile onun doğurduğu yeni şartlar, Sinop'da güvenlik ve asayiş sorununu meydana getirmiştir. Toplumu kaygılandıran ve tedirgin eden bu sorun ise, yöre halkının emniyet ve rahatlarının sağlanması için bu sırada, bir **zabit**in atanmasını

tılah olarak, ordu subayı manâsını almaya başlamış, XVIII. asırda da umumî şekliyle, subay manâsında kullanılmıştır.[3]

Askerî seferler dolayısıyla tayinini gördüğümüz zabit ise, konuyla ilgili olarak, emir gereğince sadır olan Yeniçeri Ağası mektubunda, «Sinop'da **zabit** ve **iskân-ı haseki**» şeklinde vasıflandırılmakta, aynı zamanda **«yeniçeri zabiti»** tayin olunduğundan söz edilmektedir.[4] Şu halde bu **zabit** kelimesi, konumuzla ilgili olarak ihtiva ettiği manâ, hem güvenlik ve asayişin sağlanmasından ve seferlerin problem olmadan cereyan etmesinden sorumlu olan kimse, hem de askerlerin kumandanı olmak hasebiyle subay anlamında kullanılmış olmalıdır. Zira, vesikada gördüğümüz **zabitin** durumu, bu özellikleri göstermektedir. Onun bu özelliklerini, biraz yukarıda dolaylı olarak ifade ettiğimiz gibi, aşağıdaki satırlarda da göreceğiz. Ayrıca, onun, «Sinop'da **zabit**» veya **«yeniçeri zabiti»** olarak vasıflandırılmasının yanında **«iskân-ı haseki»** denmesi de, yukarıdaki açıklamaları doğrular mahiyettedir. Zira, **haseki**, «hükümdar hizmetlerine tahsis edilmiş şahıs ve zümrelere verilen isim» olarak açıklanmaktadır.[5] Emir gereğince sadır olmuş bulunan **Yeniçeri Ağası** mektubunda, askerî sefer dolayısıyla tayinini gördüğümüz **zabit**, bu açıklamalara göre de, **haseki**'lerin üçüncü grubunda yani **«Yeniçeri Ocağı Hasekileri»** içerisinde yer almaktadır.[6]

Askerî seferler sırasında, güvenlik ve asayişten doğrudan sorumlu tutulan yukarıda izah etmeye çalıştığımız bu şahıs **(zabit)**'tan başka, bu seferler ile ilgili meselelerin halinde, güvenlik ve asayişin sağlanmasında, seferlerin bir nizam içerisinde dağınıklığa meydan vermeden ve kimseleri zarara uğ-

---

3. Garblılaşma devri ıslahatından itibaren **zabit** kelimesi, Avrupa dillerindeki subay kelimesinin karşılığı olmuş, Türkiye Cumhuriyeti devrinde de bu adın yerini subay kelimesi almıştır. Bununla beraber bu kelime, halen Osmanlı İmparatorluğu'na halef olan Arap devletlerinde kullanılmaktadır. (Bk. B. Lewis, **«Zâbit»** mad., **İslâm Ansiklopedisi**, XIII, s. 449.)

   M. Z. Pakalın, **zabit** kelimesi ile aynı kökten gelmiş bulunan **zabtiyye** ıstılahı üzerinde bir açıklamada bulunarak, bu deyimi, «zabıta işleriyle alâkalı askeri teşekkül hakkında kullanılır bir tabir» olarak tanımlamıştır. O eskiden zabıta işlerinin İstanbul'da yeniçeri ağalarıyla kaptanpaşalar, bostancıbaşılar, taşralarda ise beylerbeyiler, sancakbeyleri, mütesellimler tarafından görülürken Tanzimat'tan sonra, 3 Rebiülevvel 1286/1869 tarihli nizamname ile, **Zabtiyyo Teşkilâtı**'nın kurulduğundan, ondan sonra da zabıta işlerinin bu teşekkül tarafından yürütülüp, bu teşkilâtın yerini günümüzdeki **polis** teşkilâtının aldığından bahsetmektedir. (Bk. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III, s. 644.)

4. Bk. **Ek: 1.**

5. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **«Haseki» mad., İslâm Ansiklopedisi**, V/1, s. 337.

6. Bk. ve krş. İ. H. Uzunçarşılı, **Aynı madde**, s. 338-339; M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü; I**, s. 752, 753, 754 (Haseki, Haseki Ağaları, Hasekiler).

ratmadan cereyan etmesinden, doğrudan veya dolaylı olarak görevli bulunan başka kimselerin de olduğunu ifade etmek durumundayız. Bu kimseler arasında önce, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, doğrudan dar manâda Sinop'un güvenlik ve asayişinden sorumlu tutulan **dizdar** ile **kale mustahfızlarını** belirtmeliyiz.. Biraz yukarıda bu şahısların, seferler dolayısıyla tayin olunan **zabitin** statüsü, yetkileri ve sorumlulukları bakımından farklı durumlarını beyan etmiştik. Bunlardan başka, askerî seferlerde seferin tertipli düzenli olarak cereyan etmesi bakımından oynadıkları rol ve hizmetleri açısından **Sinop kadısı, iskele emini, ayan-ı vilayet** ve **iş erleri** ile Sinop çevresinde bulunan **komşu kadılar, iskele eminleri, ayan-ı vilâyet** ve **iş erlerini** de zikretmemiz gerekir. Şüphesiz bu kimselerin, bu husus (asayiş ve güvenliğin sağlanması) için hususiyle atanmış bulunan **zabit** gibi, tek görevleri, seferler sırasında ortaya çıkacak asayiş ve güvenlikle ilgili meseleleri ortadan kaldırmak veya askerî hizmetleri mucib icraatlarda bulunmak değildi. Bunların başka başka alanlarda görev ve sorumlulukları da bulunmaktaydı. Demek istiyoruz ki, bu kimselerin diğer görevlerinin yanında askerî seferler sırasında yerine getirecekleri bazı askerî hizmetleri mucib durumlar da vardı. Onların, seferler sırasında, askerî hizmetlerini mucib görev ve sorumlulukları arasında şunlar bulunmaktaydı :

a) Muhtelif yerlerden Sinop'a gelecek askerler, **Sinop iskelesi**ne gelinceye kadar, **Sinop**'da bulunan **tüccar gemileri**nin başka yerlere gönderilmeyip ve de firar etmelerine fırsat vermeyip **Sinop**'ta bekletilmelerini sağlamak;

b) Eğer **Sinop**'a gelecek olan askerlerin yükletilmesine yetecek kadar **Sinop iskelesinde** sefine (gemi) bulunmaz ise, etrafta bulunan iskelelerden sefine tedarik ve zabt etmek;

c) Askerler **Sinop iskelesi**ne geldiklerinde, bir an bekletilmeyip bir saat önce sefinelere bindirilip memur olunan tarafa (mesela Kırım tarafına) gönderilmesini sağlamak;

d) Bütün bu konularda büyük ihtimam ve gayret gösterip hilâfından çekinmek.

Yukarıda görüleceği üzere **Sinop**'da ve onun çevresinde bulunan bu görevliler (**kadı, iskele emini, ayan-ı vilayet** ve **iş erleri**), çeşitli yörelerde görevli iken sefer dolayısıyla **Sinop**'da toplanacak olan askerlerin, memur edilen yere sevki, gönderilmesi işiyle sorumlu tutulmuşlardır. Onların bu askerî hizmetlerini mucib görevleri arasında, **Sinop**'un güvenlik ve asayişi konusu, doğrudan doğruya yer almamıştır. Nitekim, **Kırım** memleketi muzafatından olan **Orkapusu** tarafının ve havalisinin düşmandan muhafazası, halkın te'min ve tahliyesi gayesiyle çeşitli yerlerde görevli iken

sefer dolayısıyla Sinop'da toplanacak olan askerlerin Kırım'a sevki konusunda sadır olmuş bulunan Evasıt-ı S. 1149/Haziran sonları 1736 tarihli bir hükümde[7] bu husus, açıkça görülmektedir. Bununla beraber, **Sinop**'da ve çevresindeki bu görevlilerin, askerî seferlerdeki hizmetleri, **Sinop**'da güvenlik ve asayişin sağlanmasına katkıda bulunan önemli hususlardandı. Fakat, **(Kırım** veya **İran** tarafına) yapılan askerî seferlerde Sinop'a akacak büyük bir insan kitlesinin ve ulaşım vasıtalarının yaratacağı trafiğin ortaya çıkaracağı güvenlik ve asayiş sorununun halledilmesine bunlar yeterli olamazdı. Bu yoğun trafiğin, güvenlik ve asayişin düzenlenmesi, bu konu ile doğrudan ilgili ve sorumlu tutulan geniş yetkilere haiz bir kimsenin atanması ile mümkün olabilirdi. Zira, Sinop'daki mevcut **kadı, iskele emini, ayan-ı vilâyet** ve **iş erleri** ile onun çevresindeki bunun gibi görevli bulunanlar, seferler sırasında faal olarak Sinop'daki güvenliğin sağlanması işinden ziyade, seferlerin en iyi ve zararsız bir şekilde cereyan etmesinden sorumlu idiler.

İşte **zabit,** sefer sırasında yaratılacak karışık ortamdan, halkın zarara uğramadan, birbirlerine zarar vermeden, sevkolunan askerler tarafından bir harekete maruz bırakılmadan çıkmasını sağlaması, çıkabilecek sorunları halletmesi, seferin sağlıklı bir şekilde cereyan etmesi durumuna kavuşturulmasını gerçekleştirmesi gereken bir görevli idi. Bu yönüyle **zabitin** etkinliği, yukarıda vasıfları belirtilen, askerî seferlerde bir kısım hizmetlere sahip diğer görevli veya sorumluların **(kadılar, iskele eminleri, ayan-ı vilayet** ve **iş erleri)** icraatlarından farklı bir özelliğe sahip olup, nizamla, asayiş ve güvenlikle ilgili bir boşluğu doldurmak şeklinde kendini göstermektedir. Onun görevi, göründüğü kadarıyla, günümüzdeki hem bir subayın etkinliğini îfa etmek hem de polis teşkilâtının başkanı vasfını haiz olarak, Sinop'un güvenlik ve asayişini, halkın huzurunu temin etmekti.

Görev ve yükümlülükleri dolayısıyla **zabit,** bir nevi, Sinop'da mevcut görevlilerin sorumluluklarının yerine getirilmesine de, huzur ve asayişi temin etmiş olmakla, yardımcı olmakta idi.[8]

Güvenlik ve asayişten, halkın huzurunun sağlanması işinden sorumlu **zabitin,** Ocak (Yeniçeri Ocağı)'ın emekdar ve kâr-ı güzar (iş becirir) zabitlerinden olmasına özen gösteriliyor, zabt ü rabt (asayişin sağlanması) hususunda ve lâzım gelen hizmetin ve mühim işlerin halledilip üstesinden gelebilecek nitelikte iktidar sahibi ve cesur olmasına dikkat ediliyordu. Nitekim, 1158/1745 senesinde İran tarafına vaki olan sefer nedeniyle, İznikmid'de meks üzere olan ve yukarıdaki satırlarda ifade edilen vasıflara

7. Bk. **Ek:** 2.
8. Bk. **Ek:** 1.

sahip **el-Hac-Ahmed**'in, Sinopda «yeniçeri zabiti» tayin olunması bunu gösterir.[9]

Ocak tarafından uygun bulunup da önerilen ve askerî seferlerin Sinop'da yaratacağı asayiş ve güvenlik meselelerinin ortadan kaldırılarak huzurun sağlanması işine tayin olunan bu **zabitin,** sorumlu tutulduğu görev ve yükümlülüklerini, işlerini yerine getirirken, kendisine bazı askerî görevlilerin yardımcı olduklarını görmekteyiz. Bu askerî görevliler, **zabitin** tayin edilmiş bulunduğu Sinop'da görev yapan kimselerdi ve **zabit** Sinop'a geldiğinde doğrudan doğruya onun emri altına girmekteydiler. **Zabit'in,** tek başına, büyük bir askerî seferin Sinop gibi işlek bir liman kentinde yaratacağı birçok meselenin halledilip üstesinden gelebilmesi, huzur ve asayişi sağlayabilmesi mümkün olamıyacağına göre, onun emri altına girecek Sinop'daki mevcut askerîlerin ona bu görevinde yardım etmeleri pek tabiî idi.

Sinop'da mevcut olup da burada hizmetlerini eda eden ve seferler dolayısıyle tayin edilmiş bulunan **zabitin** emri altına girecek olan askerler, **ocak ihtiyarları, yeniçeriler** ve **sair cinsteki asker taifelerinden** müteşekkildi. Bunlar, seferler esnasında tayin edilmiş bulunan **zabiti** üzerlerine **zabit** (komutan) bilip ve onun emirlerinden dışarı çıkmamak, reyinden hariç harekette bulunmamak, **zabite** itaat etmekle yükümlü tutulmuşlardır.[10] Yani, **ocak ihtiyarları, yeniçeriler** ve sair cinsteki asker taifelerinden oluşan askerlerin mükellefiyetleri, bu esnada, **Sinop'da zabit** veya **yeniçeri zabiti** olarak atanmış şahsı, **zabit** (komutan, polis amiri) bilip onun sözünden dışarı çıkmamak ve reyinden hariç harekette bulunmayarak ona itaat etmekti.

Zabitin Görev ve Yükümlülükleri :

Sinop'da zabit ve **yeniçeri zabiti** olarak tayinini gördüğümüz kimsenin, Sinop'da asayiş ve güvenliği sağlarken izleyeceği bir yol olmalıydı. O halkın huzurunu, normal hayatın akışını neler yapmak suretiyle sağlıyacaktı? İşte onun, Sinop'da asayiş ve güvenliği, halkın huzurunu sağlamak için yapacağı girişimler, izlediği yol veya görevleri şunlardan müteşekkildi :

a) Mukim ile misafir ve seferber olan asker zümresinden gelip geçenlerin (âmed ü reft), bunların dışında kendi hallerinde olmayanların gereği gibi zabt ü rabtını (düzene girmesini) sağlamak;

9. Bk. **Aynı ek.**
10. Bk. **Aynı ek.**

b) Bu zümrelerin, yani sefere iştirak edecek zümrenin, bir an ve bir saat önce memur edildikleri yerlere âcil olarak gitmelerini sağlamak;

c) Böylece ahali-i vilâyet ve reayanın kısacası Sinop halkının emniyet ve rahatlarını sağlamaya dikkat etmek;

d) Zikredilen bu konularda gayret göstererek kötü davranışlardan kaçınmak;

e) Bütün bu işleri gerçekleştirebilmek için, **Sinop**'da mevcut bulunan **ocak ihtiyarları, yeniçeriler** ve **sair cinsteki asker taifelerinin** itaat etmelerini, sözünden dışarı çıkmayıp reyinden hariç harekette bulunmamalarını sağlamaktı.

Diğer taraftan bu **zabitin,** görevini îfa ederken, yerine getireceği veya uyması gereken yükümlülükleri de bulunmaktaydı. Yani onun görevini yaparken nasıl bir muamelede bulunacağı, hangi esaslara uyacağı tesbit edilmiş durumdaydı. Onun bu yükümlülükleri :

a) Daima şer'î hüküm kaidelerine ve eski kanun (kanun-i kadîm)a ve emirlere uyup, onları tatbik etmekte herhangi bir yanlış yola sapmamak;

b) Üzerinde olan işlerde ve hususlarda üşenme ve ilgisizlik göstermemek;

c) Şer'-i şerîf hilâfına hakkı olmaksızın kimselere zulüm ve adaletsizlik etmemek, onlara rencide de bulunmamak;

d) Sezişli, meseleleri önceden gören ve uyanıklık, gözaçıklık halinde bulunup bu hâl üzere hareket etmek;

e) İnsanların emniyet ve rahatlarının, selâmetlerinin sağlanması için lâzım gelen hizmetlerde gayret halinde bulunmaktan ibaretti.[11]

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki, askerî seferler sırasında **Sinop,** seferlerin yarattığı güvenlik ve asayişle ilgili bazı sorunlara maruz kalmakta idi. Gerçi, onun güvenlik ve asayiş meselesi, yalnızca seferler sırasında söz konusu değildi. Fakat, bu sırada bu mesele, onun daha önceki güvenlik ve asayiş sorunlarını aşacak ve halkın emniyet ve rahatını büyük ölçüde bozacak bir nitelik arzetmekteydi. Hatta bu durum, önceki emniyet ve asayişle görevli kimselerin gerekli tedbirleri almasını bile mümkün kılmamakta, bu ise, onların halkın huzurunu sağlayamamalarına neden olmak-

11. Bk. **Ek:** 1.

taydı. Tabiî sefer öncesi emniyet ve asayişle görevli kimselerin, sefer esnasında huzur ortamını sağlayamamalarının nedenleri vardı. Çünkü, onların yetkileri ve sorumlulukları sınırlıydı. Halbuki seferler sırasında doğacak sorunlar, sefer öncesi güvenlik ve asayiş meselelerini çok çok aşmaktaydı.

İşte seferler sırasında, sefer öncesine göre çok daha geniş boyutlara ulaşan güvenlik ve asayiş meselelerinin halledilmesi, normal hayat seyrinin sürdürülmesi gerekmekteydi. O halde bu sorunların halledilmesi, **Sinop** halkı için büyük önem taşıyordu ve bu konu devleti de çok yakından ilgilendirmekteydi. Bu yüzden, normal hayat seyrinin sürdürülmesi, halkın güvenlik ve asayişinin sağlanması için büyük yetkilere haiz fakat bazı yükümlülükleri de üzerinde bulunduran bir kimse, **zabit** olarak tayin edilmiştir.

Bu **zabit,** halkın sefer sırasında huzurunu, güvenliğini, rahatını ve seferin yöre halkına zarar vermeden gerçekleştirilmesini sağlıyacaktı. O bunu yaparken de, kimseye zulüm etmeyecek, kanun ve emir dışı bir harekette bulunmayacaktı. Böylece, yöre halkını tedirgin eden bir meselenin üstesinden zarar görülmeden gelinecekti. Ancak bunun gerçekleştirilip gerçekleştirilemediği konusu, şu anda meçhulde kalmaktadır. Ümit ediyoruz ki, bu konuda elimize aydınlatıcı vesikalar geçer ve zihinde yer alan «Acaba devletin almış olduğu tedbirler gerçekleşmiş ve yapıcı olmuş mudur? **Zabit** görevini lâyıkıyle yerine getirmiş midir?» sorularına cevap bulunur.

Sinop Şer'iye Sicili, Nu : 86,
sene 1157-1160, s. 129-130,
vesika : 93.

EK : 1

Sinob'da Zâbit ve İskân-ı Haseki el-Hac Ahmed Ağa :

Kudvetül-emâcid ve'l-a'yân İznikmid'de meks üzere olan Haseki el-Hac Ahmed zîde mecdehü tevki'-i refî'-i hümâyun vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, Medîne-i Sinob bir belde-i mu'azzama ve iskele olmağla mukim ve misâfir bu sene-i mübârekede İran tarafında vâkı' sefer-i nusret-eser içün Anadolu câbiniden ve ol havâlilerden me'mûr olan tavâif-i askeriyyeden mürûr idecek ve gerek sefîneler ile bir takrîb seferber olan askerî sefînelerinden uğramak ve gerek bâ-fermân-ı âlî İsakçı anbarından Trabzon'a zehâir nakline Ocak'dan Orta Çavuş Ömer zîde kadrühü mübâşeretiyle ahz ve icâr olunan sefînelerden bir tarîk ile firâr ve ol tarafa varmak ihtimaliyle mâhasal medî'ne-i mezbûrede sâkin olan ahâli-i vilâyet ve re'âyâ tâifesinin emn ve râhatlarına tanzîm-i bilâd içün zabt ü rabta sâhib-i iktidâr ve hıdemât-ı lâzıme uhdesinden gelmeğe kâdir Ocak tarafından cerî ve cesûr bir zâbitin kıyâmı iktizâ eylediğinden gayri zabt ü rabt içün medîne-i mezbûre ahâlileri tarafından istid'â olunduğuna meş'ar-ı arz olunmağla sen ki haseki mümâ-ileyhsin sen Ocak'ın emekdâr ve kâr-ı güzâr zâbitânından olup zabt ü rabt husûsunda ve umûr-ı lâzıme-i mühimme uhdesinden gelmek me'mûl ve emlhûz olunduğu âcilden emdîne-i Sinob'a bâ-fermân-ı âlî yeniçeri zâbiti nasb ve kıyâm olunmağla işbu emr-i şerîfim ısdâr ve ..... ile irsâl olundı vüsûlünde bulunduğun mahalden kalkıp bir gün akdem medîne-i mezbûreye varup mukîm ve misâfir ve seferber-i zümre-i akkeriyyeden âmed ü reft ve kendi hallerinde olmayanları gereği gibi zabt ü rabt ile mukayyed ve bir saat mukaddem savb-ı me'mûrlarına gitmek üzere ta'cîl ve sükkân-ı vilâyetin emn ve râhatlarına bâ'is ve ..... husûslarda ihtimâm-ı tâmm olunarak marazî ve meşkûr-ı mesâ'î cemîle sarf eyleyesin ve medîne-i mezbûrede mevcûd ocak ihtiyârları ve yeniçeri ve sâir ecnâs-ı tavâif-i askeriyyeden olanlar seni zâbit bilüp sözünden taşra ve

re'yinden hâric vaz'ü hareketde bulunmayup itâ'at ve inkıyâd üzere olalar ve sen dahi cümle ..... dâimâ kavâid-i ahkâm-ı şer'-i şerîfe ve kânûn-ı kadîme ve emr-i münîfe tatbik itmekde ser-i mû inhirâf itmeyüp ve dâyi'-i hâlikü'l-berâya olan ibâdullahın emn ve selâmetleriçün ve hidemât-ı lâzımelerde olsun her vechile gayret ve vâcibe-i zimmetin olan umûr ve hususlarda dahi tekâsül itmeyüp hilâf şer'-i şerîf ve bi-gayri hakkın kimesneye ta'addî ve rencide olunmamak vechi ile basiret ve intibâh üzere hareket eyleyesiz deyü iftihârül-ümerâve'l-ekâbir bil-fi'l dergâh-ı mu'allâm yeniçerileri ağası olan İbrahim Ağa dâme ulüvvühü tarafından mühürlü mektûb virilmekle vech-i meşrûh üzere (s. 129) amel olunmak bâbında fermân-ı âlîşânım sadır olmuşdur. Buyurdum ki, vüsûl buldukda bu bâbda sâdır olan fermân-ı celîlü'l-kadrin ve ağa-yı mümâ-ileyh tarafından virilan memhurlu mektûb mûcibince amel idüp hilâfından bi-ğâyet ihtirâz ve ictinâb eyleyesin şöyle bilesin alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. **Tahrîren fi'-l-evâhiri Saferü'l-hayr sene semân ve hamsîn ve mieh ve elf.**

be-Makâm-ı Kostantiniyye el-Mahrûse

Vasala fi 21 min Rebiülevveli sene 1158.
Ber mûceb-i emr-i âlî mektûb-ı ağa-yı yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Mühimme Mefteri, Nu : 143,
s. 37.

EK : 2

Sinob kadısı ve civârında olan kadılara ve zikr olunan kazâlarda vâkı' Sinob iskelesi ve sâir iskele eminleri ve ayân-ı vilâyet ve iş erlerine hüküm ki :

Bi-avnühü-te'âlâ Kırım memleketi muzâfatından olan ORKAPUSU tarafının ve havâlisinin düşmân-ı dînden muhâfaza ve muhâresesi ve melâ'în-i dûzah-ı meknîn kahr ve tedmîrleriçün ol tarafda ecnâd-ı ğâzâ i'tiyâdın tevfîr ve teksîri ile a'dâ-yı dîn ve devlet-i aliyyemin tard ve ba'îdleri ve keyd ve mazarratlarından ibâdüllahın te'mîn ve tahlîsi mehâmm-ı lâzımü'l-ihtimâdman olup ve hâlâ İran cânibinden Âsitâne-i sa'âdet'ime avdet iden dergâh-ı mu'allâm yeniçerileri ile ve dergâh-ı mu'allâm cebecileri ocağının kethüdâsı olan kudvetül-emâcid ve'l-a'yân zîde mecdehü yanında olan ortaların mevcud olan cebeci neferâtıyla dergâh-ı mu'allâm topçuları ocağının kethüdâsı olan kudvetü'l-emâsil ve'l-akrân zîde kadrühü dahi yanında mevcud olan topçu neferâtıyla bulundukları mahalde bir gün evvel ta'cîl ale't-ta'cîl Sinob'a varup anda olan sefînelere süvâr ve Karadeniz'den Kırım adasına güzâr ile a'dâ-yı eyyâmın def' ve ref'leri husûsunda anlar dahi ihtimam itmeleriçün hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnumla mu'anven evâmir-i şerîfeyle me'mûrlar olmakla siz ki mümâ-ileyhimsiz asâkir-i merkûme Sinob iskelesine varıncaya dek anda olan tüccâr sefînelerinin âhar mahalle gitmeyüp ve firâr itmemek üzere şimdiden dümenlerin alıp gereği gibi zabt ü rabt idüp ancak zikr olunan asakirin tahmîline vâkı' iskele-i mezbûrede sefâin bulunmamak ihtimâli daha olmağla etrâfda olan iskelelerden dahi kifâyet mikdârı sefâini kezâlik şimdiden zabt ve anların dahi dümenlerin alup inşâallahüte'âlâ asâkir-i merkûme Sinob iskelesine geldikleri gibi bir an meks ve te'hîr etdirmeyüp bir saat evvel sefînelere tahmîl ve savb-ı me'mûra irsâllerinden mezîd-i ihtimâm ve vakt ü kemâl-i basîret üzere hareket ve hilâfından ğayetül-ğâyeh ihtiraz ve mücânebet itmeniz bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuşdur. **Fî evâsıtı S. sene 1149.**

ÇOCUĞUN SPORA YÖNELMESİNDE AİLENİN ROLÜ VE ÖNEMİ

Gülten HERGÜNER*

Sporun vücuda sağladığı faydalar, bütün dünyada tartışmasız kabul edilmekte ve insan hayatında vazgeçilmez yeri olduğuna inanılmaktadır. Bir bilim dalı olan sporun günümüzde önemli bir meslek alanı haline geldiği de gözlenmektedir.

Spor, fizyolojik ve psiko-sosyal yönlerden ferdin uyumlu ve dengeli gelişimini sağlayan bir etkinliktir. Dolayısıyla ferdin sosyal hayata intibakında sporun yeri ve önemi küçümsenemez. Şöyle ki, birey bir yandan sağlığını korurken diğer yandan da statü kazanmakta, ekonomik gücünü arttırmakta ve meslek edinmektedir.

Toplumun sağlıklı olması tek tek fertlerin sağlıklı olmalarına bağlıdır. Fertlerin sağlıklı bir bünyeye kavuşabilmeleri de fizikî aktivitelerin düzenli yapılmasını gerektirir.

Türk toplumu zengin bir kültüre sahip, sağlam aile yapısı üzerine kurulmuş fakat, ferdin beden ve psikolojik gelişimi üzerinde olumlu etkileri olan sporu günlük hayatında alışkanlık haline getirememiştir. Ayrıca kitle sporu da toplumumuzda yaygınlaşmamıştır. Zaten ülkemizde aktif spor yapanların sayısı oldukça azdır. Bunun yanında sağlık için spor yapanların oranı daha da düşüktür. Özellikle bayanların spora katılımları normal düzeylerin çok altındadır.

Genç bir nüfusa sahip ülkemizde 5-25 yaş grubunda 20 milyonun üzerinde çocuk ve gencimiz bulunmaktadır. Bu kadar genç potansiyeli olan ülkemizde 1989 yılı sonu itibariyle 900 bin civarında lisanslı sporcumuz, 2 milyonu aşkın okul içi ve dışı spor faaliyetlerine katılan öğrencimiz, ayrıca boş zamanlarını değerlendirmek için spor yapan 1 milyon vatandaşımızın olduğunu kabul edersek, 50 milyonu aşkın nüfusa sahip ülkemizde iki

(*) Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Beden Eğitimi ve Spor Bölümü Öğr. Gör.

yıl öncesine kadar spor yapanların sayısı 4 milyonu aşmamaktadır.[1] Bugün de 60 milyonluk nüfusumuzda bu oranların pek fazla değiştiği söylenemez.

1990 Spor Şûrâsında «Nüfusumuzun 1/3'ne spor yapma alışkanlığı kazandırılmalıdır» ilkesi hedef olarak benimsendiği halde arzu edilen bu orana şimdilik ulaşılamamıştır. Bu hedefe varılabilmesi için her şeyden önce ailelerin spor konusunda bilinçlendirilerek desteğinin alınması gereklidir. Çünkü ailenin toplum ve çocuklar açısından yeri çok önemlidir.

Aile, içinde insan neslinin devamlılığının sağlandığı, topluma hazırlama sürecinin ilk cereyan ettiği eşler ve çocuklar arasında belli ölçüde içten, sıcak, güven verici ilişkilerin kurulduğu bir kurumdur.[2] Çocuk en büyük psikolojik ve fiziksel etkileşimini ailesi içinde yaşar. Çocuk açısından aile içinde kazanılan değerler çok önemlidir.

İnsan ilişkilerinin insan hayatındaki yeri ve önemi inkâr edilemediği gibi küçümsenemez de. İnsanoğlu kurduğu psikolojik ve sosyal ilişkiler ağı içinde gelişmekte ve kendini gerçekleştirmektedir.[3] O halde eğitimli anne-babanın, çocuğun spora kanalize edilmesindeki rolü de inkâr edilemez.

Çocuk bakımı, ilgi ve ihtiyaçların karşılanması, anne-babanın eğitim düzeyi ile çocukların benlik gelişimi arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu kabul edilir.[4]

Çocukları hayata ruhsal yönden güçlü ve dengeli hazırlamak, fizikî gelişimleri için gerekli imkânları oluşturmak, toplum yapımıza uygun ahlâkî değerler, inanç ve amaçlar geliştirmesini sağlamak, kısaca Türk toplumuna faydalı fertler yetiştirmek ailenin görevlerindendir.

Sağlıklı nesillerin yetiştirilmesinde bir eğitim şekli olan spordan faydalanmak gereklidir. Sporun bedeni, ruhi gelişimi sağladığı gözardı edilmemeli hatta ailelerin görevleri arasında çocuklarını kız-erkek ayırımı yapmadan kabiliyetleri doğrultusunda spora yönlendirmek olmalıdır. Zira spor, kişinin sağlığını korur, kendisine güvenini, cesaretini arttırır, başarıyı, yenilgiyi, umudu ve paylaşmayı öğretir. Ani karar verme yeteneğini, dikkatini, koordinasyon gücünü geliştirir.

1. «Spor Eğitimi ve Öğretimi» **Spor Şûrası Ön Komisyon Raporları**, (Ankara: 1990), s. 22.
2. Ö. Ozankaya, **Toplum Bilimine Giriş**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 375, 1975), s. 203.
3. K. Ersanlı, «Orta Öğretimde Öğretmen-Öğrenci İlişkilerinin Dayandığı Temeller» **Eğitim Fakültesi Dergisi**, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, S. 4, 1989), s. 40.
4. K. Ersanlı, **Benliğin Gelişimi ve Görevleri**, (Samsun: Erol Matbaa 1991), s. 24.

İlk eğitim gibi spor sevgisi de çocuğa ailede verilmelidir. Örneğin, Ebeveyinler okul yaşından önce çocuklarının elinden tutup, spor salonlarına, yarışmalara, maçlara götürebilmelidir. Çocuklarını önce izleyici olarak spora motive etmeli, spor yapan akran grupları izletilerek kendilerinin de sportif çalışmalar yapabileceği konusunda cesaret verilmelidir. Çocuk küçük yaşta spor yapmaya yönlendirilmeli ve spor faaliyetleri okul döneminde de devam ettirilmelidir. Aileler çocuklarını derslerinde başarısız olacağı endişesi ile spordan uzaklaştıracaklarına, onlara günlük hayatlarını iyi organize etmelerini, zamanlarını israf etmeden faydalı amaçlarda kullanmayı öğretmelidirler. Dolayısıyla dersine, spora, dinlenmeğe, eğlenmeğe vs. zamanını iyi ayarlayan çocuklar ve gençler hem derslerinde hem de spor faaliyetlerinde başarılı olabileceklerdir. Böylelikle de ailelerin spora bakışları daha olumlu olacaktır.

Aile ve okul işbirliği iyi duygu ve düşüncelerin belirginleşmesine yardım eder.[5] Yeteri derecede spor kültürüne sahip aileler çocuklarını okul öncesi ve okul döneminde spora teşvik etmekle onların bir çok normal dışı davranışlara yönelmelerini önlemiş olurlar.

Genellikle normal dışı olarak ifade edilen eğilimler (Anomi), ahlâki değerlerdeki aşınma, dağılma, kural dışılık yada ahlâki ve manevî hayat ile çelişkiye düşmektedir.[6] Aile, spor aracılığı ile çocuğunu uyuşturucu, alkol, kumar alışkanlıklarından ve anarşik olaylara âlet olma gibi bir çok yanlış davranışlardan uzak tutmuş olacaktır.

Ayrıca gençlerin saldırganlık duygusu (agressivite) ve cinsiyet içgüdüsünün dinamik enerjisi (libido)'nin en olumlu şekilde çıkış bulduğu yol da spordur. Çalışma ve antremanlar sonunda bu enerjilerin başarıya, madalyaya dönüşmesi (Süblümation) mümkündür.[7] Bütün bunlar sporun ne denli yararlı bir faaliyet olduğunu ortaya koymaktadır. Buna rağmen toplumumuzda kız çocukları ve kadınlar için spor, bir lüks olarak görülmüş ve erkeklere yönelik bir etkinlik olarak yorumlanmıştır. Erkeklerin sportif etkinliklere katılmalarına bayanlara kıyasla daha sıcak bakılmıştır. Kız çocukları sportif faaliyetlerde, fizikî özellikleri ve geleneksel sebeplerden dolayı hep ikinci plânda kalmışlardır. Bu da aktif bayan sporcu sayısının düşmesine ve geleceğin anneleri olacak kişilerin spor konusunda eğitilmelerinin engellenmesine sebep olmaktadır.

---

5. N. Nirun, «Türkiye'nin Sosyal Gelişiminde Ailenin Rolü ve Önemi» **I. Aile Şûrası Bildirimleri,** (Ankara: 1990), s. 164.
6. M. Erkal, «Türkiye'de Boşanmalar ve Bazı Sapma Davranışlar» **I. Aile Şûrası Bildirileri,** (Ankara: 1990), s. 212.
7. R. Doksat Spor Psikolojisi 1985-1986 Öğretim Yılı Ders Notları, İstanbul.

Kadın, anne olarak aile il toplum arasında en sağlam köprüdür.[8] Çocuğun ilgilerinin doğması ve gelişmesinde annenin oldukça önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bu nedenle sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi için öncelikle kadınların spor konusunda eğitilmeleri gereklidir.

Ailede çocuk eğitiminin başarısı, Türk Kadınını desteklemek ve toplum içindeki saygınlığını korumakla mümkündür.[9] Kadının ruhen ve bedenen sağlıklı olması gereklidir ki, yetiştireceği çocuklar ve üstleneceği görevler de sağlıklı olabilsin. Bunun için de, düzenli olarak spor (cimnastik, koşu, bisiklet vs.) yapmak, bizim hareketten yoksun hayat tarzımızda her yaştaki bayanlar için, sağlık, kendine güven, fizikî kondisyon ve güzellik yanında psikolojik olarak da kendilerini iyi hissetmelerini sağlayacak emin, basit ve iyi bir yoldur.[10]

Türkiye gibi yatırım kaynakları kıt olan ülkelerde kaynaklardan en yüksek verim elde edilmesinin esas alınması gerektiğine göre eğitimde kadın-erkek ayırımına yer vermeden zekâ ve kabiliyet kriterleri ön planda tutulması zorunludur.[11] Ailelerin de çocukları arasında cinsiyet ayırımı gözetmeden ilgilerine göre bir spor branşına teşvik etmeleri en doğru davranış olmalıdır. Günümüzde sporun bir çok branşında kadınlar da artık erkekler kadar başarılı olmaktadır. Öyleyse, kadın-erkek ayırımı veya eşitliği için değil «Sağlık İçin Spor» yapmak gereklidir.

Kadın ve erkek olarak her iki cins de yaradılışdan gelen özelliklere sahiptir. Bazı konularda erkekler, bazı işlerde ise kadınlar başarılıdır. O halde iki cins arasında mukayese yapmak ve tam bir eşitlik temin etmeğe belki de gerek yoktur.[12] Ailede bireylerin birbirinden farkı yoktur. Ailede baba ne ise anne de odur. Birini diğerine tercih etmek; ailenin sağlıklı bir şekilde devamına kastetmek ve yuvanın kutsiyetini görmezlikten gelmektir. Biri anne, diğeri baba olma özelliğini ve varlığını birbirine borçludurlar. Kısacası birbirlerinin varlık sebebidirler. Çocuk ise bu bütünlüğün mürüvetidir.[13] Çocuk için baba, anne ayırt edilemez, birbirine tercih edilemez

8. M. Erkal, **Sosyoloji (toplumbilim)**, (İstanbul: 1982, 3. baskı), s. 178.
9. A. Güzel, «Ailede Çocuk Eğitimi» **I. Aile Şûrası Bildirileri**, (Ankara: 1990), s. 401.
10. Horst Cotta, Sport Treiben Cesund Bleiben (München: 1988), s. 138.
11. M. Erkal, **Sosyoloji (toplumbilim)**, (İstanbul: 1982, 3. baskı), s. 381.
12. B. Kodaman, «Tanzimattan Sonra Türk Kadını» **Eğitim Fakültesi Dergisi**, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, S. 5, 1990), s. 133.
13. K. Ersanlı, «Aile İçi İlişkilerin Dayandığı Psikolojik Temeller» **Eğitim Fakültesi Dergisi**, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, S. 5, 1990) s. 48.

değerde olduğu gibi anne, baba için de çocuklar (kız-erkek) aynı konumdadırlar.

Bütün bunları gözönüne alarak, çocuklar aileleri tarafından cinsiyet ayırımı yapılmaksızın spora yönlendirilmelidirler. Zaten Anayasamızın 59. maddesi de «Devlet her yaştaki Türk vatandaşının beden ve ruh sağlığını geliştirecek tedbirleri alır, sporun kitlelere yayılmasını teşvik eder ve başarılı sporcuyu korur» şeklinde çocuk-büyük, kadın-erkek hiçbir ayırım gözetmeden herkesi spor yapmaya teşvik etmektedir.

Çocukların temel becerilerinin geliştirilmesi, yeteneklerinin tespit edilerek, başarılı sporcuların bulunması ve yetiştirilmesi sporumuzun geleceği açısından önemlidir. Bunun için de ailelerin sporun bütün faydalarına inanmaları ve okul-aile işbirliğine önem vermeleri gerekmektedir. Kısaca ailelerin çocuklarını bu konuda eğitmeleri için, spor kültürüne sahip olmaları gereklidir. Yeterli bilgiye sahip aileler çocuklarını en sağlıklı şekilde Spor yapmaları için teşvik edecek ve destek olacaklardır. Dolayısıyla ailece aynı heyecanı duyabilecek, başarıyı, yenilgiyi paylaşmayı birlikte hissedeceklerdir. Böylece spor, kuşaklar arası çatışmayı azaltarak, kaynaşmayı sağlayacaktır.

Amacımız iyi ilişkiler sağlamak, insan yetiştirmek olduğuna göre şu Çin Atasözüne duyarlı olmak gerek : «Her yıl mahsül alcaaksan buğday yetiştir, on yılda bir mahsül alacaksan ağaç yetiştir, devamlı mahsül almak istiyorsan insanı yetiştir.»

Bütün bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, çocuğun spora yönelmesinde ailenin rolü büyüktür. Öyleyse bireyin sağlıklı gelişimi için gerekli olan sportif etkinliklerin yaygınlaşmasında da aile başta olmak üzere bütün eğitim kurumlarımıza önemli görevler düşmektedir. Hedef «Çocukları küçük yaşta spora yöneltmek» olmalı, bunun için de gayret sarfedilmelidir. Zira çocuklarımız toplumumuzun geleceği ve yapı taşlarıdır. Öyleyse onları her bakımdan sosyal hayata hazırlamak en önemli görevlerimizden sayılmalıdır.

SPORDA DOPİNG

Dr. Osman İMAMOĞLU*

Doping yeni bir şey değildir. Dopingli sporculara teşhis konulduğunda gündeme gelip çok konuşulmakta ve zamanla unutulup gitmektedir.

Doping, organizmaya yabancı bir ajanın, hangi yoldan olursa olsun veya fizyolojik maddelerin anormal miktarlarda alınması ya da anormal bir yolla bir şahsa yarışma esnasındaki performansı artırmak amacıyla uygulanan bazı psikolojik prosedürlerdir.[1]

Bazı anabolizanların antreman devrelerinde kullanılmaları bile doping sayılmaktadır.

Doping, geçici başarıya ulaştıran farmokolojik bir maddedir. Alkol, kafein, kokain, pertivin ve benzerleri gibi... Doping ile ana sinir sistemi merkezinin sınırları aşılmaktadır.[2]

1986 IOC (Uluslararası Olimpiyat Komitesi)nın tıbbî komisyonu tıpta kullanılan yasaklanmış aktif maddelere ait olan grupları (stumulanlar, narkotikler, anabolik steroitler, beta bloke ediciler, diuretikler) doping olarak tarif etmiştir. Bu kesin kurallar belirli bir hissi iptal eden ilaçlar ve alkolü de kapsamaktadır. Men edilen metodların (kan dopingi, idrar muayenesinde hile) kullanımı da yasaklanmıştır.[3]

Doping sadece insanlarda etkili değildir. Doping yarış atlarında ve yarış köpeklerinde de biliniyor.

Hipnotizma da dopinge sebep olabilir. Hem de zararlı ilaçlar kullanılmadığı halde... Hipnotizma anında vücudun savunma mekanizması aşılabiliyor ve beyinde kalıcı hasarlar meydana çıkıyor.

(*) Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Beden Eğitimi ve Spor Böl. Bşk.

1. BTGM, **Sportif Dopingle Mücadele Yönetmeliği,** 1971, s. 10.
2. Eric Deuser; **Schnell Wieder fit.** Deutschland, 1984, s. 102.
3. Dicchuth-Berg-Baumstarck, «Doping... also a problem in general practive», **Fortscher Med.** 1989, 107(78), s. 585-588.

Doping bu zamana kadar yeterince araştırılmış veya bu konuda spor camiası yeterince bilgilendirilmiş sayılamaz. Dopingin ispatı güç ve pahalıdır. En zor olanı ise denetimidir. Doping konusuna yaklaşımlar çok farklıdır. Bazı sağlık uzmanlarına göre tüm maddeler isim özgürlüğü olduğu sürece ve doktor kontrolünde kullanılmalıdır. Bazıları, sadece maddelere karşı olduklarını belirtiyorlar ve yine bazıları da tüm yapay maddelere karşı olup vitaminlerin dahi yiyeceklerden alınabileceği «Besin Teoremi»ni savunuyorlar.[4]

Dopingi önlemek için yasal bir çok düzenlemeler yapılmıştır. Dopingle ilgili Fransa ve Belçika'da yasalar; İrlanda, Finlandiya ve Türkiye'de yönetmelikler bulunmaktadır.

Dopingle mücadele için ülkelerin bir kısmı Olimpiyat Komitesinin yasakladığı ilaç listesini aynen uygulamakta, bir kısmı kendi olimpiyat komitelerince hazırlanan listeleri, bir kısmı da her iki listeyi birden uygulamaktadır. Örneğin, Avusturya hem CIO'nun hem de kendi otoritelerince hazırlanan listeyi uygulamakta, buna karşılık Fransa CIO'nun listesini uygulamakla yetinmektedir.[5]

Dopingin Zararları :

1 — Amfetaminler : Aşırı heyecan, uykusuzluk, tansiyon yüksekliği, baş dönmesi, titreme, kilo kaybı, bitkinlik, âni kollaps ile ölüm;

2 — İMAO'lar : Ölümle sonuçlanan tansiyon düşmesi, ruhsal bozukluklar;

3 — Kortikoidler : Delinme ve kanama ile sonuçlanan mide ve oniki parmak bağırsağı ülserleri, karaciğer-şeker hastalığı, kemik kırılmaları tehlikesi, kas erimesi, yaraların zor kapanması, ruhsal bozukluklar, virüslü hastalıklar v.s.

4 — Morfin ve benzeri maddeler : Mide ve kalp hastalıkları, solunum durması ile ölüm.

5 — Hormonal Anabolizanlar : Ödem, karaciğer fonksiyonlarının bozulması, kemik arızaları, kiriş kopmaları, saldırganlık, tümör ihtimali ve gençlerde gelişmenin durması, erkeklerde sperm azalması, testislerin küçülmesi, iktidarsızlık, prostat ubozuklukları; kadınlarda erkeksi tüylülük, ses kalınlaşması, adet bozuklukları, genital organ bozuklukları.

4. Erich Deuser, a.g.e., s. 103.
5. Sport İnformation Bulletin, Bruxelles, Mart 1989, S. 16, s. 1351-60.

Genel olarak kadın ve erkeklerde şunlar görülür:

1. Tansiyon yüksekliği,
2. Vücutta beliren cerrahi sivilceler,
3. Vücut sıvısında hacim yükselmesi,
4. Karaciğer fonksiyon testlerinin farklılaşması,
5. Psikolojik bozukluklar,
6. Kadınlarda adet hallerindeki değişmeler,
7. Kadınlarda genital organlarda aşırı büyüme ve irileşmeler,
8. Cinsel bozukluklar,
9. Saç uzamasındaki değişmeler,
10. Yağ bezelerindeki yağın çoğalması,
11. Sıkıntılar, nefes darlığı,
12. İştahın artması,
13. Erkeklerde testislerin dumura uğraması,
14. Kadın hastalıkları,
15. Kadınlarda göğüs dokusunun azalması,
16. Kadınlarda ses kalınlaşması.[6]

6 — Kan Nakli (takriben bir litre kan alınması, alyuvarların ayrılması ve yarışmadan 3 hafta ile bir ay kadar önce yeniden zerk): Bu uygulama kan zehirlenmesi, hava embolisi, beyin trombozu, alyuvarların âni erimesi, sarılık ve karaciğer iltihabına sebep olabilir.[7] Alınan kanın kişiye tekrar verilmesinde alerjik reaksiyonlar olduğu gibi uygun kan kullanılmadıysa böbrek hasarı, ateş, sarılık gibi reaksiyonlar ve enfeksiyon (AİDS, viral hepatif gibi) ve metabolik şok oluşabilir.[8]

7 — Elektrikli cihazlarla uyarı: Bu uygulama kiriş kopmalarına, sürekli adele kramplarına, deri tahrişine sebep olduğu gibi kaslara da zarar vermektedir. (SSCB'de sporcuların küçük kasları elektrikle uyarılıyordu.)

Dopinge zemin hazırlayan faktörler:

«Kazanırsan varsın, kazanmazsan yoksun», şöhret, devlet desteği, halkın ilgi ve isteği, para elde etme kazanmaya bağlıdır. İşte bunu bilen sporcu bilinçli ya da bilinçsiz olarak, ya kendi isteğiyle ya da başkalarının etkisi altında kalarak doping yapmaya çalışmakta veya yapmaktadır. Dopinge zemin hazırlayan faktörleri şöyle sıralayabiliriz:

6. Bundesintitüt für Sportwissenschaft, **Doping**, Köln 1986, s. 22.
7. MEGSB, Avrupa Konseyi Spor Gelişim Komitesince 10. Avrupa Spor Bakanları Konferansına sunulan metin (Çev.: C. Şipal), 1984, s. 28-29.
8. Ç. İşleğen, Doping Metodları ve Doping Yapan Madde Grupları Listesi, **Dirim Mecmuası**, 1977, S. 1-2, s. 7.

1. Sporun ticarî ve siyasî rekabet haline gelmesi,
2. Kısa süreli başarıların aşırı olarak istenmesi,
3. Yarışma sonuçlarına bağlı şahsî ve millî prestijin söz konusu olması,
4. Sporcunun sporcu yaşantısının gereklerine önem vermemesi,
5. Transfer ücretlerinin astronomik rakamlara ulaşması,
6. Yarışmalarda çıkar kombinezonlarının hazırlanması,
7. Yönetici ve sporcunun konunun ciddiyetini kavrayamayışları,
8. Sporcu ve yöneticilerin, antrenörlerin yeterli eğitim görmemeleri,
9. Yönetici ve sporcuların kişisel egolarını tatmin için kısa süreli ve geçici başarılar aramaları.[9]

Şu herkesçe bilinmelidir ki, dünya rekoruna ve olimpiyat şampiyonluklarına masum ve fedakârca çalışarak ulaşma çağı artık geride kalmıştır. Zevk için spor yapanlar bir yerde zirveye çıksalar bile bu bir istisnadır ve orada sürekli kalamazlar. «Ben hiç doping yapmadım ve yapmıyorum» diyen bir şampiyon ortaya çıkarsa biliniz ki tahtında uzun süre kalamayacaktır. Herkesin doping yaptığını Ben Jahnson'un madalyasını geri alanlar da bilirler. Ne var ki, yürürlükte kurallar vardır. Bu kurallar uygulanacaktır. Ben Jahnson'un dopingli çıkması hiç de şaşırtıcı değildir. Şaşırtıcı olan Ben'in ya zamanlamada ya dozajda ya da başka bir yerde hata yapıp yakalanmış olmasıdır.

Bugün bilimin her buluşu yeni buluşları doğurmaktadır. Doping sayılan ilaçlara her yıl yenileri eklenmektedir. Listeler sürekli kabarmaktadır. Her yıl listelerde adı olmayan yeni maddeler kullanılmaktadır. Sporun doruklarındaki rekabet o hale gelmiştir ki, Naim Süleymanoğlu'nun «Artık halterde sporcular değil doktorlar yarışıyor»[11] sözünü bütün branşlar için kullanabiliriz.

Spor hekimliği ile ilgili uluslararası bir kuruluşun sorumlusu «Doping kullananlar dopingi bulup çıkarmaya çalışan bizlerden 1-2 yıl daha önde gitmektedirler»[12] diye acı bir itirafta bulunmuştur.

9. Ş. Acarbay, **Spor, Sporcu, Doping,** BTGM, Ank. 1986, s. 6.
10. Kahraman Babçum, **Milliyet,** 28.9.1988, s. 14.
11. Necati Akgün, **Spor Hekimliği Dergisi,** S. 12.
12. V. Cowart, **JAMA,** Ocak 1987, 297(22) s. 3025.

KAFKASLAR'LAN ANADOLU'YA GÖÇLER (1877-1900)

Yrd. Doç. Dr. Nedim İPEK*

GİRİŞ

Konumuzu teşkil eden 93 Savaşı esnasında ve sonrasında Kars, Batum, Sohum ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin sebeplerini, devletin ve milletin sosyal, siyasî ve kültürel hayatında arzettiği çeşitli problemleri ortaya koyabilmek için Rusya'nın iskân siyasetini ve 93 Savaşı öncesi Türk göç hareketlerini toplu bir şekilde incelemek gerekir.

Göç, şahısların hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere, bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafî yer değiştirme hareketidir.[1] Bu hareket tabii âfetlerden ve kıtlıktan korunmak, verimsiz toprakları terk edip daha iyi yaşama imkânı araştırmak gibi tabii sebeplere veya siyasî ve dinî baskı ile iktisadî şartlar gibi sosyal sebeplere bağlıdır. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere göç hareketini «isteğe» veya «zora» müstenid sebepler meydana getirmektedir. Savaşlarda, dinî ve siyasî göçlerde daha ziyade bir otorite, isteğe dayananlarda ise tabii, sosyal, ekonomik ve psikolojik esaslara müstenid sebepler hakimdir. Savaş sıralarında ve müteakip zamanlarda taraflara ait nüfus, yalnız ölmek suretiyle azalmaz. Aynı zamanda, galiplerden bâzılarının mağlûplara reva gördükleri sert muameleler sonucunda da bir kısım halk başka diyarlara göç etmeye mecbur edilir.[2]

Rusya, I. Petro'nun vasiyeti olarak yakıştırılan, aslında coğrafî konumu gereği, önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek, sonra da Kafkaslara, Boğazlara ve Balkanlara hakim olarak Osmanlı topraklarından güneye inmek siyasetini takip etmiştir. Ruslar, bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için XVIII. yüzyıldan itibaren her fırsatta Türklere saldırmışlar ve Türk topraklarını işgâl etmişlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin özel-

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretim Üyesi.

1. Taylan Akkayan, **Göç ve Değişme**, İstanbul 1979, s. 21.
2. Cemil Çalgüner, **Nüfûs Hareketleri**, Ankara 1959, s. 51.

ilkie Ruslarla yaptığı savaşlarda ve bu savaşların ertesinde Rusların icra ettiği iskân siyâseti sonucunda daima iki yönlü göç hareketi söz konusu olmuştur. Nitekim, Rusların bu politikalarından tedirgin olan Müslüman Türk ahali akın akın Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Ruslar işgâl ettikleri yerlerde yaşayan ve Ortodoks olmayan ahaliyi propaganda, şiddet ve tazyikle dininden döndürmek, buralara yerleştirilen Rus muhacirlerini yerli ahaliye hakim kılmak ve bunları stratejik mevkilere yerleştirerek yerli ahalinin ziraî vasıtalarını ve hattâ kendilerini Rus muhacirlerine yardıma, angaryaya mecbur etmek, verimli topraklarını Rus muhacirlerine tahsis etmek, bu yer yerli ahaliye ait olduğu takdirde bunları az verimli kurak arazi ile değiştirmek üzere şiddet kullanmak şeklinde özetlenebilecek olan bir iskân siyaseti takip etmiştir.[3] Rusya, bu siyaset sayesinde zapt olunan yerlerin kadim ahalisini sıkıştırarak yurtlarından çıkarılması ve bunların terkettiği yerlerde Rusya'nın iç bölgelerinden getirilen veya işgal edip sonradan tahliye ettikleri yerlerden göç ettirdikleri Hristiyan toplulukları yerleştirerek, Rus olmayanlara Ortodoks kilisesi rehberliğinde Hristiyan kültürünün aşılanmasına çalışmıştır. Rus Çarlığı, bu siyasetiyle Avrupa kamuoyuna, doğu milletlerine Hristiyan medeniyetini götürdüğünü iddia ederken, aslında işgal ettiği yerlerde vakit geçirmeksizin **«Kolonileştirme»** programını tatbik etmekte ve bu yerlerdeki insanları Ruslaştırmaktaydı. Netice itibariyle, Rusya, hakim olduğu topraklarda, tek bir devlet, tek bir din siyasetinin tatbik edilmesini amaç edinmişti. Bu amaç doğrultusunda Rus olmayan milletlerin **«Ruslaştırılması»** bir program olarak ele alınmıştır. Nitekim, Lehliler ve Ukraynalıların Ruslaştırılması için bir dizi tedbirlere tevessül edildiği bilinmektedir.[4]

Rusya, işgal ettiği Kırım topraklarında 1783 yılından itibaren camileri kiliseye çevirmiş veya yıkmış, Türk şehir ve köylerinde kiliseler, manastırlar yapmış, ilim adamlarını sürmüş, Türk topraklarını büyük me'mûrlara ve dışarıdan gelen Ruslara tevzi etmiş ve vakıf topraklarını gasp etmiştir. Bu baskı ve haksızlıklara dayanamayan Müslüman Türk ahali çareyi göç etmekte bulmuştur. Türk göçmenlerinin boşalttığı yerlere diğer yerlerden getirtilen muhacirler iskân edilmiştir. General Potemkin, 70.000 Rus köylüsünü Kırım'a yerleştirmiştir. Ancak, kolonileştirme programı ağır gidince Potemkin, dışardan yabancı nüfûs getirtmeye başladı. 1784-1787 tarihleri arasında Avrupa'dan gelen kolonistler, —özellikle Alman köylüler— bu yer-

3. Van P. Goç, **Beynelmilel Usûl-i temsîl, İskân-ı Muhâcirîn,** Müt. Habil Adem, İstanbul 1334, s. 126.
4. Akdes Nimet Kurat, «Panslavizm», **AÜ. DTCF. Der.** C. I, Sayı: 2-4, Ankara 1953, s. 241, 278.

lere iskân edildiler.[5] Bu sırada, toprak isteyen Kırımlılara bölgede toprak verilmeyerek Orenburg vilayetine göç etmeleri teklif edilmişti. Bu durum, Kırım'ı Tatar'dan temizlemek ve oraya Ortodoks mezhebinde olanları yerleştirmek siyasetini bir kat daha takviye ediyordu.[6] Kırım topraklarına sevk edilen Rus muhacirleri, muvasalat ve münakalat merkezleri başta olmak üzere şehir ve köylere iskân edildiler. Bölgedeki bu muhacirler, zamanla artarak nahiye ve kaza merkezlerini teşkil ettiler. Böylece, Ruslar bölgenin idarî ve iktisadiyesine hakim oldular.[7] Rusya'nın izlediği göç ve iskân politikası sonucu Kırım'daki nüfusun % 44'ü Rus, Ukraynalı, Alman, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermenilerden müteşekkil bir hale geldi.[8] Öte yandan, 1780-1800 tarihleri arasında Kırım, Kazan, Kafkasya ve Özü havalisi ile diğer Türk ülkelerinden Türkiye'ye tahminen 300 - 500.000 arasında göçmen gelmiştir.[9]

1804 Sırp isyanı ve 1806 - 1812 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında yaklaşık 200.000 Müslüman kendilerini daha güvenli hissettikleri yerlere göç ettiler.[10] Buna karşılık, Tuna'ya yakın yerlerde meskûn Bulgar ve Rum reâyanın bir kısmı Eflâk ve Kırım'a göç etmiştir.[11] Diğer taraftan, Ortodoks Gökoğuzlar, Bulgarlar ve Alman muhacirler, Ruslar tarafından Bucak'a yerleştirilmişlerdir. 1822'de Wurtenberg ve Bavyera'dan gelen Almanlar Sarata'ya, 1823'te İsviçreliler Saba'ya yerleştirildi.[12] 1828 - 1829 Osmanlı - Rus Savaşı esnasında işgal altına düşen bölgelerden Rumeli'nin işgal edilmeyen yerlerine Müslüman Türk ahali göç ederken Rusya, bölgedeki kadim reâyayı Eflâk-Buğdan, Kalas, İsmail, Besarabya, Hocabey taraflarına ve Rusya içerilerine göç ettirmiştir. Nitekim, Ruslar, Besarabya'da Nogayların terk etmek zorunda kaldığı topraklara Bulgarları yerleştirmişlerdir.[13] Verimli Besarabya topraklarında Rumen ve Tatarlar ikâmet ediyorlardı. Rusya, ekseriyeti teşkil eden Ortodoks Rumenleri Ruslaştırmak amacıyla bu bölgeye Rus muhaciri iskân etmiştir. 500.000 Rus muhacirinin iskân edilmesi sonucu umûmi nüfusun % 30'unu Ruslar teşkil eder hale gelmiştir.[14]

5. Ethem Feyzi Gözaydın, **Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri,** İstanbul 1948, s. 68-72; Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Mes'eleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler,** İstanbul 1966, s. 32.
6. Ethem Feyzi Gözaydın, **Aynı eser,** s. 83-84.
7. Van P. Goç, **Aynı eser,** s. 151
8. Mirza Bala, «Kırım», **İA,** VI, 757.
9. Ahmet Cevat Eren, **Aynı eser,** s. 33.
10. Ahmet Cevat Eren, **Aynı eser,** s. 33.
11. Yorga, **Osmanlı Tarihi,** Çev. : Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1948, V, 240.
12. Müstecip Ülküsal, **Dobruca ve Türkler,** Ankara 1987, s. 73; Aurel Decei, «Bucak», **İA,** İstanbul 1979, II, 747.
13. Ethem Feyzi Gözaydın, **Aynı eser,** s. 96.
14. Van P. Goç, **Aynı eser,** s. 175.

Doğuda ise Rusya, Hindistan'a ulaşmayı amaç edinmişti. Asya ülkelerinde, Rus faaliyetinin inkişâfı gibi büyük bir hedefin yolu üzerinde duran Kafkasya ilk merhaleyi teşkil ediyordu. Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan sonra Kuban Nehri'nin kuzeyinde bulunan arazinin Rusya'ya ilhâkı II. Katerina tarafından ilân edilince bu steplerde meskûn Nogaylar ve Çerkesler kılıçtan geçirildi ve bunların boşalttıkları yerlere Rus Kazak muhacirleri iskân edildi.[15] Rusya, 1826-1828 Rus-İran Savaşlarında Azerbaycan'dan göç ettirdiği 40 binden fazla Ermeniyi, eline yeni geçen Kuzey Azerbaycan, Karabağ ve Revan'a yerleştirdi. Öte yandan, 1828-1829 Savaşı esnasında Doğu Anadolu'dan tahminen 100.000 Ermeni reâya Rusyaya göç ettirilmiştir.[16] Buna karşılık, gerek savaş esnasında ve gerek Edirne Andlaşması'yla (14 Eylül 1829) Ruslara bırakılan Poti, Anapa, Çıldır ve Ahıska havalisinde meskûn Müslümanlar, Anadolu'ya göç etmiştir.[17]

Kırım Savaşı ile (1853-1856) Balkanlar'da ve Anadolu'da Rus yayılışı geçici olarak durdurulunca Rusya, Asya topraklarında fetih, şiddet ve tazyik siyasetini artırdı. Bu politika sonucu Ruslar, 1865'e kadar Türkistan'da ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman kavimlerini hakimiyetlerine aldılar. 1864'de Çarlık Hükûmeti, Batı Kafkasya ve Kuban havalisinde bulunan Türk, Çerkes ve diğer Müslüman unsurları bir ay zarfında Kafkasya'yı terk etmeye zorladı.[18] Netice olarak, Rusyanın Kafkasya'da takip ettiği tehcir ve iskân siyaseti sonucu Kafkasya'dan Türkiye'ye 600.000'den fazla göçmen geldi. Bu sayı Kırım göçmenleriyle bir milyonu aşıyordu.[19] Müslümanların tahliye ettiği Kuban bölgesine Rus, Alman, Rum ve Bulgar muhacirler iskân edildi.[20]

Rus Hükûmeti, Rusya'daki bütün milletlerin Ruslaştırılması amacını takip eden **«Islav İttihâdı Cemiyeti»** vasıtasıyla, Kafkasya'ya Rus muhaciri yerleştirmeye çalıştı. Rus ecnebileri arasına göçmen iskân etmek ve sonra bu göçmenlerin memlekete hakim olmalarını temin etmek için ortamı hazırlayan Cemiyet, Kafkasya'yı kendine geniş bir faaliyet alanı seçti. Kafkaşya'ya getirilen Rus muhacirlerinin bölgede tutunabilmesi için âlet, tohum, yiyecek ve sair yardımlar yapılırken nüfuslarını artıran göçmen ailelerine nüfus artış oranında arâzî verildi. Öte yandan, bunların iskân ma-

15. Mirza Bala, «Çerkesler», **İA**, III, 375-385.
16. Kemâl Beydilli, «1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler», **TTBD**, C. XIII, Sayı: 17, Ankara 1988, s. 406.
17. Ahmet Cevat Eren, **Aynı eser**, s. 36.
18. İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul 1958, s. 516-517.
19. Ahmet Cevat Eren, **Aynı eser**, s. 69-70; Leonce Cazaubon, **La Turquile vis à vis des puissances européennes en 1886**, Paris, 1886 s. 48.
20. W.E.D. Allen-Paul Muratof, **1828 - 1921 Türk - Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s. 104.

hallini terketmesi şiddetle men edildi. Bu tedbirlerle bölgede iskân edilen göçmenlerin istikrarları temin edilmeye çalışıldı. Kafkas muhaceretinin ikinci bir safhası daha vardı : **Islav İttihâdı Cemiyeti,** Kafkas şehirlerini Ruslaştırmak için teşebbüste bulunuyordu. Bu gayenin ilk şartı da bir nevi yüksek muhaceretti. Hakikaten Kafkasya sınır üzerinde olduğundan burada fazla miktarda Rus asker ve me'mûru bulunuyordu. Ayrıca, şehirde çalıştırılmak üzere göçmen getiriyorlardı. İhtiyat olmak üzere, göçmenlerle bir müddet mukavelesi yapılıyordu. Öte yandan **Islav Cemiyeti Bankası,** bölgede bir iş kurmak isteyen Rus müteşebbislere kredi vermeyi kabul etmiştir. Bu ise bölgede Rus tüccarların artmasına sebep olmuştur. Bu gibi tedbirler neticesinde bölgedeki muhacir sayısı arttı.[21]

Türk göç tarihinin en önemli noktalarından birini teşkil eden 93 Savaşı'na Rusya, Bulgarların azınlıkta bulunduğu Tuna ve Edirne vilayeti toprakları üzerinde kendisine bağımlı bir Bulgar Devleti'ni kurmak amacıyla girmiştir. Savaş esnasında silahtan arındırılarak müdafaasız bir hale getirilen Müslüman halka karşı silahlı Bulgarlar ve Rus askerleri genel bir katliâm hareketine girişti. Bunun üzerine bir milyonu aşkın Türk göç etmek zorunda kalmıştır. Savaş sonrası, bu göçmenlerin geri dönüşünü önlemek amacıyla Türk gayr-i menkûlleri Bulgarlarca işgal edilmiştir. Savaş ertesinde Şarkî Rumeli ve Bulgaristan mahallî idareleri söz konusu bölgede bulunan Türklerin siyasî ve medenî haklarını kısıtlamışlar, din ve vicdan hürriyeti tanımamışlar, ödenemeyecek oranda ağır vergiler koymuşlar ve Türk halk kitlesine baskı yapmışlardır. Bu siyaset sonucu bölgedeki Türk ahali kesin olarak ocaklarını terk etmiştir.[22]

Balkanlarda olduğu gibi harbin cereyan ettiği Sohum, Batum ve Doğu Anadolu'da da önemli nüfus hareketleri meydana gelmiştir.

1877-1900 YILLARI ARASINDA DOĞU ANADOLU VE KAFKASLARDAN YAPILAN GÖÇLER :

I — GÖÇ SEBEPLERİ

Rusya, tebeasını tek bir millet, tek bir devlet ve tek bir görüş, yani Panslavizm, Çarlık ve Ortodoksluk çatısı altında toplamayı amaç edinmişti. Bu siyaset ile Rus olmayan Hıristiyan unsurların uzun vadede Ruslaştırılması mümkün görülmekteyse de, büyük orandaki Müslüman ve Türk topluluklarının kısa bir süre içinde eritilip Ruslaştırılması beklenemezdi. Bu

21. Van P. Goç, **Aynı eser,** s. 123 vd.
22. Bu konuda bkz. Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri,** (1877-1890), İstanbul 1991, Basılmamış doktora tezi.

durumda Rus politikası genelde Türk-Müslüman kitlesini hedef almaktaydı. Nitekim, bu gerçeği gören Rusya Doksanüç Savaşı'nda işgal ettiği Anadolu ve Kafkas topraklarında meskûn Müslümanları Rumeli'de olduğu gibi göç etmeye zorlamıştır.[23] Rusya, savaş esnasında bu politikasını hayata geçirerek işgal ettiği bölgelerde Müslümanlardan topladığı silahlarla, Rumeli'de olduğu gibi Kafkasya'daki Hıristiyanları silahlandırdı.[24] Böylece, savunmasız hale getirilen Müslüman köyleri Rus ordu birliklerine mensup askerler ve Hıristiyan ahali tarafından yağmalanıyor, camiler ve okullar kapatılıyor, kadınlar tecavüze maruz kalıyor, erkekler ise Sibirya'ya sürülüyordu. Bütün bu hadiseler, Rus subaylarının gözleri önünde ve hattâ onların emir ve talimatıyla oluyordu. Acımasızca ve taviz verilmeksizin icra edilen bu hareketin gayesi bütün Müslüman halkın sistemli ve önceden tasarlanmış bir şekilde yok edilmesidir.[25]

Savaş esnasında Doğu cephesinde yayılmış olan Rus kuvvetleri Mayıs 1877'de Ardahan'a girer girmez, Cenevre Sözleşmesi'nin ruhuna aykırı olarak kasabadaki hastaneye saldırıp, hasta ve hastabakıcıları katlettiler. Ardahan ve civarındaki çiftlikler, köyler yağmalandı, kendilerine karşı silahlı mukavemette bulunduğunu ilân ettikleri halkı yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin katlettiler. Katliâma marûz kalanların sayısı 800'ü aşmaktaydı. Tek kelimeyle Rus askerleri insan haklarıyla bağdaşmayan cürümleri işlemekteydiler.[26] Eleşgird tarafına hücum eden Rus tümeni ise güzergâhı üzerindeki yerleşim birimlerini Müslüman Hıristiyan ayırımı yapmaksızın yakmış, mallarını talan etmiştir. Bu arada Ruslar, Üç Kilise Ermeni Metropolitini de yaraladıktan sonra zorla beraberlerinde götürmüşlerdir.[27] Bu gibi hadiselerin benzerleri Çıldır, Göle, Kars ve Bayezid taraflarında da cereyan etmiştir.[28]

---

23. L. Bernhard, **Les Atrocités Russes en Bulgarie et en Arménie Pendant la Guerre de 1877**, Berlin 1878.
24. Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İstanbul 1983, II, 231.
25. L. Bernhard, **Aynı eser**, s. 62.
26. L. Bernhard, **Aynı eser**, s. 55-56 : Hariciye Nezaretinden İsviçre Konfederasyonu Başkanlığına tel, 21 Temmuz 1877; s. 40: Lord Derby'den Lord Loftus'a rapor, 17 Temmuz 1877; s. 63; **Atrocités Russes en Asie et en Roumélie pendant les mois de Juin, Juillet et Août 1877**, İstanbul 1877, s. 58 Gay'dan Londra'daki Daily Telegraph'a tel, 6 Temmuz 1877; s. 5: Erzurum Valisinden Mabeyn'e tel; s. 61 Schluga'dan Viyana'da M. Etienne'e tel, 9 Temmuz 1877; s. 7-8, Ahmed Muhtar Paşa'dan Harbiye Nezaretine tel, 5 Temmuz 1877.
27. **Atrocités Russes**, s. 7 : Van ve Bayezid Kumandanlarından Dahiliye Nezaretine tel, 19 Haziran 1877; s. 8 : Erzurum Valisi İsmail Paşa'dan Dahiliye Nezaretine tel, 5 Temmuz 1877; L. Bernhard, Aynı eser, s. 58-59 : Bayezid ve Üç Kilise Papazı ile İstanbul Ermeni Patrikliği arasında yapılan muhabere.

Ahmed Muhtar Paşanın aldığı tedbirler[29] sayesinde Rus birlikleri Haziran 1877'den itibaren Kars'a doğru geri çekilmeye başlamıştı. Hattâ, Kars kuşatması da kaldırılmıştı. Ruslar, ricât esnasında yolları üzerindeki bütün yerleşim merkezlerini yerle bir ederken, buralarda meskûn Müslüman ve Hıristiyan ahâlinin büyük bir kısmı aileleriyle birlikte esir alındı. Çok sayıda yaşlı, kadın ve çocuk katledildi. Hattâ, Erivan'da meskûn Rus tebeası Müslümanların bir kısmı Sibirya'ya sürüldü.[30] Ruslar, Kars çeşresinden çekilirken tarlalardaki ekini biçip Rusya'ya sevk etmiş, güzergâhı üzerindeki evleri yıkmış, Müslümanların taşınabilir mallarını gasp etmiş, götüremediklerini ise yakmıştır. Esir edilen Türkler her türlü insanlık dışı muamelelere marûz kalarak Tiflise gönderilirken çok sayıda Müslüman, çeşitli bahanelerle hapsedilmekteydi.[31]

Ruslar, Sohum ve çevresinde de benzer hareketlerde bulunmuşlardır. Nitekim, Sohum kalesi civarında Türk askerî komiseri yaptığı teftişte köylerin tamamen yakılıp yıkıldığını, halkın çarşaf ve yorganına varıncaya kadar soyulmuş olduğunu tespit ederken evsiz-barksız kalmış yüzlerce aileyle karşılaşmıştı. Diğer taraftan Rusların halen işgali altında olan yerleşim merkezlerinde daha feci olaylar vereyan ediyordu : Cinayet, Tecavüz, İşkence. Meselâ, Zannis'in bütün köyleri yakılmıştır. Rus Kazaklarından kurtulmak için ormana sığınan 1.500 aile, **«Ardlera»** vadisinde aç susuz ve barınaksız bir durumdaydı. Her ne kadar Fazıl Paşa, onlara gıda maddesi göndermişse de, yardım kendilerine ulaşamadan halk açlıktan kırılmıştı.[32]

1878 yılında, göçmenlerin sefil ve perişan bir halde olması, Yunanistan'ın sınıra askerî yığınak yapması, Ruslara karşı mukavemette başarılı olunamaması üzerine Meclis-i Vükelâ, barış görüşmelerine başlanılmasını tavsiye kararı aldı. Nitekim, 31 Ocak 1878 Edirne Ateşkesi ve 3 Mart 1878 Ayestafanos Önbarış Andlaşması Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalandı. Bu andlaşmanın XIX. maddesi ile Ardahan, Kars, Batum ve Bayezid Ruslara bırakılıyordu.[33]

---

28. Bkz. Mehmed Arif, **Başımıza Gelenler**, N. Haz, M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, s. 450, 504.

29. Bkz. Rıfat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, İstanbul 1989.

30. **Atrocités Russes**, s. 28-29 : İsmail Hakkı Paşa'dan Harbiye Nezaretine tel, 18 Temmuz 1877.

31. **Atrocités Russes**, s. 14-15 Ahmed Muhtar Paşa'dan Harbiye Nezaretine, 5.7.1877; s. 81 : Gay'dan Daily Telegraph'a tel, 19 Temmuz 1877.

32. **Atrocités Russes**, s. 53 : Gay'dan Londra'da Daily Telegraph'a tel, 3 Temmuz 1877; s. 56 : 5 Temmuz 1877 tarihli tel; s. 59 : Londra'daki Observer gazetesine muhabiri tarafından çekilen tel, 7 Temmuz 1877.

33. **Nihad Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara 1953, I, 396.

Savaş esnasında milis ve askerî kuvvetlerin savunduğu Livana'ya barış sonrası general Komarof kuvvetleri, Osmanlı öncü kuvvetlerinin ve halkın protestolarına rağmen girdi. Livana'yı işgal eden general Komarof ve Rus kuvvetleri sıkıyönetim ilân ettiler. Şehirdeki Rus askeri, ahâlinin evlerine girdi, erkekler ailelerini koruyabilmek için meskenlerinden dışarı çıkamaz oldular. Dolayısıyla, tarladaki işler terk edildi. Öte yandan, yol güvenliği kalmadığı için yiyecek tedariki imkânsız bir hâl aldı ve netice itibarıyla halk açlıktan ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Nitekim, Livana, Kars, Ardahan, Ardanuş ve Oltu kazalarında tam bir kıtlık hakimdi. Bu ortamda, Rus baskısını protesto eden Livana'nın Müslüman ve Hıristiyan sakinleri, haklarının korunmaması durumunda silaha sarılacaklarını ilân ettiler[34] Ardahan ve çevresi ahâlisi ise, Berlin Kongresi'nden hak ve hukuklarının korunamaması halinde daha güven içinde olabilecekleri bir Türk toprağına göç etmelerinin temin edilmesini talep ediyorlardı.[35]

93 Savaşı'nda, Kafkasya ve Doğu-Anadolu cephesinde çeşitli başarılar kazanan Rus Ordusu, Derviş Paşa'nın savunduğu Batum'u ele geçirememişti. Fakat, silahla işgal edemediği bu önemli limanı kalemle alacaktı. Nitekim, Ayastefanos ile Batum, Ruslara verildi. Batum'un Ruslara terki halinde halk, ya Ruslara boyun eğecek veya göç etmek durumunda kalacaktı. Ancak, Batum ahalisi Berlin Kongresi Başkanlığına 33.247 imzalı bir protesto göndererek **«Ruslara tâbî olmaktansa ölmeyi tercih ettiklerinden mücadele ve savaşa karar verdiklerini»** ilân ediyorlardı.[36]»

İşte böyle bir ortamda Berlin Andlaşması imzalandı. Kongre üyeleri, halkın isteklerine kulak tıkayarak Ardahan, Kars ve Batum arâzîsini Ruslara bıraktılar. Sadece, Ayastefanos ile Ruslara bırakılan Eleşgird ve Bayezıd, Osmanlı Devleti'ne iâde ediliyordu.[37] Yukarıda belirtildiği üzere, Livana, Batum ve Çürüksu ahâlisi Rus işgaline karşı direnmekte kararlıydı. Çünkü, Batum'un savunmasında Osmanlı kuvvetleriyle birlikte canlarını dişlerine

---

34. **Appel des Musulmans Opprimés au Congres de Berlin, Leur situation en Europe et en Asie depuis de Traité de San-Stefano,** İstanbul 1878, s. 68-70 : Livana ahalisinin mazbatası, 13 Mayıs 1878; s. 70-71 : 28 Mayıs 1878 tarihli Livana ahalisinin şikâyeti; s. 66-67 : 17 Mayıs 1878 Livana ahalisinin protestosu; s. 72-74 : Ahalinin Avrupa Devletlerine hitaben yaptıkları protesto, 29 Mayıs 1878.

35. **Appel des Musulmans...,** s. 87 : Berlin Kongresi'ne çekilen 19 Haziran 1878 tarihli tel.

36. **Appel des Musulmans...,** s. 62-64 : Batum ahalisinin protestosu, 5 Mayıs 1978.

37. Nihat Erim, **Aynı eser,** s. 422, md. 58, 60.

takmışlardı. Bu kadar emekten sonra **«dini ve dili»** başka olan bir milletin elini kolunu sallayarak şehirlerine girmesini kabul etmektense son ferde kadar çarpışmak fikrindeydiler.[38] Ancak, Osmanlı taburlarının Batum sancağını boşaltma hazırlıklarına başlaması üzerine ısrarlarından vazgeçerek göç etmeye karar verdiler.[39]

Rus Çarlığının tabiyetine geçirdiği muhtelif mahalleri tamamıyla Ruslaştırmak, Müslümanları, Osmanlı aleyhine çevirmek ve özellikle halife ve padişaha sâdık ve bağlı olan Kafkasya'nın Müslüman ahalisinin millî fikirlerini bozmak için kullandığı entrikaları hakkında Tiflis Şehbenderliği'nin hazırladığı layihada[40] savaş sonrası göç sebeplerini tespit etmek mümkündür.

Layihada belirtildiği üzere Ruslar, Müslüman çocuklarını ana dillerini öğrenmeksizin Rus mekteplerine kaydetmekte ve diğer taraftan Kafkasya'da yaşayan tahmini 2.000.000 Müslümana karşı zaten çok yetersiz olan **«kitapsız ve nizâmsız»** bir kaç **«mekâtib-i sibyâniyeyi»** harap oldukça kapatmakta ve kalanlara ise istediği gibi muamele yapmaktaydı. Rus mekteplerinde terbiye gören ve tedrisâtı tamamlayıp **«şehadetnâmelerini»** alan Müslüman çocuklarının eğitim düzeyi itibarıyla Rus arkadaşlarından farkı sadece taşıdıkları isimlerden ibaret kalırken «mekâtib-i ibtidaiyye»ye devam eden Müslümanlar' ebeveynleri gibi cahil bırakılmaktaydı.

Rus Hükümeti, yukarıda açıklandığı üzere **«sade-dilân»** Müslümanların üzerine Ortodoks mezhebinin neşrine me'mûr misyonerleri musallat edip içlerinden bâzılarını bir takım vaadlerle aldatarak **«tebdil-i din»** ettirmekte ve bu işe cahil Müslüman din adamlarını âlet etmekte idi. Hattâ, bu hususu teyiden, Kafkas Hıristiyan ahalisinden asker ve Müslümanlardan ise **«bedel-i askerî»** alınması hakkında Çarlık emri **«su-i tefsir»** edilerek Müslümanlardan da asker alınacak fikri ortaya yayıldı. Bu haber üzerine heyecanlanan ve bilahire kendilerinin dindaşlarına karşı kuvvet ve silah kullanmaya mecbur edecek olan böyle bir vazifeyi kabulden ise mülklerini terk etmek şartıyla Türk topraklarına göç etmelerine izin verilmesini istida ettiler.

---

38. Rus istilâsına karşı bölge ahâlisinin mukavemet ettiğine dair haberler mevcûddur. Bkz. **Vakit,** 14 Mayıs 1294, nr .931, 24 Mayıs 1294, nr. 941, 21 Mayıs 1294, nr. 938.

39. Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara 1968, s. 154.

40. **BA, YA-Hus,** Nr. 203/20, Lef. 4 : Petersburg Sefaretine verilen 18 Mart 1877 tarihli Tiflis Şehbenderliği'nin layıhası sureti.

II — GÖÇ HAREKETLERİ

A — Kars ve havalisinden göç edenler :

Ruslar, 1878 Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları ile kendilerine terk edilen Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman sancaklarında bir askerî vilâyet tesis ettiler. Vilâyet dahilinde Türk toprak mülkiyetini tanımayan Ruslar 1855 Ârâzî Nizamnamesini tatbik ile Türk halkını kaçırtıp yerine gayr-i Müslim unsurları getirmeye koyuldular. Nitekim, III. Aleksandr'ın **«yoğun reaksiyoner Slavlaştırma ve kolonizasyon politikası»** sonucu, Türklerin boşalttığı köylere Ermeni, Rum, Yezidî, Suryani, Ukraynalı, Malakan, Duhobar, Alman, Estonyalı ve Kafkas toplulukları getirilerek sistemli bir şekilde yerleştirildi ve bunların Ruslaştırılması tamamlanmaya çalışıldı.[41]

93 Savaşı ve sonrasında Rus işgaline uğrayan yerlerin Türk ahalisi önceki bölümde belirtilen sebeplerden dolayı kendilerini daha güvenli hissedecekleri yerlere doğru göç etmeye başladılar. Göçmenler, göç mahalline yakın olması münasebetiyle iskân edilmek üzere Sivas, Malatya, Mamuretül-Aziz, Ankara ve sair vilâyet ve sancaklara sevk edilmiştir.[42]

Göçmenlerin iskân edilebilmesi amacıyla yaptırılan ön tahkikatlar sonucunda Bayezid ve çevresinde 12.500, Hınıs ve Kığı'da 2.000, Tercan'da 1.500, Bayburd'da 500 ve Muş'ta 4.000 hanenin iskânına kâfi miktarda olup ancak mahall-i mütegallibenin tasarrufuna geçmiş hâ'î (boş) arâzîlerin mevcut olduğu tespit edilmiştir.[43] Çıldır Sancağı Göle nahiyesi Müslümanları ise Muş Sancağı ve Van'da kendilerince tespit edilen arâzî'lerde yerleşmeyi talep etmişlerdir.[44] Erzurum'da biriken göçmenlerin bir kısmının ise Dersim ve çevresindeki **«münasib» ve «münbit»** arâzîde iskân edilmesi Erzurum vilâyetince talep edilmiştir.[45]

Daha önceden Kars ve çevresinden göç edenlerin dışında 5 Mayıs 1879 tarihi itibarıyla Erzurum'da 15.000 hâneyi mütecaviz göçmen kitlesi mevcûddur.[46] Mayıs 1879 tarihinden itibaren Anadolu cihetinde Rusya'ya

---

41. **Salname-i Erzurum**, 1293, s. 144; M. Fahreddin Kırzıoğlu, «Kars», **İA**, İstanbul 1967, VI, 373; İlber Ortaylı, «Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars», **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: IX, İstanbul 1978, s. 348.
42. **BA, İD**, Nr. 66429, Lef. 2 : Sadarete tezkire, 24 Şubat 1879.
43. **BA, AD**, Nr. 833/48-49-1 : Sadaretten Erzurum Vilayetine takrir, 25 Şubat 1879.
44. **BA, AD**, Nr. 833/68-1 : Sadaretten Erzurum Vilayetine takrir, 15 Mayıs 1879.
45. **BA, AD**, Nr. 1152/53-1 : Muhâcirîn Encümen-i Alisi'ne takrir, 1 Ekim 1879.
46. **BA, AD**, Nr. 1151/241-2 : Sadaretten Muhâcirîn Komisyonu'na tezkire, 5 Mayıs 1879.

terk edilen yerlerden göç etmeye müheyya ahâlinin herhangi bir zorlukla karşılaşmaması için iskân malzemelerini hazırlamak üzere Erzurum'da bir komisyon teşkili tensip kılındı. Öte yandan Sadaret, 5 Mayıs 1879 tarihli takririyle Erzurum ve Sivas valiliklerinden vilayetleri dahilinde göçmen iskânına elverişli boş arâzîlerin tespit edilmesini istedi.[47]

Erzurum üzerinden söz konusu yerlere Mart 1880 tarihine kadar 8.000 hâne göç etmiş olup, peyderpey bu yolla pek çok göçmen gelmeye devam ederek bu sayı ileriki yıllarda 30.000 haneye çıkacaktır.[48] Bu göçmenler, Erzurum, Sivas, Ankara ve Mamuretül-Aziz vilâyetleriyle Malatya Sancağı'nda iskân edilebilmek amacıyla vali, mutasarrıf ve kaimmekamlara yaptıkları müracaatlarda herhangi bir sonuç elde edemeyince Bâbıâlî nezdinde teşebbüste bulundular. Ancak, Bâbıâlî, bu hususta, vali ve mutasarrıflıklara telgraf çekmekle yetindi. Göçmenlerin bu teşebbüsleri, mahallî me'mûrların hiddetine ve hasmâne hareketlere sebep olmuştur.[49]

Sivas'a gönderilmiş olan 4.000 hâne göçmen, bâzı şahısların iğfaliyle yerli ahâli tarafından sürekli müdahale ve rahatsız edilmiştir. Öte yandan, yeni gelen göçmenlerin iskân edilmek üzere mahallî idareye yaptıkları müracaat neticesiz kalıyordu. Bunun sonucunda, kimsesiz ve yetim göçmenler aç ve korumasız bir halde kabristan ve sokak ortalarında kalmaktaydılar. Oysa gerek muhacirlerin verdiği istidâlardan ve gerek yapılan tahkikatlar sonucunda Sivas ve çevresinde bey ve ağaların tasarrufunda 10.000 hâneyi barındırabilecek kapasitede mîrî, mahlûl ve mevkûf arâzînin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu toprakları ellerinde tutmak isteyen mütegallibe, yerli ahâliyi tahrik ederek göçmenlerin üzerine saldırtıyordu. Bu hareket, henüz göç etmemiş olan Kars Sancağı Müslüman ahâlisini göç etmekten alıkoyup **«Esâret-i küffar»**da kalmalarına ve vilâyet dahilindeki göçmenlerin daha fazla perişan olmalarına sebep olabilecekti.[50] Bu ihtimallere yer vermemek ve göçmenlerin en kısa zamanda iskân edilmesini sağlamak üzere Mustafa Paşa, Sivas, Malatya, Mamuretül-Aziz ve Ankara vilâyetlerine iskân me'mûru olarak tayin edilmiştir.[51] Bu tedbire rağmen sorun çözümlenemediği için 1882 yılında Sivas'taki göçmenlerin bir kısmı Kars'a dönmek zorunda kalmıştır.[52]

---

47. **BA, AD,** Nr. 833/63-1 : Sadaretten Erzurum Vilayetine takrir, 5 Mayıs 1879.
48. **BA, İD,** Nr. 66429 : Göçmenlerin Mabeyn'e verdiği istidâ.
49. **BA, İD,** Nr. 66429.
50. **BA, İD,** Nr. 66429, Lef. 6 : Kars göçmenlerinin Mabeyne verdikeri istidâ, 2 Eylül 1881; **BA, İD,** Nr. 68938 : Binbaşı Sefer Bey'in Arizası.
51. **BA, İD, Nr. 66429; BA, AD,** Nr. 1272/48.
52. **BA, İD,** Nr. 68738.

Kars'tan Anadolu'nun içlerine yönelik göç hareketinin daha sonraki tarihlerde de devam ettiğini müşahede ediyoruz. 1892 yılında Bayezid Sancağı'nda, Kars muhacirlerinden ve Zilan aşiretinden 189 hânede 1.193 nüfûs eski köylerde bulunan boş arâzîde ve 79 hânede 546 nüfûs yeni teşkil edilen 5 köyde iskân me'mûru Muhlis Bey tarafından yerleştirilmiştir.[53] 22 Mart 1904 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Söğüdlü kazasında meskûn 1.500 hâne Müslüman göç etmek üzere **«Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu'** na müracaat etmiştir. Bu sırada Kafkasya'da meskûn Ermeni ahâli de **tebdil-i kıyafetle»** Anadolu'ya girmeye çalışıyordu. Ermenilerin bu faaliyetlerini akamete uğratmak amacıyla doğuya hususi bir komisyon gönderilmesi ve yapılacak aaraştırmalar sonucu Müslüman olduğu tespit edilen ahâlinin göç isteği kabul edilerek Anadolu'da iskân edilmesi hakkında irade çıktı.[54]

B — Sohum ve havâlisinden göç edenler :

93 Savaşı esnasında Batum ve Sohum'da bulunan vapurların bölgedeki Müslümanları Anadolu'ya nakletmesi kararlaştırılmıştı. Sohum kumandanı Fazlı Paşa'nın telgrafında belirttiği gibi Rusların bütün kuvvetiyle Sohum üzerine hücum etmeye hazırlandığı bir şırada göçmen nakline tahsis edilen vapurlar yetersizdi. Eğer, nakliyât işi hızlandırılmazsa iskele ve şehirdeki Müslümanlar ve hattâ, asker, büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalacaktı. Halbuki Müslüman ahâli, askerle birlikte muhârebeye giriştikten sonra hânelerini yakarak sevahile dökülmüşlerdi. Nakliyâtın gecikmesi hâlinde halk düşman ateşiyle karşı karşıya kalacağı gibi asker de muhtemelen tehlike içine düşecekti.

Bu ihtmiallere imkân tanımamak için göçmenlerin Trabzon, Samsun ve Kastamonu taraflarına yerleştirilmesi tasavvur olundu. Ancak, buralara göçmenleri iskân ve iâşeye kâfi arâzî olmadığı, Rumeli'nin zâyî olan Müslüman nüfûsunun mümkün mertebe yerini doldurmak gerektiği fikriyle, Sohum göçmenlerinin Rumeli'nin münasib mahallerine yerleştirilmesi Padişah tarafından şifâhen irâde olunmuştu. Muhârebe esnasında Rumeli'ye muhacir iskânı güç olacağından bu irâde tatbik edilemedi.[55] Bunun üzerine, hânelerini ihrâk ederek hayvan ve yiyecekleri ile beraber Sohum iskelesine yığılmış olan 40.000 göçmenin başta Trabzon olmak üzere yine Karadeniz liman ve iskelelerine nakledilmesi kararlaştırıldı. Ancak tahsis edilen vapurlar yeterli gelmeyince Tunus ve Suriye'den İstanbul'a gelmesi beklenen

53. **BA, YA-Hus,** Nr. 314/85, Lef. 3 : Bayezıd Sancağı Mutasarrıflığına tezkire.
54. **BA, İD,** M 322/1,
55. **BA, YEE,** Nr. 36-135-152-X, h. 85.

vapurlar ile mîrîye ait nakliye vapurlarının bekletilmeksizin Sohum'a sevki kararlaştırıldı. Bunların da yetersiz kalması hâlinde ecnebî kumpanyalarından vapur kiralanabilmesi hususunda Bahriye Nezareti'ne selâhiyet verildi.[56]

Gemilerle Karadeniz'in Anadolu sahillerine sevk edilen 60.000 Abaza göçmeninin Samsun ve çevresine iskânı işi beraberinde Çerkes ümerasından tercüman Ahmed Beyefendi olduğu halde Raşid Paşa'ya tevdi edildi. Bu muhacirler, başta Çarşamba ve Bafra olmak üzere Trabzon vilayetinin değişik bölgelerine yerleştirilmiştir.[57] Râşid Paşa kendisine verilen me'mûriyeti Aralık 1877 tarihine kadar tamamlayarak İzmid'de iskân edilmek isteyen 1.000 göçmen ile birlikte İstanbul'a dönmüştür.[58]

Canik livasına muvakkaten yerleştirilen Sohum göçmenlerinin «misafirlik hâli» uzadıkça sefil olmakta ve dâimî iskân bölgelerinin uzak olması nakliyât hususunda bâzı zorluklara sebebiyet vermekteydi. Bunun üzerine, göçmenlerin bulundukları sahada hâlî arâzîlerde iskân edilmesi, iskân işi sonuçlanıncaya kadar tayinât verilmesi İstanbul'daki muhâcir vekilleri tarafından istenmiştir. Bu istek üzerine, beraberinde üç nefer rüesa olduğu halde tercüman Ahmed Bey, göçmenleri dâimî surette iskân etmek üzere Canik livasına gönderildi. Ahmed Bey'e verilen talimâta göre, göçmenler tesbit edilecek hâlî arâzîlerde iskân edilecek, iskân işi sona erinceye kadar iskân, ziraât ve iâşe husûslarında ahâlî-i kadime kendilerine yardım edecek, ahâlînin yardım edemeyeceği göçmenlere ise mirîden tayinât verilecekti. Öte yandan parçalanmış ailelerin birleştirilmesine çalışılacaktır.[59]

Sohum göçmenlerinin bir kısmı da Karahisar'da iskân edilmek üzere geçici süreyle Giresun kazasında yerleştirilmişti. Aslında bu göçmenler, Varna veya İzmid taraflarında iskân edilmeyi arzu ediyorlardı. Ancak, Varnanın tahliyesi söz konusu olup İzmid'de ise iskâna elverişli yer olmaması münasebetiyle bunların Karahisar'a yerleştirilmesi gerekiyordu. Bu ne-

56. **BA, AD**, Nr. 992/62-3 : Sadaretten Bahriye Nezareti Kaimekamlığına tezkire, 15 Eylül 1877.

57. Vital Cuinet, **La Turquie d'Asie**, Paris 1894, I, 10. Ancak bir arşiv kaydına nazaran Kasım 1877-1891 tarihleri arasında doğrudan Samsun ve Çarşamba taraflarına takriben 50.000 göçmen gitmiştir. Bkz. **BA, YA-Hus**, Nr. 255/64, Lef. 6.

58. **Vakit**, 2 Zilhicce sene 1294, Nr. 763.

59. **BA, AD**, Nr. 933/22-1 : Sadaretten Canik mutasarrıflığına tezkire, 25 Mayıs 1878; **BA, İD**, Nr. 62653; **BA, AD**, Nr. 933/13-1 Sadaretten Sinop Mutasarrıflığına tezkire, 29 Mayıs 1878; **BA, AD**, Nr. 933/41-2 : Dahiliyeden Trabzon vilayetine tezkire, 2 Temmuz 1878; Samsun'a gelen Abaza göçmenlerini yerleştirmekle görevli Ahmed Beyefendi'ye gösterdiği ikdam ve gayretten dolayı 4. rütbeden nişan-ı mecidi verildi. **BA, İD**, Nr. 62516 : 6 Mayıs 1878 tarihli irade.

denle, Abaza göçmenlerinin Karahisar'a sevkine teşebbüs olundukta kazânın yerli ahâlisi göçmenlerin bâzı hasara sebebiyet vereceğinden endişeli idiler. Öte yandan, henüz iskân edilmeyen göçmenlerin tayinât bedeli senevî 30.000 guruşa baliğ olup **Mal Sandığı** bu mebâliği ödeyemeyeceğini Komisyona bildirmiştir. Bu durumda Hazineyi daha fazla zarara sokmamak için göçmenlerin Karahisar'da iskâna ikna edilerek hemen sevk edilmeleri hususu Sivas vilayetine tebliğ edilmiştir.[60] Bununla beraber, Gümüşhane'de muvakkaten yerleştirilen altı hanede 94 nüfûs Sohum muhaciri, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi siyâseti gereği yukarıdaki uygulamanın tersine Adapazarı'nda iskân edilebilmesi için çalışılmıştır.[61]

Netice itibarıyla, Sohum muhâcirlerinin Trabzon-İzmid arasında kalan geniş sahaya dağıldığı anlaşılmaktadır.[62] Ancak, yerleştirildikleri yerlerde çeşitli zorluklarla karşılaşan Sohum, Abaza göçmenlerinin bir kısmı memleketlerine dönmeye teşebbüs etmiştir. Bu gibi teşebbüsleri önlemek amacıyla Ali Kemâli Paşa söz konusu göçmenlerin Anadolu'nun kırsal bölgelerine sevk edilmelerini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmiştir.[63] Bu tedbire rağmen memleketlerine dönenler de olmuştur. Nisan 1878'de Sinop sancağında iskân edilen Hıristiyan göçmenlerden bâzıları **«zaten Hıristiyan olduklarından»** bahisle avdetlerine müsaade edilmesi hususunda istidâ verince, herhangi bir ücret ödemeksizin geri dönmelerine izin verilmesi uygun görülmüştür.[64] Hatta Batum'a gitmiş olan 100 kadar Sohum göçmeninin memleketlerine dönmeleri için Rus sefaretinden izin alınmıştır. Ancak, bundan sonra geri dönüşe istisnasız izin verilmemesi hususunda Muhâcirîn Komisyonu'na talimat verilmiştir.[65]

C — Batum ve havâlisinden göç edenler :

Batum'u muhârebe ile ele geçiremeyen Rusya, Ayastefanos'un XIX. ve Berlin'in VIII. maddesi ile bu önemli limana sahip oluyordu. Ancak, andlaşma hükümlerini tanımayacaklarını ve işgale silahla karşılık verecekle-rini ilân eden yöre halkı, Osmanlı taburlarının Batum sancağını boşaltma

60. **BA, AD,** Nr. 933/37-2 : Dahiliyeden Trabzon vilayetine tezkire, 11 Temmuz 1878.
61. **BA, AD,** Nr. 837/7-1 : İzmid mutasarrıflığına tezkire, 14 Mayıs 1878.
62. **BA, AD,** Nr. 1151/108-2: Ali Kemâli Paşa'dan Muhâcirîn Komisyonuna tel. 21 Şubat 1879; **BA, BEO,** Gel-gid Def. Nr. 92/74.
63. **BA, AD,** Nr. 1151/108-2: Ali Kemâli Paşa'dan Muhâcirin Komisyonu'na tel, 21 Şubat 1879; **BA, BEO,** Gel-Gid Def. Nr. 92/74.
64. **BA, AD,** Nr. 933/103-1: Trabzon Vilayetine tezkire, 10 Nisan 1878.
65. **BA, AD, Nr.** 1152/19-1: Muhâcirin Komisyonu'na talimat, 10 Haziran 1879.

hazırlıklarına başlaması üzerine bu fikirlerinden vazgeçti. Nitekim, Ruslar, 7 Eylül 1878'de hiç bir güçlükle karşılaşmaksızın Batum'a girdi. Bunun üzerine Batum ve civarındaki ahâli, Rusların kendilerine hiç bir zarar vermiyeceği teminâtına rağmen göç etmeye karar verdi.

Zaten Batum'da göç, şehir Ruslar tarafından resmen işgal edilmeden önce başlamış ve 7 Eylül'e kadar Batum'dan Trabzon'a göç edenlerin sayısı 5.500'ü bulmuştu. Diğerleri de emlâk ve akarlarını tasviye ettikçe göç kervanına katılıyordu.[66] Göç hareketinin artması üzerine haftada bir kere Batum iskelesine gidip gelen **«İdâre-i Mahsûsa»** vapuru göçmen naklinde yetersiz kalmasından dolayı göç etmek arzusuyla sahile inenler geri dönmek zorunda kalıyorlardı.[67] Bu durumun önlenebilmesi için Trabzon vilayeti, muhacir nakline tahsis edilen vapur sayısının artırılmasını talep etti.[68] Bu talep üzerine, Batum ve çevresinden göç edecek olan 40.000 göçmenden 29.000'inin iskân mahallerine nakli için **Mevrîd-i Nusret, Asîr, Selimiyye, Muhbîr-i Server** ve **Mecidiyye** vapurları tahsis edildi.[69]

Trabzona sevk edilecek olan Batum göçmenlerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve kendilerine yardımcı olmak üzere Trabzon vilayeti Mektubî Kalemi Mümeyyizi ve İâne-i Muhâcirîn Komisyonu azası Emin Hilmi Efendi görevlendirildi.[70] Ayrıca, göçmen işlerini düzeltmek üzere Batum şehbenderliği'ne Rıfkı Efendi me'mûr edilirken Batum'dan göç edenlerin muntazaman nüfûslarını yazıp komisyona göndermek üzere bir de kâtib tayin edilmiştir.[71]

Batum ve havalisinden deniz yolu ile gelenler ilk etapta Trabzon ve Kastamonu vilâyetlerinde iskân edilmeye çalışıldı. Nitekim, 700 hane Çürüksu göçmeninin Trabzon vilâyeti dahilinde iskân edilmesine Mayıs 1879' da başlandı.[72] Canik sancağının kazalarında iskâna elverişli 50.000 dönüm boş arâzî tespit edilmiştir.[73] Gerek Canik ve gerekse Trabzon'un sâir yerlerinde iskâna elverişli yerler tespit edilmiş olmasına rağmen Trabzon ve Canik taraflarına göç eden 20.000 kadar İcare ve Livana göçmeni mahallî idarelerin «adem-i takdîri» sebebiyle iskân olunamadı.[74]

---

66. **Tercüman-ı Şark**, 19 Ramazan sene 1295, Nr. 138.
67. **BA, AD**, Nr. 993/122-1: Dahiliye'den Kapudaniye Tezkire, 7 Nisan 1879.
68. **BA, AD**, Nr. 1151/180-2: Muhâcirîn Komisyonu'na tezkire.
69. **BA, BEO**, AMD, Nr. 223/62.
70. **BA, İD**, Nr. 63011; **BA, AD**, Nr. 933/49-1: Trabzon vilayetine tezkire, 12 Ekim 1878; **BA, AD**, Nr. Muhâcirîn Komisyonu'na tezkire, 12 Ekim 1878.
71. **BA, ŞD**, Nr. 2435; **BA, AD**, Nr. 933/122-1; **BA, AD**, Nr. 1151/278-1: Muhâcirîn Komisyonuna tezkire, 20 Mayıs 1879.
72. **BA, AD**, Nr. 1151/264-2: Muhâcirîn Komisyonu'na tezkire, 14 Mayıs 1879.
73. **BA, AD**, Nr. 1151/281-1: Muhâcirîn Komisyonu'na tezkire.
74. **BA, YEE**, Nr. 18-94/10-94-44: Trabzon Vilayetine takrir, 5 Şubat 1880.

Öte yandan, göç etmeyi arzu eden İcare-i Ulya, Süflâ, Mahaçil Livana, Gönye, Çürüksu ve Batum kazalarında bulunan 60-70.000 nüfûs Aydın vilayetindeki **«Çiftlikât-ı Hümâyûn»** veyahud **«dâire-i askeriyye»** idaresinde bulunan Çifteler çiftliğinde yerleşmeyi talep ettiler. Kendilerinden önce İzmir'e gitmiş olan bu ahalinin vekillerine Sisam adası karşısında bir kaç yüz bin dönümden ibaret **«Çakıllı»** isimli yer gösterildi. Göçmen vekilleri su olmaması ve arâzînin ziraate elverişsiz olması gibi sebeplerden dolayı burayı beğenmediler. Ancak vilâyetin sâir yerlerinde bu kadar göçmeni toplu olarak yerleştirmeye elverişli arâzî yoktu. Hattâ, arâzî darlığı sebebiyle vilâyet dahilindeki Rumeli göçmenleri bile iskân edilememişti. Çifteler çiftliğinde ise askeriyeye ait hayvan beslendiğinden ve civar köyler ahâlisince bu topraklardan faydalanıldığından göçmenlerin müctemiân burada da iskânı kabil değildi. Yalnızca, müteferrik olarak ahâlisi dağılmış ve terk edilmiş meskenlere tahammülüne göre 20-25'er hâne göçmen iskânı mümkün idi. Ayrıca, bu çiftliğin Ankara vilayeti sınırında bulunan korusu iskâna elverişlidir.[75] Ancak, 9 ay geçmesine rağmen bu hususta irâde çıkmayınca, göçmen vekilleri bin hâneden ibâret olan göçmenlerin Hüdavendigâr vilâyetindeki sair çiftlikler ile Bursa şehri ve Kütahya sancağı'nda mevcûd bulunan boş arâzîlerde yerleştirilmelerini talep ettiler.[76] Fakat, Ankara vilâyeti iskân me'mûrluğunun Bâlâ-Vezir ve Haymana kazalarında bin hâne muhâciri iskâna elverişli boş arâzînin bulunduğunu bildirmesi üzerine Sadaret, söz konusu göçmenlerin buralarda yerleştirilmesi için Ankara vilâyeti'ne talimat vermiştir.[77] Bu göçmenlerin yerleştirilip yerleştirilmediğine dair elimizde bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Haziran 1881'de 4.000 ve Şubat 1882'de 3.000 Batum göçmeninin İstanbul üzerinden iskân mahallerine sevk edildiği bilinmektedir.[78]

1886 yılına kadar, Ordu kazâsı dahilinde 1.034 hânede 4.254 Batum göçmeni iskân edilerek kurulan köy ve mahallelerde ihtiyaca göre câmi, mescid, mektep ve medrese binaları inşâ edilmiştir. Bu iskân faaliyetine rağmen Trabzon vilâyetinin diğer kazâlarında 4.500 hâne göçmen henüz daimî statüde yerleştirilemediği anlaşılmaktadır.[79]

Rus hükümetince belirlenen sürenin 1890 senesinde sona ermesinden sonra Batum ve havâlisinden resmî surette muhâceret vukûbulmamıştır.

---

75. **BA, YA-Res**, Nr. 4/31, Lef. 2; **BA, YA-Hus**, Nr. 162/63, Lef. 1.
76. **BA, AD**, Nr. 1553, Ev nr. 5695: Muhâcirin Komisyonu'na tezkire, 20 Ocak 1880.
77. **BA, AD**, Nr. 1509/30-1: Sadaretten Ankara vilayetine talimât.
78. **BA, İD**, Nr. 68035: Arz tezkiresi, 27 Şubat 1882; **BA, AD**, Nr. 1272/140.
79. **BA, İD**, Nr. 79703, Lef. 2: Muhâcirin idaresine tezkire, 22 Ağustos 1886.

Yalnız, firâr sûretiyle iltica edenler kabûl ve iskân edilmekteydi. Bununla beraber, 1893'de göç etmek isteyen Ardanuç'tan 50 hâne ve Livana'dan 13 hanede 496 nüfûsun göç edebilmesi için Hariciye Nezaretinin Rusya nezdinde teşebbüse geçmesi Meclis-i Vükelâca kararlaştırıldığı bilinmektedir.[80] Öte yandan Batum ve çevresinden yapılan göçler, XX. yüzyılın başında da münferid olarak devam etmiştir. Meselâ, 1903 yılında Sivastapol'dan 70 Kırım, 41 Dağıstan ve 42 Batum göçmeni İstanbul'a gelmiştir.[81] 1904 yılında 52 nüfûs Batum ve Ahıska göçmeni İnegöl ve Yenişehir kazâlarında iskân edilmiştir.[82]

Netice itibarıyla, Batum ve havalisi göçmenleri de sairleri gibi münferid iskân siyaseti ve toplu iskâna elverişli büyük hâlî arâzîlerin olmaması gibi nedenlerden dolayı Trabzon-Sinop sahil şeridinin yanısıra Şile, İzmit, Bandırma, Amasya, Biga, Sivas, Karamürsel ve Ergani gibi Anadolu'nun çeşitli iskân birimlerine dağıldığı anlaşılmaktadır.

D — Kafkasya Havâlisinden Göç Edenler :

Bu bölgeden başta Çerkesler olmak üzere Tatar, Nogay ve Dağıstanlıların göçü söz konusudur. 93 Harbi esnasında Ruslara isyan eden Çerkesler, savaş sonrası Ruslar tarafından tenkîl edilince tekrar kitleler halinde göç etmeye başlamışlardır.

Genellikle, deniz yolu ile İstanbul'a gelip geçici olarak bu şehre yerleştirilen Kafkas göçmenleri ,daha sonra dâimî olarak yerleştirilecekleri vilâyet ve sancaklara sevk ediliyorlardı. Bu faaliyetin düzenli yürütülememesi, göçmenlerin kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyerek ekseriya Biga ve Balıkesir taraflarına gitmekte ısrârlı olmaları, Kafkas göçmenlerinin İstanbul'da geçici ikâmet sürelerini uzatmakta, dâimî iskânları gecikmekte ve şehirde yığılmalara sebebiyet vermekteydi. Bu durum ise Hazinenin daha fazla masrafına sebep olduğu gibi şehrin asayişinin bozulmasına ve göçmenlerin perişan ve sefil olmasına da yol açabiliyordu. Bu durum karşısında, göçmenlerin en kısa zamanda İstanbul'dan uzaklaştırılarak önceden tespit edilen daimî iskân bölgelerine yerleştirilmesi yoluna gidilmiştir.[83]

---

80. **BA, İD,** Nr. Z. 1310/14, Lef. 2: Meclis-i Vükelâ mazbatası.

81. **BA, İD,** Nr. N. 1321/1.

82. **BA, İD,** Nr. L. 1321/5 : Sadarete gönderilen 2 Ocak 1904 tarihli müstacil takrir.

83. **BA, İD,** Nr. 67490; 71553 : 12 Kasım 1881 ve 13 Kasım 1882 tarihli hususi iradeler.

Kasım 1883 tarihinde Humbarahane'de mevcûd göçmenlerin Bâbıâlî'ye karşı asâyişi ihlâl edici bâzı uygunsuz hareketlerde bulunacakları anlaşılınca çeşitli tedbirler alınmıştır. Buna göre : 3-5 Çerkesin bir arada dolaşması yasaklanmış, göçmenlerin, kendilerine tahsis edilen vapur ve vagonlarla İzmit, Biga, Beyrud, Samsun, Yalova ve Bandırma'ya sevk edilmelerine başlanmış ve bu sevkiyât işi sona erinceye kadar binbaşı ve kolağalarının evlerine gitmeyerek taburlarının başında kalmaları ve askerî birliklerin **«yarı seferber»** bir hâlde bulunarak asâyişe halel getirecek bir hadisenin zuhuruna meydan vermemeleri istenmiştir.[84]

Şehirde yığılmayı önlemek amacıyla bir başka tedbir olarak da İstanbul'a gelen göçmenlerin karaya çıkarılmaksızın kendilerine tahsis edilen vapurlara «aktarılarak», doğrudan iskân mahallerine sevkine çalışılmıştır.[85] Ancak, Kafkasya'dan İstanbul'a gelenler ekseriya 5-10 hâne olup bunların geldiği gün posta vapurlarına tesadüf edilemediğinden bu kadar az bir nüfûsu hususi bir vapur ile göndermek bir hayli masrafa sebebiyet verecekti. Göçmen masraflarını asgarî düzeye indirebilmek için peyder pey gelenlerin Anadolu Kavağı'nda Tahavvûzhâne'ye ait binalarda ve kurulacak çadırlarda bir kaç gün misafir edilmesi kararlaştırıldı. Buna göre, göçmenler, bekletildikleri sürece Muhâcirîn Komisyonu tarafından iâşe olunacak ve bölgenin asâyişi Boğaz Muhafızlığı tarafından sağlanacaktı. Göçmen sayısının yüzü aşması halinde Fenerbahçe ve Yedikule'de de göçmen ikâmet ettirilebilecekti. Öte yandan, bu göçmenlerin nakil ve fakirlerinin iâşe masrafları, dâimî olarak iskân edilinceye kadar Hazinece karşılanacak ve bu hususta vilâyetlere mezûniyet verilecekti.[86]

Kafkasya'dan gelecek olan göçmenlerin doğrudan iskân bölgelerine sevk edilebilmesi için göçmenlerin iskân mahallerini Şehbenderlikler vasıtasıyla Muhâcirîn Komisyonu'ndan öğrenerek ona göre hareket etmeleri temin edilecekti.[87] Ancak, yerleşim bölgelerini tespit etmekle mükellef olan Komisyon, iskâna elverişli yer bulmakta zorlanıyordu. Zirâ, Kafkas göçmenleri ileride devletçe bir gâ'ile çıkmasına meydan verilmemesi için İstanbul'a yakın yerlere ve Şam, Kudüs gibi Hıristiyanların kesret halinde bulunduğu ve Avrupalıların itirazına vesile olacak yerlere gönderilmemesi ilke olarak benimsenmişti.[88] Öte yandan Rusya, Kuban havâlisinden göç edecek olanların Erzurum, Van, Bitlis Mamuretül-Aziz ve Trabzon vilâyetleriyle Hakkari, Dersim, Laziztan ve Diyarbekir gibi sınırda

84. **BA, YA-Hus**, Nr. 175/29.
85. **BA, AD**, Nr. 1286/59 : Dahiliye Nezaretine tezkire, 15 Kasım 1883.
86. **BA, İD**, Nr. 75394.
87. **BA, AD**, Nr. 1286/89.
88. **BA, İD**, Nr. 75394.

veya sınıra yakın vilâyet ve sancak topraklarında iskân edilmemelerini istiyordu.[89] Nitekim, Bâbıâli söz konusu bölgeye Çerkes göçmeni yerleştirmemeyi prensip olarak kabul etmiştir. Tatar göçmenleri bu karar kapsamına dahil edilmemiştir.[90]

Muhâcirîn Komisyonu, Anadolu Kavağı'nda biriken göçmenlerin iskân mahallerini bu kıstaslar dahilinde tespit etmeye çalışmıştır. Aktarma suretiyle göçmenlerin sevk edileceği yerler ve iskeleler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :[91]

Hane Sayısı	Göçmenlerin Sevk Edileceği İskele	İskân Mahalli
1.500	Samun iskelesi	Mamuretül-Aziz vilâyeti Ergâni sancağının 83 köyünde mevcûd hâlî arâzîler.
240	Mersin iskelesi	Adana vilâyeti : İslahiyye kazası ve nahiyesindeki hâlî arâziler.
1.000	Bingazi vilâyet iskelesi	Bingazi vilâyeti
1.000	İskenderun limanı	Halep vilâyeti : Kilis kazâsı.
1.200	İzmid ve Samsun iskeleleri	Ankara vilâyeti : Kırşehir, Yozgat, Ankara Sancakları.
600	Trabzon iskelesine	Erzurum vilâyeti : Bayezid ve Erzurum sancakları
1.000	Sinop ve İnebolu iskeleleri	Kastamonu vilâyeti : Sinop, Bolu, Kaştamonu Sancakları.
300	Antalya iskelesi	Konya vilâyeti : Konya, Niğde ve Teke Sancakları.
900 (200 Kafkas göçmeni önceden iskân olundu.)	Mudanya iskelesi	Hüdavendigâr vilâyeti : Kütahya ve Karahisar Sancakları.
1.500	Trabzon iskelesi	Bitlis vilâyeti : Muş ve Siğirt Sancakları.

89. **BA, MM,** Nr. 4800, Lef. 4.
90. **BA, AD,** Nr. 1292/72: Sadaretten Dahiliye Nezaretine tezkire 30 Kasım 18 88.
91. **BA, İD,** Nr. 75394, Lef. 12.

Batı Anadolu'da göçmen iskânına elverişli yer bulmak hususunda sıkıntı çekilince, 1887'den itibaren gelecek olan Rumeli göçmenlerinin Erzurum ve Van vilâyetlerinde yerleştirilmesi düşünülmüş ve aşağıdaki tabloda gösterildiği şekilde hâlî arâzîler tespit edilmişti. Ancak ulaşım zor-

İskân Mahalli			Açıklama
Vilâyet	San./Kaza/Nah.	Dönüm	
Erzurum	Bayezid San.	8.007	Rusya'ya gitmiş olup, Berlin Andlaşması gereği belirli sürede geri dönmeyen Ermenilerin terk ettiği 907 parça arâzî.
	Erzincan	5.200	200 dönümü «mevât», 3.200 dönümü hâlî arâzî.
	Hınıs kazası	42.700	
	Pasinler	1.500	
Diyarbekir	Çermik kazası ve Ergani nahiyesi	7.800	
	Siverek kazası	87.704	
	Diyarbekir kazası	6.506	
Van		50.000	
Dersim			Mahallî aşiretler iskân olunduktan sonra fazla arâzî kalacak ise de tahmin edilemediği mahallinden bildirilmiştir.
Hakkari			Bin hâne göçmen iskânına kâfi arâzî var ise de bölgedeki dağlar senede 7 ay karla kaplı, ancak köy teşkiliyle toplu olarak 500 müteferrikan 200 hâne yerleştirmeye elverişli arâzî mevcûddur.

lukları sebebiyle Rumeli göçmenlerinin bu bölgeye gönderilmesinden vazgeçilerek, Trabzon yoluyla Kafkasya'dan gelecek olan göçmenlerin yerleştirilmeleri tasvip edilmiştir.[92]

1890 yılında Kuban arâzîsinde meskûn Müslüman ahâliden 24.000 hanesi Türk topraklarına göç etmeyi arzu eder.[93] Rusya, sınırına uzak yerlerde iskân edilmek şartıyla bu isteği kabul etmiş ve Bâbıâli'den iskân mahallerinin tespit edilip bildirilmesini istemiştir.[94] Muhâcrîn Komisyonu bu ahâlinin yerleştirlebilmesi için Konya, Ankara ve Adana vilâyetlerinde 335.078 dönüm iskâna elverişli arâzî tespit etmiş[95] ve göç edecek olan Müslümanların Adana'dan başlamak üzere Adana, Konya ve Ankara vilâyetlerinde yerleştirilmesini istemiştir.[96] Ancak, bu büyüklükteki arâzî yetersizdi. Zirâ, gelmesi muhtemel olanlar için en az 2.000.000 dönüm iskâna elverişli yerin bulunması gerekiyordu. Yapılan yeni araştırmalar sonucunda Aydın, Kastamonu ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde tespit edilen yerlerle birlikte iskâna elverişli 700.000 dönüm arâzî bulunmuş oluyordu. Gelecek olanlar ilk önce bu yerlere yerleştirilecek, açıkta kalanlar ise Halep vilayetine gönderilecekti.[97]

Bu sırada, Rumeli'den göç hareketi devam etmekteydi. Yakında göç etmesi beklenen Şumnu göçmenlerinin yerleştirilmesi işi tamamlanıncaya kadar Kafkas Müslüman ahâlisinin göç taleplerinin kabul edilmemesine dâir irâde çıktı.[98] Fakat, vekillerine arâzî gösterilmesi sonucu vatanlarındaki mal ve mülklerini satarak göç etmeye hazırlanan takribî 10.000 Kuban ahâlisinin herhangi bir zarara marûz kalmaması amacıyla Erzurum, Van ve Hakkari'de mevcûd hâlî arâzîde yerleştirilmesi plânlandı. Daha sonra yapılan tahkikât sonucunda bunların Çerkes göçmeni olduğu anlaşılması ve Çerkeslerin Doğu vilâyetlerinde iskânı mahzurlu bulunmasına binaen bunların Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuretül Aziz ve Sivas vilâyetlerine sevki kararlaştırıldı.[99] Bunun üzerine göçmen vekilleri, kendilerine gösterilen yerleri önceden müşahade ve intihap etmek ve göç edecek olanlara ona göre malûmat vermek üzere Anadolu'ya geleceklerdi. Vekillerin dö-

92. **BA, MM**, Nr. 4103: Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 26 Mart 1886.
93. Rus ansiklopedisine göre, Abaza, Çerkes ve Karaçay Türklerinden müteşekkil yerli ahalinin sayısı 1883'te 200.000'den 90.471'e düşmüştür. Bölgedeki Rus muhacirlerinin sayısı ise 1894'te 1.500.000'a çıkmıştır. Bkz. Mirza Bâlâ, «Kuban», **İA**, 927-929.
94. **BA, MM**, Nr. 4800, Lef. 4.
95. **BA, YEE**, Nr. 18-553/27-93, 33.
96. **BA, MM**, Nr. 4686, Lef. 2.
97. **BA, MM**, Nr. 4800, Lef. 4.
98. **BA, MM**, Nr. 4800, 30 Mayıs 1890 tarihli irade.
99. **BA, MM**, Nr. 4851, Lef. 1: Meclis-i Vükelâ mazbatası

nüşüne müteakip, muhacirler kendilerine tahsis olunacak vapurlara kafile kafile bindirilerek iskân mahalline en yakın iskeleye gitmeleri sağlanacaktı.[100] Yalnız, göç edecek ahâliden kendilerine verilecek arâzîye kanaat getirerek sair yardım talebinde bulunmayacaklarına dair senet alınacaktı.[101]

Göç etmesi kabul edilen 9.850 Çerkes nüfûsun Kafkasya'dan Anadolu'ya nakledilebilmesi için 6.000 lira tahsis edildi. Öte yandan Rus vapur kumpanyası ile bir mukavele yapıldı. Bu faaliyetlerden sonra göçmen nakline başlandı. Kasım 1890'a kadar bu göçmenlerin 4.000'i Anadolu iskelelerine taşındı.[102] Aralık 1890'da bu sayı 6.000'e yükselmiştir.[103]

Kafkas göçmenlerinin 2.700'ü Antalya'da, 2.000'i Kastamonu'da 5.000'i Adana'da yerleştirilecekti. Nitekim, 1890 yılının sonlarında iskân faaliyetine başlandı. Bu esnada Adana'nın Cebel-i Bereket sancağında 2.000 göçmen hanesinin iskânına kâfi miktarda arâzî olmasına rağmen kolera salgını sebebiyle bölgeye göçmen yerleştirme faaliyetlerinin aksadığını görüyoruz.[104] Alınan tedbirler sayesinde bölgede kolera tehlikesi kalmayınca 1891 yılında Adana vilâyetinde henüz iskân edilmemiş olan 5.000 göçmen, iklimini kendileri için uygun buldukları Cebel-i Bereket ve Kozan sancaklarında iskân edilmeyi talep etmişlerdir.[105] Konya'ya gönderilen göçmenlerin düzenli bir şekilde iskân edilebilmesi için bölgeye iskân me'mûru olarak Trabzon iskân me'mûru Saim Efendi ile Altıncı Belediye dairesi sabık me'mûrlarından Hacı Ziya Efendi tayin edilmişlerdir.[106] Diğer taraftan 5.000 kişilik Kafkas göçmen grubunun Bingazi'ye sevk edilmesi kararlaştırılmış ve hattâ bu hususta vapur kumpanyaları ile bir mukavele imzalanmıştı. Ancak, soğuk ve sert iklimde yaşamaya alışmış olan Kuban muhacirlerinin Bingazi'nin havasına uyum sağlayamayacakları açıktı. Bu nedenle, göçmenlerin Bingazi'ye gönderilmesinden vazgeçilerek Sinop, Sivas ve Samsun'da iskân edilmesi kararlaştırıldı.[107] 1892 yılında da 120 hanede 700 Kafkas göçmeni aynı bölgeye yerleştirilmek istenmişse de mahallî idareler iskâna elverişli yer kalmadığı sebebiyle buna karşı çıkmışlardır. Bu durum karşısında söz konusu göçmenlerin Hara-yı Hümâyûn nazırı Ferik Muzaffer Paşa'nın şimendüfer güzergâhında tespit ettiği yerlere hâne inşaâtı, ziraât

100. **BA, MM,** Nr. 4800, Lef. 10.
101. **BA, YA-Res,** Nr. 59/19, Lef. 2: Muhacirlerin verdikleri senet sureti, 2 Mayıs 1892.
102. **BA, YA-Hus,** Nr. 241/15
103. **BA, İD,** Nr. 94350; **BA, İH,** Nr. 20566; **BA, MM,** Nr. 4969.
104. **BA, YA-Hus.** Nr. 241/15, Lef. 3, 15 Kasım 1890.
105. **BA, MM,** Nr. 5129.
106. **BA, İD,** Nr. 95161.
107. **BA, YA-Res,** Nr. 56/48.

edevâtı ve tayinât gibi yardım talep etmemeleri şartıyla yerleştirilmesi Meclis-i Vükelâ'ca tasvip edilmiştir.[108] Öte yandan, 1894 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Rusya'nın Kuban vilâyetinden göç edecek 1.000 hâne Çerkes göçmeninin Ankara vilâyeti, Yozgat sancağının Boğazlayan ve Maden kazaları ile Kırşehir sancağında iskâna elverişli hâlî arâzîlerde yerleştirilmesi Meclis-i Vükelâca kararlaştırıldı. Bu karara göre Yozgat sancağının mevkian hâiz olduğu öneme binâen bu göçmenlerin yerli ahâli ile karma olarak yerleştirilmeleri sağlanacaktı.[109]

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Kafkaslar, Kuban ve Kabartay bölgesinden çıkan Çerkesler ve sair göçmen grupları bugünkü Türkiye, Suriye, Ürdün toprakları ile Filistin bölgesine (Safad, Tabarya), yerleştirilmişlerdir. Bunların bir kısmı salgın hastalık, yerli-göçmen kavgaları gibi nedenlerden dolayı geri dönmeye teşebbüs etmiştir.[110]

III — GÖÇMENLERE YAPILAN YARDIMLAR

A — İâşe Yardımı :

Yerleşim bölgelerinde, göçmenlerin yiyecek ve iskân masrafları yerli ahâli tarafından karşılanıyordu. Halkın yardım elini uzatmadığı fakir göçmenlere ise, ilk hasadı elde edinceye kadar birbuçuk ve nihayet iki sene süreyle muhtar ve ihtiyar meclisleri vasıtasıyla mîrîden tayinât verilecekti. Bu karara göre aynı zamanda Rus işgâli nedeniyle Anadolu'ya göç eden zabitân ve askerlerin ailelerinden hâlü vakti yerinde olanlara herhangi bir yardım yapılmazken zarûret içinde olanlar bir yerde iskân olunup geçimlerini temin edinceye kadar diğer göçmenler gibi idâre ve iâşe edilecekleridir.[111]

Yukarıdaki karara rağmen ilk hasadı alan göçmenlere de zarûret halinde yardım edilmiştir. Meselâ, Konya'da meskûn bin hâne Kafkas göçmenine «iâne zahiresi»nden tohumluk verilerek tahıl ekmeleri temin edilmiştir. Bu göçmenler, hasad vakti 8-10.000 kile ürün almışlar, yerli ahâli

108. **BA, YA-Res.** Nr. 59/19, Lef. 7: Meclis-i Vükelâ mazbatası, 23 Haziran 1892.
109. **BA, İD,** Nr. R 312/54, Lef. 3.
110. Nihat Barzah, **Çerkeslerin Tehciri,** Çev. İslam el-Hasan Hatak, 1987, s. 130; Filistin bölgesine yerleştirilen Çerkes ve Rumeli göçmenleri için bkz. **Alexander Schölch, Palästina im Umbruch 1856-1882,** s. 146, (Eserin geniş bir tanıtımı için bkz. Kemâl Beydilli, «Kitabiyat», **Osmanlı Araştırmaları,** Sayı: IX, İstanbul 1989, s. 389-405.
111. **BA, AD,** Nr. 833/37-2: Sadaretten Erzurum vilâyetine tezkire, 2 Şubat 1879; **BA, AD.** Nr. 1292/40 : Dahiliye Nezaretine Tezkire, 22 Aralık 1882.

de kendilerine 6-7.000 kile zahire yardımında bulunmuştu. Ancak, ihtiyaçlarının tamamen karşılanabilmesi için 15.000 kile zahire temin edilmesi gerekiyordu. Konya vilâyeti bu açığın Hazineden karşılanmasını talep etmiştir.[112] İzmid, Şile ve Bandırma'da meskûn yardıma muhtaç Batum göçmenlerine ise genel karara uygun olarak mücavir mahallerin öşür hasılatından gerekli mısır ve darının tertip edilip verilmesi Maliye nezaretinden talep edilmişti. Söz konusu bölgede mısır ve darı bulunamayınca Hüdavendigâr vilâyetinin öşür hasılatından olan buğday, arpa ve çavdarın satılarak elde edilen gelir ile göçmenlere gerekli mısır ve darının satın alınması sağlanmıştır.[113]

Göçmenlerin, nakil, iskân ve iâşe masraflarının yanısıra cenaze masrafları da mahallî idareler ve Hazine tarafından karşılanmıştır.[114] Sohum, Batum ve Kafkas göçmenlerinin bu gibi masraflarının ne kadar olduğunu kesin rakamlarla ortaya koyacak istatistikî mahiyette bilgilere sahip değiliz. Ancak, bir fikir verebilmek için bir kaç örnek vermek istiyoruz. Sohum'dan göç edenler için 1293 Malî senesi bütçesinden 150.000 kuruş, tertibât-ı fevkalâdesinden 500.000 kuruşluk ödenek ayrılmıştır.[115] Kars, Bayezid ve Erzurum sancaklarından göç edip Muş'a iskân edilenlere 75.495 kuruş 10 para, Van ve Erzincan'a yerleştirilenlere ise mahallî Mal Sandıklarında 1295 Malî senesi bütçesinde Mesârif-i Fevkalâde karşılığı olarak bulunan mebaliğden 99.337 kuruş 13 para sarf edilmiştir.[116] Trabzon'da, Mart-Eylül 1882 tarihleri arasında yardıma pek muhtaç olan takribî 6.000 göçmene 1298 Malî bütçesinden 560.000 kuruş sarfıyla 40.000 kile mısır satın alınıp tevzi olunmuştur.[117] 1293 senesi muhâcirîn tahsisatının yetersizliğinden dolayı Sohum ve Rumeli'den Kastamonu'ya gönderilen göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 2.200.000 kuruş verilmiştir.[118] Ancak, vesikalardan anlaşıldığı kadar tahsisat yetersizliğinden göçmenlere yevmiyeleri düzenli ve sürekli olarak verilemiyordu Bu gibi sıkıntıları ortadan kaldırmak ve göçmenlerin iskân masraflarını karşılamak ve bir defaya mahsus olmak üzere iâne tertibine ve bütün dairelerin bütçelerinden bir miktarın ayrılması hususunun Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilebilmesi için irade çıkmıştır.[119]

---

112. **BA, İD,** Nr. S. 1310/56 : Konya vilâyetinden Sadarete tel, 7 Ağustos 1892.
113. **BA, AD,** Nr. 1275/17: Dahiliye Nezaretine tezkire.
114. **BA, AD,** Nr. 933/68-1: Trabzon vilayetine tezkire, 28 Mayıs 1878.
115. **BA, İD,** Nr. 61618, Lef. 2: Trabzon vilayetine tezkire.
116. **BA, İD,** Nr. 65063; 64541: Arz tezkiresi, 18 Mayıs 1879.
117. **BA, İD,** Nr. 69402: Sadarete tezkire, 9 Aralık 1882.
118. **BA, ŞD,** Nr. 2248.
119. **BA, İH,** Nr. L. 1316/46: Hususi irade, 11 Şubat 1899.

B — Arâzî Tahsisi :

1877 yılına kadar göç eden Çerkes, Kırım ve Nogay göçmenleri, **Arâzî Kanunu'nda** belirtildiği üzere bir çift için âlâ yerden 70, evsat yerden 100 ve edna yerden 130 dönüm arâzî verilerek yerleştirilmişlerdir. Ziraatle meşgûl olan göçmenler, **umrân-ı memlekete»** hizmet ediyorlardı. Ancak dağlı Çerkeslerden olup da Çukurova gibi yerlere gönderilenler buranın iklimine uyum sağlıyamadıklarından Uzun-Yayla ve sair yerlere gitmişlerdi. Bundan sonra müteferrik olarak gelenlere yeterli miktarda arâzî **tahsis edilememiştir.** Bu nedenle, bu gibi göçmenlerin bir kısmı yerli ahalinin arâzîsine taarruz ederken bir kısmı da «serseri gezerek» sekene-yi kadimeyi rahatsız etmiştir. Bâzen de göçmenlere tahsis edilen arâzîde hak iddia eden yerli ahali göçmenlere sataşmış ve onları rahatsız etmiştir. Şöyleki, özürsüz olarak üç sene kullanılmayan mîrî arâzî mahlûlen mîrîye ait oluyordu. Ancak, bu arâzî, sahibinin tekrar alınması durumunda bir başkasına satılabiliyordu. Dolayısıyla, söz konusu arâzînin devlet tarafından karşılıksız göçmenlere verilirken yine arâzînin sahibine sorulup sorulmayacağı hususunda kanun maddesinde açıklık yoktu. Göçmenlere bu gibi muattal arâzîden bir hayli yer verilmişti. Her ne kadar bu yerler kıymetsiz ise de göçmenlerin îmar etmesiyle kıymetlendi. Bunun üzerine bâzı menfaat-perestler, göçmenler aleyhine dava açtılar. Kısacası, bu nedenle gerek göçmenler ve gerek yerli ahali tecavüze maruz kalarak zarara uğramıştır. Söz konusu karşılıklara yer vermemek için ilk önce kanun maddesine açıklık getirmek ve Arâzî Kanununun istisnasız tatbikine dikkat olunması gerekiyordu. Şöyleki, terk ve tatil ile mahlûl olan yerler hakkında ilk önce sahiplerine soruluy da almak istedikleri halde arâzî misli bedel ile onlara verilecek ve elde edilecek olan gelir göçmenlerin iskân masraflarına sarf olunacak aksi halde bu gibi yerler hemen göçmenlere tevzi edilecektir. Böylece, geçimlerini temin edecek oranda arâzîye sahip olanlar yerli ahaliye saldırmayacakları gibi muhtemelen «serseriliğe» de teşebbüs etmiyeceklerdi.[120]

1877-1900 yılları arasında Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskân edilebilmesi için sürekli arâzî üretmek gerekliydi. Osmanlı topraklarına göçmenlerin sürekli gelmesi üzerine mirîye ait hâlî arâzîler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, mer'âlar, mîrî çiftlik arâzîleri ve korular göçmenlere tahsis edilmiştir. Göçmenlerin ihtiyaçları karşılanamayınca, tarıma ve iskâna elverişli olmayan yerlerin yerleşime açıldığını görüyoruz.[121] Ayrıca, Rusya'ya göç eden tebeanın terk ettiği toprakların da göçmenlere da-

120. **BA, MM,** Nr. 4800, Lef. 10
121. Nedim İpek, **Aynı eser,** s. 304-307.

ğıtılması yoluna gidilmiştir.[122] Ancak, atıl durumda bulunan toprakların bir kısmının mütegallibenin elinde olması iskân faaliyetlerini aksatıyordu. Zira, bu gibi yerleri tasarrufunda bulundurmak isteyen mütegallibe, yerli ahâliyi göçmenlerin üzerine saldırtmakta ve iskân bölgelerindeki huzur ve asayişin bozulmasına sebep olmaktaydı.[123]

C — Konut Yardımı :

Bütün mal varlıklarını terk ederek Anadolu'ya sığınan göçmenlerin geçimlerini temîn edinceye kadar, yiyecek, arâzî ve konut gibi en mübrem ihtiyaçlarının giderilmesi gerekiyordu. Bu vazifesinin bilincinde olan Osmanlı Devleti, göçmenlere ücretsiz olarak arsa temin ettiği gibi, iki üç odalı meskenlerin inşa edilmesi yükümlülüğünü mahallî idarelere verdi. Göçmen meskenlerinin maliyet fiyatını düşürmek için göçmen, yerli ahali ve devlet işbirliği yaparken[124] inşaâtte kullanılan kerestelerden herhangi bir ücret ve rüsum alınmamıştır.[125] Nitekim, Sivrihisar Ortaklar mevkiinde Çerkesler için inşa olunan 35 haneden 19'u biner ve 16'sı beşer yüz kuruş verilmek suretiyle göçmenler tarafından yaptırılırken, Haymana Hacı Muradlı mevkiinde Çerkesler için inşa ettirilen meskenlerden 10 tanesi hamiyetmendan kazâ ahalisi ve 26'sı devlet tarafından yaptırılmıştır.[126] 1883'te Suriye'ye sevk edilen 557 Kafkas göçmeninin beher beş nüfûsu bir hâne itibarıyla yapılacak olan 101 hânenin 111.000 kuruşluk inşâ bedeli devlet tarafından karşılanmıştır.[127] 1892'ye kadar Konya'ya gelen 1.419 hânede 6.398 Kafkas ve Rumeli göçmeninin 885 hanede 3.809 nüfûsun meskenleri inşâ edilip 1892 yılı itibarıyla 288 meskenin inşaatı sürmekteydi. Küsûr 254 meskenin inşâ edilebilmesi için de Hazine'den 300.000 kuruş talep edilmiştir.[128]

Göçmen köyleri tanzim edilirken köyün ortasında câmi, mektep ve köy meydanı için arsa tahsis edilmekteydi. Bu alanın çevresindeki arâzî, mesken, harman, samanlık ve mandıra yapılabilecek büyüklükte parsellenip göçmenlere tevzi edilmekteydi. Ayrıca, köyün kurulduğu yerin çevresinden göçmenlere tarla, mer'â ve «baltalık» tahsis edilmekteydi. Me-

122. **BA, AD,** Nr. 1276/15-1: Sadaretten Dahiliye Nezaretine tezkire, 14 Eylül 1882. 93 Savaşı esnasında emlâkini satıp izinsiz Rusya'ya hicret eden Yezidi taifesinin terk ettiği arâzî kanunen mahlûl olduğundan buralara Kars göçmenleri yerleştirilmiştir. BA, YA-Hus, 290/7, Lef. 1: Sadaret tezkiresi.

123. **BA, İD,** Nr. 68938.

124. Nedim İpek, **Aynı eser,** s. 307.

125. **BA, ŞD,** Nr. 2888; **BA, AD,** Nr. 1270/77.

126 **İ.Ü. M. Ktb. Albüm,** Nr. 90571.

127. **BA, İD,** Nr. 71216; **BA, AD,** Nr. 1285/5.

128. **BA, İD,** Nr. S. 1310/56.

selâ, Bursa'nın Gavuralanı nâm hâlî arâzîsinde yerleştirilen 24 hane Batum göçmenine inşa edecekleri haneler için 12 dönüm arsa, 260 dönüm ziraat mahalli 700 dönüm mer'â ve 500 dönüm baltalık, ayrıca câmi, mektep ve meydan yeri için 2 dönüm arsa tahsis edildi.[129] Amasya Güldiken Nahiyesi Tuzsuz nam çiftlikte 32 hane göçmene harman, samanlık ve mandıra yapabilecek şekilde arsa tahsis edilmiştir. Bu göçmenlere verilen arâzî miktarı tarlalarla beraber 3.047 dönümdür.[130]

1897 yılında, inşa edilecek meskenlerin düzenli, hattâ, hayvan muhafazasına dahi elverişli olabilmesi ve teşkil edilecek köylerin plânlı yapılması için gerekli resm ve plânların tanzimi yetkisi Muhâcirîn Komisyonu'na verilmiştir.[131] Plânlı dönemde Çerkesler için Haymana kazâsı **Hacı Muradlı** mevkiinde 36 hane, Karaçay göçmenleri için **Çakal köyü** civarında **Yağlıpınar** mevkiinde 44 hane, Sivricehisar kazâsının **Yakapınar** mevkiinde 195 hane ve Konya **Başhöyük**'te bir miktar mesken inşâ edilmiştir.[132] Öte yandan yerli ahalinin terk ettiği evlere de göçmen yerleştirilmiştir.

Arâzî ve mesken tedarük edilerek yerleştirilen göçmenleri en kısa zamanda üretici hale getirebilmek için ziraî araç-gereç ve ziraî kredi temin edilmesine de çalışılmıştır.[133] Meselâ, Suriye vilâyeti Kunaytra kazâsında meskûn Çerkes ve Dağıstan göçmenlerinin öküz ve tohumluk bahaları ile sair masrafları için 33.996 kuruş 1293 Malî senesi Dahiliye Zuhurât tertibinden karşılanmıştır.[134]

D — Göçmenlere Tanınan Muâfiyetler :

Osmanlı sınırları dahilinde yerleştirilen göçmenlere geçimlerini temin edinceye ve maddî açıdan kuvvet kazanıncaya kadar vergi ve kur'a muafiyeti tanınmıştır. 1877'ye kadar, Rusya'dan hicret eden Tatar ve Çerkesler temettü vergisinden 10, aşardan 3 ve kur'adan 25 yıl muaf tutulmuşlardı.[135] 93 Savaşı esnasında zorunlu olarak göç edenler yol inşâ vergisi, temettüât vergisi, ağnam resmî, aşar ve toprak kirası gibi vergilerden muâf olmuşlardır. Yine, savaş esnasında çift çubuğunu ve her şeyini terk edip göçe mecbur olanlar askerlik hizmetinden 10 yıl süreyle muâf tutulmuşlardı.[136]

Savaş sonrası göç edenler, harp ateşi içinde iken gelenlere mukayese olmamakla beraber, göç edenlerin zarara uğramaları tabii bulunduğuna

129. **BA, İD**, Nr. CA. 1312/4.
130. **BA, İD**, Nr. B. 1312/10.
131. **BA, İD**, Nr. B. 1315/38, Lef. 1: Muhâcirin Komisyonu nizamnâmesi.
132. **İÜ.M. Ktb, Albüm**, Nr. 90570; 90648; 90571.
133. Bkz. Nedim İpek, **Aynı eser**, s. 312-313.
134. **BA, İD**, Nr. 61782; 61966.
135. **BA, AD**, Nr. 1150/201-1: Muhâcirîn Komisyonu'na tezkire, 21 Mayıs 1878.
136. Bkz. Nedim İpek, **Aynı eser**, s. 313-319.

nazaran kendilerine yardım etmek gerekiyordu. Bu nedenle, henüz durumunu düzeltmemiş olan ve 1886 tarihinden itibaren gelecek olanlara iki sene vergi muâfiyeti ve savaş sonrası göç edenlere 6 sene kur'a muâfiyeti tanınmıştır.[137]

Göçmenlere yapılan maddî ve aynî yardımlar, devlete büyük külfetler yüklüyordu. Devlet, bu gibi külfetlerden kurtulmak için 1894 yılından sonra Anadolu'ya göç etmek isteyenlerden kendilerine gösterilecek arâzîye itiraz etmeksizin yerleşeceklerine, yol masrafı, tayinât, iskân sonrası çift hayvanı, tohumluk, mesken inşâsı talep etmeyeceklerini ve tekâlif-i emiriyyeyi kabul edeceklerini taahhüd eden senet almaya başlamıştır.[138]

IV — GÖÇMEN KÖYLERİ

Türk vilâyet ve sancaklarında müteferrik veya toplu olarak iskân edilen göçmenlerden mevcut köy ve kasabalarda yerleşenler büyüklü küçüklü mahalleler teşkil ederken, boş sahalarda yerleşenler yeni köyler meydana getirmişlerdir. 93 Savaşı ve savaş sonrası Rusların işgal ettiği Kafkaslardan ve Doğu Anadolu topraklarından göç edenlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurdukları mahalleler ve köyler aşağıdaki listede gösterilmiştir.

Vilâyet	San./Kaza/Nah.	Köy veya Mahalle	Hâne	Nüfûs	Nereden Geldiği
Hüdavendigâr	Gemlik	Haydariyye	59	225	Batum
		Selimiyye	72	290	»
		Teşvikiyye	22	130	»
		İhsaniyye	65	233	»
		Aldere	19	71	»
		Perkçe	9	29	»
		Soğan-çayırı	12	43	»
		Hamidiyye	95	220	»
		Feyziyiyye	105	235	»
		Adliyye	50	175	»
		Şükriyye	81	253	»
		Hayriyye	30	—	»

137. **BA, MM,** Nr. 4800, Lef. 11 : Dahiliye Nezaretine tezkire, 28 Ocak 1886; **BA, AD,** Nr. 1574/51-1 : Şûrâ-yı Devlet mazbatası.

138. **BA, İD,** Nr. RA. 1312/51; L. 1312/2; M. 1312/22.

Vilâyet	San./Kaza/Nah.	Köy veya Mahalle	Hâne	Nüfûs	Nereden Geldiği
	İnegöl	Hasanpaşa	63	224	Batum
		Muradbey	41	173	»
		Hayriyye	88	425	»
		Kadı	18	87	»
		Hilmiyye	—	—	Gürcü
		Mürüvvet	—	250	Rusya
	Karahisar	Yenice	30	178	Kafkas
		Başçeşme	12	55	Batum
	Kütahya	Ahmediyye	25	295	Çerkes/ Ardahan
	Kirmasti	Karapınar	29	97	Batum
	İznik Nah.	Sultaniyye	20	—	Batum (Hristiyan)
	Pazarköy	Hamzaali	—	—	»
	Etranos	Mesruriye	12	46	»
	Ertuğrul	Mesuriye	25	—	Ahıska
	Mihaliç	İrfaniye	17	—	Batum
	Bursa	Osmaniye	50	—	»
		Orhaniye	30	—	»
		Teşvikiyye	40	—	»
		İclâliye	35	—	»
					Ardahan/ Ahıska/ Rumeli
		Saadet	—	—	İcare-i Ülya
		Hamidiyye	—	—	Ardahan
		Sadâbâd	24	—	Batum
		Sayfiyye	40	—	»
	İzmid	Çubuklubâlâ	—	—	»
		Osmaniye	—	—	»
		Karapınar	—	—	Abaza
		Teşvikiyye	—	—	Rumeli/ Çerkes/ Batum
		Şevketiyye	—	—	Laz
		İkraziyye	—	—	»
		Hikmetiyye	—	—	Abaza
		Şirinsuluca	—	—	Batum

Vilâyet	San./Kaza/Nah.	Köy veya Mahalle	Hâne	Nüfûs	Nereden Geldiği
Konya	Teke	Mamure-i Hamidiyye	140	—	Kafkas
	Ereğli	Lütf-i Hamidiyye	66	—	»
	Aksaray	Hamidiyye	28	—	Çerkes
	Antalya	Hamidiyye	180	—	Kafkas
		Hamidiyye-i Ülya	535	—	Çerkes
	Beyşehri	Hamidiyye	—	—	Çeçen
	Ilgın	Mecidiyye		—	Ardahan
		Burhaniyye	40	—	Kafkas
	Saidili	Mecidiyye	70	346	»
	Tokat	Sultaniyye	15	52	Batum
		Kuşoturağı	—	—	Dağıstan
Ankara	(Çorum)	Düzkırık	—	—	Ahıska
		Şarkiyye	—	—	Şavşat
		Mahmudiyye Mah.	32	—	»
		Selimiyye Mah.	30	—	Kars
	Kırşehri	Şehr-i Cedîd	—	—	Kafkas
Konya	Konya	Mahmudiyye	138	—	»
Sivas	Köprü	Hamidiyye	36	—	Livana
	Aziziye	Değirmentaş	25	120	Oltu
		Abadan Mah.	100	—	Kars
Aydın	Seferhisar	İhsaniye	—	—	Batum
		Üçküpler	41	—	»
	Bergama	Mecidiyye	—	—	Dağıstan
İstanbul	Kartal	Hamidiyye	35	—	Hopa
Kastamonu	Sinop (Karasu)	Güllü	—	—	Batum
		Abdurrahmanpaşa	55	—	»
	(Gerze)	Numaniye	—	—	»
	İnebolu	Hamidiyye	—	—	»
		Akyeri	40	—	»

Kars göçmenlerinden ve Zilan aşiretinden 1193 kişi Bayezid sancağının mevcud köylerinde bulunan hâlî arâzîlere yerleştirilmiştir. Bunların köylere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Köyün Adı	Hâne	Nüfûs
Çatırülya	3	31
Bera-yı Miliç	3	26
Hanköyü	9	53
Kasköyü	11	69
Hacı Hanyo	15	95
Hamzikân, Süflâ	4	25
Mirangi Ülyâ	4	34
Zarova köyü	15	88
Haydaroğlu	7	46
Kasur	20	112
Oharek (?)	48	324
Çata-merkezêr (?)	16	101
Dedemaksud	21	123
Zeyt Oharek	13	62

Zilan aşiretinden 546 kişi ise müceddeden teşkil olunan köylerde iskân olunmuştur. Bu köyler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Köy	Hâne	Nüfûs
Şahverdi harabesi ve Badilli	11	69
Kilise harebesi	10	72
Gevirgevrik harabesi ve Abdi	16	117
Hoş Merkadîm Murad yüzü harabeleri	32	214
Piyeli harabesi	10	74

Kaza Nah.	Köy	Hâne	Nüfûs	Arâzi Kıta	Arâzi Dönüm	Câmi	Mek. Sıb.	Med. rese	Değir-men
Ordu	Sayiha-ulya (?)	40	150	76	998	—	1	—	—
	Samisa (?)	21	101	66	721	—	1	—	—
	Burhaneddin	79	352	241	3427	—	1	1	—
	Şerefiyye	20	109	51	801	—	1	—	—
	Orhaniyye	35	139	244	1218	1	1	1	—
	Sultaniyye	79	313	146	1768	1	1	1	—
	Bahariyye	22	77	105	953	—	1	—	—
	Osmaniyye	61	232	208	2024	1	1	2	—
	Bahadır	34	102	71	811	1	1	—	—
	Yekûn	**391**	**1575**	**1208**	**12721**	**4**	**9**	**5**	**21**
Perşembe	Selimiyye	41	154	92	10266	1	1	1	—
	Selâhiyye	34	116	66	1148	—	1	—	—
	Bahariyye	34	146	52	1590	—	1	1	—
	Sultaniyye	19	126	82	1191	1	1	—	—
	Husubani	17	73	48	806	—	1	—	—
	Gorika (?)	38	151	93	337	—	1	1	—
	Nuriyye	28	96	155	1733	—	—	—	—
	Refahiyye	8	24	16	324	—	—	—	—
	Kozağzı	10	45	12	1480	—	1	—	—
	Yekûn	**229**	**931**	**616**	**18865**	**2**	**7**	**3**	**9**
Ulubey	Fethiyye	—	—	—	2863	—	—	—	—
	Refahiyye	—	—	—	1373	—	—	—	—
	Yekûn	**67**	**355**	**237**	**4236**	**—**	**1**	**1**	**3**
Habsamana	Küşadiyye	32	157	82	2500	—	1	1	1
	Hayriyye	18	58	47	1200	—	1	—	1
	Şefikiyye	18	78	73	1770	—	1	—	1
	Cihadiyye	51	214	124	3600	1	1	1	1
	Yekûn	**119**	**507**	**326**	**9070**	**1**	**4**	**2**	**4**
Bolaman	Hamidiyye	96	379	210	4600	1	1	1	3
	Şevkiyye	135	496	268	9300	1	2	1	4
	Yekûn	**231**	**875**	**478**	**13900**	**2**	**3**	**2**	**7**

V — OSMANLI DEVLETİ'NİN İSKÂN SİYASETİ

Osmanlı Devleti, siyasî, içtimaî ve iktisadî şartların değişmesine göre yüzyıllar boyunca farklı farklı iskân politikaları üretmek durumunda kalmıştı. Kuruluş ve Genişleme Devirlerinde feth edilen topraklara sürgün edilen ahâli, vakıf ve müstakil derbent teşkilâtı vasıtasıyla iskâna elverişli yerlere yerleştirilmişlerdi. XVI. yüzyıldan itibaren başlayan, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devlet için büyük bir problem halini alan iç karışıklıklar uzun harp yıllarının bir neticesi olarak kendisini göstermişti. Kısa aralıklarla meydana gelen ve uzun süren savaşların getirdiği malî külfet, halkın ödeme gücünü aşan vergilerle kapatılmaya çalışılmış, memleket içinde devlet otoritesinin zayıflamasıyla meydana gelen şekavet hareketleri, yerleşik ahali nin daha emin olarak gördükleri yerlere göç etmelerine ve bir çok meskûn yerin harap olmasına sebep olmuştur. Bu durum, ekonomisi ziraâte dayanan devletin zirai gelirlerinin azalması demekti. Bunun üzerine harap ve sahipsiz yerlerin konar-göçerler ile göçmenlerin yerleştirilmesi suretiyle ziraâte açılması hedeflenmişti.[139]

XIX. yüzyılda kaybedilen topraklarda meskûn Müslüman ahali, maruz kaldığı baskılar sonucu kadîm topraklarını terk ederek daha güvenli yerlere göç ediyordu. Bu göç hareketinin hızlanması üzerine 1860'da Muhâcirîn Komisyonu kurulmuştur. Merkezi İstanbul'da bulunan Komisyon, taşraya gönderdiği **İskân-ı muhâcirîn** me'mûrları ve vilâyet **İdâre-i Muhâcirîn Komisyonları** vasıtasıyla göçmenleri aşağıda belirtilen ilkeler çerçevesinde vilâyet ve sancaklarda yerleştirmeye çalışmıştır.

Tarih boyunca devletler, hususi statülü topluluklar yerleştirmek suretiyle sınırlarında tampon bölgeler oluştura gelmekteydiler. Nitekim, Osmanlı Devleti, göçmenleri sınıra yakın yerlere yerleştirmek suretiyle tampon bölgeler oluşturmaya çalışmıştır. Bu nedenle Doğudan gelen göçmenler, Anadolu'nun Rus sınırından başlayarak Irak'ın Basra cihetine kadar uzanan sahada yerleştirilmek suretiyle bölgedeki Müslüman nüfûsun artırılması hedeflenmişti.[140] Kafkas göçmenlerinin Anadolu'ya hicretlerine dair Rusya'nın yarı resmî **«Novia Veremia»** gazetesi 31 Mayıs 1900 tarihli nüshasında «Bâbıâlîînin, Rus sınırında mutaasıb Müslümanlardan büyük bir topluluk oluşturmak maksadıyla başta Van olmak üzere Ermenilerin Doğu Anadolu'da terk ettiği yerlere göçmen iskân etmek üzere Kafkas Müslüman-

---

139. Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara 1988, s. 28.

140. **BA, İD**, Nr. B. 1315/38, Lef. 2 : Meclis-i Vükelâ mazbatası, 27 Kasım 1897.

larını göçe teşvik ettiğini» iddiâ ediyordu.[141] Rus idaresi de aynı endişe içinde olmalı ki, 1890'da göç etmelerine izin verdiği Kuban Müslümanlarının sınıra yakın Türk topraklarına yerleştirilmemesini istemişti.[142] Vesikalardan anlaşıldığına göre, Bâbıâli, Çerkesleri Rus sınırına yakın yerleşim bölgelerinde iskân etmemeye çalışmıştır.[143] Hattâ, Hopa, Rahova ve Atina gibi sınır üzerinde bulunan kazalara yerleştirilen Çürüksu göçmenleri daha iç bölgelere kaydırılmaya çalışılmıştır.[144]

XIX. yüzyılda kısa aralıklarla uzun savaşların olması sebebiyle Müslümanların askere alınması ve savaşlarda büyük zayiat vermesi, kolera ve tifo gibi salgın hastalıkların yayılması ve kıtlık gibi olaylar Anadolu'daki Türk nüfûsun azalmasına sebep olmaktaydı. Bunun neticesinde bâzı meskûn yerler boşalmış ve harap olmuştur. Bu durum ekonomisi ziraâte dayanan devletin ziraî gelirinin azalması demektir. Bâbıâli, harap ve terk edilen yerlerle ziraâte elverişli yerleri tarıma açarak memleketin imâr edilmesini hedeflemişti. Bu hedefe ulaşabilmek için bir kaynağa ihtiyaç vardı.[145] İşte bu kaynak XIX. yüzyılda göçmenler olmuştur. Ancak, Osmanlı Devleti bu göçler sırasında klasik popâlarist telâkkiyi terk ederek gayr-i müslimlerin Türk topraklarında yerleşmesi hadisesine pek sıcak bakmamıştır. Nitekim, Yahudi göçü münasib telâkki edilmezken Anadolu'ya gelen Hıristiyan Gürcülerden isteyenlerin geri dönüşlerine izin verilebilmiştir.[146] Ayrıca, zaman zaman izinsiz olarak Anadolu'ya gelen göçmenlerden yapılan tahkikat sonucu Müslüman olmadığı tespit edilenler memleketlerine iade edilmekteydi.[147] Bununla beraber, yerli Hıristiyan reâyadan Rusya'ya göç etmek

---

141. Aynı gazete, Mavera-yı Kafkasya'da ticareti ellerine geçirmiş olan Ermenilerin Rusyanın en ileri noktasında toplanmasına müsaid olmadığı sebebiyle Osmanlı tebeası Ermenilerin Rusya'ya göç etmelerinin önlenmesini talep ediyordu. Petersburg Correspondance Politique gazetesine göre de Rus Hükümeti, ecnebilerin Kafkasya'ya yerleşmelerini yasaklayarak burada, Rusya'nın kuzey ve güney eyaletlerinde mukim ahalinin iskânına karar vermişti. Bu kararın sebebi, Kafkasya'da fevkalede artan Ermeni nüfusunu Rus göçmenleri ile dengelemek arzusuydu. **BA, BEO,** Nr. 113031; **BA, YA-Hus,** Nr. 319/13: Hariciye Nezaretinden Sadarete.
142. Hattâ, Rusya, Çerkeslerin Osmanlı ordusu içinde Ruslara karşı savaşmasını engellemek ve Afganistan'ı işgâl etmiş olan İngiltere'ye karşı kullanmak amacıyla Çerkeslerin Afganistan sınırında Ruslara bağımlı bir devlet kurmalarını ve Osmanlı topraklarındaki Çerkeslerin buraya göç ettirilmesini teklif etti. Bâbıâli, bu isteği reddetti. Nihad Barzah, **Aynı eser,** s. 126; **BA, MM,** Nr. 4800, Lef. 4.
143. **BA, MM,** Nr. 4851; **BA, AD,** Nr. 1293/65; 1292/72; **BA, İD,** Nr. C. 1312/4.
144. **BA, AD,** Nr. 1553, Ev nr. 1: Muhâcirîn Komisyonu'na tezkire, 7 Mayıs 1878.
145. **BA, İD,** Nr. B. 1315/38, Lef. 2.
146. **BA, AD,** Nr. 933/103-1: Trabzon vilayetine tezkire, 10 Nisan 1878.
147. **BA, İD,** Nr. Ş. 1321/11; M. 1322/1.

isteyenlere izin verilmek istenmemiş ve bunları göçe zorlayan sebeplerin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır.[148]

Konar göçerlerin iskân edilmesinde ve asayişi bozuk bölgelerde huzur ve sükûnun temininde göçmenler bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Nitekim, Uzun-Yayla'da geçitlerin yakınlarında yerleştirilen Çerkesler, kendilerine verilen toprakları korumaları üzerine konar-göçerler yer değiştiremez olduklarından yerleşik hayata geçmeye zorlanmışlardır.[149] Konar-göçerlerin kullandığı boş ve harap yerlerin şenlendirilmesi ve ziraâte açılabilmesi, Urban kabilelerinin yerleştirilmesine örnek teşkil etmesi açısından Trablusgarp'a göçmen sevk edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak, bölgeye gönderilmesi kararlaştırılan Kafkas göçmenleri soğuk iklime alışık olmaları münasebetiyle Bingazi'nin iklimine ayak uyduramayacakları dikkate alınarak Orta ve Kuzey Anadolu'da yerleştirilmişlerdir.[150] Öte yandan, asayişi temin için Dersim'e Rumeli ve Kafkas göçmeni yerleştirilmeye çalışılmıştır. Maraş sancağı, Andırın kazası dahilinde **«gavâil-i mündefiâ»** sırasında bulunduğu mevkinin ehemmiyet arz etmesi üzerine Karga-Çayırı mevkiindeki iskâna elverişli boş arâzîde 1.500 Müslüman göçmeni iskân edilmek istenmiştir.[151]

Göçmenlerin teşkil edecekleri köyler, iklimi göçmenlere elverişli, ormanlara yakın, mümkün mertebe yüksek arizalı tepeler civarında veya harap ve yıkılmış köylerin arâzîsinde kurulması[152] orman sahaları ile kurak bölgelere göçmen yerleştirilmemesi[153] ilke olarak benimsenmişti. Ancak, savaş döneminin karışıklığı ve arâzî darlığı gibi nedenlerden dolâyı bu ilkelere pek riayet edilememiştir. Meselâ, 35 hâne Hopa göçmeni, Alemdağ

148. Gümüşhane'de maden işletmesinde iş bulamamaları veya geçimlerini temin edecek arâzîye sahip olamamalarından dolayı 2.000 Rum reâya hânesi Rusyâ'ya hicret etmiş ve pek çokları da göç etmek arzusundaydı. Bâbıâli, bu hareketi durdurabilmek için Trabzon vilayetine göç sebeplerini ortadan kaldırma ve Rumlara boş arâziden yer verilmesi talimâtı vermiştir. Öte yandan, vilayetteki göçmenlerin tecavüzlerinden zarar gördükleri iddiâsı ile Rusya'ya hicre tetmek istiyen Hıristiyan ahaliyi yatıştırmak amacıyla Eylül 1878'den itibaren Trabzon vilayetine göçmen sevki bir sene müddetle durdurulmuştur. **BA, AD,** Nr. 933/148-2, 134-2: Dahiliyeden Trabzon vilayetine 10 Haziran ve 8 Ekim 1890 tarihli tezkireler; **BA, AD, Nr. 1510/30-1 :** Trabzon vilayetine tezkire, 26 Eylül 1878.

149. Paul Dumont, «1865 Tarihinde Güney Doğu Anadolu'nun İslâhı», Çev. : Bahattin Yediyıldız, **Tarih Enstitüsü Dergisi,** Sayı : X-XI, İst. 1981, s. 389.

150. **BA, YA-Res,** Nr. 56/48.

151. **BA, İD,** Nr. B. 1314/27.

152. **İskân Talimatnamesi,** md. 31-32.

153. **Kastamonu Vilâyet Salnâmesi 1306,** s. 245; **BA, İD,** Nr. 81910.

korusu civarındaki Vakıf korusunda yerleştirilmişlerdir. Bunlar koruyu tahrip edince iskân mahalleri değiştirilerek tarıma elverişli yerlere yerleştirilmeleri hususunda irade çıkmıştır.[154]

Selçuklu ve Osmanlı, Anadolu'yu iskân ederken büyük ve kuvvetli aşiretleri muhtelif parçalara ayırarak birbirinden uzak sahalara sevk etmek suretiyle, irsî reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli bir birliğin isyanı ihtimallerini ortadan kaldırmak ve aşiret tesanüdünü kırarak millî bir teşekküle yol açmak ve böylece devletin menfaatini korumak istemiştir.[155] Bu politika gereği aşiret sistemine sahip Gürcü ve Çerkesler, müteferrik olarak iskân edilmişlerdir. Bu siyâsete ters olarak topluca yerleştirilen Gürcü ve Çerkesler bâzı hadiselere sebebiyet verebilmişlerdir. Bununla beraber, toplu olarak yerleştirilen Tatarların herhangi bir müşkilâtına rastlanmaması üzerine bunların toplu iskânlarına müsaade edilmiştir. Meselâ, 450 hâne Tatar göçmeni Ankara vilâyeti dahilinde toplu olarak iskân edilmiştir.[156]

VI — GÖÇLERİN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI

Osmanlı Devleti, 93 Savaşı sonucu imza ettiği Berlin Andlaşmasıyla Erzurum ve Trabzon vilâyetlerinde 700.000 kişinin meskûn olduğu 36.000 km² genişliğindeki arâzîyi Ruslara terk etmiştir.[157] İşgâl sonrası Kars sancağına katılan Oltu ve Ardahan'la birlikte bölgenin savaş öncesi takribî 78.000 olan nüfûsu Rus iskân siyaseti sonucu 1897'de 292.000'e çıkmıştır. Bu nüfûs artışına rağmen Türk nüfûsu azalmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla işgâl edilen Kars ve çevresinden Erzurum'a 30.000 hane (150.000) göç etmiştir. Bu göç hareketi sonucu Rusların eline geçen bölgenin nüfûs yapısı büyük oranda değişmiştir.[158]

Rusların eline geçen Sohum ve Batum ile çevresinden Anadolu'ya takriben 110-120.000 göçmen gelmiştir. Savaş sonrası Kuban havzasından 1890'lı yıllarda göç etmeye hazır 24.000 haneden 10.000'i Anadolu'ya gelmiştir. Bu göçler sonucu bölgedeki Müslüman nüfûs azalırken Rus iskân siyaseti sonucu Kuban havzasındaki Rus muhaciri sayısı 1894'te 1.500.000'a çıkmıştır. Öte yandan 1890-1891 yılında Kırım'dan takribî 18-20.000 göç-

154. **BA, AD,** Nr. 1294/155.
155. Bkz. Fuat Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,** Ankara 1984, s. 41.
156. **BA, İD,** Nr. CA. 312/30.
157. **Russes et Turcs, la Guerre d'Orient,** Paris 1878, II, 1143.
158. İlber Ortaylı, «Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars», **Tarih Enstitüsü Dergisi,** Sayı: IX, İstanbul 1978, s. 348-349.

men gelmiştir. Bu sonuncular, gayr-i menkûllerini çok ucuz fiyatla tasfiye etmişlerdi. Türklerin terk ettiği bu gibi topraklar Ruslar zadeganı ve devlet ricâli arasında paylaştırılmıştır.[159]

Netice itibarıyla, resmî istatistiklere göre, 1877-1891 tarihleri arasında Sohum muhacirleri hariç 700.000'den fazla göçmen Rumeli'den Anadolu'ya sevk edilirken Kuban, Kırım, Kafkasya, Batum, Sohum ve Kars civarından Anadolu'ya en az 300.000 göçmen gelmiştir. Bir başka söyleyişle Türk vilâyetlerinde bir milyondan fazla göçmen iskân edilmiştir. Böylece, Anadolu'da zaten çoğunlukta olan Türk nüfûsu ezici bir üstünlük elde etmiştir.

Osmanlı Devletine sığınan göçmenlerin çoğu kendilerine tahsis edilen topraklarda çiftçilikle meşgul olmuşlardır. Böylece, daha önce işlenmemiş veya bataklık olan sahalar tarıma açılmış ve ülkenin ziraî üretimi artmıştır. Özellikle, ziraâti geliştirmek amacıyla Çukurova'ya farklı dönemlerde Çerkes, Tatar, Boşnak ve Türkmen grupları yerleştirilmiştir. Çiftçi göçmenler, yerleştirildikleri yerlerde mahallî bitkilerin yanısıra beraberlerinde getirdikleri kültür bitkilerini de ekip biçmişler ve çevreye tanıtmışlardır.

Göçmenlerin bir kısmı da, zaptiyelik, kaymakamlık ve müdürlük gibi devlet hizmetinde istihdam olunmaktaydı.[160] Öte yandan göçmen çocuklarının eğitimine de önem verilmiştir. Göçmen çocuklarının eğitimlerini sürdürebilmeleri için mevcudlarının yanısıra yeni mektep ve medreseler açılmıştır. Ayrıca, göçmen çocukları askerî okullara kayd edilmişlerdir.[161]

Göçmenler, Türkiye'ye demoğrafik ve ekonomik katkılarının yanısıra bâzı meselelerin de ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. Göçmenler, vilâyetlere eşit oranda dağıtılamadıkları için Batı ve Orta Anadolu'da yığılmışlardı. Kendilerine Arâzî Kanunu'nda belirtilen büyüklükte toprak dağıtılamaması, mirîye ait toprakları ellerinde bulunduran mütegallibenin yerli ahaliyi göçmenlere karşı kışkırtmaları ve mütęferrik iskân siyâsetine rağmen Gürcü ve Çerkeslerin kabile reisleriyle birlikte yerleştirilmeleri yerli ahali-göçmen çatışmalarına ve göçmenlerin sair asayişi bozucu davranışlarda bulunmalarına sebep olmaktaydı.

Mirîye ait boş toprakları ellerinde bulunduran mütegallibe, bu topraklara göçmen yerleştirilmesine engel olabilmek için yerli ahaliyi göçmenlere karşı kışkırtmışlardır. Bu hareket sonucu özellikle, Sivas, Diyarbekir ve Mamuretül-Aziz'de göçmenler yerleştirilememiş ve hattâ, yer yer ça-

159. Ethem Feyzi Gözaydın, **Aynı eser**, s. 93.
160. **BA, ŞD**, Nr. 5819; **BA, AD**, Nr. 933/60-3; 1273/73, 175.
161. **BA, İD**, Nr. 91996; 96092; 82014; 95686.

tışmalar çıkmıştır.[162] Bu çatışmalar bâzen kanlı hadiselere dönüşmüştür. Meselâ, Kunaytra kazasında meskûn Çerkeslerle Dürziler arasında meydana gelen hadisede Çerkeslerden 65 ve Dürzilerden 97 kişi ölmüştür.[163]

Arâzî darlığı sebebiyle göçmenler arasında da çeşitli hadiseler cereyan etmiştir. Sapanca ve civar kazalarda 20.000'den fazla Çerkes ve Abaza mevcud iken aynı bölgeye Gürcüler de iskân edilmiştir. Bunlardan Mahmudiye köyüne yerleştirilenler ziraâte elverişli arâzîleri olmaması sebebiyle komşu göçmen köylerine tecavüz etmişlerdir.[164] Bâzı Çerkeslerin menfaat temini maksadıyla göçmenleri teşvik ve tahrik etmeleri sonucu kendilerine arâzî tahsis edilen Çerkesler dahi yerli ahalinin tasarrufundaki topraklara tecavüz edebilmişlerdir.[165]

Ülkede asayişi temin etmek için göçmenlerin silahları toplanmış, asker ve zaptiye sayısı artırılmış, şekavette bulunanlar muhakeme edilerek cezalandırılmış, göçmen «seramedanından» bâzıları içinde bulundukları göçmen kitlesinden ayrılarak iskân edilmek üzere diğer vilâyetlere sevk edilmiştir. Meselâ, Gürcülerin cesaretini artıran Mirliva Ali Paşa taallükatıyla beraber İstanbul'a celbi için Mayıs 1887'de irade çıkmıştır.[166] Öte yandan Meclis-i Vükelâ, asayişi temin için alınacak önlemler hususunda yerli ahalinin veya göçmenlerin mahallî idareler nezdinde yaptıkları müdahaleleri önlemek amacıyla seyyar bir komisyon kurulmasını benimsedi.[167] Bu tedbirler sonucu göçmenlerin yol açtığı asayişi bozucu hadiseler büyük ölçüde önlenmiştir. Netice itibarıyla, göçmenlerle yerli ahali başarılı bir şekilde bütünleşmiş ve Anadolu'nun sosyal yapısı kuvvetlenmiştir.

---

162. **BA, İD,** Nr. 66429, Lef. 5; **BA, AD,** Nr. 1617/233-.1

163. **YA-Hus,** Nr. 305/92, Lef. 2; 307/21, Lef. 2 : Suriye vilayetinden Sadarete tel, 9/21 Ağustos 1894.

164. **BA, İD,** Nr. 80757.

165. **BA, YA-Hus,** Nr. 263/19 : 21 Ağustos 1892 tarihli Sadaret tezkiresi.

166. **BA, AD,** Nr. 1174/205-1 : Sadaretten Trabzon vilayetine takrir, 29 Eylül 1879; **BA, BEO,** Vilayet Gel-Gid. Nr. 191/434; **BA, İD,** Nr. 81206; Sürgün cezasına uğrayanlardan bâzıları memleketlerine geri dönmeyi talep etmişlerdir. **BA, AD,** Nr. 1617/130-1 : Gürcü Hasan'dan Trabzon vilayeti'ne istida, 14 Eylül 1887.

167. **BA, AD,** Nr. 1537/303-1 Sadaretten Trabzon vilayetine tezkire, 8 Aralık 1891.

SAMSUN'DA ÇEŞİTLİ LİSELERE YÖNELMEDE ROL OYNAYAN SOSYO EKONOMİK VE EĞİTİMSEL ETMENLER

Dr. Reşide KABADAYI*

Giriş

Aşağıda Samsun il ve ilçelerinde 1990 yılında gerçekleştirilen aynı adlı araştırmanın özeti sunulmaktadır.

Problem Durumu

Türk eğitim sisteminde öğrenciler ortaöğretim düzeyine gelindiğinde dallara ayrılmak durumunda kalmaktadırlar. Yani, bu basamakta çeşitli programların oluşturulması ile bir yatay düzenleme mevcuttur. Bu programlar mesleki, teknik ve genel liseler olmak üzere üç türlüdür. Kuramsal olarak durum böyle olsa bile, bazı ortaokulların liselere bitişik olması nedeniyle öğrencilerinin bir kısmının dallara ayrılması ilkokuldan sonra ortaokula girerken yani daha erken bir yaşta gerçekleşmektedir.

Millî Eğitim Temel Kanunu'nun ilgili maddeleri (23-28) dallara ayrılma ya da yönelmenin öğrencilerin ilgi, istidat ve kabiliyetleri doğrultusunda yapılacağını belirtmektedir. Burada sorun farklı yetenek ve ilgileri olan öğrencilerin gereksinmelerine uyacak programlara yönelip yönelmedikleridir. Bu süreçte yardımcı olabilecek rehberlik ve psikolojik danışma servisleri ise daha çok liselerde kurulmuştur. Yani, öğrenciler bu servislerin hizmetlerinden kendileri yöneldikten sonra yararlanabilmektedirler. Kaldı ki, en iyi ölçme sistemlerine dayansa bile hiç bir rehberlik sisteminin öğrencilerin eğitimsel ve mesleki kariyerine neyin uyacağını yüksek doğrulukla yordayamadığı bilinmektedir (Husen, 1972, s.27). Ortaöğretim düzeyindeki çeşitli liselere kimlerin yöneldiği konusunda yapılan araştır-

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

malar özellikle Avrupa'da meslekî ve teknik dallarda okullaşan öğrencilerin genel lisedekilere göre daha çok sosyo-ekonomik bakımdan alt olarak nitelenebilecek tabakalardan geldiklerini göstermektedir (Aytaç, 1985, ss. 43-47). Bu olgunun nedenlerinin başında herhangi bir eğitim sistemindeki dallara ayrılma zorunluluğunun genellikle sosyo-ekonomik bakımdan alt kademelerden gelen çocukların aleyhine işlev göstermesi olduğu söylenebilir. Zira, bu tür ailelerin eğitimsel umuları nadiren akademik öğretimi ve yükseköğretimi isteme düzeyine çıkmaktadır. Ayrıca, öğretmenler de bu tür çocuklardan daha az bekleme eğilimi göstermektedirler (Husen, 1972, s. 160). Avrupa'da bu eşitsizlikleri giderebilmek ve eğitimin demokratikleştirilmesi amacıyla çok amaçlı okullar sisetmine geçilmiştir.

Ülkemizde ortaöğretim düzeyindeki sözü edilen dallara ek olarak genel dal içinde yer alan Anadolu Liselerinin farklı ve imtiyazlıca bir konuma sahip olduğu söylenebilir. Zira, bu okullarda hem lisan öğrenilmekte, hem de mezunları üniversite giriş sınavlarında daha başarılı olmaktadırlar (Kabadayı, 1976, s. 131). O nedenle, bu liselere giriş kendi ortaokulları ile birlikte öğretim verdiklerinden ilkokuldan sonra, erken bir dönemde yapılan seçme sınavı ile gerçekleştirilmektedir. Oysa, seçme sınavları ne kadar erken yaşta gerçekleşirse bu sınavlarda sosyo-ekonomik etmenlerin o kadar fazla rol oynadığını araştırmalar göstermektedir (Husen, 1972, s. 160). Öte yandan eğitim sisteminin en üst basamağı olan yükseköğretime girişte öğrenci başarılarının bitirdikleri lise çeşidine göre değiştiği bilinmektedir. Genel lise öğrencileri, mesleki-teknik liselere göre giriş sınavlarında daha yüksek oranda başarı göstermektedirler (Tezcan, 1984, s. 131; Çavdar ve ark., 1975, s. 38).

Bu araştırmada üniversite giriş sınavında öğrencilerin gösterdikleri başarı farklarının kaynaklarından biri olarak daha alt eğitim düzeyine inilmektedir. Şöyle ki, öğrenciler temel eğitim basamağından sonra herhangi bir yönelme tavsiyesi almadan ve yetenek testlerinden geçilmeden ortaöğretim düzeyinde dallara ayrılmaktadırlar. Kuramsal olarak burada daha akademik yetenekli olanların genel ortaöğretime diğerlerinin ise mesleki - teknik ortaöğretime yönelecekleri sayıltısı vardır. Ancak, bu ayırımı belirleyecek ölçme uygulamaları gerçekleşmediğine göre dallara ayrılma sürecinde sosyo-ekonomik ve bazı eğitimsel özgeçmiş etmenleri rol oynayabilirler. Böylece araştırmada mesleki-teknik ortaöğretim öğrencilerinin üniversite giriş sınavlarında daha az başarılı olmalarının nedenlerinden biri olarak ortaöğretim düzeyinde öncelikle yükseköğretim için hazırlanmadıkları gerçeğine ek olarak, aynı zamanda sosyo-ekonomik bakımdan daha alt düzey ailelerden gelen öğrenciler olup olmadığı araştırılmaktadır. Buna bağlı olarak bu tür avantajsız aile çocuklarına yükseköğretim öncesi bu

avantajsızlıklarını azaltacak eğitim olanaklarının sağlanmadığından giderek yükseköğretime giriş düzeyinde daha da avantajsız hale geldikleri sonucuna gidilebilecektir.

Problem

Bu araştırmada ortaöğretim düzeyinde çeşitli dallarda (mesleki, teknik, genel ve Anadolu Liseleri) öğrencilerinin **sosyo-ekonomik** özellikleri ile bu dallara ayrılma sürecinde rol oynayabileceği düşününlen diğer bazı **eğitimsel özgeçmiş** etmenlerinin neler olduğunun belirlenmesine çalışılmaktadır. Böylece, son yıllarda giderek artan bir oranda mesleki-teknik ortaöğretime yönelen (DPT, 1985, ss. 142-143) öğrencilerin de kimler olduğu saptanmış olacaktır.

Araştırmada ayrıca, temel eğiti mve yükseköğretimle ilişki kurularak bir sistem yaklaşımı içinde, ele alınan öğrencilerin yatay ve dikey akışları incelenirken eğitim sistemi «esneklik» özelliği bakımından tartışılmakta ve yönelme sürecinde rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerinden ne ölçüde yararlanıldığına da bakılmaktadır. Eğitimde fırsat eşitliği açısından da değerlendirilecek olan araştırma bulgularından giderek eğitim sisteminin örgütsel düzenlenmesi konularında yönetici ve planlamacılara önerilerde bulunulması amaçlanmaktadır.

Yöntem

Evren-Örneklem : Bu araştırmanın evrenini Samsun ili sınırları içinde bulunan her türlü lise öğrencileri oluşturmaktadır. Samsun'da bulunan toplam 47 liseden (21 genel lise, 26 mesleki ve teknik lise) 12'si araştırma örneklemine alınmıştır. Örneklemin belirlenmesinde her lise çeşidinden biri merkezde diğerinin de ilçede bulunması ölçüt olmuştur. Böylece örnekleme giren liselerin üçüncü sınıflarından birer şubeye araştırma anketi uygulanarak evrende bulunan toplam 27.848 öğrencinin 601'inden bilgi toplanmıştır.

Veri Toplama ve İstatistiksel Çözümleme : Araştırma verileri geliştirilen «Ortaöğretim Öğrencilerinin Sosyo-Ekonomik ve Eğitimsel Özgeçmiş Özellikleri Anketi» ile toplanmıştır. Araştırmada elde edilen veriler sayımla belirtildiklerinden liseler arasındaki farkın önem kontrolü Ki-kare analizi ile yapılmıştır.

Bulgular

Araştırma denenceleri ve ilgili bulgular aşağıda sırasıyla sunulmaktadır.

A — Yönelme ve Rehberlik

Ortaokuldan Liseye

1. Öğrencilerin bulundukları liseyi seçme nedenleri lise çeşidine göre önemli farklılık göstermektedir (Sd: 6, $p<0.01$). Genel lise öğrencileri bu liseyi «üniversiteye iyi hazırladığı için (% 61) seçtiklerini belirtirken diğer liselerin öğrencileri çeşitli oranlarda «evime yakın», «kısa yoldan hayata atılmak», «ailemin isteği», «yeteneğime uygun», «tesadüfen» seçeneklerini işaretlemişlerdir.

2. Öğrencilerin % 88'i ortaokulda iken herhangi bir rehberlik yardımı almamıştır.

Lisede

3. Öğrencilerin bulundukları liseyi değiştirme istekleri lise çeşidine göre önemli farklılık göstermektedir (Sd: 6, $p<0.01$). Öğrencilerin % 42'si bulunduğu liseyi değiştirmek istemektedir. Bu öğrenciler daha çok Kız Meslek, Endüstri Meslek ve Ticaret Lisesinde okumaktadırlar. Anadolu ve İmam Hatip Liseleri öğrencileri ise daha az oranda değiştirmek istemektedirler.

4. Öğrenciler en çok özel lise (% 30) ve Anadolu Lisesinde (% 28) okumak istemektedirler. Teknik lise (% 15) hariç diğer meslek liseleri tercih edilmemektedir.

5. Öğrencilerin ancak % 6,5'i lise 1 ve 2 sınıfta yatay geçiş yapmıştır. Bunların çoğu ise Endüstri Meslek Lisesinden Teknik Liseye geçen öğrencilerdir (% 50).

6. Öğrencilerin % 88'i lisede okurken herhangi bir rehberlik hizmetinden yararlanmamıştır.

Liseden Yükseköğrenime

7. Öğrencilerin yükseköğrenime devamı isteme durumları okudukları lise çeşidine göre önemli farklılık göstermektedir (Sd: 6, $p<0.01$). Öğrencilerin % 84'ü yükseköğrenime devam etmeyi istemektedir. Bunun tersini isteyen öğrenciler ise daha çok Ticaret, Kız ve Endüstri Meslek Liselerinde bulunmaktadır.

8. Öğrencilerin üniversite giriş sınavlarına hazırlanmak için özel ders ya da kursa katılıp katılmadıkları bulundukları lise çeşidine göre önemli farklılık göstermektedir (Sd : 6, $p<0.01$). Anadolu Lisesi öğrencilerinin % 97'si bu yolla sınavlara hazırlanırken; oran mesleki liselerde % 9,5'e kadar düşmektedir. İlgili oran Genel Liselerde % 71,2, Teknik Liselerde % 61, İmam-Hatip Liselerinde ise % 34'tür.

İlkokuldan Ortaokula

9. Öğrencilerin % 38 gibi önemli bir oranı bir liseye bağlı ortaokullarda okumuştur. Yani yönelme ilkokuldan sonra gerçekleşmiştir.

10. Öğrencilerin Anadolu Liselerinin giriş sınavlarına (a) katılıp katılmadıkları (Sd : 6, $p<0.01$) ve (b) bu sınavlara hazırlanma durumları (Sd: 1, $p<0.01$) bulundukları lise çeşidine göre önemli farklılık göstermektedir. Anadolu Liseleri giriş sınavlarına kendi öğrencileri dışında en çok genel lise (% 59) ve Teknik Lise (% 43) öğrencileri katılmışlardır. Bütün öğrencilerin % 43'ünün bu sınavlara katıldığı ancak % 11'inin okullaşabildiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Anadolu Lisesi öğrencilerinin % 64'ü sınavlara hazırlanırken bu oran genel liselerde % 32 ve diğer liselerde ise ortalama % 2'ye kadar düşmektedir.

B — Lise Çeşidi ve Eğitimsel Özgeçmiş Etmenleri

11. Öğrencilerin bulundukları lisenin çeşidi (a) bitirdikleri **ortaokulun** yeri (Sd: 6, $p<0.01$), (b) ortaokulda sınıfta kalınıp kalınmadığı (Sd : 6, $p<0.01$), (c) ortaokul mezuniyet derecesi (Sd : 12, $p<0.01$) ve (d) ortaokulda Türkçe notuna (Sd: 12, $p<0.01$) göre önemli farklılık göstermektedir. Anadolu lisesi öğrencilerinin yalnızca % 7'si ortaokulu köy ve kasabada bitirirken, bu oran Endüstri Meslek Liselerinde % 70, Ticaret Liselerinde % 64, Genel ve İmam Hatip Liselerinde ortalama % 46, Kız Meslek Liselerinde % 36 ve Teknik Liselerde % 29'dur. Ortaokulda iken sınıfta kalmayan öğrenciler başta Anadolu Lisesi (% 99) olmak üzere genel (% 96), İmam Hatip (% 92) ve Teknik Liselere (% 89) yöneldikleri anlaşılmaktadır. (Kız Meslek % 63, Endüstri Meslek % 71). Ortaokul mezuniyet derecesi pekiyi olan öğrenciler öncelikle Anadolu Lisesi (% 45) olmak üzere Genel (% 28) ve İmam Hatip (% 20) Liselerinde okullaşmışlardır. Diğer liselerin öğrencileri ise ortalama % 6,5 oranında ortaokulu pekiyi derecede bitirmişlerdir.

12. Öğrencilerin bulundukları lisenin çeşidi bitirdikleri (a) **ilkokulun** yeri (Sd: 12 $p<0.01$) (b) ilkokul mezuniyet derecesine (Sd: 6, $p<0.01$) göre önemli farklılık göstermektedir. İlgili bulgular ortaokulda sunulan duruma benzemektedir.

Lise Çeşidi ve Sosyo-Ekonomik Etmenler

13. Öğrencilerin bulundukları lisenin çeşidi anne ve babalarının meslek ve öğrenim durumlarına göre önemli farklılık göstermektedir. Babaları «ilmi ve teknik eleman, serbest meslek sahibi, direktör ve üst kademe yöneticisi» olan çocuklar % 58 oranında Anadolu Liselerine yönelirken Genel Liselerde bu oran % 22'ye, İmam Hatip ve Teknik Liselerde % 8.7'ye, diğer liselerde ise % 2.7'ye düşmektedir (Sd: 9, $p<0.01$). Öte yandan ziraat ile ilgili meslekleri olanların çocuklarının Anadolu Lisesine çok düşük oranda (% 3) ancak daha çok İmam Hatip Liselerinde okullaştıkları anlaşılmaktadır. Teknik Liselere ise daha çok babaları işçi olarak nitelenebilecekler yönelmektedir.

Anne mesleği bakımından duruma bakıldığında benzer sonuçlar elde edilmektedir (Sd: 9, $p<0.01$). İmam Hatip Lisesi öğrenci annelerinin hemen tamamı «ev kadını ya da işsiz» grubunda bulunmaktadır. Bunu Ticaret Lisesi öğrencileri % 84 ile izlemektedir. En alt sırada ise Genel ve Anadolu Lisesi yer almaktadır.

Baba öğrenim durumu yükseldikçe öğrencilerin Anadolu Lisesinde bulunma oranları da yükselmektedir (Sd: 24, $p<0.01$). Bu durum öteki liselerde «okur-yazar ve ilkokul mezunu düzeyinden başlayarak tersine dönmektedir. Babası okuma-yazma bilmeyen öğrencilerin en çok İmam Hatip Liselerinde (% 22,5) toplandığı gözlenmektedir. Bu oran Anadolu Liselerinde % 3'e, Genel Liselerde % 5,7'ye, Kız Meslek Lisesine % 8,8, Ticaret Lisesinde % 18,9, Endüstri Meslek Lisesinde % 10,7 ve Teknik Lisede % 12,2'dir. Anne öğrenimi bakımından duruma bakıldığında benzer sonuçlar elde edilmektedir (Sd: 12, $p<0.01$).

14. Öğrencilerin bulundukları lisenin çeşidi ailelerinin aylık gelirine göre önemli farklılık göstermektedir (Sd: 24, $p<0.01$). En yüksek gelir grubunda bulunanların çocukları % 33 oranında Anadolu Liselerinde okullaşırken, Genel Liselerde % 8,5, İmam Hatip Liselerinde % 1,2, Kız Meslek Liselerinde % 4,5, Ticaret Liselerinde % 2,7, Endüstri Meslek Liselerinde % 4,7 ve Teknik Liselerde % 7,3 oranında okullaştıkları anlaşılmaktadır.

15. Öğrencilerin bulundukları lisenin çeşidi (a) ailedeki çocuk sayısına (Sd: 18, $p<0.01$), (b) ayrı çalışma odasının varlığına (Sd: 6, $p<0.01$) ve (c) eve günlük gazete alınıp alınmadığına (Sd: 12, $p<0.01$) göre önemli farklılık göstermektedir. Ailesinde beş ve daha fazla çocuk bulunan öğrencilerinin % 76'sının, Genel Lise öğrencilerinin % 64 ve Teknik Lise öğrencilerinin % 7,4) Anadolu Lisesinde okullaşmışlardır. Anadolu Lisesi öğrencilerinin % 76'sının Genel Lise öğrencilerinin % 64 ve Teknik Lise öğrencilerinin % 51'inin evlerinde ayrı çalışma odası bulunmaktadır. Bu oran İmam Hatip ve Endüstri Meslek Liselerinde % 40'lara düşmektedir. Öteki değişkenler bakımından da benzer sonuçlara varılmaktadır. Oranlar diğer karşılaştırmalarla benzeşmektedir,

Sonuç ve Yorum

1. Avrupa'daki gelişmeler dallara ayrılma olgusunu ortaöğretim aşamasından bile sonraya erteleme (Ceri, 1973, s. 23) yönünde bir eğilim gösterirken ülkemizde kimi ortaokulların liselere bitişik olması nedeniyle ilkokuldan sonra gerçekleşmesini eğitimsel ve başka nedenlerle açıklamak doğru görünmemektedir. Zira, ilkokul sonrası yaşı öğrencilerin yetenek ve ilgilerinin henüz ortaya çıkmadığı bir araştırma dönemidir (Kuzgun, 1981, s. 147).

2. Öğrencilerin çeşitli liselere yönelmelerinde sosyo-ekonomik etmenlerin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Kendilerine ortaokul düzeyinde mesleki rehberlik yardımı yapılmamasında bu durumu pekiştiren bir rol oynadığı düşünülebilir.

Genel Liselerde daha çok sosyo-ekonomik bakımdan üst olarak nitelenebilecek ailelerin çocukları, Mesleki Tekik Liselere ise diğer tabakaların çocukları yönelmektedir. Bu durum yükseköğretime girebilme şansı bakımından değerlendirildiğinde; giriş sınavlarında Genel Lise öğrencilerinin diğer lise öğrencilerine göre daha başarılı oldukları ve sınavlarda sosyo-ekonomik etmenlerin rol oynadığı akla getirilirse; alt tabakaların çocuklarının hem bu konumları hem de ortaöğretim düzeyinde yükseköğretim için hazırlanmadıkları gerçeğine bağlı olarak durumlarının daha da şansız hale geldiği söylenebilir.

3. Öğrencilerin çeşitli liselere yönelmelerinde eğitimsel özgeçmiş etmenleri de rol oynamaktadır. İlk ve ortaokulda daha az başarılı görünen öğrenciler başta Ticaret ve Meslek Liseleri olmak üzere Mesleki ve Teknik Liselere yönelirken, başarılı öğrenciler ise Genel Liselere yönelmektedirler. Buradan eğitim sisteminin alt basamaklarında zekâ, yetenek ve ilgilerinin ortaya çıkarılıp geliştirilmesi gereksinimi içinde olan öğrencilere bu ba-

samakta olanakların yeterince verilmediği düşünülebilir. Zira, yetenek ve ilgiler öğrenme yaşantıları içinde ortaya çıkarılıp geliştirilebilirler (Fidan, 1977, s. 124). Temel eğitim düzeyinde daha başarısız ve sosyo-ekonomik olarak avantajsız görünen öğrenciler ortaöğretim düzeyinde akademik yeteneklerini ortaya çıkarıcı programlara yönelmediklerine göre durumlarının eğitim sisteminin kendisi tarafından ve yükseköğretime girebilme şansı bakımından daha da avantajsız hale getirildiği söylenebilir. Yani, ortaöğretim düzeyinde önceki basamaklarda gözlenen başarısızlıklar bir anlamda pekiştirilmektedir.

4. Öğrenciler ortaöğretim düzeyinde bir anlamda ilerideki meslekleri de seçmektedirler. Araştırma bulgularına göre öğrenciler yöneldikleri programları daha sonra genellikle değiştirmemektedirler. Oysa meslek seçme bir gelişim içinde nitelik kazanan bir oluşum olup gençlik yıllarına kadar devam etmektedir. Öte yandan öğrencilerin önemli bir bölümü halen okumakta olduğu liseyi değiştirmek isteği içindedir. Bu bulgular eğitim sistemimizin oratöğretim basamağında birbirine kapalı dikey kanallarından oluştuğu hakkındaki araştırma problemini destekler niteliktedir.

5. Bu araştırma bulguları eğitim sisteminin son yıllarda yukarı doğru toplumsal hareketliliği arttırmada fazla etkili olmadığı fikrini vermektedir.

6. Anadolu Liselerinin eğitim sistemi içinde özel ve imtiyazlıca bir konuma sahip olduğu söylenebilir. Bu liselerde genellikle sosyo-ekonomik bakımdan üst olarak nitelenebilecek tabakaların çocukları okullaşabildiklerine göre giriş sınavlarına sosyo-ekonomik etmenin karıştığı ve o nedenle de geçerlilik derecelerinin düşük olduğu söylenebilir.

Öneriler

1. Milli Eğitim Temel Kanunu'nun ilgili maddeleri hayata geçirilerek liselere bağlı ortaokullar sisteminden ivedilikle vazgeçilmelidir.

2. Eğitim sistemi ortaöğretim aşamasında farklı programlara geçebilmeye imkân verecek şekilde «esnek» olarak yeniden düzenlenmelidir. 1991 Eylül'ünde uygulanmasına başlanan «Ders Geçme ve Kredi Sistemi» bu yolda atılmış önemli bir adım gibi görünmektedir.

3. Eğitim sisteminde ve özellikle de temel eğitimde rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerine daha fazla yer verilmelidir.

4. Mesleki ve Teknik Liselere yetenek ve ilgileri bu okullara uygun çocukların yönelebilmelerini sağlama yolunda adımlar atılmalıdır.

5. Sosyo-ekonomik bakımdan avantajsız öğrencilerin yetenek ve ilgilerini ortaya çıkarıp geliştirici öğretim olanakları özellikle temel eğitimde sağlanmalıdır. Bu eğitimin hem bireyi geliştirme işlevi hem de eğitimde fırsat eşitliği ilkesinin bir gereğidir.

6. Öğrenciler arasında görülen başarı farklılıklarının büyük ölçüde erken yaşlarda giderilebileceğini araştırmalar ortaya koyduğuna göre (Ceri, 1973, s. 23) ülkemizde okul öncesi eğitime daha fazla önem verilmelidir.

KAYNAKÇA

AYTAÇ, Kemal. **Avrupa Okul Sistemlerinin Demokratlaştırılması** (Üçüncü Baskı). Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Yay. No. 143, 1985.

CERİ, **Equal Educational Oportunity: A Statement of the Problem with Special Reference to Recurrent Education.** Paris: OECD. 1973.

ÇAVDAR, Tevfik ve ark., **Yüksek Öğretime Başvuran Öğrenciler.** Ankara: DPT Yayını No. 1496-SPD 291, 1975.

DPT, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989,** Ankara: DPT Yayını No. 1974, 1985.

FİDAN, **Nurettin. Eğitimde Yeni Kavramlar ve İlkeler,** Ankara: Rehber Dağıtım 1977.

HUSEN, Torsten. **Social Backqround and Educational Career,** Paris: OECD, 1972.

KABADAYI, Reşide «Inequal Opportunites of Access to Universty Education in Turkey «Paris: UNESCO, IIEP, 1976. (Terminal Paper).

KUZGUN, Yıldız. «Temel Eğitimde Öğrencileri Mesleğe Yöneltme Sorunları ve Rehberlik», **Temel Eğitim Sorunları.** Ankara: TED Yayınları, 1981.

TEZCAN, Mahmut. **Eğitim Sosyolojisi Kuram ve Sorunlar.** (3. Baskı). Ankara : Çağ Matbaası, 1984.

AMAÇ VE ARAÇ OLARAK ÇEVİRİ

Öğr. Gör. Necdet KELEŞOĞLU

Yabancı dille uğraşan bir kimse yeni bir dili öğrenirken kendi dilinde alıştığı kurguları arar. Yöntem de çeviri olursa, yabancı dilin yapısını kavramaya çalışmaktan çok, kendi dilinde bildiği kurgulara kesin karşılık arar ve anadili Türkçe çıkışıyla, sözgelimi, İngilizce öğrenirken hem yanlış yapar, hem de İngilizce'nin kendi işlerlik kurallarını bir türlü öğrenemez. Oysa, amaç yabancı dili kendi işlerlik kuralları içinde kullanmasıdır. Bir dilin işlerlik kurallarını da kullanabilmek ancak o kuralları kavramaktan geçer. Kullanma, deneme çalışması ister. Yabancı dil teorik olarak öğrenilemez. Genellikle her yeni öğrenme daha önce bir dizi öğrenmenin gerçekleşmiş olmasına bağlıdır.

Bir çeviri düzleminde, içinde araştırma alanına ilişkin iki sorun karşımıza çıkmaktadır ve bu da eğitim kurumlarında izlenmesi gereken doğrultuyu belirlemektedir. Bu sorunlardan birisi **neyin** öğretilmesi gerektiğini araştırmak, ikincisi ise öğretimin **nasıl** yapılması gerektiğini saptamaktır. Vardar[1] çeviriyi şöyle açıklamaktadır: «Bilindiği gibi çeviri diller arası bir etkinliktir. Değişik dilleri kullanan konuşucu ve dinleyiciler arasında kelimenin en geniş anlamıyla bilgi aktarımını sağlayan hadisedir. Tabii bir dildeki göstergelerle bunların ördüğü anlamsal ve biçimsel bütünleri bir başka tabii dildeki göstergelerle, göstergesel bütünlere dönüştürmek eylemidir. Çeviri bütün çağlarda karşımıza çıkan bir olgudur. Ama özellikle 2. Dünya Savaşından bu yana bilinen nedenlerden ötürü önemi bir kat daha artmıştır. Yakın bir geçmişe değin daha çok faydalı bir uğraş ve sanat olarak ele alınan çeviri, günümüzde bilim niteliği de kazanmış bulunmaktadır. «Yine Vardar'a göre çeviri «Çeviri işlemi bir doğal dildeki

1. Berke Vardar, Dilbilim Açısından Çeviri, Dilbilim II, 1977 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978, s. 198.
2. Berke Vardar, Dilbilim Açısından Çeviri, Bağlam, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1978.

bildirileri anlamsal ve işlevsel bir eşdeğerlik sağlayarak bir başka doğal dile aktarma biçiminde» tanımlanmaktadır.[2]

«Anlam ve fonksiyon eşdeğerliliği» kavramı ise «biçim»in de aktarılması zorunlu bir öge olarak benimsenmesini gerektirir. Başka bir deyişle «kaynak dil»deki sözü «amaç dil»de «yeniden bulmak», yalnızca anlamı aktarmakla yetinmemek, anlamla birlikte biçimsel özellikleri de dizgi olarak amaç dile aktarmaktır. Ne olursa olsun, belli bir biçimde dökülmediği sürece anlam kavranılmaz kaldığına göre biçimden soyutlanmış bir anlamın gereğince aktarılabileceği düşünülemez.[3]

Çeviri bir uğraş olarak ele alındığında bir amaç olarak karşımıza çıkar, ama, dil öğretimi açısından salt bir araçtır. Çeviri yararlı ve fakat yardımcı bir uygulamadır. Çeviri faaliyetinin bir amaç ya da araç olarak ele alınışına göre özel görünümler sunacağı açıktır. Çeviriden bir araç olarak dil öğrenimi konusunda nasıl, ne zaman, ne oranda yararlanılabilir? İşte cevap bekleyen çok önemli bir soru.

Hiç kuşkusuz, her çeviri bir anlam eksilmesine uğrar. Ama çeviri hadisesi bütün uygar toplumlarda etkinliğini sürdürdüğüne kültürel yaşamın vazgeçilmez bir ögesi olarak kaldığına göre, bu eksilmenin ikincil bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Buna karşılık, eserin çevrildiği dilin spesifik nitelikleri ve çevirmenin kişisel ifade özellikleri sonucu bir anlam artması da söz konusudur.

Günümüzde amaç ve araç olarak çeviri denildiğinde, konuya ilişkin öğretimin iki ayrı fonksiyonu belirtilmiş olmaktadır.[4]

1. Direkt (doğrudan) çevirinin kendisini öğretmeyi amaçlayan bir öğretim yöntemi (amaç olarak çeviri).
2. Yabancı dil öğretiminde bir araç olarak çeviriden yararlanılması (translation method, araç olarak çeviri).

1 — Amaç olarak çeviri :

Bu konuyu ele alırken, çevirinin teorik açıdan incelenmesi ile çevirinin öğretim konusu olması arasında dikkatli ayrım yapmak zorunludur. Çeviri uygulaması alanında bir takım teorilerin oluşması, bunun sonucu olarak da teorik tartışmaların başlaması 19. yüzyıl edebiyatında yoğun bir yer kaplar.

Hiç kuşkusuz bunu daha da geriye götürme imkânı vardır, ancak kalıplaşmaya yönelik çeviri teorisi çalışmaları, ilk kez 19. yüzyılda ortaya

3. L. Hjelmslev, Prolegome nes a une theorie du langage, s. 98.
4. Ahmet Cemal, Öğretimde Amaç ve Araç olarak Çeviri, Türk Dili, Sayı: 322, Temmuz 1978.

çıkar. Buna karşılık çevirinin gerek yüksek öğretim kurumlarında, gerekse başkaca bağımsız kurumlarda bir amaç, bir öğretim konusu olarak ele alınması ve işlenmesi yüzyılımızın ikinci çeğreğinden bu yana gelişme sürecine oturmuş bir hadisedir. Çevirinin öğretilmesinden söz ederken, yanlış anlamayı önlemek için bir noktanın daha açığa kavuşturulması gereklidir. Çeviri edebiyatının geçmişine bakıldığında, bu konuyla ilgili okullara çok erken dönemlerde rastlanır. Örneğin, bundan 700 yılı aşkın bir süre önce İspanya'da Toledo kentinde «Toledo Okulu» adı altında bir araya gelen çevirmenler vasıtasıyla Arap kitaplıklarındaki hazineler Latinceye çevrilmiş, böylece Avrupa düşünce kültürüne kazandırılmıştır.

Ancak, Toledo Okulu ile onu takip eden diğer okulların çabası çeviri öğretimine değil, çeviri uygulamasına doğru olmuştur. İçinde bulunduğumuz yüzyıl açısından ele aldığımız çeviri öğretiminin amacı ise teorik temellere dayanarak çeviri yapmayı öğretmektir.[5]

Bu anlamda çeviri öğretimi ilk bakışta kavranabilecek olandan çok daha geniş konuları ve sorunları kapsamaktadır. Konuların sergilenmesi ve sorunlara getirilen çözümler bilimsel ve edebî eserlere göre aynı olmaktadır. Yine tabii olarak birtakım ilkeler kaynak dillerle amaç dillerin kendine has yapılarınca belirlenmektedir. Örneğin, İngilizce'den Almancaya çevirinin sorunları ile İngilizce'den Türkçe'ye çevirinin sorunları ve buna bağlı olarak da çözüm için öngörülen ilkeler kimi yerde birbirinden ayrılmaktadır.

Bu açıklamaların ışığında, öğretimde amaç olarak çevirinin vermek istedikleri şöyle sıralanabilir :

a. Çevirinin ne olduğunu ortaya koymak,
b. Çevirinin temel ilkelerini ve sorunlarını göstermek.

Burada temel ilke ve temel sorun dediğimiz zaman anlatılmak istenen, hangi dilden hangi dile yapılırsa yapılsın, karşılaşılan ortak sorunlar ve bu sorunların çözümünü sağlayabilecek ortak ilkelerdir.

Yani bir başka deyişle, «Metne sıkı sıkıya bağlı kalınmak mıdır?» ya da «Çevirmenin özgürlüğünün sınırları nelerdir?» gibi sorular çevirinin şu ya da bu dilden yapılırsa yapılsın her çeviri için ortak olan temel sorunlardır. Çeviri edebiyatının gelişmesi boyunca bu sorulara cevap getirmek için ortaya atılmış ve atılmakta olan ilkeler de, bu durumun tabii bir sonucu olarak, ortak temel ilkelerdir. İşte öğretimde amaç olarak çevirinin başlıca görevlerinden biri de bu temel sorunları ve ana ilkeleri öğrenciye tanıtmaktır.

5. Robert Payne, Grosse Zeitalter der Übersetzung (Der Übersetzer) No. 3, Mart 1975.

c. Çeviri uğraşı açısından bilinmesi kesinlikle gerekli «komşu dalları» tanıtmak ve çeviri için bunlardan nasıl ve ne ölçüde yararlanılabileceğini göstermek gereklidir. Bundan kasıt dilbilim, anlambilim ve karşılaştırmalı dilbilgisinden gereğince faydalanmaktır. Öğretimde amaç olarak çevirinin çabalarından biri de bu faydalanmanın yollarını göstermektir.

2 — Çeviriden yabancı dil öğretiminde bir araç olarak faydalanılması :

Yabancı dil öğretiminde, özellikle İngilizce'nin öğretiminde mevcut bulunan en az sekiz öğretim tekniğinden birisi de çeviri, yöntemidir (translation method). Bu yöntem sağlıklı olduğu ölçüde pratik değildir, yani, öğrenciyi konuşmaya yöneltmek değil, bilgiyle donatmak anlamındadır. Yukarıda incelediklerimizden farklı olarak burada çeviri, bir öğretim amacı değil, bir öğretim aracıdır. Bu aracın kullanılmasıyla yabancı dil öğretiminde varılmak istenen amaçlar şöyle sıralanabilir :

a. Öğrencinin her iki dil arasında gidiş-geliş yoluyla her iki dilin kullanımı ve bu kullanımlar arasındaki ayrımlar konusunda somut tasarımlar edinmesi.

b. Yabancı dilin dilbilgisi kurallarına ilişkin olarak verilmiş bilgilerin, özellikle anadilden yabancı dile yapılacak çevirilerin yardımıyla somut örneklerden yansıması.

c. Yabancı dildeki bildirimin anlam yükünden bir şey kaybetmeksizin ana dile getirilmesi amacıyla öğrencinin anadilinin tüm imkânlarını, bu dilin anlatımını koruyarak zorlamaya alışması.

Bu fonksiyon, çok yönlü bir yapı taşımasından ötürü, araç olarak çevirinin belki de en temel işlevidir. Çünkü, örneğin, yabancı dilden Türkçeye çeviri yapacak olan bir öğrenci, bu yolla bir anlamda kendi anadilindeki zenginlikleri bulmaya yönelik bir çabaya da girmiş olacaktır. Bir başka deyişle, her iki dil arasında eşdeğerliliği sağlama çabası, yabancı dil öğrenimine bulunacağı katkının yanısıra, öğrenciyi kendi diline götüren bir yol olma niteliği de kazanır.

Konumuz özellikle Yüksek Öğretim Kurumlarında araç ve amaç olarak çeviri olduğu için, ülkemizin bazı koşullarını ve bu koşulların doğurduğu sonuçları da gözönünde bulundurmamız zorunludur. En önemlisi şudur: Bugün ülkemizdeki Eğitim Fakülteleri Yabancı Dil Bölümlerine, Filolojilere ye bu okullar düzeyindeki yabancı dil öğretim kurumlarına gelen öğrencilerin Türkçe ve yabancı dilbilgileri çoğunlukla hem genel olarak olması gereken düzeyin altındadır hem de çeşitli liselerden gelen öğrenciler ara-

sında bu bilgiler açısından büyük farklar bulunmaktadır. Bu durumda, sözünü ettiğimiz kurumlar, yalnız kendi programlarını uygulamakla yetinmeyip, o program içerisinde imkânların elverdiği en geniş ölçüde ve düzeyde liselerden kalma eksiklikleri de giderme zorunluluğuyla karşılaşmaktadırlar. Gerçi Eğitim Fakültelerinin Yabancı Dil Bölümlerinde Türkçe Dilbilgisi dersi okutulmaktadır, ancak bu ders sadece 2 saat/hafta verilmekte ve kanaatimizce yeterli olmamaktadır. Bizce, bu ders 2. ve 3. sınıflara da yayılmalıdır ve hatta Türkçe Dilbilgisi dersini okutan öğretim elemanının o dersi okuttuğu bölümün yabancı dilini de bilip mukayeseli işlemesi esastır. Bu açıklamaların ışığında durumu somutlaştıracak olursak;

a. Yabancı Dilden Türkçeye çeviri alıştırmaları yaptırılırken, öğrencinin Türkçedeki karşılıkları doğru olarak bulmasının yanısıra, akıcı ve güzel bir Türkçenin gereklerini yerine getirmesine de büyük bir titizlikle dikkat etmek gereklidir. Bu yapılmadığı takdirde öğrencinin çeviri kokan, kimi zaman Türkçe anlatıma çok yabancı çözümler ortaya koyma alışkanlığına kapılması kaçınılmaz bir sonuç olur. Çeviri dersleri verirken saptadığım en ilginç noktalardan biri şudur: Günlük yaşamlarında düzgün bir Türkçe ile konuşan öğrenciler bile, önlerine İngilizceden Türkçeye çevirmeleri için bir metin konulduğunda metni olduğu gibi aktarabilmek kaygısıyla günlük dillerinden uzaklaşmakta, yapaylığa sapmaktadırlar ve ortaya anlamsız şeyler çıkmaktadır ve öğrencilerimizin çoğunun hatırlayabileceğini umduğum bir cümle söylerim daima; «It smells Turkish, but it is not Turkish.» İşte önlenmesi gereken durum budur.

b. Hem yabancı dil öğrenmenin hem de çeviri yapmanın birinci şartı anadili iyi bilmek olduğuna göre, öğrenciye anadilini iyi öğrenebilmesi için gerekli yollar tekrarlanarak gösterilmelidir. Başvurulacak sözlükleri göstermek, Türk Edebiyatının başlıca eserlerini okumanın, Türkçeyi öğrenme açısından taşıdığı önemi ilgiyi çekmek, bu yollar arasında en önemlileridir.

Bütün bunların Yüksek Öğretim Kurumlarındaki çeviri dersleri açısından ayrıntı niteliği taşıdığı ve çeviri derslerinin kapsamına giren işlevler olmadığı öne sürülebilir. Ancak Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, İngilizce Öğretmenliği Programında çeviri dersleri vermeğe başladığımdan bu yana, her yıl öğrencilerime yönelttiğim sorularda ve gözlemlerde üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin ancak % 5'inin ders kitapları haricinde İngilizce ve Türkçe kitap okumuş olduklarını ortaya çıkardım. Bu bölümden mezun olanların büyük bir çoğunluğunun ileride İngilizce öğretmenleri olarak görev alacakları düşünülürse durumun önemi kendiliğinden anlaşılmaktadır.

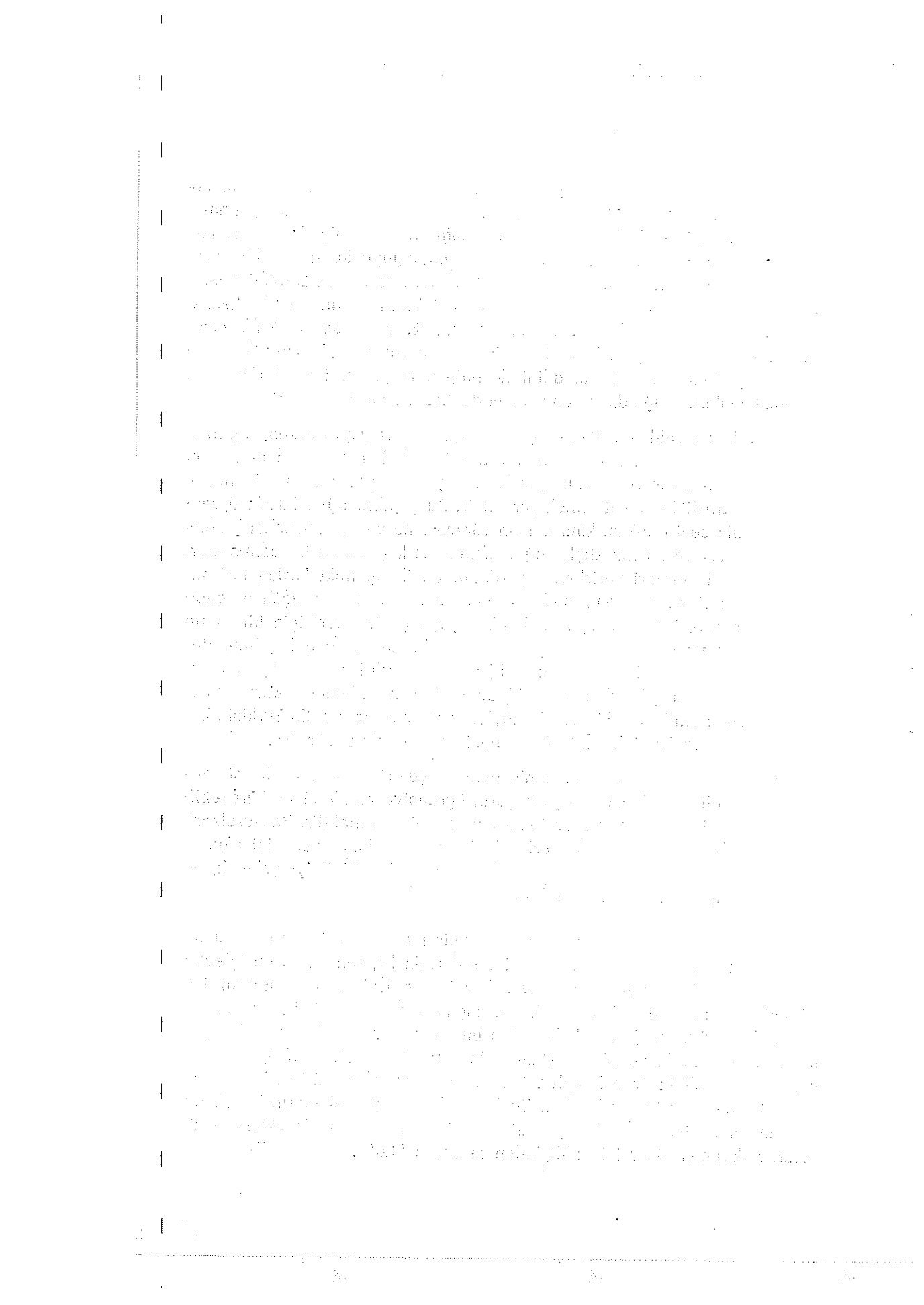

ZİYA OSMAN SABA'NIN ŞİİRLERİNDE ÇOCUKLUK ÖZLEMİ VE GEÇEN ZAMAN

Dr. Mustafa KIRCI

İnsanoğlunun dünyaya geldiği andan sonra tanımaya başladığı en kesin gerçek zamandır. Geçmiş, hal ve gelecek diye dilimlere ayrılan zaman, başlangıcı belli olmayan, sonunun ne olacağı bilinmeyen bir akıştır. Hatırlamayla maziye, varlığıyla hale, sezgisiyle gelecek zamana bağlı olan insanın ömrü de gelip geçmeye mahkûm olan sınırlı bir zaman dilimidir. Zaman sonsuzdur ama ömür kısa ve geçicidir. Denilebilir ki sonsuzluğu, akışı ve geçişi karşısında aciz kalınan zaman, insanlığın en büyük trajedisidir.

Zaman trajedisi karşısında insanoğlunun kalıcı olarak kabul ettiği tavır ise san'attır. Çünkü san'at ömüre göre daha uzun ve kalıcıdır. San'atın uzun hayatın kısalığı karşısında san'atkârlar hep sanata sığınmışlar, sanatla ebedî olma yolunu tutmuşlardır. Çünkü zamana karşı bir tavır olan sanat eserini yapan, ona sinen de zamandır.

Cumhuriyet sonrası Yedi Meş'ale topluluğuna mensup şairlerimizden olan Ziya Osman Saba da zaman karşısında devamlılığı sanatta bulan şair ve yazarlarımızdan biridir. Ancak Ziya Osman Saba daha çok çocukluk hasreti ve hatıralarını işleyen bir geçmiş zaman şairi ve yazarıdır. Onun şiirlerinde en çok tekrar edilen mutlu çocukluk zamanları ve yaşanmış, mazi olmuş zamanlardır.

Ziya Osman, ikinci şiir kitabına «Geçen Zaman»[1] adını verir. «Geçen Zaman» şairin daha önce yazdığı bir şiirinin adıdır. Bu kitabında şair, doğrudan veya dolayısıyla, zaman temasının işlenmiş olduğuna işaret eder.[2] Saba, bilerek ve kararlılıkla, geçen zamanı bütün eserlerinin ana malzemesi yapar. Çünkü Saba, geçmiş zamanlarının peşinde olan, onları eserlerine sindirerek ebedileştirmek isteyen bir şairdir.

1. Geçen Zaman, Şiirler, Varlık Yay. 1947.
2. Mustafa Baydar, «Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar», İst. 1960, s. 168.

Ziya Osman Saba için bilinen ve sahip olunan zaman «yaşanılmış geçen zaman»dır. «Geçen Zaman»'da topladığı bütün şiirleri «denilebilir ki şairin ruh duygularının tabahhurundan, yani tütsülenmesinden ibaret gibidir.[3]

Ziya Osman'ı mâzîye, hatıralarına götüren sebeplerden biri çocukluğuna duyduğu özlemdir. Şair annesiyle babasıyla, ilgi odağı olarak yaşadığı, dedesinin yalısında geçen mutlu çocukluk yıllarını devamlı özler. O, mutlu çocukluk dünyasının kayboluşunu bir türlü unutamaz. «Bir Kapı» adlı şiirde geçmişi özler. Geçmişte kalan hatıralarının sandık sandık dizili olduğunu görür gibi olur. Orada her şey tanıdıktır, böyle bir ortamda içine yavaş yavaş bir serinlik yayılır ve;

«Sedef düğmelerini bir bir ilikleyerek,
Bir annenin elleri tenine giydirecek,
Naftalin koakn beyaz ve serin bir gecelik.»

mısralarıyla annesini hatırlar. Canı her sıkıldığında çocukluğuna sığınır, çocuk olmak ister. Doğduğu evin penceresinden dadısıyla, gene bahçeye sicim gibi yağan yağmuru seyretmeyi, adının kulağına fısıldanmasını hayâl eder:

— «Artık dönebilseydim geriye adım adım,
Benim işte kalmamış önümde bir sevincim.»

diyerek geleceğe ümitle yüyüyeceğine adım adım evvelki günler, geçen aylar ve yıllarla doğduğu eve kadar gidip o evin taşlığında sevinçle ağlayıp gülmek dileğinde bulunur. En büyük isteğini ise;

«Son günümde olsaydım ufak, o kadar ufak
Ki yavaşça en tatlı bir masala dalarak
Ve bir anne dizinde büsbütün uyusaydım.»

şeklinde ifade eder.[4]

Saba'nın şiirlerinde en yoğun temalardan biri çocukluğa özlemdir. Elinden zamansız alınan çocukluk mutluluğunu düşündükçe, şair, hayatına ait her şeyini kaybetmiş bir insan psikolojisine girer. Çocukluğunu «uzakta kalan bahçeler, sabahları ve geceleriyle gelmez günler» olarak belirten şaire göre, çocukluğu «gözünde tüten bir memleket»tir. Şair bu memleketin sonsuz hasretini duyar ve ona kavuşamayacağını bilmenin sonsuz kederi içine düşer. Çünkü çocukluğu onun «her bir şeyi»dir. Ama ne yazık ki «o çocukluk bir çekmecede unutulmuş, senelerce rengi solmuş bri tek resim»den başka bir şey değildir.[5]

3. A. Sinasi Hisar, «Z. O. Saba'nın Ölümü», Türk Yurdu, nr, 265, Şubat 1957, s. 623.
4. «Yağmurlu Bir Günde», G.Z., s. 63.
5. Saba, «Çocukluğum», G.Z., s. 15.

Çocukluk, özellikle anneye duyulan özlem, akılla ölümü kabul etme sonucunda, daha da şiddetlenir: «Hatıra, o günler, ağlayarak aranan o çocukluk günleri, aradan mevsimler geçtiği halde unutulmayan anne, özellikle geceleri aranan, özlenen anne dizi.» Mezarı boşaldığı, toprak dolduğu halde bir türlü kabullenilemeyen annenin ölümü en büyük ızdırap kaynağıdır. Çünkü her yerde hakim olan yokluktur, ama istekler yine devam eder:

«Ne oldun bilinmez, geçmez seneler,
Onu, bana verin onu geceler!
Açılsan ey kapı, yıkılsan duvar!»[6]

Sınırlı bir şekilde isyana giden bu tavır, zamanla acıma ve ağlamayla da olsa, yumuşar. Çocukluk hatıraları tatlı tatlı hatırlanır. «Bahçedeki çamlar, bütün gün gölgesinde oynanan dost badem, dallardan iniveren ılık akşam atmosferinde, işinden dönen baba ve babayı camda bekleyen anne» gözler önüne gelir. Ama zamanla geçmişte kalmış zannedilen mutlulukların yaşanıp yaşanmadığından bile şüpheye düşülür gibi olur:

«Ah, bütün sevdiklerim, bütün kaybettiklerim!
Neyi arayım, yerde kurt, göklerde yıldız mı?
Babam, annem, evimiz, bahçem, çitlenbiklerim,
Sizler, rüya mıydınız, sizler yaşadınız mı?»[7]

Saba'daki çocukluğa özlem duygusu birer duygu ve hatıra itirafları sayılabilir. O, her saniyesinde bir çocukluk mazisini duyar. Bu derin tarzda duyduğu çocukluk özlemi şairin tatlı zamanlarının muhiti ve iklimidir. Hergün çocukluğunun ışık dolu günlerini özleyen Saba, neredeyse çocukluğunu geçmişte tekrar tekrar yaşar. «Onu büyük babası hep kucağına alır, karyolasının başında dadısı masal söyler.» Yıllar geçse de onun hisleri çocuksudur ve o çocukluktan hiç ayrılmak istemez:

«Az yanımda çocukluğum...
Temiz yüzlü uysal çocukluğum.
.....
Güneş getir bir bayram sabahını!
Açılın açılın tekrar
Çocuk dizlerimdeki yaralar.»[8]

Abdülhak Şinasi Hisar'ın dediği gibi, Saba için «Çocukluk bir arz-ı mev'ûddur.»[9] Günün sıkıntı veren bir anından geçmiş çocukluk günlerine kaçar. «Hayatın sırtındaki pençesinden maziye götüren bir el sayesinde»

6. Saba, «Merhume», **S.G.**, s. 69.
7. Saba, «Sizleri Görüyorum», **G.Z.**, s. 2.
8. Saba, «Geçen Zaman», **G.Z.**, s. 5.

kurtulur. Çocukluğunda, anneannesiyle seyrettiği camlardan görünen bahçıvan Şerif Ağa'nın diktiği ortancaları seyreder ve dışardaki yaz akşamının sükûnunu duyar gibi olur. Baba, anne ve ilk mutlu çocukluk günlerinin kayboluşunu kabul edip hayata ısınamayan, hayatta yerini yadırgayan Saba'nın şiirlerinde devamlı dönülen tavır bu çocukluk ve geçmişe özlem temasıdır. Ölümünden az önce yazdığı, düzeltmeye bile ömrü yetmediği «Ev» adlı hikâyesinde de aynı duygu yoğunluk kazanır.

Saba'nın şiirlerinin merkezi mutlu ve huzurlu geçen çocukluk hatıralarıdır. Onun için Saba ısrarla ve hatta isyanla çocukluğunu ister. Çocukluğu, içinin en büyük çatışması ve huzursuzluğu olan şair «çocukluk günlerini anmadan» edemez. «Dalda bülbülü, gökte beyaz bulutu olan, bahçesinde ılık, uzayan yaz günleri olan o evin bembeyaz âlemli kışları, annesi ve babası ile» bambaşkadır. O çocukluk günlerinin güneşi ve ayı da başkadır. Bu yüzden artık yaşamayı istemeyen şair döner ve Tanrısından «Ta çocukluğundan kalmış bir gün» ister.[10]

Saba'nın şiirlerinin çoğu, çocukluk çağının şiirleri ve çocukluk mazisi olmasının yanında, bu şiirlerin çoğu çocuksu hislerle kalmıştır. Şiirlerinde çocukluk hatıralarını bu kadar derinden duyan ve onların peşinde olan Saba'yı eskiden kalan her iz, eski resimler, o yaşanmış, mutlu kutsal hatıralara götürür. Zaten ısrarla bu çocukluk zaman ve hatıraları üzerinde duran Saba, bu bakışlarında hep bir acıma ve acınma tavrı içindedir. «Eski Resimler» şiiri bu acınma ve yakınmanın açık bir ifadesidir.

Cumhuriyet sonrası şairlerinin çoğu gerek siyasî, gerek sosyal ve gerekse ferdî sebeplerden çocukluklarını yaşayamamış kimselerdir. Hayatlarının çocukluk dönemlerini yaşayamadan olgunlaşmak zorunda kalan bu neslin gerek ferdî sebeplerden, gerekse çağın etkisi ve sert titizliği karşısında çocuksu tavrı seçmeleri söz konusudur. Cahit Sıtkı'nın çocukluğa özlemi dile getiren şiirleri, Orhan Veli'nin dünyayı çocuksu bir saflıkla seyretmesi ve şiirlerindeki çocukça tavır, hep geçmişte çocukluk yıllarına ait bir sapma ile izah edilebilir.

Saba'nın, hakkı iken elinden alınmış çocukluğunun bütün kainatını düşünmekten güne yetişememesi ve yerleşememesi söz konusudur. Hep geçmişin peşinde olmak, kendine acıyarak geçen zamanı düşünerek geleceği kuramama ve her an «yerini yadırgama» onun temel çatışmasını oluşturur. Zaman zaman çocukluğunun peşinde, o mutlu çocukluk hatıralarının kâinatına öyle derinlemesine dalar ki, geleceğe doğru kuracağı hayallerini hep geçmişe bina eder. Bu, zorlamayla geçmişe hareket, elbette Saba'yı bir çocukluk zamanı şairi yapacaktır.

---

9. A.Ş. Hisar, «Z. O. Saba'nın Ölümü», **Türk Yurdu**, nr. 265, s. 623.
10. Saba, «Nasıl Anmazsın», **G.Z.**, s. 23.

Türk şiirinde çocukluk özlemi gibi tesiri geniş olan bir temayı en yoğun bir şeklide Saba işlemiştir. Bütünlük içinde işlediği çocukluk hatıraları, zamanının diğer şairleri tarafından da ilgi görmüş, parça parça da olsa ele alınmıştır. Zamanın akışını ve olumsuzluklarını gören Saba, bir çeşit huzuru ve çıkarsızlığı ancak çocukluk günlerinde bulur. Denilebilir ki Saba, bütün ömrünce çocukluğunun rüyasını görmüş ve çocukluk özlemi gibi çok önemli ve geniş kapsamlı bir konuyu ilk defa şiirimize getiren şair olmuştur.[11]

Geçmiş zaman Saba için bir yeniden yaşama kaynağıdır. Günlük hayatın sıkıntıları ve başarısızlıkları şairi hep geçmiş zamana kaçmaya götürür. Geçmişte yaşananlar onun için ancak şiire konu olabilir. Çünkü mazi ancak tamamlanmış, gerçekleşmiş, vücut bulmuş bizim olmuş zamanların bütünüdür. Yaşadığımız bütün zamanlar çocukluğumuz, gençliğimiz, günümüz ömrümüzün zamanlarıdır. Geleceğin neler getireceğini bilemeyen, gelecekten daha iyi şeylerin gelmediğini gören Saba, kendisinin olmuş zamanlarını, ancak şiirlerine ve hikâyelerine konu yapar. Saba, kendi devrinin, yaşama tarzının, kendi mazisinin şairidir. Aslında bu mazide günde gerçekleşenler de vardır. Denilebilir ki Saba'nın eseri, mazisiyle giderek değişerek teşekkül eden hayatıdır.

Geçmiş zamanda Saba'nın özlediği, çocukluk günlerinin, Beşiktaş yalısındaki aile hayatının yanısıra, gençlik yılları ve okul yıllarıdır. Cahit Sıtkı, Yaşar Nabi ve diğer arkadaşlarıyla okuduğu Galatasaray Lisesi onun özlediği en önemli geçmiş mekânlardan biridir. Geçmişi, okul arkadaşlarını, geçmişte yaşanan günleri şair;

> «Şimdi çıkıverecek karşıma, arkadaşım,
> Mektebe gtimek için geçtiğimiz şu yoldan.
> Babam tok sesiyle birden çağıracak: «Ziya»
> Kalbimde eski sevinç, dallarda eski bahar.»[12]

mısralarıyla dile getirir.

Şair, severek yaptığı ilk evlilikte mutlu olduğu anları da daha sonra anar. Zamanın geçmesi o günleri de maziye katmıştır. «Bir zamanlar oturduğu sokak, saadet yuvası evler, evine geldiği mübarek akşamlar, başbaşa aynı yastıkta, yarı aydınlıkta akıp giden geceler» hayâl edilir:

> «Kolkola gezdiğimiz yollar,
> Kahkalarla yıkandığımız denizler.
> Baharlar! Baharlar! Kırlara uzandığımız...
> Gençliğimiz aşkımız.»[13]

---

11. Ayhan Doğan, «Z.O. Saba», **Türk Sanatı Der.**, nr. 54-55, Şubat-Mart 1957, s. 4.
12. Saba, «İmkânsız Tesadüf», **G.Z.**, s. 19.

İlk eşinin iyileşmeyen hastalığı, şairde gelecek günlerin daha iyi olamayacağı duygusunu doğurur. Bu sebeple kesin bildiği yaşadığı geçmiş zaman, mutlu çocukluk yılları onun tek sığınağı olur. Geçmiş zamana, çocukluk, gençlik günlerine ve çocuklukta yaşadığı aile mutluluğuna bu yönelme, yoğun bir şekilde ikinci evliliğine kadar sürer. 1942 yılından itibaren mazi ve geçmiş güzel günlere ilginin yanısıra yeni bir duygu yoğunluğuna, saadet duygusuna yönelir. Yavaş yavaş mavi gök kubbenin altında «bütün saadetlerin mümkün» olduğuna inanmaya başlar. 1942-43 yıllarından sonra Saba'da ben'inden sıyrılıp bütün cemiyete, insanlara yönelme eğilimi de başlar. 1944'ten itibaren nesir yoluyla da «geçen zamanı» hatıra-hikâyeleriyle anlatmaya devam eder.

Geçmiş zamanda Saba'nın özlediği, sevdiği kişiler de vardır. Bunlardan birisi ve en önemlisi Cahit Sıtkı'dır. Şair «Düşümde» adlı son şiirinde rüyasında gördüğü, ölmüş arkadaşı, Cahit Sıtkı'dan söz eder. Bu şiir Cahit Sıtkı'ya duyduğu dostluk ve sevginin bir ifadesidir. Ayrıca bir rüyayı anlatan bu şiir, artık son günlerini yaşadığını sezen şairin, ölüm karşısında güvendiği ve dayandığı kişinin Cahit Sıtkı olduğunu da göstermesi yönünden dikkate değerdir.

Ayrıca sınıf arkadaşlarını her fırsatta özleyen Saba, şiirlerinde onlardan da sık sık bahseder. En çok özlediği kimseler ise önce annesi, sonra babasıdır. Bütün bu özlemlerini ve geçmiş zaman kâinatını, bu kâinata ait hatıralarını bir bütün halinde, «Geçen Zaman» adlı şiirinde buluruz. Oldukça uzun olan bu şiirde sırasıyla; «unutulmak istenmeyen eski geceler, sevilenlerle dolu odalar, hatıralar, temiz yürekli, uysal çocukluk ve ümit dolu gençlik, ilk şiir, ilk arkadaş, ilk sevgi, doğduğu ev, bu evin kapısının sesleri çocukluktan kulakta kalmış ninni bestesi, geçmişe uzanan günler, güneşin getirdiği bayram sabahları, çocuk dizlerindeki yaralar», «mektebim, sınıflarım, oturduğum sıralar» dan söz edilir. Ve bu şiir;

«Yalnız hatırlamak, hatırlamak istiyorum.
Nerde kaldı sevgilim, seni ilk öptüğüm gün,
Rengine doyamadığım semâ,
Ahengine kanmadığım ırmak,
Bırakıp her şeyi nereye gidiyorum?
Neler geçmişti aklımdan, nedendi ağladığın
neydi güldüğün?
Ah nasıldı yaşamak?..»

mısralarıyla sona erer.[14]

Bırakıp her şeyi gitmek insanoğlunun katlanmak zorunda kaldığı trajedisidir. Geriye dönüş yoktur. Zamanla olunur, zamanla ölünür.

---

13. Saba, «Hatıra», **Varlık**, nr. 221, 15 Eylül 1942. s. 104.
14. Saba, «Geçen Zaman», **G.Z.**, s. 5.

XIX. YÜZYIL SONUNDA GÜNEY-DOĞU ANADOLU'DA FRANSIZ POLİTİKASI*

Prof. Dr. Bayram KODAMAN**

Fransa'nın, daha XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'yla yakın temas kurduğu ve bunu daha sonraki yüzyıllarda da devam ettirdiği bilinen bir husustur. İki devlet arasındaki bu ilk münasebetler daha çok siyasî bir avantaj sağlama arzusundan doğmuştur. Zira o sırada Fransa'nın doğusunda, Osmanlı devletinin batısında ve her ikisinin rakibi veya düşmanı olan Alman İmparatorluğu (Hasburg Hanedanı) bulunuyordu. Hasburg hanedanına, karşı bir müttefik, bir destek arama ihtiyacı iki devleti birbirine yakınlaştırmıştı. Bu siyasî yakınlık daha sonraki yüzyıllarda Fransa'ya verilen dinî imtiyazlar (şarktaki hıristiyanları himaye) ve ticari haklarla da takviye edilerek üç boyutlu hale getirilmişti.

XVII. yüzyıldan itibaren iki devlet arasındaki mevcut ilişkilerin şekli ve muhtevasının değişmeye başladığına şahit oluyoruz. Bunun sebebi, sanayi inkılâbı ve koloniyalizm sayesinde Fransa'nın güçlenmesi, buna karşılık Osmanlı devletinin ise gittikçe zayıflamasıydı. Bu zaafına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu işgal ettiği topraklar, sahip olduğu nufusla dünya ticaretinde önemli ve anahtar bir mevkiye malikti. Halâ Asya'yı, Afrika'ya - Avrupa'ya bağlayan ticaret merkezleri ve yolları onun toprakları üzerinden geçiyordu. Bu özelliğiyle de ekonomik, siyasî, ticarî yönden cazibe merkezi olmaya ve Avrupalı devletlerin dikkatini çekmeye devam ediyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da makina üretiminin artması, emperyalizm ve koloniyalizmin doruk noktaya çıkmasıyla Osmanlı İmparatorluğu daha da önem kazanmaya başladı. Bu çağda, Osmanlı devletiyle ilgili konular **Şark Meselesi** adı altında ele alınmaya başlanmıştır.

O halde Şark Meselesi nedir? Şark Meselesi, sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını sağlayacak teşebbüslerin ve meselelerin tü-

(*) Türk Fransız Dostluk Derneği tarafından 22 Nisan 1989'da Ankara'da düzenlenen «Tarih Boyunca Türk Fransız Münasebetleri Semineri»ne (Seminaire sur les Rélations Turco-Françaises à Travers l'Histoire) tebliğ olarak sunulmuştur.

(**) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı.

müdür. Bunun içinde, Düvel-i muazzamanın imparatorlukta pazar ve hammadde bulmaya yönelik her türlü faaliyetiyle, imparatorluktaki gayr-i müslim hatta gayr-i Türk teb'ayı devletten ayırma ve nihayet mümkün olursa bizzat topraklar ele geçirme teşebbüsleri de vardır. Kısaca Şark Meselesi Düvel-i muazzama için siyasî, ticarî, malî, askerî avantajlar sağlamayı, Osmanlı devleti için ise yarı sömürge olmayı ve parçalanmayı ifade ediyordu. Demek ki, Şark Meselesinin özel faktörleri **pazar - hammadde - gayr-i müslim teb'a'nın mevcudiyeti'dir.** Bunlara, dünya ticaretini ve siyasetini etkileyen Doğu Akdeniz, Boğazlar, Süveyş Kanalı, Basra Körfezi, Karadeniz, Asya-Afrika ile Asya-Avrupa ticaretinin kesiştiği ticaret yolları ve ticaret merkezleri de eklenince Şark Meselesi'nin emperyalist, koloniyalist Düvel-i muazzama için ne anlama geldiğini kestirmek pek zor olmasa gerektir.

Bu genel girişten sonra Fransanın Doğu Anadolu'da veya Anadolu'nun güney doğusunda takip ettiği politikaya geçebiliriz. Bu arada niçin bu konuyu seçtiğimizi de açıklayalım, Bunun sebebi ise, Fransa'yı bölgede nüfuz tesis etmeye iten bazı özel sebeplerin bulunduğu kanaatinin bizde doğmuş olmasıdır. Gerçekten de Fransa'nın bölgeye XVIII. yüzyıldan itibaren özel bir önem vermiş olduğunu görüyoruz. Ayrıca, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinde Diyarbekir, Halep, İskenderun, Maraş, Musul, Urfa, Adana ile ilgili konsolos raporlarını incelemiş olmamız, genel de olsa bizi bu konuda bir yazı hazırlamaya sevk etmiştir.

Bilindiği üzere, Halep şehri uzun zaman **Orta Doğu**'nun önemli ticaret merkezi olmuştur.Bu önemini Asya-Avrupa, Anadolu-Arabistan ticaretinin kavşak noktasında olmasına borçludur. Bu konudan ötürü de Avrupa devletlerinin ve tüccarların dikkatini çekmiştir. Nitekim XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere'nin başlıca ticaret merkezi haline gelmiştir. Şehirde daima 30 veya 40 ticaret firmasının İngilizlere ait olduğunu görüyoruz. Daha çok ipek, ipekli kumaşlar, pamuklular, baharat, boya ürünleri ve keçi derisi gibi ürünlerin ticareti yapılıyordu.[1]

İngiltere büyük bir koloniyal (sömürge) İmparatorluğu kurduğu için, Halep ticaretine pek ihtiyacı kalmadı ve bıraktı. İngiltere'nin bıraktığı bu boşluğu Fransa, özellikle Marsilya tüccarları vasıtasıyla doldurmakta gecikmedi. Böylece, uzun zamandır İngiltere'yle rekabet eden Fransa, şark ticaret tekelini az veya çok eline geçirmiş oldu. Bunun sonunda Fransa hem kendi kolonilerinden getirdiği malları, hem Lyon tezgâhlarında dokunan kumaşlarını (çuha) pazarlama imkânı buluyor, hem de Doğu Akdeniz ve hinterlandı olan bölgelerden hammadde (özellikle ipek kozası)

1. Pierre Leon, **Histoire Economique et Sociale du Monde**, Paris, 1978, Cilt: 3, s. 578.

ihtiyacını gideriyordu. XIX. yüzyılda buharlı gemilerin ticarette devreye girmesiyle ve sanayi üretiminin hızla artmasıyla Doğu Akdeniz ticareti Fransa için gittikçe önem kazanmaya başladı.

Fakat XIX. yüzyılda meydana gelen siyasi, teknik, iktisadî değişiklikler sonunda Akdeniz'in ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisinde ve siyasetinde önemi birden tekrar ön plana çıktı. İngiltere'nin bölgede nüfuzu iyice artmaya başladı. **Avusturya-Macaristan Balkanlar yoluyla, Almanya demiryolları siyasetiyle, Rusya askerî gücü vasıtasıyla** Orta Doğu'da, Akdeniz'de menfaat sahaları temine çalışıyorlardı. Bu vaziyet karşısında Fransa'nın kendi ticarî, siyas'î menfaatlerine sağlam bir dayanak noktası bulması ve bu noktanın etrafında-arkasında geniş bir coğrafî alanı tesir sahası haline getirmesi gerekiyordu.

Fransa istinat ve sıçrama noktası olarak **Beyrut-Şam-Halep ile İskenderun-Halep** hattını ve bölgesini seçti. Bu seçimi de tesadüfî değildi. Etnik, din ve mezhep bakımından hemen hemen en karışık bölge durumundaydı. Bölgede **türk, arap, ermeni, süryani, rum, marûni, durzi, müslüman, nesturî, hıristiyan, yahudi, gregoriyen, ortodoks, katolik, şii, sunnî** yan yana yaşıyorlar ve birbirlerine de pek iyi gözle bakmıyorlardı. Hinterlandını teşkil eden **Adana, Maraş, Diyarbekir, Musul** taraflarında da bu etnik ve dinî mozayik mevcuttu. Bu karmaşık, karışık etnik, dinî ve mezhebi yapı esasen dış müdahaleler için fevkalâde elverişli bir zemin oluşturuyordu. Zayıf bir imparatorluğun toprakları üzerinde daima anlaşmazlık konusu olabilecek ve tahrike müsait yapının mevcudiyeti, bölgede menfaati bulunan güçlü devletin politikasına manevra kabiliyeti ve hareket serbestiyeti verdiği için önemliydi. Ayrıca, Fransa için başka elverişli bir bölge de yoktu. **Mısır, Bağdat, Basra, Karadeniz** kıyıları başka devletlerin menfaat alanı içine giriyordu. Öte taraftan bölge İstanbul'dan uzak, merkezî otoritenin zayıf olduğu yerdir.

Fransa, Halep'e yerleşmekle şu coğrafî hatları, ticari bölge ve yolları kontrol altına alabilecekti :

— İskenderun - Halep - Diyarbekir - Tebriz - İran (Asya)
— İskenderun - Halep - Bağdat - Basra ve İran (Asya)
— İskenderun - Halep - Musul - İran (Asya)
— İskenderun - Halep - Harput - Erzurum - Erivan (Rusya)
— İskenderun - Halep - Adana - Maraş (Anadolu)
— Halep - İskenderun - Mısır (Afrika).

Diyarbekir'deki Fransız Konsolosu Mr. **F. Bertrand** 25 Temmuz 1888'de Dışişleri Bakanına gönderdiği bir mektupta Halep'ten şu şekilde bahsediyordu :[2]

2. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, **Correspondance Commerciale, Diyarbekir, 1883-1897.**

«... Diyarbekir tamamen Halep'e bağlıdır. Bölgedeki tüccarlar mallarını Halep'ten alıyor. İhraç edilecek mallar da oraya gönderiliyor. Tüccarlarımızın Diyarbekir'le direk temasa geçmesine lüzum yoktur. Halep onlar için daha güvenli bir yer ve orada tanınmış pek çok Avrupalı ticaret firması var. Tüccarlarımız bunların vasıtasıyla iş yapabilirler...»

Yine, İskenderun Vis Konsülü (Konsolos yardımcısı) Mr. Alexandre Mercinièr Dışişlerine yolladığı 6 Aralık 1900 tarihli ve 32 sayfalık bir raporda şehir, ve şehrin ticarî trafiği hakkında şu bilgileri vermektedir :[3]) **«...İskenderun, Suriye kıyılarının en emin limanı olduğu kadar, en önemli yeridir. Yılda yaklaşık 400 gemi girip çıkmaktadır. Bu sayı ile Akdeniz'in diğer limanlarıyla boy ölçüşecek durumdadır. İskenderun'un önemi ticaretinden ve sanayisinden ileri gelmemektedir. Zira, burası ne üretim ne de tüketim merkezidir. Önemi coğrafî konumundan ileri gelmektedir. Şehir hemen limanın yanındadır. Ülkenin iç kesimlerine geçit vermektedir. Fırat havzası, Pers (İran) ve Kafkasya hinterlandını meydana getirmektedir. Bu konumu, ilerde ticarî trafiği artıracaktır...»**

Görüldüğü üzere bölgedeki Fransız konsolosları ve vis konsülleri **Halep** ve **İskenderun**'un coğrafî ve ticarî öneminden bahsederek, hükümetlerinin dikkatlerini çekmektedirler. Hakikaten, **İskenderun** ve **Halep**'in konumu Fransa'ya Orta Doğu'da siyasî, ticarî üstünlük ve avantajlar sağlayacak niteliktedir.

Fransa bölgede varlığını, nüfuzunu artırabilmek için, XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başlarında faaliyetlerini çeşitli alanlarda sürdürmeye ve artırmaya devam etti. Bu faaliyetlerin başında şüphesiz ticaret gelmektedir. Bu ticaretin hacmini ve türünü değerlendirebilmek için, İskenderun limanından Fransa'ya yapılan ihracat ve oradan yapılan ithalât rakamlarına ve mallarına bakmak gerekmektedir. Bu tür bilgileri yine konsolos raporlarından kısaca aktarmakla yetineceğiz. Fransa'nın 1890 - 1900 tarihleri arasında İskenderun limanına girip çıkan buharlı gemi sayısı 40 veya 50 arasında değşimekte, taşıdıkları yük miktarı ise 72.000 ile 77.000 ton civarındadır. Gerek gemi sayısı gerekse taşıdığı yük miktarı bakımından Fransa ile ilk üç sıradadır. Yapılan ihracat ve ithalatın frank olarak değeri de ihracat için dört ile altı milyon; ithalât için de iki ile üç milyon arasında seyretmektedir. Bu rakamlar 1892-1900 tarihlerine aittir. İhracat ve ithalât mallarının türleri ise şunlardan ibaretti :[4]

3. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, **Correspondances consulaire et commerciale**, Diarbékir et Alexadrette, 1793-1901, Tome II.
4. Aynı yer.

İskenderun Limanından

İhraç edilen mallar	İthal edilen mallar
Dokuma kumaş (Tissus)	İpek işleri (Soierie)
Yün (Laines)	Hırdavat (Quincaillerie)
Pamuk (Coton)	Çuha-Kumaş (Draps)
Maroken (Maroquine)	Ecza (Droguerie)
Deri (Peaux)	Şeker (Sucre)
Bakır (Cuivre)	Kahve (Café)
Antep Fıstığı (Pistaches)	İpek (Soie)
Tahıl (Céreales)	Demir (Fer)
Mazı (Galles)	Demir Aletleri (Ferronnèrie)
Elma (Pommes)	Kağıt (Papièr)
Susam (Sésames)	Kurşun (Plomb)
Haşhaş tohumu (Graines de Pavots)	Çelik (Acièer)
Afyon (Opium)	Çinko (Zinc)
Badem (Amandes)	Şarap (Vins)
Kayısı Çekirdeği (Noyaux d'Abricot)	Cam ve Kristal (Verrerie et Cristaux)
Zeytin yağı (Huile d'Olives)	Bakır (Cuivre)
Mücevherat (BijouX, Or, argent)	Bakır eşya (Objest en cuivre)

Yine Diyarbekir'den yapılan ihracat ve ithalâtta Fransa'nın payı ilk üç sırada yer alıyordu. İhracat miktarı 1890 yılında 13.284 sterlin, 1891 yılında ise 15.210 sterlindir. İthalâttaki payı da 1890 için 15.200 sterlin, 1891 yılı için 18.895 sterlindir. İhraç ve ithal edilen malların türleri İskenderun'dan yapılan ihraç ve ithal mallarından pek farklı değildir.[5]

Fransa'nın, bölge ve hinterlantında ikinci derecede önem verdiği husus ise misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Bu bölgede gayr-i müslim unsurların (Ermeni, Süryani, Nesturi, Yezidî) çok ve çeşitli olması, Fransa'yı bunlar nezdinde dinî, kültürel ve siyasî alanlarda bazı teşebbüslerde bulunmaya sevk etmiştir. Zira, bu unsurların eğitim yoluyla Fransız kültürüne asimile edilmeleri Fransa'nın bölgede nüfuz ve tesirini artırabilirdi. Fransa bu yolla kendisine sosyal, kültürel ve dinî bir taban yapmak istemiştir. Bunun için gayr-i müslimlerin katolik mezhebine döndürülmesi, onlara fransızcanın öğretilmesi, ve fransız kültürünün verilmesi Paris hükümetinin hedeflerinden biri olmuştur. Bu maksatla Adana, Maraş, Antep, Urfa, Diyarbekir,

5. Fransız Dışişleri Arşivi, **Correspondance Commerciale, 1883 - 1897, Diarbékir**, Année 1892, Turquie d'Asie, Commerce du Vilâyet de Diarbékir en 1891.

Harput, Musul ve Halep bölgelerinde dinî ve lâik okullar açılmıştır.[6] Bu faaliyet alanında İngiltere ve Amerika Fransa'ya rakip iki devletti. Fransa, bu faaliyetlerinde Adana bölgesi Ermenileri üzerinde oldukça tesirli olmuş görünüyor. Zira, Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan Adana ve Maraş bölgesinde Fransa devleti himayesinde Fransız kültürünün ve dilinin hakim olduğu bir Ermeni devleti kurulmasını Fransa hükümetine gizlice teklif edecek kadar ileri gitmiştir. Fakat bu küçük Ermenistan projesinin gerçekleşmesi için Fransa'dan istediği desteği görememiştir.[7]

Fransız hükümetinin bölgede yapmayı düşündüğü, fakat gerçekleştiremediği faaliyetlerinden biri de Güney Doğu'daki Osmanlı vilâyetleri'ndeki gayr-i müslimleri Cezayir'e göç ettirme işidir. Yine İskenderun'daki vis konsülü Mr. Alexandre Mercinier Dışişleri Bakanı Delcassè'ye 10 Ocak 1901'de yazdığı mektupta bu göç ettirmeden şöyle bahsediyordu : «**Bazı avantajlar vaadiyle Suriye, Mezepotamya ve Ermenistan bölgelerindeki hıristiyan unsurların Cezayir'deki vilâyetlere göçü teşvik edilmelidir. Bu gayr-i müslim unsurların büyük bir kısmı Kuzey Amerika'ya göç etmektedir. Bunların Cezayir'e yerleşmesi Fransa'nın kolonizasyonu bakımından çok faydalı olacaktır. Fransa'ya değerli hizmetler verebilirler. Zira Asya Osmanlı hıristiyanlarının pek çoğu bizim okullarımızda yetişmiştir, hemen hemen Fransız sayılırlar.**[8]» Bu teşebbüs o günkü şartlar altında gerçekleşememiştir.

Sonuç olarak Fransa sözkonusu bölgelerde hakikaten derin izler bırakmıştır. Bu izlerin menfi yönleri yanında, müsbet yönleri (özellikle kültürel açıdan) olduğu muhakkaktır. Osmanlı İmparatorluğu 1918 yılında parçalandığında Adana, Suriye, Antep-Maraş, Urfa, Hatay, Halep bölgelerinin Sevrès Anlaşması'yla Fransa'ya terk edilmesi tesadüfî olmasa gerektir. Bu, Fransa'nın uzun yıllar takip ettiği bilinçli ve sabırlı bir politikanın eseridir. Bölgedeki, gayr-i müslimler, özellikle Ermeniler nezdinde ise hiç bir zaman İngiltere'nin sahip olduğu nufuza sahip olamamıştır. Adana bölgesindekiler üzerinde bu tesiri biraz fazla olmuştur. Lübnan'da ise Fransız varlığı sürekli kılınmıştır.

---

6. Fransız Dışişleri Arşivi, **Correspondance politique et commerciale, vol : 964 page : 1-48.** Liste des Etablissements réligieex en Turquie et des établissements laiques, 1914-1915.
7. Bu konuda bakınız : Bayram Kodaman, «Abdülhamid ve Paul Terziyan» **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** Samsun 1987, Sayı: 2. ss. 42-49. «Deux Propositions Opposées pourla Solution du Cas Armenien» **Mélanges Professeur Robert Mantran** Tunus-Zaghouan, 1988, ss. 147-152.
8. Fransız Dışişleri Arşivi, **Correspondance consulaire et commerciale, Alexandre et Diarbékir,** 1883-1897, 18 Mayıs 1889. Ayrıca bakınız: Bayram Kodaman, «La Présence Culturelle et religieuse de la France En Anatolie orientale de 1878 à 1914» **L'Empire Ottoman, La République de Turquie et la France, (VARİA TURCİA III)** İstanbul-Paris, 1987, ss. 391-400.

II. ABDÜLHAMİT, GÜREŞ VE GÜREŞÇİLER

Doç. Dr. Özcan MERT*

Bir ülkede sporun gelişmesi yaygınlaşması ve dünya çapında başarılı sporcuların yetişmesi ile yönetimin spor politikası arasında yakın bir ilişki ve paralellik olduğu kesindir. Hele yönetimin en üst mevkiinde bulunan kimsenin spor ve sporcuya yaklaşımının, toplumun spora karşı merakı üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Diğer bir gerçek de Türk sporcularının dünya ölçüsünde en çok başarı kazandıkları spor dalının güreş olduğudur. Bu araştırmada, Türk güreşinin ve pehlivanların Avrupa ve Amerika'da ilk defa tanındığı dönemde devletin başında bulunan II. Abdülhamit'in güreş sporuna ve güreşçilere olan yaklaşımı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

II. Abdülhamit'ten önce, XIX. yüzyılın ikinci yarısında güreşi aşırı bir tutkuyla seven bir padişah olarak Abdülaziz (1861-1876) dikkatleri üzerinde toplar. Onun yağlı güreş yaptığını ileri sürenler varsa da bunun bir yakıştırma olduğu anlaşılmaktadır.[1] Pehlivan misali bir vücut yapısına sahip olan padişah, güreşçileri daima kollamış ve himaye etmiştir. O, bu sporcuları sarayında görevli olarak çalıştırmış ve pehlivanlar bölüğü kurmuştur. Hatta Avrupa'ya yaptığı gezisinde maiyetindekiler arasında güreşçiler de vardı.[2] Bu bakımdan onun dönemi, **«pehlivanlarımız için ikbal devri»** olarak kabul edilir. Bu ikbal sebebiyle onlar, memlekette büyük bir geçim sıkıntısı çekmemişler ve ülke dışına çıkma ihtiyacı duymamışlardır.

29 Mayıs 1876 günü Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile yerine V. Murat padişah olmuştur. Ancak onun saltanatı, sağlık problemleri sebebiyle üç ay kadar devam etmiştir. 31 Ağustos 1876 tarihinde halledilen V. Murat'ın yerine II. Abdülhamit tahta çıkmıştır (1876 - 1909). Yeni padişah, **«veremli bir anne ve babanın oğlu olmasına rağmen sağlıklıydı.» Hem sağlığını korumak hem de enerjisini kanalize etmek için bilinçli olarak sporun**

(*) Marmara Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Üyesi.

1. İsmail Habib Sevük, **Türk Güreşi ve Elli Yıl Önce Garp Alemindeki On Yıllık Türk Kasırgası**, İstanbul 1848, s. 28; Orhan Koloğlu, **Batı Kaynaklarına Göre Türk Güreşçilerinin Avrupa ve Amerika Güreşleri Müthiş Türkler**, İstanbul 1972, s. 19-20.
2. Atıf Kahraman, **Cumhuriyete Kadar Türk Güreşi**, Ank. 1989, c. II, s. 178-180.
3. Sevük, a.e., s. 28; 244

çok çeşitli dallarına yönelmek»ten «ve açık havada dolaşmaktan hoşlanıyordu».[4] Ancak Abdülaziz'in ölümü ile ilgili olarak kurulan mahkemede, sultanın öldürülmesinden sanık ve **«mahkemece katil-i müteammid olarak idamına hükmolunmuş ve idam edilmiyerek diğer mevkuflarla beraber Tâif'e»** gönderilen Yozgatlı Mustafa Pehlivan'ın[5] bulunmasının, başlangıçta II. Abdülhamit'in güreş sporuna ve güreşçilere karşı bir antipati duymasında etkili olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ardından bu antipatinin vehimli bir kimse olan padişahı, saltanatının ilk yıllarında İstanbul'da güreşin yasaklanması[6] ile ilgili bir karar almaya sevkettiği düşünülebilir. Çünkü vehimli bir kimse olarak kalabalık halk topluluğu önünde yapılan bu spor müsabakaları sırasında çıkabilecek en basit olaylardan rahatsızlık duyabilirdi.

Saltanatının ilerleyen yıllarında II. Abdülhamit'in daha esnek bir tutum içinde bulunduğu gözlenmektedir. Gerçekten de 1890 yıllarından itibaren İstanbul'da güreş müsabakaları tertip edildiği bir gerçektir. Toplantı ve topluluklardan ürktüğü bilinen padişah, masum olduğu politikaya ya da muzır işlere karışmadığına kani oldukça bu tür topluluklara karşı çıkmadı. Ama bunları izlettirmekten de vazgeçmedi. Başkentteki bu spor yasağının kalkmasında ve güreş müsabakalarının yeniden düzenlenmesinde, padişahın yönetime tamamen hakim olması yanında Türk güreşçilerinin yurtdışında kazandıkları başarıların geniş çapta etkisi bulunmalıdır. Bu başarılar, padişahın güreş sporuna karşı beslediği duyguları olumlu bir biçimde antipatiden sempatiye dönüştürdü. Gerçekten de Koca Yusuf'un (1859-1898) Avrupa (1895-1896, 1897) ve Amerika'daki (1898)[8], Adalı Halil'in (1866-1927) Amerika'daki (1398-1899)[9], Kurtdereli Mehmet'in (1872-1939) Paris'teki (1898-1899, 1900) büyük başarıları[10] ve Kara Ahmet'in (1871-1902) Fransa'dan Rusya'ya kadar Avrupa'yı kapsayan iki turnedeki (1896, 1897) seri galibiyetleri ile Paris'teki cihan şampiyonluğu (5 Aralık 1899)[11], Türk halkı ve

4. Orhan Koloğlu, **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamit Gerçeği**, İstanbul 1987, s. 27, 29.
5. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları**, Ankara 1950, s. 17, 21, 35, 36, 37, 138-39, 151, 152, 163, 169; a. yazar, **Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir**, Ankara 1946, s. 14, 90, 92, 95, 135-37, 147-48, 172, 175.
6. II. Abdülhamit döneminde İstanbul'da güreş müsabakalarının yasak olduğunu ileri süren bir eser olarak bk. Sevük, a.e., s. 64, 244.
7. **Sabâh**, 26 Kânûn-ı sânî 1900/14 Kânûn-ı sânî 1315/25 Ramazân 1317, s. 1-2; Kahraman, a.e., c. I, s. 293, 430.
8. Sevük, a.e., s. 101-8, 121-27; Koloğlu, **Müthiş Türkler**, s. 29-95; Kahraman, a.e., c. I, s. 151 vd.
9. Sevük, a.e., s. 196 vd.; Koloğlu, a.e., s. 104-14; Kahraman, a.e., c. I, s. 225-28.
10. Sevük, a.e., s. 156 vd.; Koloğlu, a.e., s. 122-32, 162-66; Kahraman, a.e., c. I. s. 348 vd.
11. Sevük, a.e., s. 140-48; Koloğlu, a.e., s. 132-59; Kahraman, a.e., c. I, s. 302-328.

II. Abdülhamit için sevinç ve övünç vesilesi oldu. Bu büyük sporcular, Türk güreşini ve gücünü dünyaya tanıttılar. Padişahın tahta çıkışının 25. yıldönümü yaklaşırken bu Türk kasırgası Avrupa ve Amerika'yı kaplamış bulunuyordu[12].

Padişah, milletlerarası bir yarışmada cihan şampiyonu olan ve hemen ardından 1899 ve 1900 yıllarında Fransa, Almanya ve Avusturya'da düzenlenen güreş müsabakalarında çok sayıda ecnebi güreşçiyi, bu arada Rusların ünlü pehlivanı Pytlasinski'yi mağlûp eden Kara Ahmet'i huzura kabul etti ve ödüllendirdi.[13] Sultanın kendisine bir iftihar nişanı[14] verdiği bilinmektedir.[15]

İstanbul'da yayınlanan gazeteler, Avrupa'daki Türk güreşçilerinin karşılaşmaları ile ilgili haberlere bazan ilk sayfalarda olmak üzere geniş biçimde yer vermeye başladılar. Bu sırada Türk basınında sansür uygulamasının mevcut olduğu hatırlanırsa, güreş haberlerinin bu şekilde verilmesi halkın moral gücünü arttırmak amacı taşıyabilir.

Yine bu başarılar üzerine gazetelerde güreşle alâkalı makalelere de rastlanmıştır. Bir İstanbul gazetesinde çıkan **«Muhtıra: Pehlivân Güreşleri»** başlıklı yazı ilgi çekicidir. Bu yazıda **«pehlivânlığın yalnız köy ve düğünlere münhasır»** kalmaması için, güreş sporunun yaygınlaştırılması ve buna olan rağbetin arttırılması üzerinde durulmaktadır. Bunları gerçekleştirebilmenin yolunun da **«musâra'ahâne»** yani güreş salonu açılmasından ve İstanbul ile taşrada düzenli müsabakalar düzenlenmesinden geçtiği ifade edilmektedir.[16] Hatta konuyla ilgili olarak Fransa'daki birtakım girişimlerden de bahsedilmiştir. Bir Fransız **«Meclis-i Meb'ûsân»** üyesinin verdiği **«bir lâyıhada her sene güreşler tertîbi için tahsîsât tefrîkını ve gâlib gelenlere mükâfâtlar i'tasını teklîf»** etmesi örneği de hatırlatılmıştır.[17] Bu ya-

12. Türk pehlivanlarının Avrupa ve Amerika'da yaptıkları müsabakalarla ilgili olarak yerli ve özellikle de yabancı kaynaklara dayalı en önemli çalışma Orhan Kologlu'nun **Batı Kaynaklarına Göre Türk Güreşlerinin Avrupa ve Amerika Güreşleri Müthiş Türkler** (İstanbul 1972) adlı kitabıdır.
13. Kahraman, a.e., c. I, s. 309-26; c. II, s. 209.
14. Bu nişan için bak. **Sâlnâme-i Devlet-i 'Âliyye-i Osmâniyye**, Def'a: 56. Dârü'l-hilâfet'il-'aliyye 1318, s. 32; İsmail Subhi-Mehmed Fuad, **Musavvar Sâlnâme-i Servet-i Fünûn**, sene: I, İstanbul 1326, s. 53.
15. **Sabâh**, 26 Eylül 1990/13 Eylül 1316/1 Cemâziye'l-âhır 1318, s. 2.
16. **«Dâ'imî sûretde bir musâra'ahâne te'sîs ile burada güreşler icrâ etmek, müsâbakalar tertîb eylemek pehlivânlığa rağbet gösterilmesini, her tarafda pehlivanlar yetişmesini te'mine kâfidir.»** Bk. **Sabâh**, 26 Kânûn-ı sânî 1900/14 Kânûn-ı sânî 1315/25 Ramazân 1317, s. 1.
17. **Sabâh**, 26 Kânûn-ı sânî 1900/14 Kânûn-ı sânî 1315/25 Ramazân 1317, s. 1. Bir araştırmada, yanlış anlama eseri olarak, bu yazıdaki Fransız milletvekilinin lâyihası, bir Osmanlı Ayan Meclisi üyesinin lâyihası imiş gibi anlaşılmıştır. Bk. Kahraman, a.e., c. II, s. 209-10.

zının güreş camiası ve ülkeyi yönetenler üzerinde etkili olduğu anlaşılıyor. Çünkü 1901 yılının Ekim ayında Bursa'da; şeref kemeri, gümüş kemer ve altın kemer kategorilerinde, memleketin tanınmış pehlivanlarının katıldığı güreş müsabakaları düzenlenmiştir. Bunun yanında aynı sıralarda Avrupalı organizatörlerin de, Türk güreşçilerinin başarıları karşısında İstanbul'da bir milletlerarası turnuva tertip etmeyi düşündükleri bilinmektedir.[18] Sonunda 1903 senesinin Ocak ayında, İstanbul'daki Safvet Tiyatrosu'nda ülke çapında greko-romen ve serbest güreş şampiyonaları düzenlendi.[19]

II. Abdülhamit, çeyrek asrı doldurdan cülûsunun yıldönümü münasebetiyle İstanbul'da çeşitli tören, şenlik ve gösteriler düzenledi. Bu törenlere Türklerin yanısıra İstanbul daki yabancı elçiliklerde görevli diplomatlar ile ecnebi devletlerin bu yıldönümü kutlamaları için göndermiş oldukları heyetler de katıldı. Sultan, bu yabancı görevli ve misafirler için bir güreş müsabakası düzenledi. Padişahın huzurunda yapıldığı için huzur güreşleri olarak bilinen bu güreşlere, cihan pehlivanı Kara Ahmet ile Küçük Yusuf, Abdurrahman ve Mestan adlı güreşçilerin katıldığı bilinmektedir. Bunların dışında katılan pehlivan olup olmadığı şu andaki mevcut kayıtlara göre bilinememektedir. Yapılan güreşlerden sultan ve davetliler memnun kalmıştır. Bundan dolayı II. Abdülhamit, müsabakalardan sonra, **«terakki-i sanâyi'e hâdim olanlara ihsân»** edilen sanayi madalyasından,[20] sporculara birer adet verilmesini emir buyurmuştur.[21]

II. Abdülhamit, 24 Ekim 1901 tarihinde, Scharlet okul gemisi ile İstanbul'u ziyaret etmekte olan Alman Prensi Albert şerefine, Yıldız Sarayı'nda huzur güreşi düzenledi. Alman prensine Türk güreşi göstermek için tertip edilen bu müsabakaya; Adalı Halil, Bulgaryalı Molla İbrahim, Madaralı Ahmet, Bulgurlulu Ethem ve Mestan pelhivanlar iştirak ettiler.[22] Karşılaşmalardan sonra Adalı Halil, Madaralı Ahmet, Molla İbrahim ve Kurtdereli

18. Koloğlu, a.e., s. 186, 189-90.
19. Koloğlu, a.e., s. 206-10, Kahraman, a.e., c I, s 430
20. **Sâlnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i...**, s. 33.
21. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat, 81 C. 1318; **Sabâh**, 28 Eylül 1900/ 15 Eylül 1316/3 C. 1318, s. 1; Kahraman, a.e., c. I, s. 251, 329. Belgenin sureti için bk. Ek I. Kara Ahmet, Küçük Yusuf, Mestan ve Abdurrahman pehlivanlara sanayi madalyası yanısıra berat verildiği de bilinmektedir. Bk. Ek I/A Madalyalarla ilgili bu beratlar şimdilik bulunamadı. Ancak örnek olarak Kurtderei Mehmet'e verilen berât gösterilebilir. Bunun için bk. K. Kâni Akpınarı, «Kurtdereli», **Kaynak**, yıl: VII, nu. 76(1939), s. 69-70, 74; Ek IV.
22. İbrahim Alâeddin [Gövsa], «Türk Gücünü Cihâna Yayan Adalı Halil Pehlivan'la Mülâkât», **Resimli Gazete**, sene: I, nu. 49 (9 Ağustos 1340), s. 8.

Mehmet pehlivanlara, güreş sanatının ilerlemesindeki faydalı hizmetlerinden ötürü birer sanayi madalyası verildi.[23]

Huzur güreşine katıldıktan 23 yıl kadar sonra kendisi ile yapılan bir röportajda Adalı Halil, şunları söylemiştir:

«Sarayda altı pehlivân toplandık ben, Bulgaryalı Molla İbrâhîm, Madaralı Ahmed, Kara Ahmed, Mestân, Bulgurlulu Edhem. Ben Molla İbrâhîm'i dört dakîkada yendim. Kara Ahmed altı dakîkada Madaralı'yı yıkdı. Mestân Pehlivân da beş dakîkada Bulgurlu Edhemi yendi. Bize birer nişân ile ikiyüz altun da ihsân verdiler.»[24]

Görüldüğü üzere, kendilerine sanayi madalyası verilen dört pehlivandan Kurtdereli Mehmet dışındaki üçü güreşlere katılmıştır. Galip geldiği halde ise Kara Ahmet'e madalya verilmemiştir. Burada Adalı Halil'in anlattıklarında bazı yanlışlıklar olabileceği hatıra gelmektedir. Huzur güreşine Kara Ahmet değil de Kurtdereli Mehmet katılmış olabilir. Böyle olunca Kurtdereli Mehmet'e sanayi madalyasının veriliş sebebi daha açık ortaya çıkmaktadır. Ayrıca aynı pehlivanın, önceki yıllarda elde ettiği yurtdışı başarılarına,[25] 1901 senesinde Berlin'de kazandığı yeni muvaffâkiyetleri[26] eklemesi de sözkonusu madalyaya lâyık görülmesinde etkili olmuştur. 1904 yılında Adalı Halil ile gittiği İngiltere'de Türk güreşini başarıyla temsil eden Kurtdereli,[27] otuzbeş yaşındayken 1907 yılında yine ödüllendirilmiştir. Mesleğinde başarılı hizmet edenlere en az yirmi yıl sonunda, ya da büyük muvaffakiyetler gösterenlere de kısa sürede verilen dördüncü rütbeden mecîdî nişanı[28] ile taltif edilmiştir.[29]

II. Abdülhamit, Türk güreşçilerinin yurt dışındaki başarıları ile haklı olarak iftihar ederken, huzur güreşlerinden memnuniyet duymakta ve zevk almaktaydı. Bu durumun, padişahın yaşlı güreşçilere ilgi göstermesine

---

23. Başbakanık Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat, 145 Ş. 1319. Belgenin sureti için bk. Ek II. Kurtdereli'ye sanayi madalyası verildiğini gösteren berâatın fotoğrafı için bk. Akpınarlı, a.e., s. 69-70 74; Ek IV.
Şüphesiz benzeri berâtlar, aynı madalyayı alan öteki pehlivanlara da verilmiştir.
24. [Gövsa], a. yer.
25. Bk. not 10.
26. Kahraman, a.e., c. I, s. 366-68.
27. Koloğlu, a.e., s. 223-35.
28. Mehmed Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, İstanbul 1971, s. 428.
29. Mecidî nişan ile ilgili berâtın fotoğrafı için bk. Akpınarlı, a.e., s. 70, 73; Ek V.

yolaçtığı şüphesizdir. Nitekim 3 Ocak 1902 tarihinde, daha önceleri başpehlivanlıktan emekliye ayrılmış olan İbrahim Ağa'ya üçüncü rütbeden bir mecîdî nişan verilmesini irade buyurmuştur.[30]

Sonuç olarak öncelikle İstanbul'daki güreş yasağının, II. Abdülhamit'in bütün saltanat yıllarını, özellikle 1890'dan sonraki seneleri kapsamadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Padişah, belirtilen dönemde güreş yanısıra diğer spor faaliyetlerine de yumuşak ve olumlu bir tutum içine girdi. Nitekim ilk Türk spor kulübü olarak 1903'te Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü'nün kurulması bunun en canlı örneğidir.[31] Zira Yıldız Sarayı'nın bulunduğu Beşiktaş, o tarihlerde II. Abrülhamit'in güvenliğine en çok ilgi gösterdiği bölgeydi. Orada spor toplantısına ve kulüp oluşturulmasına izin vermesi, faaliyetlerinde şüpheli şey görmedikçe toplantılara karşı olmadığını kanıtlamaktadır.

II. Abdülhamit, batının çeşitli alanlardaki üstünlüğüne karşı Türk halkının iftihar vesilesi olan başarılı sporcuları taltif etmekle aynı zamanda onları motive etmekteydi. Yaşlı pehlivanlara sahip çıkmakla da genç güreşçilere yarınları için güvence vermek istemiş olmalıdır. Toplumun takdir ettiği ve sevdiği sporculara karşı, padişahın bu biçim davranışlarının kendisine halk arasında prestij kazanmasında tesirli olduğu da kuşkusuzdur.

Sporda devamlı başarılı olmanın esasları arasında, sporun tabana yayılması gerektiği, sporcunun taltif edilmesi, spor salonları açılması ve düzenli spor yarışmaları düzenlemenin önemi kamuoyunun gündemine gelmiştir.

Türk spor ve güreş tarihi açısından henüz yeterince ele alınmamış olan arşiv belgelerinin önemi açıkça ortaya çıkmaktadır.[32]

---

30. Başbakanık Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat, 26 N 1319. Belgenin süreti için Ek. Ek III.
31. Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü, günümüzdeki Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün ilk adıdır. Bk. «Beşiktaş Jimnastik Kulübü (BJK)», **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, c. IV, s. 69.
32. Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun (1927-1976) nezaretinde, arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanmış bir mezuniyet tezi için bk. İbrahim İnce, Osmanlı Türklerinde Güreş ve Güreşçilik, basılmamış lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 1968, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, tez nu. 5.222, VIII + 40 s.

EK : I

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat, 81 C 1318.

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu
Başkitâbet Dâ'iresi
4301

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Pehlivân Kara Ahmed[33] ve Küçük Yûsuf[34] ve 'Abdu'r-rahman[35] ve Mestân[36] Ağalara sanâyi' madalyası ihsân buyurulmuş olmasına mebnî mu'âmele-i lâzimenin îfâsı şeref sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî iktizây-ı âlîsinden olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî Cumâde'l-ahire sene [1]318
ve
fî Eylül sene [1]316

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî
Bende
Tahsîn

EK : I/A

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat, 81 C 318, lef.

Kara Ahmed Pehlivân ve Küçük Yûsuf ve Mestân ve 'Abdu'r-rahman Pehlivânlara ihsân buyurulan sanâyi' madalyalarının berât-ı 'âlîleri Bâb-ı 'âlî Evrâk Odası'ndan ahz eylediğimi mübeyyin işbu senedim ita kılındı.

Fî 11 Teşrîn-i evvel sene [1]316
Dâhiliye Mektûbî Kalemi Hulefâsından
Bende
Cemâl

---

33. Kara Ahmet (1971-1902): Rusuk'un Razgrad kazasına bağlı Umurköy'de doğdu. Hocaları Torlaklı Hafız ve Hergeleci İbrahim pehlivanlardır. 1892 yılında İstanbul'a geldi. Prens Abbas Halim Paşa'nın himayesine girdi. Türkiye'de kendisini kanıtladıktan sonra 1895, 1896, 1899-1900 ve 1902 yıllarında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde güreş karşılaşmaları yaptı. 1899'da Paris'te Cihan Şampiyonluğu ünvanını kazandı. Fransa'da Fransız Milli Kurdelası ile 1 altın ve 3 gümüş, Belçika'da 2 altın, Rusya'da 2 gümüş ve Almanya'da 1 gümüş madalya kazandı. İstanbul'da ödü. Fazla bilgi için bk. Sevük, a.e., indeks; Kahraman, a.e., c. I, s. 300-39.

34. Küçük Yusuf/Küçük Mehmet (1866-1913): Şumnu'nun Erikli köyünde doğdu. Ustası Koca Yusuf'tur. Yağlı güreş yanında greko-romen güreş de yaptı. 1894'te Fransa'da ve 1905'te de Brezilya'da güreştiği bilinmektedir. Fazla bilgi için bk. Sevük, a.e., indeks; Koloğlu, a.e., indeks; Kahraman, a.e., c. I. s. 235, 246-60.

35. Abdurrahman : Koca Yusuf döneminin önde gelen güreşçileri arasında anılan bu pehlivan hakkında fazla bilgi mevcut değildir.

36. Mestan (1867 - ?): Şumnulu olup Tevfik Ali Pehlivan'ın (1877-1956) kardeşidir. Döneminin başaltı ve baş güreşlerine katılan pehlivanlardandır. 1903 yılındaki Türkiye güreş şampiyonasında ayağı burkulan Adalı Halil'e karşı galip gelen bu güreşçi hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Bk. Koloğlu, a.e., indeks; Kahraman, a.e., c. I, s. 235, 251, 252, 253, 255, 267, 390-91, 398.

EK : II

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat, 145 Ş 1319.

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu
Başkitâbet Dâ'iresi

6247

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Kurddereli Mehmed[36] ve Adalı Halîl[37] ve Molla İbrâhîm[38] ve Madaralı Ahmed[39] pehlivânlara birer kıt'a sanâyi' madalyası ihsân buyurulduğundan mu'âmele-i lâzimenin îfâsı şeref sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî îcâb-ı 'âlîsinden bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Fî 22 Şa'bân sene [1]319
Bende ve
Tahsîn fî 20 Teşrîn-i sânî sene [1]317

36. Kurtdereli Mehmet (1972-1939): Tırnova'nın Selvi kazasına bağlı Bukurova köyünde doğdu. Türkiye'de yaptığı karşılaşmalardan sonra Fransa (1898-1899, 1900, 1913), Almanya (1901), İngiltere (1904) ve Amerika'daki (1909) çeşitli güreş müsabakalarında da başarılı sonuçlar aldı. Balıkesir'in Kurtdere köyünde öldü. Fazla malûmat için bk. Sevük, a.e., indeks; Koloğlu, a.e., indeks; Kahraman, a.e., c. I, s. 339-86; Akpınarlı, a.e., s. 67-72.
37. Adalı Halil (1866-1827): Edirne'nin Adaiçi nahiyesinin Kilise köyünde doğdu. Hocaları Boğçaköylü Hüseyin ve Ahmet kardeşler ile meşhur Kel Aliço'dur. Türkiye'de yağlı güreşlerde kazandığı muvaffakıyetlerden sonra Avrupa (1901, 1904, 1913) ve Amerika (1898-1899) kıtalarında Türk güreşini başarıyla temsil etti. Kırkpınar başpehlivanlığını 18 defa kazandı. Mezarı Edirne'dedir. Fazla bilgi için bk. [Gövsa], a.e., s. 4, 8; Sevük, a.e., indeks; Koloğlu a.e., indeks; Kahraman, a.e., c. I, s. 216-43.
38. Molla İbrahim/İbrahim Safi (1865-1919): Şumnu'nun Yenipazar kasabasına bağlı Söğütlü köyünde doğdu. Yağlı güreş yaptıktan sonra greko-romen güreşi Kara Ahmet'ten öğrendi. 1895, 1898 ve 1905-1906 yıllarında Fransa, Belçika ve İsviçre'de çeşitli güreş müsabakalarına katıldı. Doğduğu köyde öldü. Fazla bilgi için bk. Sevük, a.e., indeks; Koloğlu, a.e., indeks, s. 336-41; Kahraman, a.e., c. I, s. 266-70, 391, 427, 430, 433, 434.
39. Madaralı Ahmet (1877 - 1927): Şumnu'nun Madara köyünde doğdu. Ustası Molla İbrahim'dir. Türkiye'de kendini kanıtladıktan sonra 1896 ve 1903-1907 yıllarında Fransa, İsviçre, İngiltere, Avusturya ve Belçika'da muhtelif güreş müsabakalarına katıldı. 1901 yılında Bursa'da yapılan memleket çapındaki karşılaşmalarda Adalı ve Kurtdereli'nin ardından 3. oldu. Doğduğu köyde öldü. Fazla bilgi için bk. Sevük, a.e., indeks, s. 181-87; Koloğlu, a.e., indeks, s. 206-8, 212, 220-23, 245-53; Kahraman, a.e., c. I, s. 427-35.

Ek 1'in Aslıdır

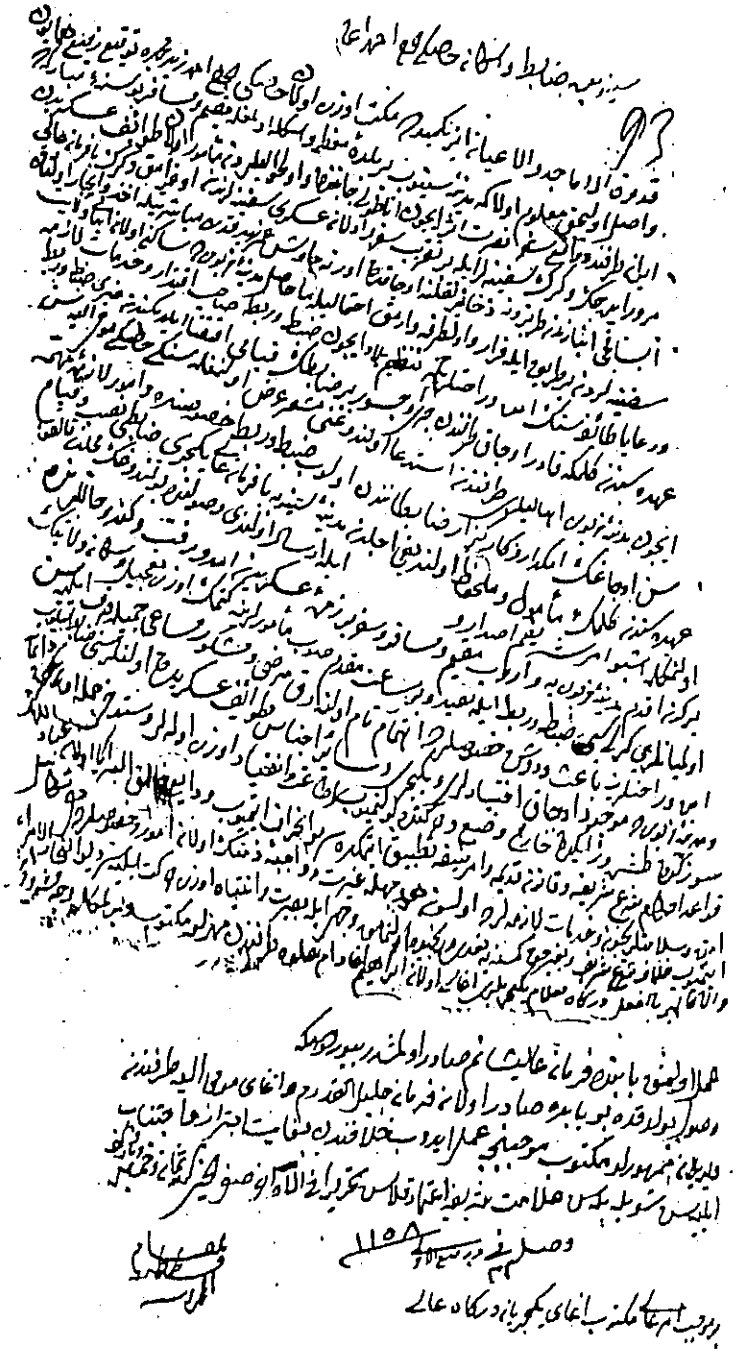

Ek .2 'nin Aslıdır

EK : III

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat, 40 N 1319.

Yıldız Sarây-ı Hümüyûnu
Başkitâbet Dâ'iresi

7219

Ma'rûz-ı çâker-i kemînelerid riki

Başpehlivânlıkdan mütekâ'id İbrâhîm Ağa'ya[40] üçüncü rütbeden mecîdî nişânı ihsân buyurulmuş olmasına mebni mu'âmele-i lâzimenin îfâsı şeref sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî iktizâyı celîlinden olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî
Bende
Tahsîn

Fî 23 Ramazân sene[1]319
ve
fî 21 Kânûn-ı evvel sene [1]317

40. Bu İbrahim Ağa, muhtemelen 1827-1908 yıllarında yaşayan Kavasoğlu Ibrahim pehlivandır. Kavasoğlu için bk. Sevük, a.e., indeks; Koloğlu, a.e., indeks; Kahraman, a.e., c. II, s. 178-82.

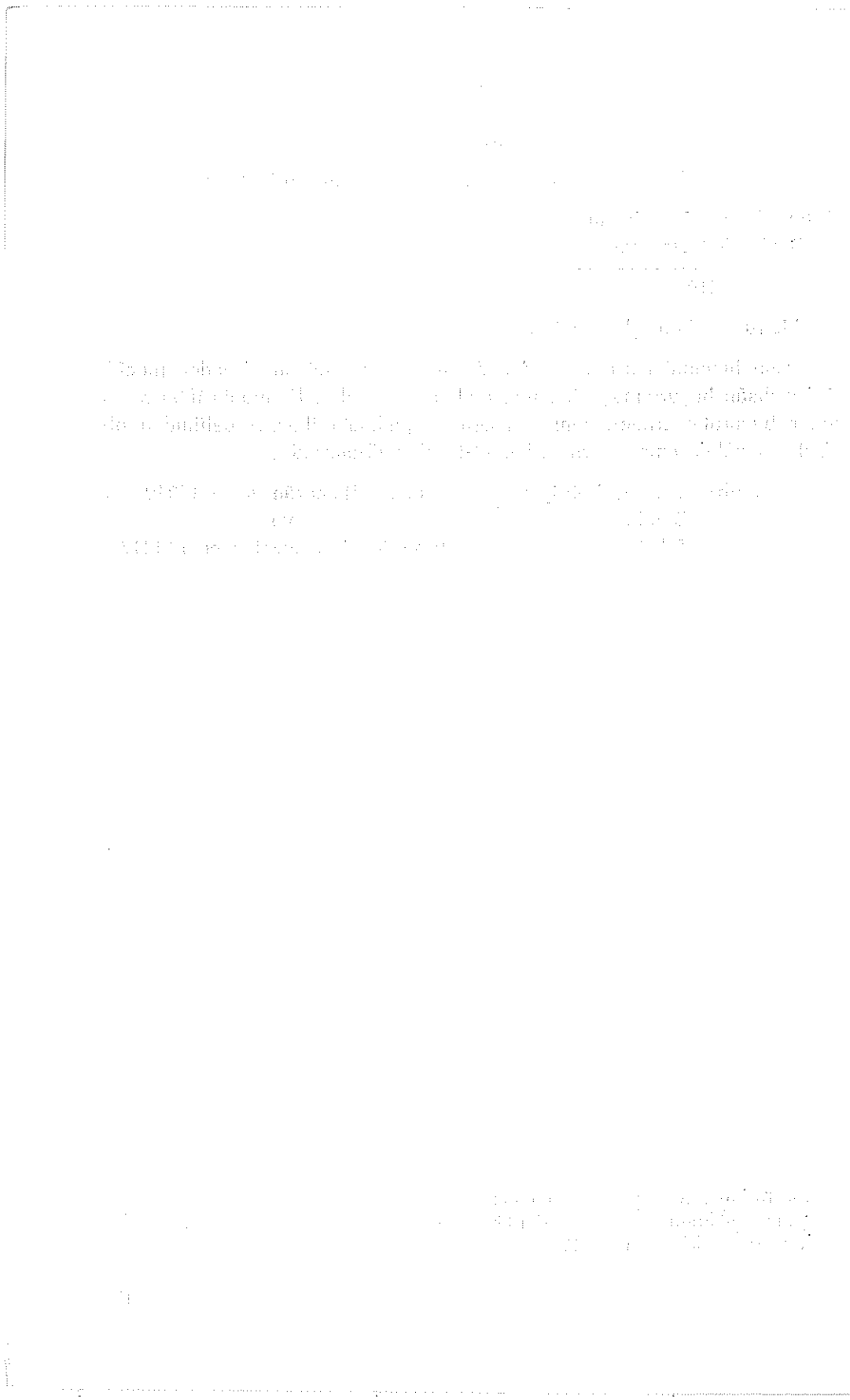

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE CANİK SANCAĞI'NDA NÜFUS (1455-1643)

Dr. Mehmet ÖZ

Bu incelemenin amacı, Osmanlıların klâsik devrinde timar sisteminin uygulandığı sancaklar için derlenen tahrir defterlerindeki verilerden hareketle, Canik Sancağı'ndaki nüfus yapısını ve nüfustaki değişmeleri tespit ve tahlil etmektir.[1] Bilindiği gibi Canik yöresi Osmanlılar tarafından nihaî olarak 1420-30 arasında alınmıştır. Samsun ve çevresi muhtemelen 1419-20'de, Taceddinoğulları'nın elindeki Çarşamba civarı ve Hacıemiroğulları'nın kontrolündeki Ordu civarı da Yörgüç Paşa'nın 1427-28'deki Canik seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılmıştır.[2] Onbeşinci asırda ve onaltıncı asrın başlarında merkezi Amasya'da bulunan şehzâde sancağına bağlı bulunan Canik yöresi, Yavuz Selim (1512-1520)'in kardeşlerini bertaraf etmesini müteakip müstakil bir sancak hüviyetine kavuşmuştur. Bugünkü Amasya, Tokat, Sivas, Çorum, Yozgat illerini de ihtiva eden Rum Eyâleti'ne[3] bağlı olan sancak, coğrafî olarak, Havza, Lâdik ve Vezirköprü hariç bugünkü Samsun iliyle, Ordu'nun Ünye, Korgan ve Fatsa ilçelerini kapsamaktaydı. 16. asır tahrir defterlerine göre Canik Sancağı yedi **kaza**dan oluşuyordu. Doğu'dan batı'ya sıralayacak olursak bunlar, Satılmış (bugünkü Fat-

1. Bu makale, **Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir defters, 1455-1576)** başlıklı doktora tezimizdeki (Cambridge 1990) nüfus'a dâir bulguların bir özeti mahiyetindedir. Tezin, kaynaklar ve sancağın idarî yapısına ilişkin kısımları da özetle verilmiştir. Burada, tezimin hazırlanmasında büyük teşvik ve yardımlarını gördüğüm hocam, Doç. Dr. İ. Metin Kunt'a teşekkür ediyorum.
2. Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Öz, aynı tez, s. 26-36.
3. Bu bahsettiğimiz yöreler Rum-ı Kadim diye bilinmekteydi. İlk fetholunduğu zaman (1461) müstakil bir sancak halinde düzenlenen Trabzon'la Yavuz'un Safeviler ve Memlûklerle yaptığı savaşlarda ele geçirdiği yöreler (Bayburt, Kemah, Gerger, Kahta ve Malatya, Divriği ve Dârende) «Vilâyet-i Rum-ı hâdis» adıyla Rum Eyaleti'ne katılmıştır. 16. asrın ikinci yarısında Malatya ve çevresi Duldakir (Zülkadriye) eyaletine bağlanırken, Kemah, Bayburt ve Karahisar-ı Şarkî Erzurum eyaletine dahil edilmiştir. XVI. asır sonlarından itibaren Trabzon sancağı Batum ve Gönye ile birlikte ayrı bir eyâlet halinde düzenlenmiştir. Bkz. M. T. Gökbilgin, «15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum» **Vakıflar Dergisi**, VI (1965), ss. 51-52.

sa, Korgan ve Ünye'nin bazı köyleri), Ünye (Ünye kalesi ve kasabasıyla bağlı on köy), Tirme (bugünkü Terme ile Ünye'nin bazı köyleri), Arım (bugünkü Çarşamba ile Kavak'ın bazı köyleri), Samsun (takriben modern Samsun ve Bafra'nın birkaç köyü), Kavak (takriben bugünkü Kavak) ve Bafra (bugünkü Bafra ve Alaçam ilçeleri).[4] Bir önceki asırda bu coğrafî bölgede altı —tâbir caizse— ana **nahiye** ile yirmiyedi bağlı nahiye ve bölük vardı. Ana nahiyeler şunlardı : Satılmış-ı Mezid Bey, Ünye, Canit/k-i Göl (16. yüzyılda Arım ve Tirme), Samsun, Kavak ve Bafra. Satılmış, Ünye ve Kavak aynı isimleri taşıyan birer nahiyeden oluşurken, Samsun 4 (Samsun, Kâni, Kilyos ve Engis), Bafra 8 (Bafra, Üskübi, Martakala, Emlak, Harıs, Pazarlu, Değirmenözi ve Alaçam) nahiyeyi kapsıyorlardı. Canik-i Göl ise 12 nahiye ve bölükten müteşekkildi ki, bunların 5'i (Tirmedos, Canit taraf-ı Tirmedos, Canit taraf-ı Kırkharman, Kayı ve Fenaris) 16. yüzyılın Tirme'sinde, 7'si de (Arım taraf-ı Kireçlü, Celima, Ayvacık, Arım taraf-ı Yaraşlu, Hashâ-i Şehzâde, Menağrı ve Hisarcık) Arım'da yer alıyordu.[5]

Araştırmamızın kronolojik sınırları, kaynaklarımızı oluşturan **tahrir** defterleri tarafından empoze edilmiştir. Bölgenin doğu kısmına (Arım, Tirme, Ünye ve Satılmış) ait en eski defter 1455/56 tarihini taşıyor **(MC117/2, MC081-85).** Canik'in bütünü içinse takriben 1485'te derlenen **TT 37** numaralı mufassal defterle, 1520 tarihli **TT 387** (icmal) ve 1576 tarihli **TK 33** numaralı defterlere sahibiz. **TT 387** numaralı icmalin Canik sancağı için kaynağını oluşturan Mufassal defter ise kısmen günümüze kadar gelmiştir. Gerçekten de **TT 54** numaralı defter 151. sahifeden itibaren Canik'in dört kazâsını (Satılmış-ı Mezid Bey, Ünye, Arım-ı Kireçlü ve Tirmedos), Samsun şehrini ve Samsun'a bağlı 17 köyü ihtiva etmektedir. Defterlerin kalan kısımları ya kayıptır, ya da arüivde keşfedilmeyi beklemektedir.[2]

---

4. Burada «bugünkü» derken 1989 öncesi durumu kastediyoruz. Yeni oluşturulan ilçelere gelince, 19 Mayıs'a bağlı köyler 16. asırda Samsun kazasında yer alırken, Asarcık'ın o zamanki Arım kazasına dahil olduğu anlaşılıyor. Öte yandan şunu da belirtmek gerekir ki, 1520 civarında düzenlenen 1520 tarihli **TT 387** numaralı nüfus ve hasıl icmaline göre Canik-i Bayram (takriben Ordu ili), Gedegra ve Kocakayası (bu ikisi bugünkü Vezirköprü ilçesine tekabül eder) kazaları da Canik Livasına dahildi (bkz. **TT 387**. ss.). Ne var ki, aynı döneme ait başka defterlerden Canik'in yukarıda adları belirtilen yedi kazadan oluştuğu açıkça anlaşılır. Bkz. **TT 95** (1522) tarihli) ve **TT 53** (1532 tarihli). Bu son iki defter **TT 387**'den daha sonra tertip edildiklerinden **TT 387**'deki durumu geçici bir hal olarak niteleyebiliriz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Öz, aynı tez, s. 37 vd.
5. Bkz. Öz, ag.e., s. 55.
6. Gerek **MC 117/2** ve **MC 081** numaralı defterlerde, gerekse **TT 54**'de önemli çapta ciltleme ve dolayısıyla sayfa numarası yanlışı vardır. Bunların doğru şekilleri için bkz. Öz, a.g.e., s. 7 ve 12-13.

TK 33 Canik Sancağının, klâsik anlamıyla, son mufassal tahrir defteri olmakla birlikte, elimizde 1642/43 tarihli bir yetişkin erkek nüfus tahririnin sonuçlarını içeren bir dizi defter bulunmaktadır. Bunlardan **MM 3880** (Canik Livası Tahrir Defteri), 16. asırdaki kazâlardan Satılmış, Samsun, Kavak ve Bafra'yı ihtiva etmektedir. Belirtmek gerekir ki, 17. asırda Bafra'nın bir kısmı Alaçam kazâsı olarak teşkilâtlandırılmış, 16. asrın Satılmış'ı ise, Satılmış, Cevizderesi, Göreği, Keşderesi, Meydan ve Sergis adlarını taşıyan altı kazâya bölünmüştü. **MM 458** ise Arım Kazâsına ayrılmıştır. Ancak bu Arım, 16. asır Arım'ının tamamına tekabül etmez. 16. asır Arım'ının yaklaşık dörtte üçü yine Arım kazâsı dahilinde kalırken, kalan kısım Ayvacık, Hisarcık, İfraz ve Ökse kazâları olarak düzenlenmişti. Bunlardan ilk ikisi, 15. asra ve 16. asır başlarına ait defterlerde **nahiye** olarak yeralmaktaydı. Bu defterle **MM 3880**'in aslında aynı tahrir sonucunda ve aynı kişi tarafından kaleme alındığı ve hatta aynı defterin sonradan ayrı ayrı ciltlenmiş kısımları olduğu anlaşılıyor.[7] **MM 3880**'in gerçekten çok yıpranmış olmasına karşılık, **MM 458**'in nisbeten iyi bir ana defterin Ünye, Terme (16. asır Tirme'si) ve Ayvacık, Hisarcık, İfraz ve Ökse kazâlarına ait sayfalarına arşivlerde rastlayamadık. Bunlar ya kaybolmuş, ya yanlış kataloglanmış yahut da bizim dikkatimizden kaçmış olabilirler.[8] Bu seriden bir diğer defter de, Canik Livası dahilinde **kendir hasları**'na bağlı olan re'ayânın bir listesini veren **MM 268**'dir. Tabiatıyla, bundan hareketle hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olamadığımız kazâların nüfusu üzerinde bir tahminde bulunmak imkânsızdır.

Bu defterlere ilâveten bazı timar icmal defterleri de kullanılmıştır : 1) 1485 tahririne ait ve «bazı vilâyât-ı Rum»u ihtiva eden **TT 41**, 2) 1520 civarına ait ve Rum eyâletindeki bazı nahiyeleri kapsayan **TT 98**, 3) yine aynı dönemde yapılan tahrire dayanan ve öteden beri mevcut timarlılar yanında 1520-32 arasında gerçekleşen timar tevcihlerini de kapsayan **TT 53** (defterin ilk kısmı Trabzon livasına, ikinci kısmı Canik'e aittir), 4) Muhtemelen 1554'te yapılan ve mufassalı kayıp olan tahrire ait **TT 384** ve 5) 1576 tarihli **TK 33**'ün icmali **TK 241**.[9]

---

7. Bu tahrir, Rum hazine defterdarı Murad Efendi tarafından yapılmıştır. Krş. **MM 268**, s. 1.
8. Bu son ihtimal biraz zayıf. Zira, eğer defterin bu kısımları da Başbakanlık Arşivi'nin Maliyeden Müdevver kısmında ise, o katalogda böyle bir şeye tesadüf etmedik.
9. Kullanılan defterlerden 1455'e ait olanlar İstanbul'daki Atatürk Kütüphanesi'nde Muallim Cevdet Yazmaları arasındadır. 1576 tahririne ait **TK 33** ile **TK 241** Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde muhafaza edilirken, diğer bütün defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

TABLO : I Kullanılan Defterler ve Bunların Kapsadığı Alanlar

Defter :	MC 117/2,081-85 1455	TT 37 1485	TT 54/387 1520	TK 33 1576	MM 3880/458/268 1643
Nahiye :	Satılmış,	Ünye,	Arım	ve	Tirme
Nahiye :	*	Samsun,	Kavak	ve	Bafra

(*) Samsun, Bafra ve Kavak için 1455'e ait hiç bir kaynak yoktur. **TT** 54'de Samsun'un küçük bir kısmı var, ama Kavak ve Bafra yok.

Bölgenin ve kaynakların bu kısa tanıtımından sonra sözkonusu kaynakların nüfus incelemeleri açısından taşıdıkları önem üzerinde bir nebze de olsa durmakta fayda vardır. Bilindiği gibi, tahrir defterlerinin en çok ilgi çeken yönlerinden birisi —belki de birincisi— bunlardaki demografik verilerdir.[11] Bunların niteliğini doğru kavramak şartıyla defterlerin nüfus tarihi açısından son derece kıymetli kaynaklar olduğu söylenebilir.

Herşeyden evvel akılda tutulması gereken şey şudur: Bu defterlerin temel fonksiyonu, merkezî idâreye, vergi amaçları bakımından, **timar** sisteminin uygulandığı sancaklardaki beşerî ve maddî kaynaklar hakkında mümkün olduğu ölçüde güvenilir ve ayrıntılı malûmat temin etmekti. Dolayısıyla, demografik açıdan bunlar nüfus sayımı değil, vergi nüfusu/vergilendirilebilir nüfus sayımlarıdır. Defterlerde, evli ve bekâr vergi ödemekle mükellef yetişkin erkek nüfusun yanısıra, din hizmeti, yaşlılık, hastalık vb. sebeplerle vergiden muaf tutulan kişi ve grupların, **müsellem**ler gibi kırsal kökenli askerî grupların da kaydedildiğini belirtmeliyiz. Ergenlik çağına gelmemiş erkek çocuklar, kız çocuklar ve kadınlar defterlerde hiç yeralma-

10. Bu kaynakların etraflı bir tanıtımı ve tahrir defterlerinin Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanılmasıyla ilgili meseleler için bkz. M. Öz, **aynı tez**, ss. 5-25. Tahrir usulü ve defterler hakkında genel bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri», **İ.Ü. İktisat Fak. Mec.**, II/1 (1940), ss. 214-247.

11. Defterler hakkında genel bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri , **İktisat Fakültesi Mecmuası**, II/1 (1940), ss. 20-59; II/2 (1941) ss. 214-247.

dığı gibi, ortalama bir **hane**'nin kaç kişiden oluştuğu hakkında da herhangi bir ipucuna sahip değiliz.[12] Yine yönetici tabakayı oluşturan **askerî** sınıfın bazı defterlerde kısmen yeralmakla birlikte bazen tamamen hariç tutulduğunu görüyoruz.

12. Bu hususta Barkan'ın teklif ettiği 5 rakamı yaygın olarak kullanılmakla beraber, sabit bir katsayının bütün sancaklar ve devirler için geçerli olması mantıken imkânsızdır. Esasen Barkan dahil, bu katsayıyı veya diğerlerini kullanan herkes bunun farkındadır. Yalnızca genel nüfus hakkında bazı kaba tahminlerde bulunmak için bu tür katsayıların kullanılmasının gerektiği açıktır. Öte yandan eğer defterlerde gerçekten yetişkin erkeklerin tamamı kayıtlıysa, toplam nüfusu tahmin etmek için bir başka yol daha vardır. Bkz. aşağıda not 73-75.

Netice itibariyle, bütün bu noktaları hatırda tutarak, Canik Sancağı'nda nüfus konusunu, köy-şehir ayırımını esas alarak incelemeye çalışacağız. Kırsal nüfusu ise üç ayrı ana kategori altında ele alacağız: normal **re'âyâ**, özel statülü (**avârız**'dan muaf) **re'âyâ** ve vergiden muaf kişi ve gruplar.

a) Sıradan/Normal Re'âyâ

Sıradan/normal re'âyâ terimi ile kastettiğimiz şey, bu insanların olağan/olağanüstü bütün vergi ve resimleri ödemekle yükümlü olduklarıdır. Önce defterlerdeki yetişkin erkek kategorileri ve bunlara ilişkin terminolojiye bir göz atalım. Malûmdur ki, müslüman vergi yükümlüleri ve Canik'in dahil bulunduğu Rum Eyâleti gibi, Osmanlıların müslüman devlet veya beyliklerden devraldığı bölgelerıde gayrimüslimler, hukukî yönden gerçek mülkiyet niteliği taşımayan ve bir çeşit sürekli kiracılık yoluyla tasarruf ettikleri toprakların miktarına göre bir tasnife tâbi tutuluyorlardı **(çift, nîm, ekinlü (bennâk) ve caba (bennâk).** Bekârlar ise ya **mücerred** genel adı altında kaydediliyorlar, ya da hayatlarını babalarından bağımsız kazanıp kazanmadıklarına bakılarak **mücerred** ve **caba** olarak yazılıyorlardı. Ancak, **caba her zaman kisb ü kâre muktedir** bekâr anlamına gelmiyor, meselâ Rum eyâletinde topraksız evli erkek anlamını taşıyordu.[13]

Timar sistemi çerçevesinde re'âyânın topraksız tasarrufunu düzenleyen sistemin anahtar terimi **çift**'tir. Basit olarak **çift**, iki öküzle bir yıl ziraat edilebilecek toprak miktarını ifâde eder.[14] Gerçekten de, **çift**'le **iki öküz**'ün eşanlamlı olduğu kaynaklarımızdan açıkça bellidir. Bu **nîm** (yarım)-**çift** ve **bir öküz** için de geçerlidir. Böylece **çift** terimi aynı zamanda bir **çift(lik)** toprağa sahip raiyyeti de ifade etmekteydi.[15]

Osmanlı **sancak/eyâlet kanunnâme**lerine nazaran bir **çiftlik**'in miktarı, toprağın verimlilik ve kalitesine göre değişiyordu. Toprağın çok kıymetli

---

13. Bkz. **TT 387**, s. 349; B. Yediyıldız, **Ordu**, s. 150. Osmanlı **resm-i çift** sistemi için bkz. H. İnalcık, «Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu», Belleten, XXIII (1959), ss. 575-610.

14 «Bir çift öküz» ve bir çift öküzle bir yılda ziraat edilebilecek toprak parçası anlamındaki Bizans terimi **zeugarion** ile benzerlikler için bk. N. Oikonomides, «Ottoman Influence on late Byzantine Fiscal Practice», **Südost-Forschungen**, XLV (1986), S. 14-16. Makalede **Zeugarion**'un, eskiçağın, bir çift öküzün bir günde sürebileceği toprak parçası anlamındaki **iugum, iugerium**'dan tamamen farklı olduğu da belirtiliyor (s. 14-15, dipnot 51).

15. Tahrir defterlerinde re'âyanın isimleri altında genellikle iki rakamının (2) **çift** sahipleri bir rakamının da (1) yarım **çift** sahipleri için kullanıldığını, herhangi bir hisse/köyle ilgili toplam rakamlar verilirkense **çift** ve **nim** işaretlerinin kullanıldığını müşahede ediyoruz. Krş. M. A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia**, London 19 2, ss. 6-68; B. Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi-1455-1613**, Ankara 1985, s. 71-2.

olduğu **kanunnâme**lerde belirtilen Rum eyâleti'nde **çiftlik** büyüklüğü, en iyi kalite topraklarda **(a'lâ)** 80, orta derecedekilerde **(evsat)** 100, en fakîr topraklarda **(ednâ)** ise 130 **dönüm** kadardı.[16] Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki, tam ve yarım **çift**'lerin belirlenmesinde önemli derecede keyfî davranılmış olabilir; zira, defterlerde 1,5 **öküzlük** (veya 3/4 **çiftlik**) yere sahip kişilere nadiren rastlanıyor.

Yarım **(nîm) çift**ten az yere sahip re'âyâ **bennâk** veya **caba-bennâk**'ten ayırtetmek maksadiyle **ekinlü-bennâk** kategorisine dahil idi. Çanik dahil Rum eyâletine ait son tahrir defterlerinde (1570'ler) sayıca ihmal edilebilir bir kısım re'âyâ **zevle(lik)** olarak tanımlanmıştır. Bir boyundurukta dört **zevle** olduğunu hesaba katarsak, **zevlelik** teriminin yarım **öküzlük**, yani dörtte bir **çiftlik** anlamında kullanıldığı sonucuna varabiliriz. **Zevlelik** sahiplerinin ödediği **resim** miktarı da (14 akçe) bu izlenimi doğrular niteliktedir. Şöyle ki, Rum eyâleti'nde **çift resmi** 57 akçeydi ve bunun dörtte biri yarım **çift**'ten az toprağa sahip bütün re'âyâyı kapsayan tanımına rağmen,[17] **zevlelik'in** miktarı ve **ekinlü** teriminin bu kategorinin tam olarak neyi gösterdiğini kesinlikle tespit etmemiz imkânsızdır.

Kanunnâmelere nazaran topraksız köylüleri ifade eden **caba** veya **caba-bennâk** terimine gelince; Cook'un gösterdiği üzere ve bizim kullandığımız kaynakların da desteklediği gibi, aslında **caba**'ların bir kısmı şu veya bu şekilde bir miktar toprağa tasarruf etmekteydiler. Cook, Tokat ve bazı mücâvir nâhiyelerde **zemin**lerin, yani **resm-i çift** sistemi dışındaki toprak parçalarının % 69'unun **caba**lara **tahsis** edildiğini göstermiştir.[18] Bunun yanısıra, 16. yüzyıl Rum eyâleti defterlerinin açıkça gösterdiği üzere, **caba**ların (ve **mücerred**lerin) önemli bir kısmı **çift, nim** veya **ekinlü-bennâk** olarak

16. Bkz. **Rum eyaleti kanunnamesi, TT 387**, s. 349; bu metin Yediyıldız tarafından 1547, 1569 ve 1613 tarihli Şebinkarahisar kanunnameleriyle karşılaştırılmalı bir şekilde basılmıştır **(Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, s. 151). Bir **dönüm**'ün **tu'len ve arzen kark hatve**'ye tekabül ettiği, yani enine ve boyuna 40 adım olduğu **kanunname**'de belirtilir **(aynı yerler)**. Bir Osmanlı dönümü'nün 1000 metrekare'ye, yani bugün ülkemizde kullanılan **dönüm**'e eşit olduğu ileri sürülüyorsa da daha küçük bir birim olması da muhtemeldir. Bkz. Cook, **a.g.e.**, s. 67.

17. Krş. Cook, **a.g.e.**, s. 68; H. İslamoğlu, **Dynamics**, s. 20. **Bennak** kategorisi hiç toprağı olmayanları da kapsarsa da, Rum eyaleti'nde böyleleri **caba (-bennak)** olarak yazılmışlardır. Nitekim 1455'e ait defterlerde, isimleri altında **caba** ve **ekinlü** işareti bulunanların ödedikleri raiyyet rüsumu **bennak** olarak birlikte yazılmış, müteakip defterlerde **ekinlü**'lerinki **bennak, caba**'larınki ise **caba** resmi altında kaydedilmiştir.

3. Bu bilgi, 1554 tarihli **TT 287**'deki verilere dayanır. Bkz. M. A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600**, Londra 1972, s. 38, not 2.

kaydolunan, kardeşleriyle aynı toprak parçasına tasarruf etmekteydiler.[19] Son olarak, ormanlık ve çalılıklardan açılan ve defterlerde **balta yeri** diye nitelenen toprakların çoğu da **caba**lara ait.[20] Biz her ne kadar Cook'un Tokat ve civarı için yaptığı gibi ayrıntılı hesaplamalar yapmadıysak da, aynı durumun Canik'te de geçerli olduğu anlaşılıyor.

Sayıca az bir grup hânenin, **mukata'a** olarak yazıldığını müşâhede etmekteyiz; yani bunlar raiyyet rüsûmu yerine muayyen miktarda bir resim ödüyorlardı. Bu şekilde yazılanların ana meşguliyetlerinin tarım dışı alanlarda olduğu söylenebilir.[21] Öte yandan defterde **ehl-i hiref** diye yazılan Menağrı Nahiyesi'ne bağlı Ordu köyü (bugünkü Çarşamba'da aynı adlı köy) halkının aile reisleri **hâne** olarak kaydedilmişlerdir.[22] Onbeşinci yüzyıla ait defterlerde ve takriben 1520'ye ait **TT 54 ve TT 387** gibi defterlerde bölgedeki kasaba diye adlandırabileceğimiz Samsun, Bafra ve Ünye gibi yerlerde nüfus genelde **nefer** şeklinde yazılmış, bazen evli ve bekâr (**hâne** ve **mücerred**) ayırımı da yapılmıştır. Öte yandan, Bafra'daki gayrimüslimler **resm-i çift** sistemine tâbiydiler ki, bu da onların esasta ziraatle iştigal ettiklerini gösterir.[23] Son tahrirde (1575-76) ise, gerek bütün sancaktaki gay-

---

19. Bkz. **TT 54** ve **TK 33**. Bu defterlerde böyle kardeşler genellikle şöyle yazılıdır: Ahmed veled-i Mehmed-nim, me'a biradereş; Ali birader-i o, m(ücerred). **Me'a biradereş** tabirinin olmadığı, ancak arka arkaya yazılı iki kardeşin bulunduğu durumlarda **caba** veya **mücerred** yazılanın diğer kardeşin toprağına ortak tasarruf edip etmediği çok net gözüküyor.

20. Bkz. Cook, s. 38, not 3. Mamafih, Cook'un **TT** 287'den elde ettiği 703 **balta yeri** kaydındaki toprakların, bölgedeki toplam ekilebilir arazinin sadece % 1.5'una baliğ olduğunu da belirtmeliyiz. **Balta** yerlerinin çoğunluğunun büyüklüğü 1 **kilelik**'le 20 **kilelik** arasında değişiyordu (2 **kilelik** 1 **dönüm**'e eşitti). Cook, daha önceki defterlerde ormanlıktan açılan yerlere atıfta bulunmamasının böyle yerlerin varolmadığı şeklinde yorumlanamayacağını belirtir. Gerçekten de Canik'e ait 1485 tarihli **TT** 37'de bu tür yerlere dair bazı referanslar vardır. Bkz. **TT** 37, s. 456, 557, «baltası yeridir», «baltası yeriyle» ve «kendü açduğı yerler» gibi ibâreler kullanılmıştır.

21. Meselâ, **nefs-i Alevi**'de (bugünkü Ordu), bir zenaatkâr grubu (**cemaat-ı muhterife**) defterde **mukataa** yazılmışlardır. Bkz. Yediyıldız, **aynı eser**, s. 77. Satılmış'a bağlı Fatsa köyünde ise, 1485 civarında, 6 kişi bu statüye tâbiydi (**TT** 37, s. 228).

22. **MC 085**, s. 207-210; **TT** 37, s. 440. **TT** 54'de bu köy halkı **resm-i çift** sistemine göre (yani **çift, nim, bennâk** vs. şeklinde) yazılmışlarsa da, zenaatkâr olduklarından, önceki gibi sadece **hane** başına 10 akçe **caba resmi** ödemekle mükelleftiler (s. 395). Ayrıca bkz. **TK** 33, v. 186b. Belirtmeliyiz ki, **resm-i caba** normalde 13 akçeydi. Sonuçta, Ordu'daki zanaatkârların toprakla da meşgul olmakla beraber, sahip oldukları toprağın büyüklüğüne göre **resm-i çift** ödemeyip sabit bir **resm-i caba** ödedikleri anlaşılıyor.

23. Bkz. **TT** 37, s. 676. **TT** 387'de ise Bafra (Göründür Pazarı'ndaki müslümanlar **nefer**, gayrimüslimlerse **hane/mücerred** olarak yazılıdırlar.

rimüslimler, gerekse kasabalardaki yetişkin erkekler (müslimler dahil) evli-bekâr ayrımı esas alınarak **(müzevvec/mücerred)** kaydolunmuşlardır. Ancak Tablo XIId'den de anlaşılacağı üzere, bazı yerleşmelerde gayrimüslim nüfus yalnızca **nefer** olarak verilmiştir. Kırsal kesimde yaşayan gayrimüslimlerin artık **resm-i çift** sistemine göre yazılmayıp, **nefer** ve/veya **müzevvec-mücerred** şeklinde tasnifi, aslında statülerindeki bir değişikliğin yansımasıydı. 1554 ilâ 1569 arasında bir tarihte Rum Eyâleti'nde (ve muhtemelen Rum gibi Osmanlıların müslüman beylik ve devletlerden devraldıkları öbür yerlerde) yaşayan gayrimüslimler, İmparatorluğun Balkanlar ve Trabzon gibi bölgelerinde uygulanan **ispençe** sistemine tâbi kılındılar. Yani evli veya bekâr olsun, her yetişkin erkek gayrimüslim, **resm-i çift** yerine 25 akçe **ispençe** ödeyecekti.[24]

Bölgeye ait kanunnâmelerden, **müzevvec** ve nadiren rastlanan **hâne** tabirlerine ilâveten **çift, nîm, ekinlü, caba, mukâta'a** ve **zevle** olarak yazılan kişilerin **hâne** statüsünü haiz oldukları anlaşılıyor. Rum ve Karaman eyâletleri nüfus ve hâsıl icmâl defteri **TT 387**'deki deliller kesindir. Bu defterin dayandığı **TT 54** gibi mufassallarda **çift, nîm, ekinlü** ve **caba** şeklinde yazılanlar **TT 387**'de **hâne** şeklinde birarada hesaplanmışlardır. Bu bağlamda tek istisna, Cook'un da dikkat çektiği gibi, ölen babalarının yerlerini devralan evlenmemiş oğullardır. Yani **çift, nîm ve bennâk**'lerin ufak bir bir kısmı muhtemelen evli aile reisi değil, babalarının yerini alan bekâr aile reisi gençlerdir.[25]

Re'âyâ'nın sahip olunan arazinin büyüklüğü ve medenî durum bakımından tasnifinde en çok göze çarpan noktalardan biri, **tam çift**'e mutasarrıf köylülerin az sayıda —Ünye ve Satılmış'ta hemen hemen yok— olmalarıdır.[26] **Tam çift**'e mutasarrıf kişilere en çok, Kızılırmak'ın Karadeniz'e kavuştuğu sahada bulunan verimli Bafra ovasında rastlanması, buna mukâbil Satılmış (Fatsa) gibi dağlık bir kazâda pek görülmemeleri, bölgenin coğrafî yapısı bakımından mantıklı bir sonuçtur. Canik'in doğu kısmında, 1455'te kayıtlı hânelerin yarıdan çoğu (kayıtlı neferlerin % 42'si) **nîm çift** miktarı

24. Herne kadar Canik için, 1554'e ait mufassal bir deftere sahip değilsek de, Rum'a ait diğer defterlerden bu tarihte gayrimüslimlerin halâ **resm-i çift** ödedikleri anlaşılır/Msl. bkz. Cook, **aynı eser**, s. 63). 1569 tarihli Şebinkarahisar kanunnâmesi bu statü değişikliğini zikreder: «Ve liva-i mezbure kefere sî rüsum-ı örfiye-i müte'arefe virmekde defter-i atikde sayir re'aya gibi mukayyed iken hâliya emr-i padişâhî mûcebince ispençeye kaydolunmuşlardır.» (Yediyıldız, **aynı eser**, s. 155, not 68). Genelde ispençe için bkz. Neşet Çağatay, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Re'ayadan alınan vergi ve resimler», **AÜDTCFD**, V/5 (1947), s.; İnalcık, «Raiyyet Rüsumu», s. 602-608.

25. Cook, **aynı eser**, s. 65; ayrıca bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 63-64.

26. Bununla ilgili tablolar için bkz. Öz, **aynı tez**, ss. 67-69.

toprağa mutasarrıftı. Hânelerin yaklaşık yüzde 22'si yarım çiftten az toprak parçalarına sahipken, bir o kadarı da topraksızdı (ekinlü ve **caba**ların her birinin toplam kayıtlı nüfustaki oranları ise % 17-18 kadardı). Babalarıyla beraber yazılanları da (me'a veledihi şeklinde) katarsak, mücerredler kayıtlı re'âyânın % 21'ni oluşturuyordu.[27]

1485'le 1520 arasında tam ve yarım **çift**'lerin oranı daha da azalırlerin sayısındaki az miktarda artış dışında, genel durumda kayda değer bir değişme gözlenmiyor. Bu, merkezî hükûmet'in raiyyet **çiftlik**lerinin bütünlüğünü korumadaki ısrarlarına rağmen, babaların ölümünden sonra **çiftlik**lerin oğullar arasında paylaştırılmış olmasına atfedilebilir ki, defterlerde bunu destekleyecek deliller bulmak mümkündür.

1485'le 1520 arasında tam ve yarım **çift**'lerin oranı daha da azalırken, **ekinlü** sayısında herhangi bir artış da olmadı. **Caba** ve **mücerred**lerin oranlarında bir miktar artış kaydedildiği gözleniyor. Genelde nüfus artmaz ve hatta biraz da olsa azalırken, **resm-i çift** sistemine tâbi re'âyânın elindeki ekilebilir toprak miktarının azalması, başka bir olgudan, 16. yüzyıl başlarından itibaren önemli çapta toprak parçalarının **mevkûfiye** kaydolunarak re'âyâ çiftlik olarak verilmemesinden kaynaklanır. (1576'da toplam ekilebilir toprakların % 22 kadarı bu kategoriye dahildi).[28] Yine defterlerde bu tür toprakların ve re'âyâya **tapu resmi** karşılığı verilen **zemin**'lerin işlenip, hâsıllarından gereken vergilerin ödendiği anlaşılır. Dolayısıyla, bilhassa 16. yüzyılda köylülerin sâdece adlarına kayıtlı çiftlikleri ziraat etmesi sözkonusu olmadığından re'âyânın, tasarrufundaki toprak miktarı esas alınarak yapılacak bir tasnifinden, sosyal tabakalaşmaya ilişkin çok kesin sonuçlar çıkarılamaz.

Öte yandan, daha 15. yüzyılda ekilebilir toprakların hatırı sayılır bir kısmı **zemin** olarak kaydolunmuştu. Bunlara tasarruf edenlerin çok az bir kısmı, **zemin**lerinin miktarına göre **çift veya bennâk** resimlerini öderken, kalanları için defterlerde herhangi bir raiyyet resmine (**dönüm resmi** dâhil) rastlamıyoruz. 1520 civarında bunlara ilaveten **mevkûf zemin**lerin ortaya çıkışı gözleniyor.[29] 1575'e gelindiğinde, sâdece **zemin** şeklinde yazılan yer-

27. Hasta, yaşlı, kör vb. gibi kişilerle mu'aflar bu tahlilin dışında tutulmuşlardır.

28. Bkz. Öz, **aynı tez**, s. 222 vd. Bu tür toprakların gelirleri ilke olarak **mevkuf eminleri** tarafından ve merkez için toplanmışsa da, özellikle bir köye sonradan gelip yerleşen **hariç re'âyânın** işlediği bu gibi yerlerin hâsıllarının aynı köyün hâsılıyla birlikte yazıldığına ilişkin açıklamalara son defterde (**TK 33**) sık sık rastlarız.

29. Önceki tahrirlerde **zemin** veya raiyyet çiftliği olan bazı yerlerin daha sonra **mevkuf** haline dönüştüğünü gösteren pek çok örnek vardır. **TT 37** ile **T54**'ün mukayesesi bu hususu açıkça ortaya koyar. Meselâ, Arım'a bağlı Adalı köyündeki 3 **zemin** ile 4 re'aya çiftliği (1485'de), 1520'de **mevkuf zemin** haline gelmiştir. Bkz. **TT 3**, s. 402 ve **TT 54**, s. 365. Öyle anlaşılıyor ki, **TT 37**'de sadece **zemin-i fulan** şeklinde yazılıp sahibinin vergi yükümlülüğü belirtilmeyen zeminler 1520 ve 1576'daki mevkuf zeminlerle aynı niteliği haizdirler.

lerin sahiplerinin muhtemelen büyük çoğunluğu, **resm-i çift** veya **dönüm resmi** öderken **mevkûf zeminler** varlıklarını koruyorlardı. Bu gibi yerlerin bulundukları köy halkı veya başka köylerden kişiler tarafından ziraat edildiğine dair kayıtlar mevcuttur.[30] Bilindiği gibi, bağlı oldukları sipahinin timarından başka yerlerdeki toprakları veya üzerine kayıtlı topraktan fazlasını ziraat edenler **hariç raiyyet** statüsüne tâbi idiler ;yani bahse konu **mevkuf zeminler hariç re'âyâ** tarafından kullanılmış olmaktaydı.[31]

Tekrar kayıtlı re'âyâ kategorilerine dönersek, 1570'lerde tam ve yarım **çift'e** tasarruf edenlerle **ekinlü bennâklerin** oranı büyük oranda düşüş göstermiştir (toplam yüzde 20). Daha da önemlisi, **müsellemler, sayyadlar** vb. gibi grupların da bu kategorilere eklenmesine, yani **resm-i çift** sistemine dâhil edilmelerine rağmen **yarım çift** sahiplerinin **sayısında** (sadece oranında değil) azalma gözleniyor. **Tam çift** ve **ekinlü** sahiplerinin sayısı ise çok az da olsa artmıştır. Bu noktada yukarıda söylediklerimizi hatırlatmamız yeterlidir. Bu defa **zemin** sahiplerinin önemli bir kısmı **resm-i çift** sistemine göre yazıldıklarından, aslında **resm-i çift** ödeyenlerin sayısı **çift, nim** ve **ekinlü** kaydedilen raiyyet sayısından çok fazladır. Meselâ, toplam 300 kişi **çift** kaydedilmişken **resm-i çift** ödeyenlerin sayısı 477'dir.[32]

Zemin, balta yeri ve muhtemelen **mevkûf zemin** gibi yerlerde ziraat etme imkânları olsa da, **caba**ların ve **mücerred**lerin sayısındaki artış, bazı içtimaî problemlerin varlığına işaret eder. 1520-1576 arasında, Anadolu'nun diğer kısımlarında da görüldüğü üzere, toplam kayıtlı nüfusun yüzde yüz civarında arttığını ve ekilebilir toprakların bu oranın çok altında bir artış

---

30. Mesela bkz. **TK 33,** v. 134a: «el-mevkuf-ı zeminha... hariçden ziraat iderler.»; v. 150a.;» mezkur mevkuf yerleri karye-i Zivgar cemaati ziraat ider.»; v. 202b.:» zikrolunan mevkuf zeminleri ehl-i karye cümlemiz tasarruf iderüz deyu ikraz itdüler.»
31. Hariç raiyyet üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Oktay Özel, «XV ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet», **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** 43 (1986), ss. 159-171.
32. Bazı hisselerde hasıl rakamı ayrıntılı olarak verilmediğinden resm-i çift ödeyen 477 kişinin 300'ünü raiyyet çiftliği sahibi sayamayız; bu rakam bir miktar daha düşük olmalıdır (tahminen 250-280 arası). Yine, 4006 kişi **nim çift'e** (çok az bir kısmı 1.5 **nim, yani 3/4 çift'e**), 3057 vergi mükellefi ise yarım çiftten az toprak parçalarına tasarruf ederken, **resm-i nim çift** ödeyenlerin sayısı 5336, **resm-i bennak** ödeyenlerinkiyse 3712 idi. Krş. Cook, s. 98. Belirtmeliyiz ki, bahse konu **rüsum** ödeyen **zemin** sahipleri, aslında bu zeminlerden başka sıradan raiyyet çiftliklerine de mutasarrıf olmuş olabilirler. Mesela, raiyyet çiftliği olarak yarım çift yere, **zemin** olarak da bir tam **çift'e** sahip bir kişi, toplam 1.5 **çiftlik** yeri için raiyyet resmi ödemek durumundaydı.

kaydettiğini dikkate alırsak,[33] topraksız veya çok az toprağa mutasarrıf kişilerle, maddî zorluklar yüzünden evlenemeyip bekâr kalanların sayılarında patlama denebilecek boyutlarda yükselme görüldüğü tahmin edilebilir. On-altıncı asır ortalarında medreselerdeki öğrenci **(suhte)** ve **levend** ve **sekban** olarak taşra idarecilerinin kapılarına yığılan köy kökenli gençlerin sayılarının artması, bahsettiğimiz olgunun yansımaları olsa gerektir.

b) Özel Statülü Raiyyet Grupları

Sıradan re'âyâ 15. yüzyılda kayıtlı kırsal nüfusun yüzde 80'ini oluşturmaktaydı. 16. yüzyılda ise daha önce **mu'af** ve **müsellem** olan bütün gruplar, bazı istatistikî yönden ehemmiyetsiz istisnalar dışında, reâyâ statüsüne tâbi kılınmışlardır. Bu defterlerde «el-müsellemiye raiyyet fermüdeşüd», «el-mu'af raiyyet şüd» gibi ibârelerle gösterilmiştir. Öyle görünüyor ki, bu önceden tamâmen vergiden muaf bulunan grupların statüsü, belirli hizmetler karşılığında **avârız-ı divâniye**'den muaf tutulan kişilerin statüsü gibi bir duruma sokulmuştur. Yani, bunlar evvelki statüleri gereği olağanüstü vergilerden muaf tutulmuş, ancak normal raiyyet rüsûmunu ve öşürleri ödemekle mükellef kılınmışlardır. Dolayısıyla, tamamen vergiden muaf kişi ve grupları incelemeye geçmeden önce, yaptıkları **çeltükçilik, kürecilik** vb. hizmetler mukâbili özel bir statüye tâbi tutulan kimselerden oluşan —tâbir caizse— «ara kategri»yi ele alalım. Burada şunu da belirtelim ki, 16. asırda re'aya haline getirilen **mu'af** ve **müsellem**lerden farklı olarak, **çeltükçi** veya **küreci** gibi gruplar bazen raiyyet rüsûmundan tamamen veya kısmen muaftılar.[34]

Bu gruplara mensup kişiler genellikle **resm-i çift** sistemine göre kaydedilmişlerse de, bazen buna uyulmamıştır. Bunlardan pirinç ekimiyle uğ-

---

33. Krş. Cook, s. 11. Cook'un hesaplamalarına göre, mesela Rum eyaletine bağlı bazı nahiyelerde, 1455'den 1520'lere kadar 1 nefere bir birim toprak düşerken, bu oran 1550'lerde 1.5 kişiye 1 birim toprak, 1570'lerde ise yaklaşık iki kişiye 1 birim toprak düşmüştür. (Bunu Cook'un indekslerine dayanarak hesapladık). Bizim Canik Sancağı için yaptığımız hesaplara nazaran bu sancaktaki toplam ekilebilir arazi 1485 civarında yaklaşık 6100 **çift** kadarken 1576'da bu 6440 **çift**'e yükselmiştir (Öz, aynı tez, s. 222-223). Nüfusa gelince, 1485'te toplam nefer sayısı 19,718 iken 1576'da bu sayı iki katına, 39,609'a çıkmıştır (Öz, aynı tez, s. 102-104). Mamafih, şunu da belirtmeliyiz ki, tahrir defterlerine dayanarak ekilebilir toprakların miktarını kesinlikle bulmak pek mümkün değildir. Özellikle **ekinlü bennâk** kategorisinin yarım çift'ten az bütün re'aya çiftliklerini kapsaması bu kategoriye giren toprakların çapını tahmin etmeyi zorlaştırır.

34. Osmanlı İmparatorluğu'nda vergiden muafiyet konusu için bkz. İnalcık, «Raiyyet Rüsûmu», ss. 598-601.

raşan **çeltükçi/pirinççiler,** re'islerinin gözetiminde **hassa çeltüğü** hizmetinde çalışıyor ve **hassa** tohumu çıkarıldıktan sonra kalan ürünlerinin üçte ikisini **hassa**'ya teslim ediyorlardı. Çeltik gelirinden 15. yüzyılda Amasya' daki şehzâde, 16. yüzyılda ise Sultan faydalanıyordu. Yine Amasya'daki II. Bayezid İmâreti ile bölgedeki bazı zeâmet sahipleri de çeltik üretiminden gelir sağlamaktaydı. Öte yandan 16. yüzyıl başlarında Arım, Tirme ve Ünye'deki çeltük arglarının ref' edilip, daha önce çeltük hizmetini gören re'âyânın bu defa kendir hizmetine me'mur edildiğini görüyoruz.[35] Bu keyfiyet Rum Eyâleti kanununda da belirtilmiştir.[36] Sancaktaki çeltik ziraatı Samsun, Satılmış ve Bafra kazâlarında daha önceki gibi devam etmiştir.

Satılmış ve Ünye kazalarında ise bir takım vergi mükellefleri madencilikle meşguldü. **Küreci** diye adlandırılan bu kişiler bölgedeki demir **(ahen)** yataklarında çalışmaktaydı ve elde ettikleri gelirin yarısını **hassa**'ya —Amasya'daki şehzâde'ye veya Satılmış ve Ünye subaşılarına— ödemekteydiler.[37] Ayrıca Tirme'ye bağlı Evci köyünde ikamet eden bir demirci grubu da **(cemaat-ı ahengerân)** şehzade hassına (16. asırda **havass-ı hümâyun**'a) dâhildi.[38]

Yine sayıca çok az bir grup vergi mükellefi **Etrâkiye** veya **yörükân-ı hassa** olarak Şehzâde (16. yüzyılda Pâdişah) haslarına bağlıydı. Bunlara Samsun, Kavak ve Arım'da rastlanıyor. **Avârız**'dan mu'afiyetlerine dair bir kayıt yok; ancak bunlar raiyyet rüsûmunu normal re'âyâdan daha düşük bir oran üzerinden ödemekteydi. Ayrıca bir de **hâne** vergisine tâbiydiler.[39]

Bazı köylüler **hidmetkâr** olarak çeşitli görevleri icrâ etmekle yükümlü kılınmışlardı ve bazı durumlarda yaptıkları işin niteliği belliydi. Meselâ, kale hizmetkârları, muayyen bir yolun bakımıyla görevli hizmetkârlar, Ünye ka-

---

35. Çelikten sağlanan gelir **TT** 54 (tahmini 1520 tarihli)'de gösterilmişken, onun icmâli niteliğindeki **TT** 387'de çeltik mukataasının ref' edilip yerine yılda 800 **kantar** kendir vaz' olunduğu belirtilmiştir (s. 646).

36. «... ve Arım ve Tirme ve Ünye kazâlarında olan re'aya bedel-i avarız kendir hidmetin iderler; ber mûceb-i kanûn-ı kadim yılda üç gün hassa çeltüğüne hidmet iderler. Hidmet eylemeyenler bedel-i hidmet bir mıkdar akçe virmek kanûn-ı kadimleridir, kemâkân sebt-i defter olundı». (**TT** 387, s. 351; Yediyıldız, aynı eser, s. 163). Kanûnnâme'de halâ çeltük hizmetine atıfta bulunulması, çeltük mukataasının ref'inin tam bu sıralarda gerçekleşmesinden dolayı olmalıdır.

37. Demir yataklarının işlenmesiyle ilgili bir kayıt için bkz. Yediyıldız, s. 93, not 434. Ayrıca bkz. **MC** 081, s. ?

38. Bunların sayısı sürekli artmıştır; 1455'de 6 (**MC** 081, s. 16), 1485'de 13 (**TT** 37, s. 251 - 52), 1520'de 16 (**TT** 54, s. 169) ve 1576'da 39 (**TK** 33, v. 292a) kişiydiler.

39. Krş. **MC** 085, s. 383-84 (15 çift resmi ve 20 akçe hane vergisi); **TT** 37, s. 502, 546. Süleyman kanunnâmesine göre toprak sahibi yörükler çift resmini 12 akçe üzerinden ödüyorlardı. Bkz. M. Arif, «Kanunnâme-i Al-i Osman», s. 62.

lesi marangozları (**durûdgerân**) vb.[40] gibi. bir başka hizmetkâr grubu ise **hidmetkârân-ı Canik-i Göl** adı altında Arım ve Tirme'de hassa kendirinden sorumluydu.[41] Bazıları ise belirli bir kişinin (Şehzâde, kadı veya bir din görevlisi) hizmetkârı durumundaydı. Özellikle ilk defterde ise, bazı kişiler timar sahipleri, kadı, müsellemler ve ulemâya mensup kimselerin **şerikleri** olarak yazılmışlardı.[42] Bu gibi kişilerin bağlı bulundukları kimselere ait toprakları ortakçılık usûlüne göre işledikleri anlaşılıyor. Bazı isimlerin üstündeki **hassa** ibâresinin ise, bunların Şehzâde haslarıyla ilgili bazı hizmetler ifâ ettiklerini akla getiriyor.[43]

Yol bakım ve onarımı,[44] **derbendcilik**,[45] **köprücülük**,[46] ve genel onarım işlerini (**müremmimler**)[47] deruhde eden bir takım kişilerin de olağanüstü vergilerden muaf tutuldukları bilinmektedir. Öte yandan **el-mu'af** başlığı altındaki gruplar içinde değil de sıradan re'âyâ arasında yazılan **imam, müezzin** vb. gibi dinî görevlilerin de **avârız** ödemedikleri görülüyor.[48]

---

40. Kale hizmetkârları Ünye ve Samsun kalelerine aittiler. Bu tür gruplar için bkz, **MC 081**, s. 96; s. 21 (4 marangoz) and **MC 085**, s. 155 (3 okçu). **TT 37**, s. 240, 253, 364 (Ünye kalesi); s. 513, 521, 523, 527 (Samsun kalesi); **TT 54**, s. 220, 155, 165 (Ünye); **TK 33**, v. 9a, 13a, 32a, 37b (Samsun); v. 67b, 366a (Ünye).
41. Meselâ Arım'ın Hisarcık Bölüğü'ndeki Emirahur köyünde mukim bir grup hizmetkâr bu kategoriye dahildi ve ilk üç tahrir defterine nazaran resm-i çift ödemiyorlardı. 1576'da bu durum değişmiş ve topluluğun evli üyeleri **caba resmi** ödemekle mükellef kılınmışlardı. Bunların **avarız'dan muaf** oldukları **TT 54** ve **TK 33**'de açıkça belirtilmiştir: «Hidmetkârân-ı Canik-i Göl ki kendir cem'ine hidmet iderler; madâm ki hidmet iderler avarız-ı divaniyeden mu'aflardır.» **TT 54**, s. 400; **TK 33**, v. 173a. Ayrıca bkz. **MC 065**, s. 358; **TT 37**, s. 444.
42. Bkz. **MC 117/2**, s. 56 (**şerik-i kethüda**), s. 45 (**şerikan-ı subaşı**), **MC 081**, s. 21 (**şerik-i Mansur- müsellem**), **MC 085**, s. 62, 64.
43. **MC 085**, s. 37, 75, 77-79, 86-89, 91 vs.
44. Mesela, Kadıköy sâkinleri Samsun'a giden yolları onardıkları için **avarız**'dan mu'af tutulmuşlardı (**TK 33**, v. 19b).
45. Hidmetkârân-ı râh-ı derbend-i Ünye için bkz. **MC 081**, s. 110; **TT 37**, s. 243; **TT 04**, s. 223 («madâm ki hidmet ideler avârız-ı divaniyyeden mu'af olalar.); **TK 33**, v. 66a (aynı not). **Derbendcilik** yaptıkları için **avârız**'dan mu'af tutulan bazı köylüler için bkz. **TK 33**, v. 85a, 117b, 261a, 259b.
46. Meselâ bkz. **TK 33**, v. 4a: «Samsun hisarının köprüsüne köprücü olub avârızdan muaf olalar deyü ellerinde hükm-i hümâyun olmağın...»
47. Özellikle son defterde (**TK 33**) bazı raiyyet isimlerinin üzerinde **müremmim** ibaresini görmekteyiz.
48. 1455'e ait defterlerde böyle kişilerin ve re'aya arasında yazılmakla beraber olağanüstü vergilerden mu'af diğer bazı kişilerin adları üzerinde şöyle bir açıklayıcı not bulunur: «avârızdan muaf ola amma süvari hakkın vire». **MC 081**, s. 19, **MC 085**, s. 5, 9, 58, 124, 138, 139, 184, 201, 202.

Bazı özel hizmetler ifâ ettikleri için sıradan re'âyâdan biraz farklı bir statâye tâbi bu gruplara, daha önce de belirttiğimiz gibi, 15. asırda tamamen muaf durumdaki gruplar da katılınca, kayıtlı nüfusun yaklaşık % 15-20'si bu kategoriye girer hale gelmiştir. Şimdi defterlere kayıtlı muaf grupların bir tasvirine geçebiliriz.

c) Çeşitli Muaf Gruplar

Bu tür grupların en önemlilerinden ve kalabalıklarından biri, çeşitli muaf kişilerin teşkil ettiği ve defterlerde **el-mu'af** genel adı altında yazılanıdır. Dinî görevliler, çocukları ve akrabaları, **zaviyedarlar** vb. bu gruba dahildi. Zaviyedarlar ve 1455'de **mülâzımân-ı câmi'** adıyla yazılan bazı din görevlileri ara sıra ayrıca da yazılıyorlardı; ama çoğunlukla **el-mu'af** kategorisine dahildiler. Her hâl ü kârda bunlar **kadimlik yurdlarile** kayıtlıydılar ki, bu onların Osmanlı fethi öncesi bölgede yerleşmiş bulunduklarını ve imtiyazlı statülerinin Osmanlı idaresince de tanındığını gösterir.

Bu durum, **müsellemler** yani, Osmanlıların ilk zamanlarında ön planda olan ancak zamanla yardımcı hizmetleri ifâya memur edilen kır kökenli askerî gruplar için de sözkonusuydu. **Kadimlik yurdlarıyla (yurdlarına) eşerler** ibaresi onların seferlerdeki yükümlülüklerini de ortaya koyar. 1485-1576 arasında **müsellemler** yaklaşık olarak kayıtlı nüfusun % 9-10'unu teşkil ettiler. Tıpkı **el-mu'afiye** gibi **el-müsellemiye** de 1485 ilâ 1520 arasında bir zamanda raiyyet statüsüne indirilmiştir.[49] Farklı taraf, muaflar herhangi bir timar, zeamet veya has sahibine bağlı olabilirken müsellemler münhasıran **havass-ı hümâyun**'a bağlanmışlardır.

Kayıtlı nüfusun takriben % 2'si **hassa** hizmetinde **sayyâdlık** ve **bazdârlık** yapmaktaydılar. Bilindiği gibi, Osmanlı devlet teşkilâtında merkezdeki **doğancı** teşkilâtından başka taşrada da özellikle re'âyâ kökenli **doğancılar** mevcuttu.[50] Bunlar yakalayıp eğittikleri av kuşlarının cinslerine göre **doğancı, şahinci, atmacacı** ve **çakırcı** gruplarına ayrılıyorlardı. Fonksiyonlarına göre ise **sayyâdân** (avcılar) ve **kayacıyân** ve **tülekçiyân** (yetiştiriciler) olarak sı-

---

49. Aynı süreci Trabzon'daki hıristiyan müsellemler de yaşamışlardır. (H. Lowry, «Privelege and property in Ottoman Maçuka in the opening decades of **Tourkokratia** : 1461-1553», **Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society**, ed. A. Bryer - H. Lowry, Birmingham-Washington D. C., 1986, s. 110-113. Lowry Osmanlı öncesi mahallî askerî grupların kullanılmasının hıristiyanlarla meskûn yerlere has olduğunu imâ ederse de Maçka'daki hıristiyan müsellemlerin durumu ve statülerindeki değişmenin zamanlaması (1486-1515 arasında bir zaman) Canik (ve dolayısıyla Rum eyâleti'n)'tekilerle aynilik arzeder.

50. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, Ankara 1945, ss. 420-25; H. İnalcık, «Doghandji», **EI**, v. II, ss. 614-15.

nıflandırılıyorlardı. Bölgemizdeki **sayyâd** gruplarından yalnızca biri **avcıyân-ı âhû** diye geçmektedir. **Cemaat-i tülekçiyân**'a ise bütün defterlerde rastlıyoruz. **Doğancı** grupları da müsellemler gibi 16. yüzyılda re'âyâ statüsüne sokulmuşlar, ama olağanüstü vergilerden muafiyetleri devam etmiştir.[51]

Müteka'id sipahiler ve sipahizâdeler, â'mâ, meflûç, pîr-i fâni vb. kimselerle, dervişler ve **du'agûylar** da mu'aflar arasındaydı. Ancak 16-. asırda eski sipahiler ve sipahizadeler **avârız** dışındaki vergileri ödemekle yükümlü hale geldiler.[52] Bu durum onların 1576'da **resm-i çift** kategorilerine dahil edilmeleriyle sonuçlanmıştır.

Kırsal nüfusa ilişkin genel tahlillere teşebbüs etmeden önce bölgedeki kasabalardaki nüfusu ele almamız uygun görünüyor. Daha sonra nüfustaki değişmeler ve bunun tesirleri hakkında bazı izah denemeleri yapılacaktır.

d) Kasabalarda Nüfus

15-16. asırlar Osmanlı Anadolu'sunda bir yerleşme yerini «kasaba» veya «şehir» olarak nitelendirmek için kesin kıstaslara sahip değiliz. Genellikle bir nâhiye/kazâ'nın merkezi anlamındaki **nefs** kelimesi tam bir ayırım ifade etmez. Bilindiği üzere bazen 20-30 hanelik köylere dahi **nefs** denilebilmektedir.[53] Faroqhi'nin, Anadolu şehirleri üzerindeki abidevî eserindeki kıstasa göre, bir takım idarî fonksiyonlara ve kasabalara has iktisadî özelliklere sahip ve en az 400 nefer nüfusu olan bir yer kasaba sayılabilir.[54] Bu kıstası esas alırsak, bölgemizdeki iskân yerlerinden 1485'te yalnızca Samsun ve 1576'da ise Samsun, Bafra ve Ünye'yi kasaba olarak nitelendirebiliriz. 1520 civarında ise hiç birinin nüfusu 400 nefere ulaşmamıştır.

1) Samsun

1485 civarında Samsun'un müslüman nüfusu 276 **nefer**den oluşmaktaydı ve bunlar 9 mahallede yaşıyorlardı.[55] Nüfusun üçte birden biraz fazlası

51. Msl. bkz. **TK 33**, v. 146b, 156b, 302ab, 311b.
52. **TT 54**'de **sipahizâdegân ve sipahiyân-ı müteka'id**'in durumları şu şekilde ifade ediliyor: «eküb biçdüklerinin behresin virürler.» (s. 172, 165, 325).
53. Bölgemizdeki yerleşme yerleri arasında yer alan Kavak (bugün kasaba), Üskübi (Bafra'da), Menağrı, Ordu ve Hisarcık (Arım'da), Fatsa ve Ordu (Satılmış'ta) gibi köyler **nefs** olarak zikredilmişlerdir. Bunlardan Menağrı'nın nüfusu hiç bir dönemde 16 neferi geçmezken Ordu'nunki 87-111 nefer arasında değişmiş, Kavak'ınkiyse 55'ten 133'e çıkmıştır (1485-1576 arasında).
54. Faroqhi, **Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia**, s. 9-10.
55. Tahrir defterlerine göre Samsun'un 15 ve 16. yüzyıldaki demografik durumu daha önce B. Yediyıldız («1485-1576 yılları arasında Samsun Şehri», **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun 1988, ss. 297-303) ve S. Faroqhi (**Towns and townsmen of Ottoman Anatolia**, s. 106-107) tarafından özetle izah edilmiştir.

Rumiyan (81 nefer) ve **Erâmine** (85 nefer) olarak ayrı ayrı yazılan gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bunlara ilâveten **TT 37**'de **Cemaat-ı Frenkpazarı** diye geçen 6 kişi daha vardır ki, bunların Samsun'u 1420 civarında terkeden Cenevizlilerin kalıntıları olması muhtemeldir.[56] Yine aynı defterde şehirde yaşayan tamamı müslüman bazı muaf ve asker gruplarına rastlıyoruz. Bunlar: **avarız**'dan muaf 6 kişi; Seyyid Kutbeddin Zaviyesi zaviyedarı 8 kişi; kalede görevli 5 **pasbân**, 3 **nekkârezen** ve 8 **zemberekçi**; 1 derviş ve 4 kişilik **cema'at-ı müsellemun** idi. (Gerek **TT 37**'den gerekse **TT 41**'den (icmal) Samsun kalesinde görevli oldukları anlaşılan 1 **dizdar** ile 9 **kale mülâzımı**'nı da bunlara ekleyebiliriz.)

16. asır başlarında (1520 civarı) yapılan tahrir, Frenkpazarı cema'atinin tamamen ortadan kalktığını, müslüman mahallelerden biri kaybolurken 4 yeni müslüman mahallesinin kurulduğunu göstermektedir. 1485-1520 arasında müslümanların nüfusu biraz artarak 320 nefere ulaşırken (bunların 3'ü mücerredi), gayrimüslim yetişkin erkek nüfusunda oran olarak önemli sayılabilecek bir düşüş vuku buldu. Ermenilerin sayısı 28'e, Rumlarınkiyse 26'ya düştü.[57] Kalede, **avarız**'dan muaf 5 **zemberekçi** ile 8 **pasbân** görevliydi;[58] **TT 387**'de bunlara ek olarak 20 kale görevlisi daha zikredilmiştir.[59] Şehir nüfusu içinde Seyyid Kutbeddin Zaviyesi'nde görevli 2 zaviyedâr ile 2 vergiden muaf kişi daha mevcuttu. Böylece 357 hane ve 3 mücerredden oluşan müslüman nüfusun takriben 1785, 54 veya 56 haneden müteşekkil gayrimüslim nüfusunsa 270-280 kişi civarında olduğunu tahmin edebiliriz.

1575/6'ya gelindiğinde şehrin 12 müslüman mahallesinde kayıtlı yetişkin erkek sayısı 459'a çıkmıştır; ancak bu defa nefer sayısının kabaca yarısı (229), daha önceki tahrirlerde gözardı edilen mücerredlerden oluşuyordu. Hanelerin sayısı gerçekte azaldığından nüfusta her hangi bir artıştan söz etmek imkânsızdır. Şehrin gayrimüslimler açısından da câzibesini kaybettiği söylenebilir.[60] 1576 civarında Samsun'da sadece 10 Ermeni ve 18 Rum hanesi yaşamaktaydı. Eğer hane sayısını 5'le çarpar ve mücerredleri de buna eklersek şehrin müslüman nüfusunu 1400 kişi (Buna zaviyedarlar da dahildir), gayrimüslimleriyse toplam 165 kişi olarak hesaplayabiliriz (ka-

56 Krş. Faroqhi, **aynı eser**, s. 106.

57. **TT 54**, ss. 426-429. **TT 387**'de Rum hanelerinin sayısı 28 olarak yazılıdır (s. 658).

58. **TT 54**, s. 426, 429.

59. Bunlar, 1 dizdar, 1 kethüda, 1 bevvab, 3 nekkârezen ve 14 kale mustahfızıydı (s. 658).

60. **TK 33**'teki bir nottan (v. 3b), Rumların **avarız**'dan muaf tutulmaksızın gayet zor bir iş olan kendir bükücülük hizmetini gördükleri, bu yüzden de şehri terkettikleri ve bunu önlemek için **kendir emini**'nin tavsiyesiyle Rumların **avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye**'den muafiyetlerine karar verildiği anlaşılıyor.

le mustahfızları hariç). 1576 tahririnde mücerredlerin sayısı bir hayli fazla olduğundan nüfusu **nefer** x 3 usûlünü kullanarak da hesaplayabilir ve böylece daha sağlıklı bir tahmin yapabiliriz. Buna göre şehrin toplam nüfusu 1560'tır ki, yukarıdaki tahminle hemen hemen aynı sonuca ulaşılıyor.

Yukarıda anlatılanlardan Samsun'un 15 ve 16. yüzyıllar boyunca küçük boy bir kasaba olarak kaldığı ve az da olsa nüfus kaybettiği açıkça ortaya çıkar. Faroqhi bunu Samsun limanının Sinop ve Trabzon limanlarınca gölgede bırakılmasına bağlar[61] 16. yüzyıl sonlarından itibaren Karadeniz kıyıları için ciddî bir tehdit haline gelen Kazak hücumları yüzünden Samsun'un durumu gittikçe kötüleşti.[62] Nitekim 1643'te yapılan bir yetişkin erkek nüfusu sayımına göre şehir nüfusu toplam 134 kişiydi (76 askerî, 58 re'âyâ)[63] Şehrin tahminî nüfusu 670 kadardı ki, nüfus itibariyle Samsun artık bir köy görünümü arzediyordu.

b) Bafra (Pazar-ı Göründür)

Samsun'la karşılaştırıldığında Karadeniz'e 20 km. uzaklıkta Kızılırmak nehrinin kıyısında bulunan ve dolayısıyla deniz ticaretinde bir rolü olmayan Bafra (Pazar-ı Göründür)'nın nüfusunun 15 ve 17. asırlar arasında istikrarlı kaldığı, kasaba nüfusunun 1576'da nisbeten daha önemli çapta arttığı, 17. asırda da Samsun'un uğradığı felâketli duruma düşmediği anlaşılıyor. Bafra'nın durumunu verimli bir ovanın merkezinde, etrafındaki kırsal yerleşmeler için ifâ ettiği pazar rolüne bağlamak gerekir. Kasabanın adı, Pazar-ı Göründür veya Göründür Pazarı, buna açıkça delâlet ediyor.

1485 tahririne göre, iki mahallede yaşayan 207 nefer ile 15 muaf ve 12 müsellem kasabanın müslüman yetişkin erkek nüfusunu teşkil ederken, **cema'at-ı gebrân**, yani gayrimüslimler topluluğu 79 kişiden ibaretti. Gayrimüslimlerin, pek şehirlilere özgü olmayan bir şekilde **resm-i çift** sistemine tâbi tutuldukları ve raiyyet rüsumu ödedikleri göze çarpıyor. Böylece Göründür Pazarı'nın gayrimüslimleri, 19 **nîm**, 7 **ekinlü**, 41 **caba**, 10 **mücerred**, 1 **kötürüm** ve 1 de statüsü belirsiz kişiden oluşmaktaydı.[64] Bafra'nın bu dönemdeki tahminî toplam nüfusu 1180 müslüman ve 347 gayrimüslimden

---

61. Aynı yer.
62. Osmanlı devletinin Kazak hücumlarını önlemek üzere aldığı tedbirler hakkında bkz. V. Ostopchuk, «Five Documents from the Topkapı Palece Archive on the Ottoman Defence of the Black Sea against the Cossacks», **Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies**, Halil İnalcık Armağanı, c. 10 (1986), ss. 98-101.
63. **MM 3880**, ss. 4-6. Askerî grubun seyyidler ve ulemayı ihtiva ettiğini hatırlatalım.
64. **TT 37**, ss. 673-676.

oluşuyordu. Yani nüfusun yaklaşık % 22-23'ü gayrimüslim, % 77'si de müslümandı.[65]

Bafra'da 1485'te 2 müslüman mahallesi mevcutken[66] 1485-1520 arasında 6 yeni mahallenin kurulduğu ancak bunun bir nüfus artışı neticesinde olmadığı anlaşılıyor. Müslüman nüfus 141 nefer (muhtemelen hepsi de hane reisi) ve 98 sipahizade'den müteşekkildi. Hıristiyan nefer sayısı artmış olmakla beraber, toplam nüfuslarının muhtemelen aynı kaldığı söylenebilir, zira 97 neferin 69'u hane, 28'i mücerreddi.[67] Bu dönemde kasabanın toplam nüfusunu 1568 kişi olarak tahmin edebiliriz (1195 müslüman ve 373 gayrimüslim).

1520'den 1576'ya kadar kayıtlı nüfus sayısal bakımdan iki katına çıkmıştır. Sekiz müslüman mahallesinde 289 evli **(müzevvec)**, 294 bekâr erkek **(mücerred)** ve 12 **avarız**'dan muaf kişi ikâmet etmekteydi. 1485 tahririndeki 236 müslüman neferin hepsinin evli olduğunu varsayarsak, 1576 itibariyle hane sayısı ancak % 27 oranında artmış görünüyor. Bu dönemde gayrimüslim hane sayısı çok az artarak 75'e ulaşırken **mücerred** sayısı 64'e yükselmiştir. Yani gerek müslüman gerekse gayrimüslim yetişkin erkek nüfusunun yaklaşık yarısı bekârdı.[68] Tahminî toplam nüfus ise 2238 olarak hesaplanabilir (**müzevvec x 5 + mücerred**ler). Bir başka hesaba göre ise (nefer x 3) kasaba nüfusu 2202 çıkıyor. Eğer **hane**'lerin zaten bekârları da ihtiva ettiğini ve dolayısıyla (hane x 5) toplamına mücerredleri eklemenin yanlış olduğunu düşünürsek toplam nüfus 1880 olarak ortaya çıkar. Böylece, bazı idarî görevlilerin varlığını da gözönüne alarak, Bafra'nın 1576 civarındaki nüfusu takriben 1950-2300 arasında idi denebilir.[69]

---

65. Müslümanların hepsini, **nim, ekinlü** ve **caba** kaydedilen gayrimüslimleri **hane** kabul edip bunların toplamını 5'le çarparak ve gayrimüslimlerin **mücerred**lerini (1 kötürüm ve 1 statüsü belirsiz dahil) de ekleyerek bu sonuca ulaşıyoruz.
66. Bilindiği gibi, Emirza Bey, Bafra'da Osmanlılar ve Candaroğulları'ndan önce bulunan ve tarihî metinlere isimleri geçmemekle beraber Bavra Beyleri diye anılan bir aileye mensuptu. Bafra'ya bağlı Türbe köyü, adını çoğu vebadan ölen bu aile mensuplarının gömülü bulunduğu bu köydeki türbeden alır. Aile mensuplarının kimlikleri türbedeki kitâbelerden öğreniliyor. Bkz. Zeki Oral, «Durağan ve Bafra'da İki Türbe», **Belleten, XX**(1956), ss. 385-410. Tahrir defterlerinde bu köyün ve bazı başka yerlerin gelirinin türbe vakfına ait olduğu kayıtlıdır (Msl. bkz. **TT 37**, s. 718, 729).
67. **TT 387**, s. 667.
68. **TK 33**, ff. 217b-220a.
69. Bafra'nın nüfusu 17. asırda da istikrarını korumuştur. 1643 sayımına göre Bafra'da 64'ü askerî, 242'si re'âya 306 müslüman, ve 83 gayrimüslim hane mevcuttu. Mücerred olarak sadece 7 gayrimüslim kayıtlıydı. Yani toplam nüfus 1945 kişi kadardı. Bkz. **MM 3880**, s. 36-42.

3) Ünye

Canik'teki kasabalar içinde, demografik bakımdan, yalnızca Ünye hatırı sayılır bir gelişme göstermiştir. Bu yerleşme, 16. asırda küçük boy bir kasaba konumunu kazanarak asrın sonları itibariyle hemen hemen Samsun'un nüfus seviyesini yakalamıştır.[70] 1455'te Ünye sâkinleri 76 gayrimüslim nefer (56 hane, 20 mücerred) ile 18 kale mülâzımından ibaretti. 1485'e gelindiğinde Ünye nüfusunda az da olsa bir düşüş müşahede ediliyor: 56 gayrimüslim (48 hane, 8 mücerred), 3 müslüman hane ve 16 kale mülâzımı. Mücerredleri hesap dışı tutar ve mülâzımları dahil edersek Ünye nüfusunu, 1455'te 370, 1485'te 335 olarak tahmin edebiliriz.

16. asır başlarından itibaren Ünye kalesinde yaşayan gayrimüslimlerin sayısının, muhtemelen çevreden Ünye'ye göçedenlerin katkısıyla, arttığını görüyoruz. 1520 civarında gayrimüslim nüfus **caba** yazılan 83 hâne ile 69 mücerredden müteşekkildi. Müslüman reâyâ hânesi sayısı 3 olarak (1 **bennâk**, 2 **caba**) kalırken 5 müslüman da mücerred yazılmıştı. Bunlara 32 kişilik kale personelini de ekleyebiliriz. Toplam nüfus 576 (nefer x 3) ilâ 590 (hâne x 5) arasındaydı.

1520'ye değin, kalesi, pazarı ve limanı olmakla beraber, nüfus itibariyle bölgenin en kalabalık köylerine dahi yetişemeyen Ünye, 1520-1576 arasında, nisbî olarak, önemli bir gelişme göstermiştir.

Nüfus artışının bir kısmı gayrimüslim bekâr erkek sayısındaki artışa (322 **mücerred**) atfedilebilirse de, **hâne** reisleri sayısında % 145'lik bir yükselmenin varlığı (toplam 198 gayrimüslim **hâne**) kasabanın demografik gelişimini net bir şekilde gözler önüne serer. Müslüman **hâne** sayısı, 3'ten 16'ya, bekâr sayısı ise 5'ten 11'e çıkmıştır. Bunlara 45 kişilik kale personelini de ilâve edebiliriz. Bu arada sekiz gayrimüslimin **derbendci** kaydolunduğunu da belirtmek gerekir.

Genel Değerlendirme

Yukarıda anlatılanlardan, bir dereceye kadar yeni doğmakta olan Ünye hâriç, Canik kasabalarının, büyük ölçüde kırsal kesimdeki nüfus artmasının sonucunda 16. yüzyıl Anadolu'sunda görülen kentsel gelişmeden nasiblerini alamadıklarını söylememiz mümkündür. Canik kasabaları ikinci, hatta üçüncü derecede kentsel yerleşimler olarak kalmışlardır. Bunda Samsun limanının Trabzon ve Sinop limanlarınca gölgede bırakılması ve bölgedeki ziraî faaliyetten elde edilen gelirlerin İstanbul'un yanısıra, daha ziyade Amasya ve bir dereceye kadar da Trabzon gibi yerlerde kurulmuş vakıflara tahsis edilmesi rol oynamış olmalıdır. Bir başka deyişle, denizaşırı ticarette tâli

70. Ünye için bkz. **MC** 081, s. 91-92; **TT** 37, s. 233; **TT** 54, s. 214; **TK** 33, v.64a-b.

bir liman vazifesi gören Samsun, bölge içi ticarette de Amasya gibi başlangıçtan beri idarî ve ilmî bakımlardan önde gelen bir merkezin gölgesinde kalmıştır. Kuzey Anadolu kentsel şebekesi içinde, Bafra ve Ünye gibi, çevrelerindeki kırsal yerleşmelere pazar işlevi görmekten ve onları diğer merkezlere bağlamaktan başka fazlaca bir rolü olmayan kasabaların, mütevazi konumlarını sürdürmeleri de anlaşılır bir şeydir.

Canikin kırsal nüfusunun 1455-1520 arasında nisbeten istikrarlı kaldığı, ancak 1576'ya gelindiğinde, tartışmalı **mücerred** rakamlarını hesaba katmazsak dahi, Anadolu'nun öteki kısımlarında olduğu gibi, esaslı bir artışın meydana geldiği açıktır. Mâmafih, 1642-43 tarihli sayımın da gösterdiği gibi, bu seviyedeki bir nüfus devamlı olamadı. Bu sayıma göre, meselâ, Bafra ve Alaçam'da toplam 1897 nefer (163 **askerî**, 221 **mu'af** (çeltükçi, derbendci vs.) ve 1513 **re'âyâ** (1415 **hâne** ve 98 **mücerred**) vardı. **Mücerred**leri çıkarırsak, 1576'da yaklaşık 3620 **hâne**, 1643'de ise 1799 **hâne** olduğunu hesaplarız (yani yarı yarıya). Diğer kazâlarda aşağı yukarı benzer sonuçlar tespit ediliyor.[71] Bu verilere ve aynı dönemde başka bölgeler için yapılan benzer sayımlara dayanarak, 17. yüzyılın ilk yarısında genel ve şiddetli bir nüfus azalmasından söz edip edemiyeceğimiz tartışmaya açıktır.[72] Yine de, evlilerin, bekârların ve özel görevli aile reislerinin (**köprücü, çeltükçi, kendirci** vs.) defterde yazılı oldukları gözönüne alınırsa, bu defterlerdeki verilerin mâkul ölçüde güvenilir sayılabileceği ve dolayısıyla, 17. yüzyılın ilk yarısında sancak nüfusunun bir düşüş gösterdiği ileri sürülebilir.

Toplam nüfusu hesaplamak için en çok kullanılan katsayı, Barkan'ın önerdiği 5'tir (**hâne** x 5).[73] Ancak, çoğunlukla bu formül, (**hâne** x 5 +

71. Bk. Tablo XV. Bu bilgiler **MM 3880** ve **MM 458**'e dayanır. Aynı dönemde (1642-3) **kendir haslarına** bağlı re'âyâ, hem bu defterlerde yeri geldiğince belirtilmiş, hem de ayrıca bir başka defterde (**MM 268**) kaydedilmiştir.

72. Geçenlerde Maria N. Todorova, Bruce McGowan'ın, 17. yüzyılda Balkanlar'da bir demografik kriz (nüfus buhranı) olduğu yolundaki iddiası hakkındaki şüphelerini ifâde etmiştir (Bkz. M.N. Todorova, «Was there a demographic crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century», **Etudes Balkaniques**, 2 (1988), ss. 55-63; kr. B. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe-Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800**, Cambridge 1981.

73. Barkan'ın teklif ettiği bu katsayı («Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi», s. 12), defterler üzerinde çalışan pek çok araştırmacı tarafından kullanılmıştır. Bu arada bazı araştırıcıların bir **hâne** için farklı katsayılar önerdiklerini de ekleyelim. Meselâ, F. Sümer («Kayı», A) ve M. A. Ünal (**XVI. Yüzyılda Harput Sancağı**, Ankara 1989, s. 63) 7 çarpanını, M. Cook ise (**aynı eser**, s. 85, 90, 98), 3 x **nefer** formülünün yanısıra **hane** x 4.5 formülünü kullanırlar. Bu konu hakkındaki tartışmaların bir değerlendirmesi için bkz. N. Göyünç, «Hâne deyimi hakkında», **İÜEFF Tarih Dergisi**, 32(1979), ss. 331-348.

mücerredler) şeklinde kullanılıyor. O zaman, ortalama bir **hâne**'nin 5 küsur kişiden oluşması söz konusudur, zira defterlere bekâr yazılanlar zaten belli **hâne**'ler dâhildir (bkz. yukarıda s. ...). Buna rağmen, **mücerred** sayısında bir tahrirden diğerine meydana gelen değişiklikleri de hesaba katmak bakımından, bekârların (**hâne** x 5) formülüne eklenmesi faydalı da olabilir.

Tahminî nüfusun hesaplanmasında kullanılan bir başka kıstas da, yukarıda kasaba nüfusları vesilesiyle değinildiği üzere, defterlerdeki **nefer**, yâni yetişkin erkek sayısının esas alınmasıdır. Meselâ, J. Russel'a göre, «eğer oniki veya ondört yaşındaki bütün erkekler vergilendirilmişse, toplam nüfus vergilendirilen sayının üç katı olmalıdır.[74] Yine defterlerdeki **nefer** rakamlarına dayanan bir başka yaklaşıma göre ise, en kısa ve en uzun beklentileri dikkate alındığında, sanayi öncesi istikrarlı yerleşik toplumlarda ergençlik çağının üzerindeki erkeklerin toplam nüfusa oranı, 1 : 2.72 ile 1 :4.31 arasında değişiyordu. Bir başka deyişle, toplam **nefer** sayısını bu katsayılarla çarparsak nüfusun en alt ve en üst sınırlarını bulmuş oluruz.[75]

Tamamen tahminî bir nitelik arzettiklerini hatırda tutarak, Canik Sancağı'nın toplam nüfusuna ilişkin hesaplarımızı hem (**hâne** x 5) hem de (**nefer** x 3) formüllerine göre yaptık. Yukarıda şehir nüfusları kabaca hesaplanmıştı. Burada ise, bütün bölgenin nüfusu hesaplandığından, şehirlerde yaşayanlar da (kale muhafızları dâhil) tablolara ilâve edilecektir. Kırsal alanlarda yaşadıklarını farzettiğimiz timar ve zeamet sâhipleriyle bazı **mâlikâne** hisselerine tasarruf eden **mülk** sahipleri de hesaba katılacaktır. Ancak **mâlikâne** sahiplerine dâir defterlerde yer alan bilgiler sağlıklı bir tahminde bulunmayı engelliyor. Çünkü, muhtemelen 15. yüzyıl defterleri hariç, defterlerde yazılan mülk sahiplerinin büyük çoğunluğu tahrir zamanında hayatta değildi. Sâdece eski sahiplerinden satın alınan bazı hisselerin yeni sahipleri için bunun aksi varittir. 1485'e ait defterde adı geçen bir mülk sahibi 1576 tarihli defterde de aynen geçiyor. Bazı durumlarda ise **evlâd-ı falan** ibâresi kullanılarak mülklerin orijinal sahiplerinin adları veriliyor. Mâmafih, bunlar kırsal nüfus içerisinde sayıca ihmal edilebilir bir durumdaydılar. Mülk sahiplerine sancağın doğu kısmındaki dört kazâda hemen hiç

74. «The Late Medieval Balkan and Asia Minor Population», **JESHO**, III (1960), s. 265. Bu noktadan hareketle, evli kişi başına düşen bekâr sayısını hesaylayan McGowan incelediği sancakların her biri için ortalama **hâne** boyunun farklılık arzettiği sonucuna ulaşmıştır: «Food Supply and Taxation on the Middle Danube», **Archivum Ottomanicum**, I, (1969), s. 162.

75. L. Erder, «The Measurement of pre-industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century», **Middle Eastern Studies**, XI/3(1975), s. 294-297.

rastlanmazken, Samsun ve Kavakta az sayıda bulunduklarını ve Bafra'da daha fazla göze çarptıklarını görmekteyiz.[76]

Son tahrir (1576) hâriç, re'âyâ olmayan grupların içindeki bekârların sayısı sağlıklı biçimde belirtilmemiştir. Son defterde ise, bazı durumlarda gayrimüslim nüfus evli-bekâr ayırımı yapılmaksızın verilmiştir. Bu gibi durumlarda **mücerred-hâne (müzevvec)** oranının, tasnif edilmiş nüfustaki **mücerred-hâne (müzevvec)** oranıyla aynı olduğunu varsaydık (bekârlar toplam nüfusun, 1455'te % 21'ini, 1485 ve 1520'de % 25'ini ve 1576/7'de % 45'ini teşkil ediyordu).[77]

TABLO : III CANİK'in Tahminî Toplam Kırsal Nüfusu (1455-1576)

Tarih	Re'âyâ hâne+mücerred	Diğer hâne+mücerred	Toplam (hânex5)	Toplam (neferx3)
1455*	7080 + 1913	2154 + 572	46,170	35,157
1485	11,604 + 3734	3337 + 1053	74,705	59,184
1520	11,873 + 3901	2276 + 758	70,745	56,424
1576	21,041 + 17,651	505 + 412	107,730	118,827

(*) 1455 rakamlarının Canik'in doğu kısmındaki Satılmış, Ünye, Tirme ve Arım kazâlarına ait olduğu hatırlanmalıdır. (Hâne x 5) formülüne **mücerred** sayısını eklersek nüfus 1455'de 48, 655, 1485'te 79, 131, 1520'de 75,040 ve 1576'da 125,793 olarak hesaplanıyor.

76. Bölgede yaşadığını tahmin ettiğimiz kişileri hesaba katmakla yetindik. Canik'te mâlikâne hisselerine mutasarrıf olan Şehzâde Ahmed'in lâlası Mehmed Paşa, sâbık Karaman beylerbeyisi Karagöz Paşa ve Mehmed Paşa'nın kardeşi Kasım Bey (sonra Paşa) gibi kişilerin bölge halkından sayılamayacağı aşikârdır.

77. Kırsal nüfus kategorileri ayrıntılı olarak sondaki tabloda verilmiştir.

TABLO : IV Canik'teki Kasabaların Tahmini Nüfusu (1455-1576)

Kasaba	Tarih	Müslüman hâne+müc.		Gayrimüslim hâne+müc.		Kale Muh. (Müslüman)	Toplam (Hx5)	(Nx)
Ünye	1455	—	—	56	20	17	365	279
»	1485	3	—	48	8	16	335	225
»	1520	3	5	80	64	32	575	552
»	1576	16	11	198	322	45	1295	1776
Samsun	1485	311	?	171	?	15	2460	1476(?)
»	1520	334	3	54	?	20	2040	1233(?)
»	1576	234	229	28	25	22	1420	1614
Bafra	1485	236	?	69	10	—	1525	945(?)
»	1520	239	?	69	28	—	1540	1008(?)
»	1576	301	294	75	64	—	1880	2202

Not : 1485 ve 1520'ye ait defterlerde Samsun'un bütün nüfusu (1520'deki 3 müslüman bekâr hâriç) ve Bafra'nın müslümanları **nefer** olarak yazılmışlardır. Bunların hepsinin **hâne** reisi olduklarını varsaydık. **TT 54 (ve TT 387)**' de Samsun'da sâdece 3 müslüman **mücerred** kaydedilmesi bu varsayımı teyid eder niteliktedir. Bu bakımdan, 1485 ve 1520'ye ait nüfus tahminlerinde (nefer x 3) formülünün kullanılması pek uygun görünmüyor. Biz de bunu, ilgili rakamların yanına soru işâreti koyarak gösterdik. Buna mukabil, 1576'da kayıtlı bekâr sayısının nüfus içindeki oranı dikkate alındığında (nefer x 3)'ün daha mantıklı bir sonuç verdiği düşünülebilir.

TABLO : V Canik'teki Dirlik ve Mülk Sahipleri (1455-1576)

Tarih	Sancakbeyi	Zaim	Timarlı	Mülk sahibi	Toplam
1455	—	2	208	(4)	214
1485	—	4	413	(63)*	480
1520-30	1	5	458	(57)	521
1576	1	7	407	(56)	471

(*) Yaklaşık 40'ı Bafra'da bulunan hisselere sahipti. Bunların yanısıra, dirlik sahiplerinin, dirliklerinin büyüklüğüne göre temin etmek zorunda oldukları cebelüler ve vakıfların muhtelif hizmetlerini ifâ eden görevlileri de hesaba katmalıyız. Mâmafih, bunların sayısı bizim vardığımız rakamları ciddî biçimde etkileyecek boyutta olması gerekir.

TABLO : VI Canik Cancağı'nın Tahminî Nüfusu (Hâne x 5)[78]

Tarih	Köyler	Kasabalar	Dirlik sahipleri	Toplam
1485	74,285	4320	(480 x 5 = 2400)	81,005
1520	70,325	4155	(521 x 5 = 2605)	77,085
1576	107,730	4595	(471 x 5 = 2355)	114,680
	veya (nefer x 3)	5592		115,677

Not : Kentsel nüfus açısından 1576 tahriri için (nefer x 3) formülü daha uygun görünüyor.

Bu hesaplamalardan anlaşıldığı kadarıyla, Canik Sancağının nüfusunun 1485 civarında 70-80 bin civarında olduğu, 1520 itibariyle toplam nüfusta 3000-4000 kişilik bir azalma vuku bulduğu ve 1576'ya gelindiğinde ise, nüfusun, 1520'yle kıyaslandığında, hemen hemen % 60-70 oranında artarak 110 bin ilâ 125 bin arasında çıktığı söylenebilir. Bu boyutlarda bir nüfus artışının Canik'e özgü olmadığı ve hemen bütün Anadolu'da görüldüğü mâlumdur.[79]

TABLO VII : Canik Sancağı'ndaki Köy ve Mezre'aların Bir Özeti

Tarih	Meskûn Yerler Köy	Meskûn Yerler Mezre'a	Cema'at	Gayrimeskûn Yerler Köy	Gayrimeskûn Yerler Mezre'a	Toplam
1485	501	14	1	3	28	547
1520	484	13	2	14	23	536
1576	484	12	6	27	30	559

Kırsal nüfus genelde artarken, önceden meskûn bazı köyler nüfus kaybetmiştir. Tablo VII'de meskûn ve gayrimeskûn köy ve mezre'aların sayıları verildiği için ayrıca bu konu üzerinde durmuyoruz. İskân bağlamında ilginç bir husus da, gayrimüsellimlerin nisbeten daha kalabalık köylerde yaşamalarıdır. Bu durum Anadolu'nun diğer kısımları için de müşahede edilmiştir.[80] 1485 - 1520 arasında gayrimüslimler Canik'teki kırsal nü-

78. Tezde nüfusu hesaplarken, dirlik sahipleri için (hane x 5) ve şehirli ve köylüler içinse (hâne x 4 + mücerredler) formülünü kullanmıştık. Böylece mücerred sayısındaki değişikliklerin tesirini de hesaba katmış olmayı düşünmüştük. O hesaba göre toplam nüfus, 1485'te 70,670, 1520'de 67,004 ve 1576'daysa 111,239'a çıkmaktadır. Bkz. Öz, **anyı tez**, s. 90.

79. Krş. Cook, **aynı eser**; S. Faroqhi - L. Erder, «Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620», **Middle Eastern Studies**, XV(1979), ss. 328-345; Yediyıldız, **Ordu**, ss. 101-103; Emecen, **Manisa**, s. 156; **Ünal, Harput**, s. 73.

80. Meselâ bkz. Miroğlu, **Bayburt**, s. 35; Ünal, **Harput**, s. 70.

TABLO Xa : Canik Köylerinde Nüfus (1455/56)

Nahiye	Çift	Nim	Ekinlü	Caba	Müc.	Me'a vel.	Mefluç	Belirsiz
1	—	632	388	192	180	57	5	27
2	—	163	138	118	47	33	—	1
3	18	1208	651	436	427	206	—	40
4	119	1750	435	832	754	204	—	83
Top.	**137**	**3753**	**1612**	**1578**	**1408**	**500**	**5**	**151**

	Özel statülü re'âyâ	Müsellem	Muaf	Sipahizade	Doğancıbazdar	Hidmetkârlar	Diğer	Toplam
1	36(39)	29	135	12	1	37(19)	6	1737
2	7(6)	21	8	—	—	15(3)	—	551
3	1	250	405	27	80	52	38	3839
4	166(6)	460	536	41	83	86	42	5591
Top.	**210(51)**	**760**	**1084**	**80**	**165**	**190(22)**	**86**	**11718**

Kısaltma ve açıklamalar : te: te'allükat, kü: küreci, et: etrâk veya yörükân, çel: çeltükçi veya pirinççi, Me'a veled. kolonunda, defterde babasıyla (Ahmed veled-i Mehmed me'a veledihi Ali) veya kardeviyle (Hasan ve Hüseyin evlâd-ı Yusuf) birlikte yazılan kişiler gösterilmiştir. Özel statülü re'âyâyı oluşturan gruplar şunlardır : Satılmış'ta, 16 **mukataa**, 16(+6) **te'allükat**, 4 (+33) **küreci**; Ünye'de 7 (+6) **küreci**; Tirme'de 1 **müteallik**; Arım'da, 59 **çeltükçi**, 20 **te'allükat**, 6 **re'aya-yı fulan** ve (6) **yörükân-ı Şehzade**. Parantez içindeki rakamlar, bu gibilerin **resm-i çift** kategorilerinde de yazılı olduklarını gösterir. Sondaki «Diğer» kategorisine 11 **şerik** yani ortakçı (**resm-i çift** kategorilerinde de bazı **şerikler** var), 8 derviş, 1 keşiş, 9 gâmici, 4 marangoz (**durud-gerân**), 2 yaycı (**keman-gerân**), 3 askeri müzisyen (**nekkârezenân**), 3 bağçebabân, 5 sancakdarân-ı Canik, 6 demirci (**ahengerân**), 4 avârız'dan muaf kişi, 5 **mevkuf, hisse-i cedid** yazılan 5 kişi (57 kişi de **resm-i çift** kategorilerinde yazılı), 6 **sığırtmacân-ı şehzâde**, 6 **serkâr** (hass-ı şehzâde görevlisi), 1 kovancı, 3 **hayyat** yani terzi ve şehzâde'ye bağlı 6 kişi daha. Mu'af kategorisi, bazan ayrı yazılsalar da, dini görevliler ve zâviyedârları da ihtiva eder. Kale hizmetkârları, **hidmetkârân-ı Canik** yani kendir hizmetini görenler ve şehzâde hasları hizmetkârları ile çeşitli kişilerin hizmetkârları «hidmetkârân»a dahildir.

Gayrimüslim nüfus, Satılmış'ta 15 ve Arım'da 834 **nefer**'den oluşmaktaydı.

Nâhiye/Kazâlar: 1) SATILMIŞ, 2) ÜNYE, 3) TİRME, 4) ARIM, 5) SAMSUN, 6) BAFRA, 7) KAVAK.

TABLO Xb : Canik Köylerinde Nüfus (1485)

Nahi.	Çift	Nim	Bennâk	Caba	Mücer-red	me'a veled	te.	Özel kü.	Statülü et.	Re'âyâ çel.	diğ.
1	—	1)	—	455	542	254	376	53	16	(15)	3(33)
2	—	131	165	118	126	11	—	7	—	—	—
3	3	1000	637	555	600	122	—	—	—	—	1(13)
4	58	1717	649	867	981	163	—	—	(11)	53	95
5	51	760	292	490	395	90	—	—	2(7)	2	—
6	17	412	289	216	297	22	—	—	(1)	—	9
7	122	799	451	554	432	66	14	—	—	30	1
Top.	**251**	**5274**	**3025**	**3054**	**3207**	**527**	**390**	**60**	**2**	**85**	**135**

Nahiye	Müsel-lem	Mu'af	Yaşlı, Sakat	Sipahi-zâdeler	Sayyâd, Bazdâr	Hidmet-kârân	Diğ.	Toplam
1	34	68	8	36	—	—	—	1874
2	14	28	4	2	5	16	—	637
3	408	401	4	33	96	9	5	3874
4	518	474	10	41	104	10	16	5756
5	308	170	7	1	38	18	10	2634
6	73	49	20	5	8	—	—	1417
7	535	387	27	49	65	5	9	3546
Top.	**1890**	**1577**	**80**	**167**	**316**	**58**	**40**	**19,728**

Açıklamalar : Burada **nîm** olarak gösterilenlerden 33'ü (ki bunların 22'si Bafra'dadır) aslında 1.5 nîm çifte (3/4 çiftlik) sahiptir. Re'âyâ kategorilerine dâhil edildiklerinden şehzâde hizmetindeki demircileri (**ahengerân**) bu tabloda, ayrıca özel statülü re'âyâ arasına koymadık. «Diğer» sütunundakiler arasında, 3 yaycı (**keman-gerân**), 2 çoban (**sığırtmaç**), 4 okçu, 5 **nekkârezen**, 7 Şehzade'ye bağlı kişi (Arım ve Tirme), 10 derviş (Samsun) ve 9 **sahib-i mülk** (Bafra) vardı. Arım'ın Ordu köyündeki 92 **nefer** ile Satılmış'ın Ordu köyü'ndeki 23 **nefer** ve yine Satılmış'taki 6 **mukataa** da Özel statülü re'âyâ altındaki «diğer» sütununa dahildir. «Yaşlı, sakat» sütununa defterlerde, **a'mâ, pîr-i fânî, mefluç** vb. yazılan kişiler dahildir. Kazâlardaki gayrimüslim nüfus şöyleydi : Satılmış: 11; Arım: 536; Samsun: 202 ve Bafra: 252.

TABLO Xc : Canik Köylerinde Nüfus (1520)

Kazâ	Çift	Nîm	Bennâk	Caba	Mücer-red	Yaşlı, Sakat	Din gör.	Özel statülü re'âyâ te.	kü.	çel.	diğ.
1	1	472	647	733	655	3	2	(25)	(13)	—	—
2	—	121	154	150	100	5	—	—	(9)	—	—
3	12	879	549	684	721	20	7	(6)	—	—	(19)
4	33	1435	580	1007	1035	12	1	(23)	—	(32)	(30)
Top.	**46**	**2907**	**1930**	**2574**	**2511**	**40**	**10**	**(54)**	**(22)**	**(32)**	**(49)**

Kazâ	Müsellem	Sipahizâdeler	Sayyâd bazdâr	Zâviyedârlar	Hidmetkârân	Muaf	Belirsiz	Toplam
1	87	56(8)	—	—	—	—	23	2679
2	46	—	6	—	15	—	2	599
3	420	32(19)	164	34	—	3	19	3544
4	472	126	106	13	15	—	29	4864
Top.	**1025**	**214(27)**	**276**	**47**	**30**	**3**	**73**	**11,686**

Kazâ	Hâne	Müc.	Yaş.	Din.	Muaf	Müse.	Sip.	Sayyâd	Zaviy.	Diğ.	Top.
5	1483	516	21	—	(34)	260	14	19	—	8	2321
6	876	248	15	2	—	49	—	6	2	29	1227
7	2057	626	9	1	24	700	54	83	18	2	3575
Top.	**11,873**	**3895**	**85**	**13**	**24**	**2034**	**282**	**384**	**67**	**136**	**18,808**

Açıklamalar : İlk dört kazâya ait rakamlar **TT 54**'e, diğerleri **TT 387**'ye dayanır. En alttaki «Toplam» bütün sancağa aittir. Bu toplamı yaparken ilk dört kazâdaki hizmetkârlar ile «belirsizler», «Diğer» sütununda sayılmıştır. Bu tahrirden itibaren mu'aflar re'âyâ arasında yazıldıkları için «mu'af» sütunu hemen hemen boştur. İmam ve hatip gibi dini görevliler yalnızca herhangi bir re'âyâ grubuna dahil edilmedikleri durumlarda sayılmıştır. Bir başka deyişle, bu hizmetleri görenlerin sayısı burada gösterilenden fazlaydı.

TABLO Xd : Canik'te Kırsal Nüfus (1576)

Kazâ	Çift	Nim	Bennâk	Caba	Mücer-red	Yaşlı sakat a'ma	Gayrimüslim Diğ.	müz.	müc.	Belir-siz
1	2	428	828	3350	4473	3	8	58	87	—
2	3	107	153	593	940	1	3	—	—	—
3	33	747	514	2453	2581	11	20	—	—	—
4	39	1023	450	2876	3694	9	22	319	86	441
5	54	510	247	926	1560	—	14	52	44	182
6	11	428	287	1004	1268	1	7	—	—	—
7	158	763	578	1999	2880	1	11	48	12	24
Top.	**300**	**4006**	**3057**	**13,201**	**17,396**	**26**	**85**	**477**	**229**	**647**

	Müsel.	Mu'af	Sipah.	Sayyâd	Hidmet.	Zaviye.	Diğer	Toplam
1	(331)	(176)	(97)41	—	—	—	(51)	9278
2	(148)	(63)	—	—	(52)	—	(48)	1800
3	(673)	(422)	(14) 4	(283)10	(6)	(9)12	(84)	6385
4	(673)	(422)	(67)52	(278) 6	(33)	—	(168)	9017
5	(316)	(178)	(4) 3	(13) 2	(22)	3	(36)	3597
6	(160)	(7)	5	(25)	—	(16)	(4)	3011
7	(1155)	(111)	(70)28	(105)18	—	(22)19	(113)	6521
Top.	**(3559)**	**(1492)**	**(252)133**	**(704)18**	**(118)**	**(47)34**	**(504)**	**39,609**

Açıklamalar : Müsellem, mu'af, sayyad vb. grupların hepsi ya da çoğu re'âyâ arasında yazıldığından bunlara ilişkin rakamlar parantez içinde gösterilmiştir. İlk «diğer» kategorisi şu kişilerden oluşur: 1) Satılmış: 1 **kadı**, 3 dinî hizmetli (imam, hatib, müezzin gibi), 3 **muhassıl** (vergi toplayıcı) ve 1 **mu'tak** (azat edilmiş köle); 2) Ünye: 1 muhassıl, 1 imam ve 1 **du'aguy**; 3) Tirme: 1 **zevle**, 2 **müderris**, 4 **kadı** and sâbık **kadı**, 5 hatib, 6 **mülâzım-ı câmi**, 1 muhassıl ve 1 belirsiz; 4) Arım: 5 **zevle**, 3 kale muhafızı, 2 muhassıl, 2 **kadı**, 1 **kadızade**, 1 du'aguy, 1 imam, 7 belirsiz; 5) Samsun: 1 **kadı**, 3 imam ve hatib, 1 mu'tak, 3 muhassıl and 6 **hariç re'âyâ**; 6) Kavak: 4 imam, hatib, 2 du'aguy ve 1 mu'tak; 7) Bafra: 1 **kadızade**, 1 imam, 1 mu'tak, 1 şerifzâde), 1 **zevle** ve 6 te'allükat.

Resm-i çift kategorilerine dâhil edilen —önceki tahrirlerde genellikle «özel statülü re'âyâ» arasında yer alan— bir grup da ikinci «diğer» sütununda bulunmaktadır. Bu grup şöyle oluşmuştur: 1) Satılmış: 25 te'allükat, 26 küreci; 2) Ünye: 48 küreci; 3) Tirme: Ünye kalesi için çalışan 4 marangoz (**durud-gerân**) ve 2 tahtacı, havass-ı hümâyuna tâbi 10 evli (müzevvev) sayyad, 39 demirci (**cema'at-i ahen-gerân**) ve 40 arıcı (**kovancıyan**), 3 te'allükat ve 2 çeltükçi; 4) Arım: 75 çeltükçi, 30 te'allükat, 52 kişilik bir cema'at, 46 yörükân-ı hassa, 8 sancakdar, 21 nekkârezen ve 11 **biruniyan**(?); 5) Samsun: 8 çeltükçi, 8 köprücü ve 20 Etrâk; 6) Kavak: 2 Etrâk ve 2 **divanbaşı**; 7) Bafra: 113 çeltükçi.

TABLO XI : Canik Sancağı'nda Köylü Nüfusun Bir Özeti

Kazâ	Tarih	Toplam	Müslüman	%	Gayrimüslim	%
Satılmış	1455	1737	1722	94.1	15	0.9
»	1485	1874	1863	99.4	11	0.5
»	1520	2679	2615	97.6	64	2.4
»	1576	9278	9133	98.4	145	1.6
Ünye	1455	551	551	100	—	—
»	1485	637	637	100	—	—
»	1520	599	599	100	—	—
»	1576	1822	1822	100	—	—
Tirme	1455	3839	3839	100	—	—
»	1485	3874	3874	100	—	—
»	1520	3544	3544	100	—	—
»	1576	6385	6385	100	—	—
Arım	1455	5591	4757	85	834	15
»	1485	5756	5220	90.6	536	9.4
»	1520	4864	4202	86.3	662	13.7
»	1576	9017	8171	90.6	846	9.4
Samsun	1485	2634	2432	92.3	202	7.7
»	1520	2321	2142	92.2	179	7.8
»	1520	2321	2142	92.2	179	7.8
»	1576	3597	3319	92.2	278	7.8
Kavak	1485	1417	1417	100	—	—
»	1520	1227	1227	100	—	—
»	1576	3011	3011	100	—	—
Bafra	1485	3546	3294	92.9	252	7.1
»	1520	3574	3462	96.9	112	3.1
»	1576	6521	6437	98.7	84	1.3

TABLO XII : Canik'teki Kasabalarda Nüfus (Bir Özet)

Kasaba	Tarih	Toplam	Müslüman	%	Gayrimüslim	%
Ünye	1455	76	—	—	76	100
»	1485	59	3	5.08	56	94.92
»	1520	153	8	5.2	145	94.8
»	1576	547	27	4.9	520	95.1
Samsun	1485	482	311	64.5	171	35.5
»	1520	393	337	85.75	56	14.25
»	1576	516	463	89.8	53	10.2
Bafra	1485	315	236	74.9	79	25.1
»	1520	336	239	71	97	29
»	1576	734	595	81	139	19

TABLO XIII : Canik'te Kayıtlı Nüfus (Şehirli ve Köylü 1643)

		Re'âyâ			
Kazâ	Askerî	Hâne	Mücerred	Mu'af	Toplam
Arım*	170	1288	817	68(?)	2343(200)
Bafra	152	1211	92	172	1627(256)
Alaçam	11	204	6	49	270(70)
Kavak	105	667	89	45	906(72)
Samsun	153	603	40	95	891(138)
Satılmış	96	200	13	—	309(10)
Cevizderesi	55	217	38	—	310(3)
Göreği	33	110	—	—	143(7)
Keşderesi	29	66	2	—	97 —
Meydan	46	284	73	—	403(13)
Sergis	53	157	11	—	221(9)
Toplam	**903**	**5007**	**1181**	**429**	**7520(778)**

(*) 17. Yüzyıldaki Arım'ın 16. yüzyılda aynı adı taşıyan kazânın yaklaşık dörtte üçüne tekâbül ettiği belirtilmiştir (krş. Tablo II). Parantez içindeki rakamlar her bir kazâda **kendirci** yazılan re'âyâyı gösterir. Bu veriler, **MM 3880** ve **MM 458**'in yanısıra **kendir hasları re'âyâsı** listesini veren **MM 268**'de de mevcuttur. Bu son defterde ,ayrıntılı nüfusu hakkında mâlumat sahibi olmadığımız öteki kazâların kendircileri de yazılıdır. Buna göre, 16. yüzyıl Arım'ından ayrılan kazâlardan Ökse'de 126, Ayvacık'ta 25, Hisarcık'ta 3, İfraz'da 29; Terme kazâsında 206, Terme'den ayrılan Akçay'da 115 ve Fenâris'te 67; Ünye kazâsı köylerindeyse 15 kendirci vardı (toplam 586). Böylece, Canik'teki toplam kendirci sayısı 1364 çıkıyor ki, bu defterde verilen toplamdan (1381) 17 kişi eksiktir. (krş. **MM 263**, s. 11).

HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN BAZI ROMANLARINDA FERDÎ VE SOSYAL TENKİT

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZBALCI*

Türk edebiyatının en verimli kalemlerinden biri olan Hüseyin Rahmi (1864-1944), seksen yılı bulan ömründe hikâye, roman, tiyatro, tenkit, fıkra ve makale gibi çok çeşitli türlerde sayıları yüzü bulan esere imza atmış, az sayıda olmakla beraber, tercümeler de yapmış bir yazarımızdır. **Ahmet Mithat Efendi** (1844 - 1912)'nin Tanzimat yıllarında öncülüğünü yaptığı **«popüler roman»** çığırını benimsemiş ve bu roman tarzını çok daha derli-toplu bir hâle getirmiş olan Hüseyin Rahmi, Servet-Fünûn devrini idrâk ettiği halde bu hareketin dışında kalmış, II. Meşrûtiyet sonrası dönemde, hattâ Cumhûriyet döneminde de kalem faaliyetlerini kendine has sanat anlayışı doğrultusunda sürdürmüş, başka edebî akım ve anlayışlara hiçbir zaman iltifat etmemiştir. O, fertlerin ve cemiyetin normal olmayan taraflarını «mizah yoluyla ve **ironnic** bir üslûpla ele alan, tahlil ve tenkide tâbi tutan», roman tekniğini ise tamâmiyle «sosyal hicve» dayandırmış olan bir romancıdır.[1]

Abdulhak Hâmid'in **«Türkler'in Emile Zola**'sı» olarak nitelediği Hüseyin Rahmi'nin eserleri, Tanzimat'tan beri hızla değişen ve pek çok sosyal hâdiseye sahne olan cemiyet hayatımıza âit çok çeşitli meseleleri, eğilim ve yönelişleri öğrenmek isteyenler için, oldukça zengin bir kaynak durumundadırlar. Tesirinde kaldığı **«natüralist roman»** anlayışının da bir gereği olarak, romanlarında zaman zaman en müstehcen, en bayağı tasvirlere ve söyleyişlere de yer vermekten çekinmemiş olan romancı, eski İstanbul hayatının en göz alıcı, en tipik kişi ve olaylarını canlandırmış, bu hayatı, yarattığı çok enteresan şahıslar mârifetiyle bir ayna gibi yansıtmıştır. Onun romanlarında ele alınıp işlenen başlıca konular, birbirinden farklı özellikler

---

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. Doç. Dr. Önder GÖÇGÜN, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, (Önsöz).

gösteren dönemler hâlinde yaşadığımız iki yüz yıla yaklaşan bir zaman dilimi içindeki değişmelerin, insanlarımızın yaşayışları ve zihniyetleri üzerinde yaptığı tesirlerdir. Hüseyin Rahmi'nin romanlarında bu tesirler, «kültür ve medeniyet buhranıyla ilgili alafrangalık, bâtıl inanç, ahlâk ve geçim sıkıntısı arasında çatışma, aşk ve evlilikte anlaşmazlık, sosyal sefâlet, eski ahlâk kaidelerine, örf ve âdetlere isyan» şeklinde tezâhür etmiştir.[2]

Hüseyin Rahmi, hayatın gülünç, iğnelenmeğe elverişli, iğrenç ve kaba taraflarını romanlaştırmış, İstanbul'un kenar semtleriyle arka ve tenha sokaklarındaki ahşap ev ve konaklarda yaşayan insanların hayatını, bizim insanımızın komedi ve mizaha düşkünlüğünü de dikkate alarak, etkileyici bir üslûpla anlatmıştır. Şahıslarını kendi dil ve şiveleriyle konuşturmada, züppe ve anormal tipleri karikatürize etmede, insanların gülünç yönlerini yakalamada ve olayları daha ziyâde dış tarafları ile görüp göstermede fevkalâde başarılı olmuştur. Bütün bunları yaparken realist akıma bağlı kalmak istemişse de, eserlerinde yer yer romantik çıkışlar, lüzumsuz araya girmeler, yersiz mütalâa ve izahlar da göze çarpar. Ancak bütün bu kusurlu taraflarına rağmen, onun romanları, yaşadığı dönemin bilinen toplum gerçeklerini yansıtmıştır. Onun o mizahlı ve etkileyici söyleyişinin altında yatan, aslında bizim hayatımızın acı gerçekleridir.

Gözlem kabiliyeti kuvvetli bir yazar olan Hüseyin Rahmi, romanlarını uzun tetkiklerden sonra kaleme almıştır. O bakımdan, onun romanlarında şahısların, yaşadıkları sosyal çevrenin bütün özellikleri ile birlikte tanıtıldıkları görülür. Bu tanıtmada şahısların hayat ve dünya görüşleri, yaşayış tarzları, kılık-kıyâfetleri, zevk ve eğlenceleri, âdet ve gelenekleri en ince teferruatına varıncaya kadar ve çok realist hayat sahneleri hâlinde yer alır. Hüseyin Rahmi'nin, benimsediği roman anlayışı ve tatbik ettiği roman metodu itibariyle **Emile Zola**'ya benzetilmesi, gâyet tabiîdir. Ancak, **Emile Zola**'nın romanlarında yalnız ispat sözkonusu iken, Hüseyin Rahmi'nin romanlarında bundan başka ferdî ve sosyal tenkide yer verilmiş olması, onu, **Zola**'dan ayıran önemli bir noktadır. Hüseyin Rahmi'nin romanlarında, genel olarak çeşitli bakımlardan anormal ve dolayısıyla gülünç tiplerin yer almasının sebebi de budur. Gene bunun içindir ki, o, gerek tipleri ve gerekse olayları mizah yolu ile tenkit eder. Çünkü, ferdî ve sosyal tenkidin yapılışındaki metot, mizah metodudur. Fert ve cemiyeti, aynı anda ele alıp beraberce işlemesi ise, romanlarının başka önemli bir özelliğini teşkil eder.

2. Prof. Dr. Mehmet KAPLAN. «Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Aslî Tipler», **Türk Edebiyatı Üezrinde Araştırmalar I**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1976, s. 459.

Hüseyin Rahmi'nin romanlarındaki şahıslar, çoğunlukla **«mizaç, ahlâk ve kültür seviyesi»** bakımlarından normal değillerdir. Bu bakımdan, onun kahramanlarının bir kısmı aptallık, cinsî sapıklık, aşırı ihtiras, şöhret düşkünlüğü gibi yaradılışlarındaki anormallikle, bir kısmı aşırı menfaat düşkünlüğü, iffet düşmanlığı, gayr-ı meşrû kazanç peşinde koşma gibi ahlâklarındaki anormallikle, bir kısmı da ümmîlik, cahillik, aşırı dinî taassup, bâtıl inanışlara bağlılık, Batı medeniyetinin sahte taklitçiliği —züppelik— gibi kültürel seviyelerindeki anormallikle gülünçtürler. Romancı bütün bu değişik tipleri, kendi psikolojik muhtevaları ve toplumsal çevreleriyle birlikte ve en ince teferruatına kadar canlandırmakta büyük başarı gösterir.[3]

Bu genel açıklamalardan sonra, Hüseyin Rahmi'nin romanlarında tenkide ve tahlile tâbi tutulan başlıca sosyal meseleleri, şu ana başlıklar altında toplamak mümkündür :

1. Yanlış batılılaşma anlayışının ve kültür yozlaşmasının yol açtığı alafranga hayat özentisi ve bu durumun ortaya çıkardığı dengesiz ve züppe tiplerle cahillik meselesi.
2. Çok değişik sebeplerin husûle getirdiği ahlâkî dejenerasyon ve bunun fert ve cemiyet hayatımızda açtığı derin yaralar.
3. Aile hayatı ile ilgili her türlü meseleler.
4. Bakımsızlığın, ilgisizliğin ve fakirliğin yol açtığı sefâlet ve düşkünlük.

Bu makalemizde, zikredilen sosyal meselelerin yazarın aşağıda adını verdiğimiz romanlarında nasıl ele alınıp işlenildiğini ana hatları ile belirtmeğe çalışacağız.

R o m a n l a r : **Şık** (6. bs., 1979); **İffet** (4. bs., 1966); **Mutallâka** (Boşanmış Kadın, 5. bs., 1979); **Nimetşinas** (5. bs., 1969), **Şıpsevdi** (4. bs., 1971); **Muhabbet Tılsımı** (1. bs., 1928); **Mezarından Kalkan Şehit** (3. bs., 1970); **Gulyabani** (4. bs., 1961); **Efsuncu Baba** (4. bs., 1966); **Hakka Sığındık** (4. bs., 1973); **Gönül Bir Yeldeğirmenidir** (2. bs., 1972).*

***

Eski-yeni çatışması, kültürel yozlaşma, batılılaşmanın yanlış anlaşılması ve uygulanması, alafranga yaşayışa özenmenin ortaya çıkardığı **«züppe»** ve **«dejenere»** tipler gibi hususlar, çok önemli birer sosyal mesele olarak Tanzimat'tan beri nesiller arasında varlığını hep sürdürmüş ve pek çok edebî eserin de konusu olmuşlardır. Bütün bu hususlar Hüseyin

3. Prof. Kenan AKYÜZ, «Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri», **Türkoloji Dergisi**, C. 2, Sayı: 1, DTCF yayını, Ankara 1965, s. 133.

(*) Bu yazıda parantez içinde verilen sayfa numaraları, romanların zikredilen baskılarına aittir.

Rahmi'nin birçok romanının da aslî temasını teşkil ederler. Bu tür romanlarında yazar, eski değerlere bağlanamayan, fakat yenilikleri de hakkıyla hazmedemediği için taklitçi durumuna düşen, genellikle zayıf karakterli, dengesiz ve kozmopolit tipleri ele almıştır. **Recaizâde Mamut Ekrem**'in **Bihruz Bey** tipi ile **Ahmet Mithat Efendi**'nin **Felâtun Bey** tipine benzer özellikler taşıyan bu tiplere, yazar, **Şık** başta olmak üzere, daha bir kaç romanında yer vermiştir. **Şık** romanının merkezî şahsı olan **Şatırzâde Şöhret Bey**, metresi, köpeği, giyinişi, gözlüğü, bastonu, köksüz fikirleri ve tutarsız davranışları ile tam bir **«dejenere»** tiptir. Hüseyin Rahmi'nin **«şık»** olarak nitelediği bu tipin hâkim vasfı, taklitçiliktir. O, batı medeniyetinin gerçek değerleri yerine, onun zevk ve eğlencesini, kılık-kıyâfetini taklit ederek gülünç durumlara düşer. Romanın başında **«şık»**ı tanıtıcı bilgiler de veren (s. 11) Hüseyin Rahmi'ye göre, bu tip insanlar, toplum için son derece zararlı kimselerdir. Bu taklitçilerin pek çok anormal vasfı, bu romanda ele alınıyor ve **Şatırzâde Şöhret Bey**'in şahsında tenkide tâbi tutuluyor. Bu vasıflardan birisi, metres tutma arzusudur. **Şöhret Bey**, oldukça çirkin bir kadın olan Fransız fahişesi **Madam Potiche**'e bu sebeple tutulur. Bu husus romanda şöyle ifâde edilmektedir : «Avrupa gelenek ve göreneklerinin tutkunu olan Şatıroğlu, böyle güzel Fransızca konuşan metresini koluna takıp da Beyoğlu'nun kendi gibi şıklara mahsus yerlerinde dolaşmayı kendine en büyük şeref sayardı.» (s. 15)

Romandan anladığımıza göre, görgü ve bilgi fukarası olan bu batı taklitçisi züppelerin önemli bir eksiklikleri de, millî hislerden yoksun oluşlarıdır. Millî ve mânevî değerlere karşı herhangi bir hassasiyetleri, endîşe ve tedirginlikleri yoktur. Tam tersine, örf ve âdetlerimize uygun düşmeyen hareketlerini beğenmeyenleri, terbiyesizlikle suçlarlar. Türkçe'yi beğenmeyip küçümserler; yalan yanlış da olsa Fransızca konuşmayı tercih ederler. Onların batı medeniyetinden anladıkları, şık giyinmek, tırnak uzatmak ve konuşmaları arasına bir kaç Fransızca kelime katmaktan ibârettir. Romanda **Râzi Efendi** başta olmak üzere, kimi müsbet fikirli tipler, **Şöhret Bey** ve arkadaşlarını bu tutumları sebebiyle şiddetle tenkit ederler. Hattâ **Şık**'ın milliyetini küçültme hususunda gösterdiği küstahlıklarla, romanda diğer bir kozmopolit tip olan **Râik**'in Türkçe'yi küçümseyen densizlikleri karşısında millî duyguları coşan (s. 54) **Selâmi Bey**, onlara şöyle karşılık verir : «Konuşmalarınıza o yabancı lakırdılarını sırf bilginizi göstermek için katıyorsanız, iyi biliniz ki, bu çeşit bilgi göstermenin ipliği çoktan pazara çıktı. Ben öyle kimseler tanırım ki, Türkçe isteklerini anlatmada yarı sözleri Fransızca olduğu halde iki satır Fransızcayı Türkçeye çevirmekten âcizdirler. Ben Avrupa dillerine karşı Türkçe'nin mükemmelliğini iddia etmiyorum. Ama siz, hangi şeyi kaleme almağa kalktınız da Türkçe'nin yetersizliği yüzünden vaz geçmek zorunda kaldınız? Avrupa davranışlarına yeltenmek yal-

nız öyle tırnak uzatmak, Türkçe'yi beğenmemekle olmaz...» «...Kötülüklerin taklidi de, yapılması da kolaydır. Asıl zorluk iyilikleri taklit edebilmektedir» (s. 55). Bu ifâdeler, yazarın taklitçi züppeler karşısındaki müsbet tavrını ve onun bu konudaki güçlü fikirlerini de ortaya koymaktadır.

Yazarın, **Şıpsevdi** adlı romanında, **Şık**'taki meseleleri daha geniş bir şekilde ele alıp işlediği görülür. Bu romanda da «alafrangalık özentisi içerisinde bocalayan» bir ailenin yaşayışı sözkonusudur. Romanın birinci şahsı olan **Meftun Bey**, «Şık romanındaki Şatır-zâde Şöhret'in daha genişletilmiş, etraflıca ele alınmış şekli»dir.[4] Ev eşyasını, güya alafranga zevke göre düzenlemeye kalkan, sofrasından Türk yemeklerini kaldırıp yerlerine Fransız yemeklerini koyan, menfaati uğruna her türlü hile ve oyuna başvurmakta sakınca görmeyen **Meftun Bey**, bilgi ve görgü seviyesinin düşüklüğü, kılık-kıyâfeti, tutarsız ve dengesiz davranışları, yerli-yersiz Fransızca konuşmaya yeltenmesi, millî değerler karşısındaki tavrı ile tam bir dejenere tiptir.

Hüseyin Rahmi'nin **Şık** ve **Şıpsevdi** adlı romanlarında, taklitçi ve dejenere tiplerin önemli bir vasfı olarak ele aldığı ve tenkîde tâbi tuttuğu hususlardan birisi de, batıdan kontrolsüz olarak gelenler arasında yer alan ve bugün bile kuvvetli tesirleri geniş kitleler üzerinde hâlâ görülen moda akımlarıdır. **Şık**'da modayı, «tuhaf bir âdet» (s. 19) olarak niteliyen yazar, bilhassa kadınların moda uğruna çektikleri sıkıntıları, içine düştükleri garip ve acaip durumları ele alır; kadınlarımızın kendi millî ve mahallî giyecekleri bir yana bırakarak moda yeniliklerine uymakta gösterdikleri aşırı ilgiyi tenkit eder. Görüşünü kuvvetlendirmek için de, **Şöhret Bey**'le metresi **Potiche**'in moda olsun diye giydikleri çirkin ve gülünç kıyâfetlerle alay eden yazar, «Bu moda ne kadar tuhaf bir âdettir. Onu olduğu gibi uygulayan kadınların çoğu güzel olmaktan çok, çirkin oluyorlar. İki kadına yakışırsa sekseni sevimsiz, tuhaf bir biçim ve yüz ortaya çıkarıyor.» (s. 19) demekten de kendini alamaz. Yazarın moda konusundaki tenkitlerine yer verdiği iki romanı da, **Muhabbet Tılsımı** ile **Gönül Bir Yeldeğirmenidir** adlı romanlarıdır. Bu iki romanda, kadınlarımızın modaya aşırı düşkünlükleri neticesinde aldıkları garip ve acaip durumlarla onların beğenilmeyen ve yadırganan açılışları sözkonusu ediliyor. **Gönül Bir Yeldeğirmenidir**'de, «Daha dün yabancılar önünde asıl adının anılması büyük bir ayıp, hattâ günah sayılan bacı, yahut eş, arkadaş, bugün kısacık püften bir sileceğe bürünmüş deniz hamamı soygunu teklifsizliğiyle ortaya çıkıverdi. Uygarlığın ışığı altında bu tabak gibi açılışa içimizde sevinenler, ağlayanlar var. Sevinenler bu açılmanın amacını bilerek sevinmiyorlar. Ağlayanlar da neye acındıklarının farkında değillerdir.» diyen yazara göre, batımızda bir Avrupa var

4. Doç. Dr. Önder GÖÇGÜN, a.g.e., s. 149 ve 161.

ki, din, ahlâk, gelenek, görenek, sanat, politika ve benzeri hiçbir şeyin yapısında örtülü bir gizlilik bırakmak istemiyor. Batıdan kopan kasırga, herşeyi kökünden söküp atmakta, insanlığı önüne katıp sürüklemektedir. Hangi uçuruma? İşte bu soru karşılıksız dudaklarda donup kalıyor (s. 12). Hüseyin Rahmi'ye göre, uzun yıllar doğu medeniyeti kadrosu içinde ve onun tesirlerini alarak yaşamış olan cemiyetimizin, birdenbire batılılaşması mümkün değildir. Hem bizde batı medeniyetini hakkıyla uygulayabilecek insanların sayısı pek azdır. O itibarla, bu konuda acele etmek, faydadan çok zarar getirir. Nitekim, taklitçilerin ve cahillerin elindeki yanlış batılılaşmanın topluma zararı, en basit bir konuda, kadınların kılık-kıyâfetlerindeki gariplikte açıkça görülmektedir. Adı geçen romanın aynı sayfasında, «Doğumuzda da öyle değişmez memleketler duruyor ki, oralarda herşey karanlıklara gömülü. Kadının yüzü soluklarını tıkayan sık kıl peçelerle örtülü. Biz bu aşırılıkların ortasındayız. Şimdi söyleyiniz, nasıl istiyorsunuz? Doğumuza bakıp kadını mumya gibi örtülerle kefenleyelim mi? Yoksa Batımıza dönüp onları taklit ederek gizli bir neyimiz varsa Mikelanj'in Kaptif heykeli gibi çırılçıplak ortaya mı dökelim.» diye soran Hüseyin Rahmi, tam bir batılılaşmanın faydası nispetinde bunun zorluğuna da dikkati çektikten sonra, sadece taklitçiliğin doğuracağı kötü neticelere de işâret eder.

Hüseyin Rahmi, **Şık, Gönül Bir Yeldeğirmenidir** ve **Efsuncu Baba** romanlarında, batı taklitçilerinin ve züppelerin önemli bir vasfı olan cahillik üzerinde de durur. Cahilleri aldatmanın kolaylığı, cahillerin zararlı yönleri, gerçeği bilmeyen cahillere herşeyin, her türlü yalan ve hilenin kolayca benimsetilebileceği gibi hususlar üzerinde duran yazar, **Efsuncu Baba**'da, «Hemen her yerde ve hele bilgi ve kültürün zayıf bulunduğu memleketlerde hile ve aldatma ile çok iş görülür.» (s. 97) demektedir. **Gönül Bir Yeldeğirmenidir**'de ise, aynı konuda şu satırlar yer almaktadır: «...Cahil olmak ne fena şeydir. Senden fazla pek az şey bilenler bile sana allâmelik taslar, dururlar. Sözün arasına Fransızca birkaç fen kelimesi karıştırıp okudukları şeylerin bir parçasına on parça uydurmasyon katarak dinletirler.» (s. 115). Cehâlet konusu **Şık**'da da geniş olarak ele alınır. Fransızcayı pek iyi bilmediği gibi, batı edebiyatları hakkındaki bilgisi de kulaktan dolma ve çok yetersiz olan **Şöhret Bey**'e, hiçbir zaman yaşamamış olan **Mösyö Canber,** 19. yüzyılın ünlü edîbi diye kolayca yutturulabilmektedir. Zira **Şöhret,** bu isimde bir Fransız edîbinin asla mevcut olmadığını bilemiyecek kadar cahildir. **Şöhret**'te görülen bu cahillik konusunda mübalağa etmediğini bilhassa belirtmek ihtiyacını duyan romancı, **Şöhret** ve benzeri cahil züppelerin cemiyetimizde her zaman var olduklarına şöyle işâret ediyor: «...Ey okuyucu! Şık'ın bu bilgisizliğini, bu aptallığını romancının muhayyelesinde canlanmış bir abartma olarak kabul etmeyiniz. Ben bu satırları yalnız hayalimden yazmıyorum. Modelim, görüp işittiğim gerçeklerdir» (s. 60).

Bilgi ve görgü eksikliğinin, cahilliğin eşler arasındaki anlaşmayı zorlaştırdığına ve böylece aile müessesesi için zararlı sonuçlar doğurduğuna **Mutallâka**'da temas eden Hüseyin Rahmi, **Hakka Sığındık** adlı romanında cahil kimselerin hastalıkların tedavisi konusunda takındığı üzücü tavrı sergiler. Bu romanda, İspanyol nezlesi ve başka bazı hastalıklar karşısında birtakım kocakarı ilaçlarına ümit bağlanılması, tıbbî ilaçların ve doktorların küçümsenmesi, Allah'tan gelen hastalığın şifasının da ondan geleceğine inanılması karşısında, «Aman böyle yapmayınız, tehlikelidir...» (s. 7) diyen basîret sahiplerine şöyle cevap veriliyor: «...Allah sekizde verdiğini beşte almaz. Kırk yıl kıran olmuş, eceli gelen ölmüş... Zavallıcık evinde oturup dururken hastalık ona nereden geldi? Hastalık, sağlık Allah'tan... Tanrım ne yazdıysa o olur. Hekimler ne bilirmiş? Kelin medarı olsa kendi başına olur. Onlar ölmeyecek mi? Bu yıl İspanyol'dan az hekim mi öldü? Ecele çare olmaz. O bilgisizlere uyup da öyle söylemeyiniz. Rabbimin gücüne gider... Ona ortak koşmuş gibi olur» (s. 6). Bu sözler karşısında yazar, «Seksen hekimin öğütlerini bir kocakarının bu 'tandırname' sözleri hükümsüz bırakıyordu.» (s. 6) demekten kendini alamıyor.

Hakka Sığındık romanında, cahil din adamları konusu üzerinde de durulur ve yazar, bilhassa bizim gibi bilgi ve kültürce kalkınmamış olan ve aşırı bir dinî taassup altında yaşayan bir toplumun, aydın din adamlarına olan ihtiyacını belirtir, bir toplumda din adamlarının mutlaka aydın kimseler olması gerektiği mesajını verir. Romanda **Hâfız İshak Efendi** ve **Hacı Ferhat Efe**ndi gibi tiplerin çevresinde oluşturulan olaylar vasıtası ile, bu konunun önemine inandırıcı bir şekilde işâret edilmektedir.

Hüseyin Rahmi, yarı aydınlar konusunu da, önemli bir toplum yarası olarak ele alır ve yarı aydınları, cahiller kadar, hattâ onlardan daha tehlikeli görür. **Gönül Bir Yeldeğirmenidir**'de bu mesele üzerinde de duran yazar, bizde gerçek aydınların çok az olduğunu ve bunların yetişmesindeki güçlüğü ifâde ettikten sonra, yarı aydınların sayıca çok olmalarının sebebi olarak da, yine halkın cehâletini gösterir. Romandaki **Şâdan Bey** tipik bir yarı aydın örneğidir. Çok az bildiği ve uydurduğu bazı şeylerle kendisinden daha cahil olanları aldatmak kurnazlığını gösterse de, kendisinden daha bilgili olanlar karşısında gülünç durumlara düşmekten kurtulamaz. Kendisinden daha bilgili ve kültürlü olan karısı **Sabiha Hanım** ile arasında geçen bir konuşmayı şöyle nakleder: «...Bilgi bakımından ben yanında yayayım. Pek küçük düşmemek için bazan yarı atmasyon yolunu tutarak bilgiçlik taslamaya kalkışıyorum. Derhal incelikle yanlışımı düzeltmeğe ve beni incitmemeğe bakıyor... Bu düzeltmeler karşısında ben bir iki öksürük ve yutkunma ile hemen sözü değiştiriyorum.» (s. 27). Fakat karısı ile arasında geçen bir başka konuşma sırasında **George Sand**'ın adı geçince,

«George Sand karısına hiyanet eder miydi?» demek cehâletini gösterir, gülünç olur ve bu defa sözü değiştirme fırsatı bile bulamaz. Çünkü o, **George Sand**'ın bir kadın olduğunu bilemeyecek kadar cahildir, bilgi fukarasıdır (s. 28). Karısı **Sabiha Hanım**'ın bilgi ve kültür imbiğinden süzülmüş ince davranışları ve olumlu telkinleri, bu yarı aydını kurtarmaya yetmez, çirkeften çirkefe yuvarlanır gider.

Romanlarında Hüseyin Rahmi, yanlış ve yetersiz eğitimi, bâtıl inançları, din istismarcılığı ve taassubu da cahillikle birlikte ele alıp değerlendirir. Yazara göre, bâtıl inanışlara bağlılık, arka mahallelerde ve aile ortamında, yanlış ve yetersiz eğitim sebebiyle daha çocuk yaşlarda başlamakta, yerleşip kökleşmektedir. **Mezarından Kalkan Şehit** romanında, çocuklarını hayâlî birtakım varlıklarla, cinlerle, perili köşklerle korkutan ana-baba ile, çocukları ile ilgilenmeyen, onların dadılar elinde şımartılmasına, yanlış eğitim alarak yetişmesine göz yuman ana-babalar birlikte tenkit edilir. Öte yandan, **Efsuncu Baba** romanının önemli şahıslarından biri olan **Ebulfazl Enverî Efendi**'de görülen, yer altından tılsımla define çıkarma merakı, hiç şüphesiz ailesinden gelmektedir. Çünkü, «...Babası Nasrullah Efendi'nin konağında kimyâhânesi ve gece-gündüz işler kimyâgerleri vardı...» Burada «...Nasrullah Efendi, altın bileşimiyle, her derde deva olan ve insan ömrünü sonsuz uzatan **şemşirek** taşını ya da ulu iksiri bulmaya uğraşıyordu. Sırların saklanması için yeraltı mahzenlerinde çalışan kimyagerlerin sakalları ağarıyor, yıllardan beri ocaklar yanıyor, potalar kaynıyor. Efendinin bu sırdaşları durmayıp çalışıyorlar. Fakat ne altın yapabiliyor, ne de her derdi iyi eden ulu iksir bulunuyordu» (s. 29). Elbet böyle boş fikirlerin ve bâtıl inanışların hâkim olduğu bir aile ortamında yetişen çocukların da aynı yoldan gitmeleri, yer altından tılsımla altın çıkacağına inanmaları, gâyet tabiîdir.

Mezarından Kalkan Şehit'de din istismarcılığını da ele alan romancı, dinde olmayan bazı kavramlarla ve uydurulan yalanlarla halkın ve çocukların korkutulmasını, şahsî çıkar için dinin âlet edilmesini ve bazı din adamlarının bu konudaki tutumlarını tenkit eder. Yazara göre, «...Dev, zebani, ifrit, yedi başlı ejderha gibi gerçekler âleminde var olmayan, gözükmeyen; yalnız hayallerimizin yarattığı birtakım insanüstü yaratıklar ve canavarlar vardır ki, bu var diye sanılan şeyler kuşaktan kuşağa geçerek zihinlerimizde birer gelenek gibi yaşarlar...» (s. 57). İşte bunları dine mal etmemek lâzımdır ve bilhassa din adamları halkı bunlarla korkutmamalıdır. Romanda ayrıca, dinî taassubun, din istismarcılığının ve bâtıl inanışların ancak cahillere mahsus düşünceler olduğu vurgulanarak, eğitim ve öğretimin önemi üzerinde durulmakta, bâtıla karşı cesâretle mücâdelenin gereği sözkonusu edilmekte, bunun da ancak okumuş bir kafa, aydın bir düşüncenin cesâretiyle mümkün olabileceği belirtilmektedir.

Cahilliği her türlü fenalığın birinci sebebi olarak ele alan Hüseyin Rahmi, cahilliğin değişik halk tabakalarında bâtıl inanışların yerleşmesine ortam hazırladığına, buralarda cahillikle bâtıl inanışlara bağlılığın atbaşı birlikte yürüdüğüne işâret etmektedir. **Gulyabani**'de, cinli ve perili olduğu sanılan bir köşk ele alınır. Bu köşke hizmetçi olarak giden **Muhsine** ile **Ruşen Kadın** arasında cinler ve periler üzerine yapılan konuşmalar (s. 21-35), cahillerin ve bâtıl inanış sahiplerinin, ne kadar bilgisiz ve mantıksız olduklarını göstermektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, aynı konuya **Mezarlarından Kalkan Şehit**'te de çok geniş bir şekilde yer veren yazar, cinlere ve perilere inananların çokluğuna işâret ettikten sonra, bu tür akıl ve mantık dışı söylentilere inanıp onların hoşnutluğunu kazanmak için yapılan mânâsız birtakım hareketler üzerinde durur. Yazara göre, cahilliğin ve bâtıl inanışlara bağlılığın bir yıkıcı sonucu da, deli ve meczup kimselere ermiş diye olağanüstü birtakım vasıflar verilmesi ve onlardan çeşitli dert ve hastalıkların çâresinin beklenilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. **Hakka Sığındık** romanının kahramanlarından olan **Abdal Veli,** aslında çok tipik bir delidir. Ancak onun, çeşitli hastalıklardan insanları koruduğu inancı yaygındır. Çünkü, halkın inancına göre, o ermiş ve muhterem bir zattır. **Muhabbet Tılsımı**'nda, vîrâne yerlerin, mezarlıkların ve ölülerin kerâmet sahibi olduklarına inananlarla, çeşitli meselelerin hallinde büyü, efsun ve tılsımdan imdat bekleyenler anlatılmaktadır. Bâtıla inanıp bağlanmanın ne derece tehlikeli ve zararlı sonuçlar doğurduğunun gösterildiği bu romanda, bir köylü çocuğu olan **Ali Bekir**'in başına gelenler, onun sevdiği kadına, **Pervin**'e kavuşmak için tılsımdan medet umması hikâye edilirken, cahilliğin ve bâtıla bel bağlamanın insanın başına neler getirebileceğine de işâret edilmektedir. **Efsuncu Baba**'da, bazı gün ve ayların uğurlu, bazılarının da uğursuz olduğu şeklindeki yaygın bir halk inanışına da temâs edilir. Meselâ romanın birinci kahramanı **Ebulfazl Enverî**'ye göre, «...Cumartesiler uğursuzdur. Salı günü işe başlamaz. Ayın son çarşambasını sayar. Muharremin onuna dek az su içer. Kurban bayramlarında kesilen hayvanların kanlarına parmağını bastırır. Damga gibi alnının ortasına basar. Cinlerden, perilerden, şeytanlardan ödü kopar» (s. 29). Yine ona göre, «...Her eşyanın herhangi bir yere konuluşunda gözetilecek uğurlar, uğursuzluklar vardır. Kulplu, köşeli şeyler hep Kıbleye çevrilecek, maşa hiçbir vakit dikliğine konmayacak; tencereler, leğenler yüz üstü kapatılmayacak; odalarda, mutfakta eşyanın yerleştirilmesi öyle özel bir düzen ve kanuna bağlıdır ki, her ne zaman buna aykırı davranılsa evin efendisi, bunu hoş görenin başına kıyametler koparır...» (s. 32).

Yazarın inceleme konusu yaptığımız romanlarında, ferdî ve toplumsal ahlâk meselesi de ele alınarak, ahlâk bozukluğu, haksız kazanç peşinde koşma, aşırı menfaat düşkünü olma gibi hususlarla kadınların kötü yola

düşmesinin çeşitli sebepleri üzerinde de durulmaktadır. **Efsuncu Baba**'da, insanın yaradılıştan fenalığa karşı bir meylinin olmasını ve insanın mayasının hiç değişmeyeceğini (s. 101), bunun ahlâk bozukluğunun başlıca sebepleri arasında yer aldığını belirten yazara göre, gerçek ahlâkın dış görünüşle, birtakım yapmacık hareketlerle başkalarında dürüst ve namuslu olduğu intibaını bırakmakla herhangi bir ilgisi yoktur. **Muhabbet Tılsımı**'nda, bazılarının kendilerine iyi dedirtmek ve başkalarının saygısını kazanmak için birtakım iğreti davranışlarda bulunduklarını, aslında kendilerinde olmayan faziletlerin ve iyiliklerin varlığını ispata çalıştıklarını (s. 291) söyleyen ve bunun bir ahlâksızlık olduğunu belirten romancı, **Gönül Bir Yeldeğirmenidir** ve **Hakka Sığındık** adlı romanlarında, insanlardaki aşırı menfaat düşkünlüğünü, «doymak bilmeyen bir açlık ve vahşi bir ihtiras» olarak tenkit eder ve ahlâk bozukluğunun sebepleri arasında tembellik, işsizlik, cehâlet ve bunların neticesi olan az gelişmişliği sayar. **Hakka Sığındık**'taki **Hacı Ferhat** ailesini, haksız kazanç yolu ile zengin olmuş tipik bir aile olarak ele alan ve bu aile hakkında, «Evet, Hacı Ferhat Efendi, yağmur yağarken küpünü doldurmuştu. Para parayı çeker. Talih yardım etti. Zorbaların, içinde kulaç attıkları engin yağma denizinden evine bir nehir akmaya başladı.» (s. 10) sözlerini söyleyen yazar, devletin ve ihtiyaç sahibi halkın parasından kırparak hileli birtakım yollarla servet sahibi olmayı ahlâkî bir eksiklik ve zaaf olarak gösterir. Yazara göre, İttihat ve Terakki dönemi, vurguncuların, soyguncuların, haksız kazanç peşinde koşanların altın devri olmuştur. **Hacı Ferhat Efendi**'nin zengin olma mâcerâsı anlatılırken, romanda şu satırlara da yer veriliyor: «...İttihat ve Terakki yönetiminin inkâr olunmaz bir gayreti, bir kadir bilirliği, ayak takımlarını besleyişi, efendiliği vardır: Çevirdiği kötülük dolabının koluna yapışanları korur, gözetir, çapullara sattırır ve kimi kez de tövbe yoksulu olmak derecesinde her şeye kavuşturur. Hiçbir idare, kullarını, gözdelerini lütûflara boğmakta bu denli aşırılığa varmamıştır...» (s. 11) Yazar bu romanında ve **Muhabbet Tılsımı**'nda, şahsî çıkar kaygısı ile devlet dairelerinde döndürülen dolapları, çevrilen entrikaları, yapılan suistimalleri ele almış, devlet malına karşı açgözlü bir doymazlık içinde bulunanları veya bu tür davranış içinde olanlara karşı kayıtsızlık, vurdumduymazlık içinde olanları hep birer ahlâksız insan örneği olarak tenkit etmiştir. Haksız kazanç elde etme konusunu **İffet**'te de ele alan yazar (s. 99), **Muhabbet Tılsımı**'nda da (s. 171-193) yine haksız kazanç için bu sefer halkın cahilliğinden faydalanmak isteyenleri tenkit eder.

Hüseyin Rahmi'nin ahlâk bahsi içinde ele alıp üzerinde durduğu bir konu da, düşmüş kadınlar konusudur. Toplum bünyesinde onarılmaz yaralar açan bu sosyal derdin en önemli sebeplerinden biri, yazara göre, para ve geçim sıkıntısı ile ihtiyaç içinde olmaktır. **İffet** «romanının aslî kah-

ramanı olan İffet; ismi gibi saflığın, temizliğin, namusun timsali»[5] olmasına rağmen, **Fettan Râziye**'nin de teşvikiyle kötü yola düşmüştür. Bir lokma ekmeğe muhtaç sefil bir ailenin kızı olan ve «...Sefâlet! Kara renginle bütün geleceğimi karartıp, bakışlarımı ürkütme. Artık senin karanlık yüzüne bakacak gücüm kalmadı.» (s. 118) diyerek çâresizliğini dile getiren, aynı zamanda hasta annesi ile aç kardeşine de bakmak zorunda olan bu zavallı kızcağızın dayanma gücü nihâyet biter; teslim olur ve kötü kaderini yaşamağa başlar. Romanın bir yerinde, «Yaradılıştan güzelliklere eğilimli olanların, yoksulluk yüzünden ilk alçalma kertelerine düşüşleri pek korkunç oluyor.» (s. 99) diyen yazara göre, **İffet** artık, «içinde bütün insanca iyiliklerin, bütün insan ahlâkının bozulduğu karanlık, derin, korkunç bir kuyu» dadır. s. 99).

Kötü ve düşmüş kadınlar meselesinin bâtıl inanışlarla birlikte ele alındığı romanlardan birisi de, **Muhabbet Tılsımı**'dır. Bu romanda da, gerçekte temiz ve namuslu kadınların büyü ve muska ile baştan çıkarılıp kötü yola ve ahlâksızlığa nasıl itildikleri sözkonusu edilir. Romanda bir sultan sarayının minyatürü gibi tasvir edilip tanıtılan bir konakta, bir sürü genç ve güzel cariye, odalık ve halayık vardır. Bunlar konağın efendisi olan ihtiyar paşanın (Adnan Şem'i Paşa) her arzusunu yerine getirmek için âdeta sıra beklemektedirler. (s. 221). Romanın saf kahramanı **Ali Bekir**'in, kendisini sevgilisine kavuşturacak olan tılsım'ın peşinde koşarken başına gelen rezillikler anlatılırken, böyle bir konakta her türlü ahlâksızlığa rastlanabileceğine de işâret edilmektedir (s. 279). Bilindiği gibi, hali-vakti yerinde olan ailelerin, devlet erkânının, paşaların, beylerin oturduğu konaklar, aynı zamanda buralarda çalışan hizmetçiler için birer eğitim-öğretim kurumları olma özelliği de taşırdı. Hüseyin Rahmi, bu romanı ile birlikte **Gulyabanî, Nimetşinas** ve **Gönül Bir Yeldeğirmenidir** adlı romanlarında, nâmus timsâli olması gereken bu tür aile ortamlarında dönen dolapları, görülen ahlâksızlıkları, efendilerin eve alınmış hizmetçi genç kız ve evlatlıklara nasıl göz koyduklarını, onları nasıl tâciz ettiklerini de tenkit eder. Ancak bu romanlardaki hizmetçi kızlar arasında, efendilerine boyun eğmiyerek onlara iyi bir ahlâk ve nâmus dersi verecek kadar (mesela, **Nimetşinas**'daki **Nermin**) nâmus ve şereflerine düşkün olanlar da vardır. Fakat buna karşılık, **Gönül Bir Yeldeğirmenidir**'in **Züleyha**'sı (s. 16) ile **Servinaz**'ı (s. 79 vd.), ahlâken tam anlamıyla sukût etmiş tiplerdir. **Muhabbet Tılsımı**'nda ayrıca, kocalarının bütün kaprislerine sağlam karakterleriyle sabır gösteren, onlara sadık kalan kadınlar yanında, ilk fırsatta gözlerine kestirdikleri erkeklerle gizliden gizliye bir ihânetin içine düşen kadınların varlığına da işâret edilir.

5. Doç. Dr. Önder GÖÇGÜN, a.g.e., s. 31.

Hüseyin Rahmi'nin incelediğimiz romanlarının büyük bir kısmında, sosyal bir mesele olarak, aile hayatının aksayan türlü yönleri de ele alınmaktadır. Eşler arasındaki anlaşmazlık sebeplerinin, gelin-kaynana münâsebetlerinin, karılarını aldatan eşlerin, eşler arasındaki kültür farklarının yol açtığı aile facialarının romancının tenkit ve tahlile tâbi tuttuğu başlıca meseleler arasında sayılması mümkündür. Romancıya göre, evlilik, karşılıklı sevgi ve saygıya dayanmalı, eşler arasında dengesiz bir yaş ve kültür farkı bulunmamalı ve eşler, evliliğin getireceği sorumluluğu taşımaya her bakımdan hazır olmalıdırlar. **Gönül Bir Yeldeğirmenidir** romanında, «...Evlenme düğümü ile birleşen iki hayattan kadın ve erkek için bir üçüncü dönem doğuyor. Buna evlilik hayatı diyoruz. Bu hayatın uymak zorunda olduğu kanunlar ve karı-koca arasındaki karşılıklı haklar nelerdir? Bunu evlilerden pek az kişi bilir. Bu haklara tam ölçüde saygı gösteren aileler dünya yüzünde var mıdır? Doğrusu işte ben bundan kuşkuluyum.» (s. 13) diyen yazar, bu kanunlara ve karşılıklı hukuka riâyet edilmediği takdirde, aile gemisinin yürüyemiyeceğini, çözülüp dağılacağını söyler. Yazar aynı romanda ve **Mutallâka**'da, karısını aldatan erkekler ve çok kadınla evlenme meseleleri üzerinde de durur. O, erkeğin karısını aldatmasına ve çok kadınla evliliğe karşı çıkmaktadır. Gerçi islâm dini muayyen şartlarda buna cevaz vermiştir. Serveti olanların birden çok kadını nikâhlamaları, odalık ve ceriye olarak birçok kadına sahip olmaları mümkündür. Ancak, büyük çapta dedikodulara, geçimsizlikelere de yol açan bu durumun, önemli aile facialarına sebep olduğu da bir gerçektir. Hüseyin Rahmi, eskiden cahil kadınların, belki de öyle bir terbiye ile yetiştirildikleri için, erkekleri bu konuda hoş gördüklerini, hattâ onları desteklediklerini bile belirtir (**Gönül Bir Yeldeğirmenidir**, s. 55; **Mutallâka**, s. 321). Yine **Mutallâka**'da, kocasının eve gelmesinin gecikmesine üzülen gelinine, kaynanası şunları söyleyebilmektedir : «...Ya üstüne evlenirse ne yapacaksın? Allah'ın emri dörde kadar. Hamdolsun dört değil, on karıyı besleyecek gücümüz var... Oğlum küçükken ben onun falına baktırdım. Bir nikâhla durmayacağını söylediler. Kendisine gebeyken rüyasını da görmüştüm. Karnımın üzerine ay doğmuştu. Tabir ettirdim. Oğlun büyük bir yerden kız alacak dediler.» (s.321) Ancak zaman, eskinin bu alışkanlıklarını yavaş yavaş törpülemeye başlamıştır. Artık yeni yetişen kimi kadınlar, erkeğin birden fazla kadını kendisine bağlamasına ve gönlü istediği zaman onu kolayca boşamasına göz yummamakta, erkeği bu konuda haklı görmemekte ve **Nimetşinas'ın Nermin**'i gibi, fakir de olsa bir evin bir hanımı olmak istediğini rahatça söyleyebilmekte ve hattâ kendisine evlenme teklif eden efendisine, «...Beyefendi, bana evlenme teklif edecek kimse belki benim gibi bir hizmetçi olacaktır. Fakat iki karılı olmıyacaktır. Hele eşinin üzerine hiyanet etmek isteklisi bulunmıyacaktır.» (s. 126-127) diyebilmektedir. **Muhabbet Tılsımı**'nda **Gülizar**, evin efendisi

olan **Adnan Şem'i Paşa**'nın; konaktaki hizmetçi kızlarla kurmak istediği gönül ilişkilerine aynı gerekçelerle karşı çıkar ve şunları söyler: «...Gelini makamına koyduğu bir damla kıza göz attıktan sonra artık ben onun öteki himmetlerini, insaniyetlerini tefe kor da çalarım.» (s. 222) Daha sonra konuşmasını, «...İstemem efendim, bana paşa karılığı lâzım değil. Çöpçü karısı olayım, evimin bir hanımı olayım.» (s. 223) diyerek sürdüren **Gülizar**'ın şahsında Hüseyin Rahmi, çok kadınla evliliğe, hele odalık denilen çok sayıda genç kızla nikâhlanmaya şiddetle karşı çıkar; sayısı dörde varan nikâhlı ortaklardan oluşan eski konak tipi ailelerin pek çoğunda görülen dağılış ve parçalanışlara dikkat çeker. Ona göre, odalık tutma meselesi giderek metres hayatına yol açmış, bu da toplum hayatında çeşitli ahlâksızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Eşler arasındaki kültür farkının da sağlıklı bir yuvanın kurulmasına engel olacağını savunan Hüseyin Rahmi'ye göre, karı-koca arasındaki kültür uyuşması anlaşmayı ve dayanışmayı sağlayan en büyük faktördür. **İffet**'de, batılı bilgin ve edebiyatçıların birçoğunun karısının da bilgin olduğu, bunların kocalarına mesleklerinde büyük çapta yardımcı oldukları ileri sürüldükten sonra, **Emile Zola**'nın «Bir edip için yaşayış düzeninin ancak böyle bir eşe kavuştuktan sonra başlıyacağını» söylediği ifâde edilmektedir (s. 93). Aynı romanda, kültür uyumunun düzenli bir aile ortamının kurulmasına yol açmasına karşılık, kültür uyuşmazlığının eşlere hayatı zindan eden bir faktör olduğuna, babasının zoru ile kültür bakımından kendisinden bir hayli geri durumda olan birisi ile evlendirilen **Antuvanet**'in çekilmez hâle gelen evliliği örnek olarak gösterilir. **Antuvanet**'in dilinden bu durum şöyle ifâde edilmektedir: «...Babam öğrenim ve eğitimime olağanüstü özen gösterdi. Bilim öğrenmekle benim için mutluluk sağlanabilir sanıyordu. İşte bu düşüncesinde yanıldı. Mutluluk gereklerinden sanılan şeyler, beni en büyük felâketlere düşürdü. Her gördüğünü gelişigüzel anlamaya eğilimli bilgisiz kadınlardan olaydım belki bu denli mutsuz olmaz, belki hayatın acılıklarını bu denli şiddetle duymazdım... Külhana dikilen yasemenden gönül açıcı bir gelişme beklenir mi?» (s. 91). Hüseyin Rahmi, aynı konuyu **Gönül Bir Yeldeğirmenidir** adlı romanında da ele alır. Bu romanda, **Cevher Hanım**, bilgili ve kültürlü bir erkekle evli olmaktan, **Şâdan Bey** ise, bilgili ve kültürlü (romancının deyimi ile dişi filozof) bir kadınla evli olmaktan şikâyetçidirler. Çünkü, eşleri ile aralarındaki kültür farkı, her ikisine de hayatı zindan etmiştir.

Gelin-kaynana anlaşmazlıklarının bizde öteden beri eşler arasında geçimsizliklere yol açtığı, yuvaları yıktığı bilinmektedir. Bu husus, pek çok edebî esere de konu olmuştur. İncelediğimiz romanlarının bir kısmında sosyal bir yara olarak bu meseleye de temâs eden Hüseyin Rahmi, **Mutallâka**'da gelinini oğlundan kıskanan bir kaynana tipi çizer ve annesi sebe-

biyle çok sevdiği eşinden ayrılmak zorunda kalan, eşi ile mutlu bir beraberlik sürdüremeyen **Mâil Bey**'in dramını anlatır (s. 318 vd.). Aynı romanda yazar, boşanmada eskiden var olan kolaylığı, erkeğin bir çift söz ile nikâhlı karısını bütün kadınlık haklarından mahrum bırakabilmesindeki saçmalığı da tenkit eder.

Hüseyin Rahmi'nin **İffet** ve **Hakka Sığındık** adlı romanlarında yer verdiği önemli bir sosyal mesele de, harplerin, iktidar değişmelerinin ve siyasî kaynaşmaların yol açtığı toplumsal dengesizlikler, zenginlerle fakirler arasındaki uçurumlar, bakımsızlığın ve ilgisizliğin sebep olduğu sefâlet ve düşkünlüktür. Romancı bu iki romanında, İstanbul'un lüks semtlerinde, yalı ve konaklarda her türlü imkâna sâhip olarak yaşayanlarla, arka mahallelerde ve eski, köhnemiş ahşap evlerde her türlü sıkıntıya ve sefâlete katlanarak yaşayanlar arasındaki uçurumu, insana hüzün veren bir üslûpla ele alır ve tenkit eder. Hasta annesi ve aç kardeşine bakabilmek için nâmusunu satmak zorunda kalan **İffet**'in acı kaderi ile, **Hakka Sığındık** adlı romanda yer alan iki harp zenginin fakir halkın sefâleti karşısındaki kayıtsız tutumları, yazarı fevkalâde üzmektedir. Zaten onu, açlığı, sefâleti, fakir-zengin şeklindeki sosyal tabakalaşmayı ve bunlar arasındaki çatışmaları tenkide iten sebep, toplumdaki bakımsızlığın ve ilgisizliğin **İffet** gibi temiz aile kızlarını felâketin kucağına atmasıdır.

Netice olarak diyebiliriz ki, Hüseyin Rahmi, inceleme konusu yaptığımız romanlarında ele aldığı ve tenkide tâbi tuttuğu sosyal davaların çözümleri ile ilgili herhangi önemli bir teklif getirmiş değildir. O olayları daha ziyâde tahlil etmiş, sebep ve sonuçlarını ortaya koyacak şekilde onları sergilemiştir. Ancak onları öyle canlı ve öyle inandırıcı bir üslûpla dile getirmiş, öyle samimî, öyle cesurâne bir tutumla ortaya koymuştur ki, okuyucunun, yanlışların yerini hangi doğruların alması gerektiği hususunda bir hükme varması, kolayca mümkün olabilmektedir. O bakımdan Hüseyin Rahmi, olduğu gibi «görmek» ve «göstermek» emelini, sanatının hareket noktası kabul eden ve bu gâyesine, her zaman canlı dimâğı ve mahâretli kalemiyle büyük ölçüde ulaşmış bir romancıdır. Onun, «genellikle gerilimi yüksek, hayli kompleks olayları ve bir psikolog titizliğiyle ele aldığı şahıslar kadrosunu ihtiva eden romanları; tarihî akış içersinde insanımızı, her zaman kendi devir ve şartları dâhilinde, daha iyi tanıamaya vesile olacak mâhiyettedir.»[6]

6. Doç. Dr. Önder GÖÇGÜN, a.g.e (Önsöz).

TÜRK BOYLARINDA OZAN-ÂŞIK SANATI VE ONUN MİLLÎ HUSUSİYETLERİ*

Prof. Sednik PİRSULTANLI**

Ta eski zamanlardan beri Türk boyları arasında şifahî söz yaratıcıları, halk nağmekârları, söz musıkî ifâcıları; şaman, varsak, sayacı, ozan ve benzeri adlarla tanınmıştır. Onlardan bize yadigâr olarak şaman duaları, sayacı sözler, varsağı-koşmalar, türküler, varsağı-gaytağı oyun havaları kaldığı halde, ozanın ayrı ayrı sözü-şiiri, kopuz adlı çalgı âleti ve «Kitab-ı Dede Korkut» gibi ölmez bir epos-destanı kalmıştır.

Ozanlar ozanı Korkut Ata, bazen tarihî şahsiyet, bazen efsanevî veya bedîî tip, bazen de Dede Korkut boylarının ilk yaratıcısı gibi dikkatlere sunulur.

Ayrı ayrı boylarda tasvir olunan nesil-soy, şahsiyet veya diğer toponomik-coğrafî isimlerin mevcudiyeti, kadîm izler, alâmetler bizi bir çok şeyden haberdar ediyor. Kazakistan'da Oğuz Dağı, Kazan'ın Kırlı kalesi, Alatay (Aladağ), Karatay (Karadağ), Bayandır (Bayındır) Han ve Karacuk Çoban'la ilgili yerler, Korkut Ata'nın kabri, dağıstan'da kadîm Kumuk köylerinden birinin adının Manas, ona yakın bir çayın adının ise Manas-Ozan çayı olması bize çok şey söylüyor. Derbend'de Azerbaycanlıların yaşadığı en büyük köylerden birinin adı Deli Çoban'dır.

Azerbaycan'da da böyle yer adları çoktur. Tauz Tay, yani Dağ Oğuzlarının yaşadığı yer. Bu bölgenin arazisindeki Oğuz kalesi, Celilâbâd'ın Kâzımâbâd yöresindeki Kazan köşkü, Murov dağındaki Kazandurmaz yurdu, Göranboy'da Kazanbulak kasabası, Taşkesen'in Emirvar yöresindeki Kazanbatmaz gölbulağı, Gülistan bölgesindeki «Küsmüş Çayın Köprüsü», Karabağ arazisindeki Karacuk Çoban dağı ve ila âhir...

1638 yılında Alman âlimi Adam Oliari Derbend'de incelemelerde bulunmuştur. Burada Dede Korkut'un, Kazan Han'ın karısı Burla Hatun'un ka-

(*) Hazırlayan : Şahin Köktürk, Eğitim Fakültesi Türk Dili Okutmanı.
(**) Gence Devlet Pedagoji Enstitüsü Profesörü, Filoloji İlimleri Doktoru.

birleri olduğunu kaydetmiştir. Bunun yanı sıra Kazakistan'ın Kızlarda vilâyetinde Aral gölüne yakın, Sır-derya sahilinde Korkut Ata'nın mezarının olması bizde taaccüp doğurmuyor. Türk boylarında bu gelenek vardır. XV-XVI. asırlarda yaşayıp yarattığı sanılan bayatı âşığı Lele'nin; Laçın'ın Gülebird kabristanlığında, aynı zamanda Fuzulî bölgesindeki Ehmedalılar köyünün kabristanlığında da mezarı vardır. Bunun gibi Türk âşık-şâiri Karacaoğlan'ın da Türkiye'nin bir çok yerlerinde mezarı olduğu söylenmektedir. Halk rivayetlerinde onun Erzurum'da, Diyarbakır'da vefat ettiği söyleniliyor. Bunun yanısıra İçel'in Mut civarındaki Çukur köyünde «Karacaoğlan Tepesi» onun asıl mezarı kabul edildiğinden 1970 yılı yazından beri —resmî dairelerin de oluruyla— Çukur köyü Karacaoğlan'ın adını taşımaktadır.

Sır-Derya sahilindeki Korkut Ata ismiyle ilgili kadîm mezarın resmini, Kazak folklorcusu Ebubekir Divayev 1898 yılında çekmiş ve onun IX-X. asırlara ait bir âbide olduğunu kaydetmiştir. Bu resim Kazak Ansiklopedisinde (Alma-Ata, C. VI, s. 616, 1975) verilmiştir. Korkut Ata'nın ilk kabrini su yıpratıp dağıtmış, bir müddet sonra kabir yeniden inşa edilmiş ve âbide haline getirilmiştir. Kazaklar Horhut'u (Korkut'u) kendilerinin ilk şamanı, Türkmenler ise yağmur ilahı kabul ediyorlar.

Türk halklarında sözle sazla ilgili şahsiyetler ya destanların musannifi, bütün anlaşmazlıkları halleden, yol gösteren ulu, müdrik şahsiyet (Dede Korkut) ya da sazdan sözden ayrılmayan, halkın bütün isteklerini kılıçla, kuvvet ve kudretle halleden kahraman (Köroğlu) gibi tanınmışlardır.

Korkut Ata'nın kopuzu Azerbaycan'da, Türkiye'de sazla, Türkmenlerde, Özbeklerde, Karakalpaklarda ve Uygurlarda dutarla, Kazaklarda dombra ile yer değiştirmiştir. Kırgızlar bu çeşit telli çalgı âletlerini «demir komuz», Kumuklar ise «ağaç komuz» olarak adlandırıyorlar. Türkmenler ağızla çalınan küçük bir çalgı âletine, Kazaklar ise kemençe tipli çalgı âletine kopuz diyorlar. Gasarda-Balkar vilâyetinde yaşayan Balkarlar ise kemençe benzeri bu âlete «kıl komuz» diyorlar. Kısacası, arkaik çalgı âletlerinin, şiir ve melodilerin adı, birçok Türk boyunun folklorunda yaşamaktadır. Türk boylarının folklorunu, ozan-âşık sanatını, millî hususiyetleri olan ozan-âşık mekteplerini mukayeseli tedkik usûlleri ile araştırmanın vakti gelmiştir.

Türkmenler kemençeyi «gıjag» adıyla tanıyorlar. Bizde sazın yanına ney geldiği gibi, Türkmenistan'da da XIX. asırdan itibaren dutarın yanına ney yerine gıjag gelmiştir. Gıjag evvelâ Taşauz, sonra Göytepe bahşısının kullandığı bir âlet olmuştur. Kazaklarda ise kemençe —gıjag— komuz çalan kişi müstakil sanatkârdır ve onun kendisine mahsus küyleri, melodileri vardır.

Türkmenler, Özbekler, Karakalpaklar ve Uygurlar, âşığa «bahşı» derler. Kırgızlar «destancı», (onlarda hususi Manasçılar da vardır). Kazaklarda ise âşığa akın; halk hikâyecisine jırçı; kopuz çalana küycü denilmektedir. Bu büyük sanatkârlara bütün Türk boylarında tarihin ilk çağlarından süzülüp gelen derin hürmet, ihtiram, itikat ve büyük muhabbet gördüm. Türk halklarında böyle sanatkârları mukaddesleştirmeye meyil kuvvetlidir.

Dutar ve dombra iki telli olduğu halde, Kırgızların «demir komuzu» ile Kumukların «ağaç komuzu» üç tellidir. Kumukların «ağaç komuzu» Dağıstan'da Avarlar, Darginler arasında da yayılmıştır. Ancak onların komuzları iki tellidir. Ayrıca onların çalgı âletleri Kumuklarda olduğu gibi «ağaç komuz» değil, sadece «komuz»dur. Bunun bir sebebi de şudur ki, Kumuklar «ağaç komuz»larının koluna çok bezek vururlar, Kırgızlar gibi de başına çift püskül bağlarlar.

Kazak jırausu, akını; Kırgız halk hikâyecisi, dombra ve komuz (kopuz) melodisine «küy» diyorlar. Bizde (Azerbaycan'da) bu ifade şimdi «ses-küy» manâsındadır. Kazak akının ifâsında, «Korkut küyü» ve «Köroğlu küyü» adlı melodiler vardır.

Kumuk ve Nogaylar şiir ve destana «yır», Kazaklar ise «jır» diyorlar. Burada sadece Kazaklardaki telaffuza göre «yır», «jır»a çevrilmiştir. Kazak dilinde önde gelen sözlerde «y» sesi «j» sesi ile yer değiştirir. Onun için Kazaklar yazıcıya da «jazıçı» diyorlar.

Kazaklardaki jırau, jırçı gibi adlar da şiirle, halk hikâyesiyle ilgili olarak ortaya çıkmış bir ıstılahtır. Kumuklar ve Nogaylarda ozana, yırcı, komuzcu denir. Çalıp okuyan herhang ibir sanatkâra yırçı; komuzda muayyen bir melodi ifâ ediyorsa, komuzcu adı verilir.

Kazaklarda kendi yaratıcılık ve ifâcılık faaliyetlerine göre halk hikâyecilerine jıraular (jırçılar) denilir ki, Kazak destanlarının vücuda gelmesi ve söylenmesi onların adıyla ilgilidir. Aytıslar (aydışlar, deyişmeler) ise akınların adıyla ilgilidir. Kazak tedkikatçılarının tabirince ozan; jıraunun, jırau ise, akın'ın atasıdır. Enşeçiler de var ki, bunlar muğama yakın tarzda okuyan akın'lardır.

Akınlar küyden, enşeden başka, hususi desturlar da ifâ ediyorlar. Meselâ, Cambul'un desturu, Süyinbay'ın desturu, Narbek'in desturu (yani Narbek'in kaidesi), Sadir Hoca muğamı, bütün bunlar o sanatkârların her birinin kendisine mahsus okuma ve musikî ifâcılığı üslûplarını ifade ediyor. Bahsi geçen sanatkârların desturu, muğamı denildiğinde, onların meydana getirdiği musikî melodileri ve ifâ tarzları akla geliyor.

Kazaklarda «jırlar» dombraya, Kumuklarda ise «jırlar» ağaç komuza bağlı şekilde formlaşıp meydana çıkmıştır. Kumluklarda yiğitlik eposu ile ilgili yırlar, tarihî yiğitlik yırları, ballada yırları, zarafat yırları, beşik yırları, oylu yırlar, yani oy çekmek, hasretli, gamlı, kederli yırlar adıyla pek çok yır vardır. Oylu-gamlı yırlardan bir beyit:

Düzlerden kaplan çıkarsa,
Arasından ak marallar öter mi?

Bu yır, ozan söyleri ile nasıl da yakından benzeşmektedir. Böyle yırlar —yuğlar— vakti ile Azerbaycan'da da mevcut olmuştur. E. Hakverdiyev, «Azerbaycan Teatrı» adlı makalesinde şöyle yazmaktadır: «...Kadîm Azerbaycan'da, ölen büyük kahramanlar için ağlamak bir âdet idi. Kahraman öldüğü gün herkesi bir yere topluyorlardı. Bu toplantıya «yuğ» diyorlardı. (Yağlamak, ağlamak sözündedir). Toplananlar için konaklık düzeltilip misafirler ağırlanırdı. Hususî davet edilmiş yuğcular ise ikitelli «kopuz» çalıp oynarlardı. Yuğcu evvelâ merhum kahramanın yiğitliklerinden söz edip onu tariflerdi. Sonra ise gamlı havaya geçip kahraman için «ağı» söylerdi ve toplananlar da hönkür hönkür ağlardı...» Gariptir ki, Türkmenler ağlaşmaya «yırlamak» diyorlar. Jır, yır, yuğ bunlar hepsi aynı kökten olan sözlerdir ki, muayyen tarihî devirlerde, bribirine yakın zamanlarda ortaya çıkmış ve sanat âleminde bri ıstılah gibi kullanılmıştır.

Tatar folklorunda halk yırları aşağıdaki şekilde sınıflandırılır: Lirik yırlar, çoban yırları, beşik yırları, tarihî yırlar, asker yırları.

Türkiye Türkleri kend'e köy diyorlar. Azerbaycan'da da köy adı verilen kend vardır. Meselâ: Kazak rayonundaki Musaköy kendi. Tatarların halk türküsüne «köy» demeleri ilgi çekici bir durumdur. Belki de bu, halk türkülerinin ilk defa köyde oluşması tasavvuru ile bağlantılı bir meseledir. Belki de buradaki «köy» hiç de kend manâsında değil, Kazakistan «küy»ünün başka bir telaffuz biçimidir.

Umumiyetle Türk boylarının ozan yaratıcılığı devrindeki müşterek alâkaları o derece kuvvetli olmuştur ki, onların izleri bugün de hâlâ durmaktadır. Akın, bahşı, âşık yaratıcılığı merhalesinden sonra ise her bir halkın bu sahada kendi yaratıcılık yolu belirginleşmiş, kendisine mahsus, yeni millî mensubiyet hissi kendisini güçlü şekilde göstermeye başlamıştır. Şiirde, sanatta, musikîde isim çeşitliliği ortaya çıkmıştır.

XVII-XVIII. asırların yazılı âbidesi sayılan «Şehriyar» destanında saz havalarına şimdikinden farklı olarak «kaide» denildiği anlaşılıyor. Şimdi de Borçalı âşıkları saz havasına «gayda» diyorlar. Türkmenler dutar havalarına

«muğam» diyorlar. Ancak bunların bizim anlayışımızdaki muğamlarla alâkası yoktur. «Muğam» sözünden sadece bir musikî terimi gibi istifade ediyorlar. Hatta Türkmen bahşıları koşma, geraylı, gibi şiir şekillerine gazel diyorlar. Aynı zamanda «goşgu» ifadesini de kullanıyorlar. Elbette, «Muğam» ve «gazel» dutarla, bahşı sanatıyla ilgili ilk orijinal adlar değildir. Bu şiir ve musikî terimleri, —şüphesiz ki— Türkmen bahşısının yaradıcılığına sonradan gelme poetik adlardır.

Türk ozanı, geraylı âşık şiirine «semâî» diyor. Konya, Erzurum, Amasya ozanlarına dikkatle kulak verdim. Tanınmış Türk âşığı Yusuf Poladoğlu'nun Şah İsmail Hatâî'den okuduğu bri semâî'yi hiç bir zaman unutamıyorum :

Ezel bahar olmayınca,
Kırmızı gül bitmez imiş,
Kırmızı gül bitmeyince,
Sefil bülbül ötmez imiş,

Bülbül aşıktı ötmeye,
Güle sarılıp yatmaya,
Bahcıvan gülü satmaya,
Gül kıymetin bilmez imiş.

Şah Hatâî ölmeyince,
Tenim kurban olmayınca,
Dost dosttan ayrılmayınca,
Dost kadrini bilmez imiş.

Şah Hatâî'nin bu geraylısı son yıllarda neşr olunmuş kitapların hiç birisine dahil edilmemiştir.

Türk sazında sine perdeleri yoktur. Yedi danışan (konuşan) perdeye «ana perde» diyorlar. Saz havaları ise şöyle isimlendiriliyor : «Sümmânî makamı», «Orta Anadolu türküleri», «İç Anadolu türküleri», «Kars divan makamı», «Semâî-divânî», «Koşma divânî» vs. Kazak dombrası, Kırgız ve Kumuk komuzu gibi Türk sazının başı da çift ipek püsküllüdür.

Yeri gelmişken onu da diyeyim ki, Tebriz âşık mektebi kendi kökü üstünde, tarihî an'anelerine bağlı şekilde ağır ağır kendi yoluna devam ediyor. Kazak, Türkmen, Özbek, Uygur, Karakalpak, Kumuk ve Nogay bahşıakın, yırcı mektepleri arkaik formları, adları ciddî şekilde muhafaza edip yaşatıyorlar. Türk sazı kendi inkişafına göre, diğer Türk boylarının saz türü telli çalgı âletleri ile mukayesede hayli inkişaf etmiş, Azerbaycan sazına benzer meydan sazına çevrilmiştir. Türkün nisbeten uzun kollu sazında perdelerin sayısı artsa da, kökün değişmesi, —melodiden melodiye geçmek

için— imkânları bizim saza nisbeten azdır. Türk sazının kökünü zile (tiz'e) çıkardığında ve pese indirdiğinde perde ve köklerden istifade ediliyor. Halbuki, Azerbaycan sazının altı müstakilli kökü ve yedi konuşan perdesi ve ses katarı düzümünde ise «Baş divânî» (pesgamlı), «Şah perde» (bemşadlık», «Ayak divânî» (zil-cengi) gibi mahsuldâr perdeleri vardır ki, bunlar yeni saz havaları besteleyip ortaya çıkartmak için büyük imkânlar yaratıyor. Bu geniş imkânlı kök ve perdelerin yardımı sayesinde yüz müstakil saz havası ve altmış da varyantı vücut bulmuştur. Türk boylarının ekseriyetinde Dutarı, Komuzu, Dombrayı, Sazı oturur vaziyette çalıp okuyorlar. Bu bakımdan Azerbaycan âşığı ve Kumuk yırcısı, komuzcusu farklıdır. Onlar sazdan, asıl meydan sazı ve döğüş komuzu gibi istifade ediyorlar. Bana öyle geliyor ki, bu sanatkârlar ifâ zamanı ayağa kalkıp çalıp çağırsalar, onların musikî âle tleri çok şey kazanır. Tarzen Sadıkcan'ın, tarı, yerden sineye kaldırıldıktan sonra, tarın neler kazandığını musikîşinaslar iyi bilirler.

Türk boylarının ozan-âşık sanatı arasında muayyen benzersizlikler olduğu gibi, her bir halkın ayrı ayrı bölgelerde ifacılığı ile ilgili rengârenklilik de vardır. Her bir boya ait nice nice ozan-âşık mektepleri vardır.

Âşık, akın ve bahşı mekteplerini birbirinden farklı kılan sadece ifacılık tarzları ve meclis geçirme kaideleri değildir. Bunlardan başka öyle âmiller de vardır ki, bunlardan başlıcaları arasındakilerdir :

1. Coğrafî-etnik muhit,
2. Moda ve düğün âdetleri,
3. Yerli ahalinin emek meşguliyeti,
4. Yerli folklorun ve ebedî muhitin tesiri,

Bahşı sanatı, Türkmenistan'ın her köşesinde : Tahtabazar'da, Garrıgala'da, Bayramelinde, Carco'da, Tecen'de, Baharden'de ve diğer yerlerde geniş şekilde yayılmıştır. Türkmen'in Taşauz bahşıları esasen halk hikâyecisidirler. Göytepe'de aydımlar, okuma ve âvâzlar, Aşkabad ve Mari'de ise Dutar ifacılığı üstünlük teşkil eder. Bunun yanısıra Türkmen bahşı ifacılık mekteplerini aşağıdaki gibi gruplandırmak mümkündür :

1. Taşauz bahşı mektebi,
2. Mari bahşı mektebi,
3. Göytepe bahşı mektebi.

Halihazırda Kazakistan'da dört akın mektebi vardır :

1. Alma-Ata akın mektebi,
2. Cambul akın mektebi,
3. Çimkend akın mektebi,
4. Kızlarda akın mektebi.

Deşt-i Kıpçak Kazak folklorunun, esatir ve efsanelerinin, jırau ve akın sanatının kadim beşiği olmuştur ve bugün de şöhretini muhafaza etmektedir.

Yeri gelmişken kaydedeyim ki, güzel ifacılık sanatına malik olan Kızlarda âşık mektebi, Türkmen ve Azerbaycan bahşı-âşık sanatına daha yakındır.

Jıraunun, jırçının varisi olarak akın destancılığı, küycü, enşe ifacılığını tam benimseyerek aparıcı rol oynuyor.

Azerbaycan'a mahsus âşık mektepleri ise aşağıdakilerdir :

1. Gence âşık mektebi,
2. Tebriz âşık mektebi,
3. Garabağ âşık mektebi,
4. Şirvan-Mugan âşık mektebi,
5. Şemkir-Gazak âşık mektebi,
6. Göyçe âşık mektebi,
7. Borçalı âşık mektebi,
8. Guba-Derbent âşık mektebi.

Gence, Tebriz, Şemkir, Göyçe âşık mekteplerinin temsilcilerinde okuma tarzları aynıdır. Ancak Gence, Şemkir âşıkları balabanla, Borçalı âşıkları balabansız, hem de benzersiz tarzda okuyorlar. Bunlarda saz ifacılığı yüksektir. Şu anda Borçalı âşık mektebi yüksek tekamül devrini yaşıyor. Başka çalgı âletlerini kullanmadan sazı, kendi kadîm köküne bağlı şekilde inkişaf ettiriyor.

Şirvan-mugan âşığı sazın yanına neyle birlikte nağara ve çifte nağara (def, darbuka) da getirmiştir. Bu mektebe mahsus âşıklar zengülesiz yani sesi titretmeden ve aydın bir şekilde okuyorlar.

Azerbaycan'ın bütün âşık mekteplerinde saz esasen «segâh» üste köklendiği halde, Şirvan-Muğan âşığının sazı «Şur» üste köklenmiştir. Şirvan-muğan âşığının sazı muğama daha çok bağlıdır.

Birbirine yakın Türk boylarının şiir, musikî, saz türünden çalgı âletlerinin adlarında, ifacılık tarzlarında rengarenklilik olduğu gibi, şiir ve musikînin poetik form ve şekillerinde, bilhassa epos ve destanların kuruluşunda da köklü farklar mevcuttur.

Tarihen Kazak, Kırgız akın ve halk hikâyecileri birbirleriyle görüşmüş, deyişmiş, münasebet ve temasta bulunmuşlardır.

Ancak Kırgızlardaki «Manas» eposu spesifik hususiyetlere mâlik olduğundan, değil sadece Kazak akınları, umumiyetle de Türk boylarından

hiç bir sanatkâr, hatta Kırgız destancıları, yani Kırgız âşıkları bile manasçılığı başaramıyorlar. Manasçılar da komuz çalmayı, âvâzla okumayı beceremiyorlar. Manasçılık, Kırgızlarda tamamen kendine mahsus, benzersiz, orijinal bir ifacılık yoludur. «Manasçı» komuzla çalıp çağırmıyor, sadece «Manas» eposundan parçalar söylemekle yetiniyor. Ancak bunun için de hususî istidât talep olunuyor.

Türkmen bahşısı Azerbaycan âşığı ile, Türkiye âşığı ise Azerbaycan âşığı ile tarihen alâka saklamıştır. Türkmen destanında ya seven oğlan, yahut da sevilen kız Şirvan'dandır. «Yaralı Mahmut» hikâyesinde Mahmut Gence'ye, Mahbub hanımın arkasından geldiği gibi, «Göyçek Rıza» hikâyesinde Göyçek Rıza Türkiye'ye Halıgoşa'nın arkasınca gidiyor.

Umumiyetle, Azerbaycan-Türkmen âşık-bahşı, Azerbaycan-Türkiye ozan-âşık, Kazak-Kırgız akın-destancı yaratıcılığı istikametinde araştırmalar yapmanın vakti gelmiştir.

Azerbaycan ve Türkmen halkları arasında târihî yadigâr olan «Sayatlı Hemra» hikâyesinin bir kanadı Türkmen, bir kanadı da Azerbaycan toprağına bağlıdır. Âşık Ahmed'in söylediği bu hikâyedeki «Durnam» koşması ne kadar da samimi sesleniyor:

İki durnam vardır ağlı garalı,
Birsinin bedeni canı yaralı,
Hakdan buyruk olsa biz hem varalı,
Hezirbejan sarı uç indi, durnam.

Hikâyede Hezirbejan-Azerbaycan, kırsal Muğan toprağının adı büyük hürmetle anılır. Azerbaycan-Türkmenistan âşık-bahşı yaratıcılığında böyle bedîî numuneler istenildiği kadar vardır.

«Âşık Garip ve Şahsanem» Özbeklerde ,Türkmenlerde, «Emrah» Türklerde, «Arzu-Gamber» Kerküklülerde, Karaimlerde de vardır ve bunlar Azerbaycan'la müşterek hikâyelerdir. Türkiye âşıklarından Karacaoğlan'ın, Âşık Şenlik'in, Ömerin, Hasta Hasan'ın şiirleri Azerbaycan'da geniş şekilde yayılmıştır.

Azerbaycanlılar Türkmen âşık-şâirlerinden Mahdumkulu'yu, Molla Nepes'iöz sanatkârları kadar seviyor ve tanıyor. Dağıstanlı Yetim Emi'nin, Ehrekli Receb'in şiirleri de Azerbaycan âşıkları arasında çok yayılmıştır.

Dağıstan'ın, Dokuzpara Lezgileri arasında, Tabasaran bölgesinde, Azerbaycan âşık sanatına büyük muhabbet besliyorlar. Burada Azerbaycan sazını mükemmel bilen, Azerbaycan ve Lezgi, Tabasaran dillerinde çalıp çığıran, güzel türküler ifa eden çok sayıda âşıklar nesli yetişmiştir.

Azerbaycan, Türkmen ve Dağistan âşık-bahşı yaradıcılığı münasebetlerinin tarihi çok kadîmdir. Burada çok ilgi çekici bir tarihi hadiseyi hatırlatmak istiyorum.

Derbent-Guba bölgesinde meşhur olan «Yetim Aydın» hikâyesine göre, Türkmenistan'dan Urşan ve Gurşan adlı iki bahşı Derbent'te ozanların son temsilcisi olan üç kardeşle —Dede Gurbet, Dede Heykelli ve Dede Güğü ile— deyişmeye gelyiorlar. Onlar geceleyip Derbend'e o kadar da yakın olmayan bir Azerbaycan köyünde konuk kalırlar. Konuk kaldıkları ev, Yetim Aydıngilin evidir. Aydın yetim çocuk idi, ihtiyar anasından başka kimsesi de yoktu. Âşıkların çalıp okumaları Aydın'ın hoşuna gitti. Aydın, sabahleyin onlarla gelmek istediğini bildirdi. Âşıklar razı olmadılar Çünkü Aydın kel ve çirkin bir çocuk idi. Baktılar ki Aydın bunlardan ayrılamayacak, yolda onu aldatıp yüce bir dağa kar getirmeye gönderdiler. Aydın dağda karla başını ovuşturup yattı. Uyanınca baktı gördü ki, yanında güllü bir baş örtüsü var. Güllü yaylığa kar bağlayıp yola düştü. Ak atlı, yeşil elbiseli Hızır İlyas, Aydın'ı Urşan'la Gurşan'a ulaştırdı. Onlar baktılar ki, Aydın çıkageldi. Ancak evvelki Aydından eser-alâmet kalmamış, o kadar güzelleşmiş ki, görülmeye değer...

Deyişme meclisi başlıyor. Dede Gurbet'ten, Dede Heykelli ile Dede Güğü'ye hiç sıra gelmeden Urşan'la Gurşan'ı kendi sazının sözünün gücü ile mağlub ediyor. O anda Urşan ve Gurşan adına, ömründe sazın ne olduğunu bilmeyen Yetim Aydın meydana giriyor ki, fevkalâde istidadının kudreti sayesinde üç kardeşi —Dede Gurbet'i, Dede Heykelli'yi ve Dede Güğü'yü— mağlup edip sazlarını ellerinden alıyor.

İlyas Muşeg «Nağmeler» adlı kitabında (1921) Yetim Aydın'dan bahsediyor ve şiirlerinden numune veriyor. Bu şiirler içerisinde «Urşan'la Gurşan'a dayan dediler» mısralı koşma da örnek olarak verilmiştir.

Daha dikkat çekici bir durum, XVII. asrın üstad âşığı Aydın'ın mezarı, Türkmenistan'in Taşauz vilâyetinin Kırgızlara, Özbeklere ve Karakalpaklara yakın arazisidedir. Türkmen, Özbek, Karakalpak, Kazak, Uygur akın ve bahşıları, Kırgız destancıları bu mezarı sanat mabedi gibi kıymetlendiriyorlar. Herhangi bir üstadın yetiştirdiği talebe, Âşık Aydın'ın mezarını ziyaret etmezse, onun mezarı başında «Baba Gamber» havasını maharetle çalamazsa, ona müstakil akın ve bahşı olmak için icazet verilmiyor. Aynı zamanda müstakil bahşı, destancı ve akınlar eylül ayında Âşık Aydın'ın mezarını ziyarete geliyorlar. Onlar Âşık Aydın'ı bu sanatın hâmisi sayıyorlar. Bu mezar, «Âşık Aydın'ın Pîri» olarak da çok meşhurdur. Türkmen «Köroğlu» sunun «Harmandeli» kolunda Âşık Aydın'dan, onun pir olan kümbezinden geniş şekilde bahsediliyor. Orda deniliyor ki, Köroğlu her döğüşe gitmez-

den evvel kırk gün Âşık Aydın türbesinde kalıp onu ziyaret edermiş. Adı geçen sefer arefesinde Harmandeli adlı Türk güzelinin arkasından gitmek için acele eder. Kırk gün tamam olmadan döğüş meydanına girdiği için mağlup olur. Harmandeli'nin tavsiyesi ile Köroğlu Âşık Aydın'ın türbesinde kırk gün daha kalır.

Köroğlu'nun bu seferde dediği bir geraylı Azerbaycan «Köroğlu»sundaki geraylı ile hemen hemen aynıdır :

Koca dağların başında,
Lembir lembir kar görünür.
Benim bu deli gönlüme,
Ala gözlü yar görünür.

Köroğlu Rum vilâyetinden döner dönmez Şirvan'da konuk kalıyor. Köroğlu ile Harmandeli'nin yedi bentlik deyişmesi halk türküsünü hatırlatıyor:

Harmandeli :

Harmandeli geldi dile,
Sen bir bülbül kondun güle,
Ben bir sona gölden göle,
Uçuban çıksam nic'olur?

Köroğlu :

Köroğlu gezir kuş gibi,
Sinelerin gümüş gibi,
Seni bir çolpa kuş gibi,
Dönp avlasam nic'olur?

Türk boylar ıarasında ozan sanatının yayılma coğrafyasına, menşeine, inkişaf merhalelerine, genetik alâkalarına, topolojik hususiyetlerine dikkat edince araştırılması gereken bir çok problemler meydana çıkıyor.

Ben Kazakistan, Orta Asya, Kafkasya ve Dağistan'ı köy-köy, ağıl-ağıl gezdiğimde; akın, bahşı, dastançı, manasçı, yırçı, komuzçu, ozan ve âşıkların birbirlerine tarihen ne kadar yakın ve doğma olduklarını ve bahsedilen problemlerin hallinin ne derecede gerekli olduğunu daha derinden duydum.

Dirili Gurbanî'nin, Miskin Abdal'ın hayatları, yaradıcılıkları, Türk toprağıile ilgili olduğu gibi, Türk âşık şâirlerinden XVII. asrın büyük âşık-şâiri Karacaoğlan'ın, XVIII-XIX. asırların âşık-şâiri Şenliki'n edebî irslerinin büyük bir kısmı Azerbaycan'la ilgilidir. Azerbaycanda çok yaygın olan —Türk halkına mahsus— «Yaralı Mahmud», Karacaoğlan'ın hayatı ile ilgili «Nigar ve Mahmud» hikâyeleri hâlâ Türkiye ve Azerbaycan matbuatında yeterince akis bulamamıştır. Âşık Şenlik daha çok Borçalı bölgesinde yayılmıştır.

«Yaralı Mahmud» hikâyesini daha çok Mehsetî (Ahıska) Türkleri biliyorlar. Bu hikâyenin çok ilgi çekici bir konusu vardır. Gence hanının hazinesinde iki şöyçıragdaşı vardır. İstanbul hükümdarı hiç olmazsa onun birine sahip olmak istemektedir. Ancak Gence hânının pehlivan kızı Mahbub hanımın meydanında karşısına çıkabilecek bri yiğit yoktur. Bir çaycının tavsiyesi ile bu meydana genç Mahmut gönderilir. Mahmut, Mahbub hanıma galip gelir ve Mahbub hanımı şöyçıragla birlikte Türk toprağına alıp götürür. Gerçi, hikâyenin macera kısmında Mahbub hanım Mahmud'u Türk toprağında yaralıyor. Bütün musibet ve facialara rağmen hikâyenin sonu hoşbahtlıkla bitiyor. Burada mevzularla alâkadâr, bizi ilgilendiren, Mahbub hanımın vatan hasretidir. Kendi devrinde gurbet elde Garip, Tebriz'i; Tufarganlı Abbas, Derbend'i; Hasta Kasım, Şamahı'yı yürek yangısı ile tasvir ve terennüm ettikleri gibi, Mahbub Hanım da doğma Gence'yi özlemli bir hisle hatırlıyor.

Eylen Mahmud eylen iltimasım var,
Düşüptü yadıma eli Gence'nin.
Atamın var idi ağır hazinesi,
Yakutu, yemeni, la'li Gence'nin.

Koşma bunun gibi yanık hislerle bezenmiştir. Mahbub hanım «Açılıpdır gonca gülü Gence'nin» diyerek doğma toprağını yadediyor. Aynen onun gibi Gence'de iken de Yaralı Mahmud, vatanı İstanbul'un hasretini çekiyor:

Mahmud ölse, defn etmeyin Gence'de,
Onun İstanbul'da vilâyeti var.

Karacaoğlan Âşık Şenlik'ten, «Yaralı Mahmud» hikâyesinden farklı olarak Azerbaycan toprağında daha geniş yayılmıştır. Onun şu anda elimizde «Mahmud ve Nigar» hikâyesinden başka, iki hikâyesi daha var. Bu destan ve hikâyeler Karacaoğlan'ın Azerbaycanlı tetkikatçısı Guliyeva Gafgazlı Halide Hanım'ın tedkitaının da dışında kalmıştır. Tedkikatçı, «Karacaoğlan» hakkındaki monografisinde, esasen, yazılı menbalara —hususen de— Türkiye menbalarına dayanmıştır.

«Mahmud ve Nigar» destanında Mahmud, Nigar'ın atası tarafından deryaya attırılır. Onun arkasından Nigar da, Mahmud'un dostu «Abid Ganber» de kendilerini denize atıyorlar. Biricik kızı için pişman olan hükümdar onu yeniden hayata döndürmek arzusuna düşer. Ona derler ki, Karacaoğlan uzak bir ülkede sürgündedir. Eğer o, sağ ise, âşıkları yeniden hayata döndürebilir. Karacaoğlan diyor ki, okumak bana yasak olduğu için sazımı bir ağacın dibine gömdüm. Eğer onun telleri hâlâ duruyorsa, saz ses çıkartırsa, benim okuduğum sözler Nigar ve Mahmud'u, Abid Ganber'i hayata döndürür. Karacaoğlan bir bend şiir okur, sazın bir simi dillenir, Nigar göz-

lerini açar. Sazın ikinci bendini okur sazın ikinci teli dillenir, Mahmud gözlerini açar. Karacaoğlan sözün üçüncü mühür bendini okur ve Abid Ganber gözlerini açar. Karacaoğlan bakar ki, âşıklar ayıldıktan sonra birbirlerine sarmaştılar, hükümdarın kalbini yumuşatmak için aşağıdaki koşmayı söyler:

Ay ağalar, Şıh Nesir'in bağında,
İki gül sarmaşıp biri birine.
Neçe meleke var sağı solunda,
İki tel sarmaşıp biri birine.

Süsenli sünbüllü süsen gibiydi.
Üstten acı yeller esen gibiydi.
Birisi birinden küsen gibiydi.
İki tel sarmaşıp biri birine.

Karacaoğlan deyir, sözün kısasın,
Bu sınık könlümün ol temennasın
Kabul eyle, ben yazığın duasın,
İki tel sarmaşıp biri birine.

Karacaoğlan'ın hayatı ile ilgili destan ve hikâyetten başka küçük epizotlar da vardır. Hepsinde Karacaoğlan bir evliya gibi, sazın-sözün kudreti ile her şeyi mümkün eden biri olarak verilir. Meselâ, üç kız yolda gidiyorlar. Çınarı yapraksız görüp gamlanıyorlar. Diyorlar ki, bu çınarın yaprağı olsa ne iyi olurdu. Bu, Karacaoğlan'a ayan olur, sazını çıkarıp der. Görelim ne der :

Goşa çınar, goşa çınar,
Veripsiz baş başa çınar.
Aç yaprağı, döşe çınar,
Görşüne kızlar geliyor.

Kızlar görürler ki, o dakika çınarda yeşil yaprak açıldı. Biraz daha gidip yorulurlar. Kızlar derler ki, ne olurdu, her birimize bir at olsaydı da binseydik. Karacaoğlan yine sazını alıp okur :

Yollar boyu yeşil otlar,
Ceyran-cüyür sizi otlar.
Yeherlenin bedöv atlar.
Binmeye kızlar geliyor.

Üç at hazır olur. Kızlar ata binip yola devam ederler. Biraz sonra kızların su içesi gelir. Bakarlar ki, önlerinde bir çeşme var ama suyu bulanık. Kızlar derlerki, ne olurdu Karacaoğlan bir söz okusaydı da su durulsaydı, biz de onun suyundan içseydik. Karacaoğlan bunu işitip sazı aldı görelim ne dedi :

Karacaoğlan esip coşma,
Bulanık sel teki taşma.
Durul, boz bulanık çeşme,
İçmeye kızlar geliyor.

Karacaoğlan'ın sazının her teli, sözünün her bendi bir adama hayat veriyor. Halk Karacaoğlan'ın sazına, sözüne büyük inanç besliyor. Karacaoğlan, bu makamlarda Dede Korkut'la adeta eş değerdedir. O da müşkül işleri hallediyor, onun sazı da kopuz gibi i'cazkârdır.

Bir başka hikâyette Karacaoğlan'ın bey kızına niye tarif yazdın diye suçlarlar. Karacaoğlan, o söylenen sözü ben demedim diye yemin eder. Bu münasebetle şöyle der:

Yüce dağ başında bir bölük duman,
Dumanın elinden hâlim pek yaman,
Men ölüp kabire ay giden zaman,
Suval meleykeler gelirler tamam.
Onların hakkıçün ben dememişim,
O deyilen sözü ben dememişem.

Yüce dağ başında bir bölük çiçek,
Çiçeğin elinden hâlim pek göyçek.
İndirin Kur'ân'ı yemin and içek,
Onların hakkıçün ben dememişem,
O deyilen sözü ben dememişem.

Yüce dağ başında bir bölük gumru,
O nedir goynunda ay yumru yumru?
Gizledin, görmesin, ay cahil-cumru,
Onların hakkıçün ben dememişem,
O deyilen sözü ben dememişem.

Karacaoğlan deyer, tapıdır tapı,
Yıkılmaz Mevlâ'nın yaptığı yapı,
On sekiz bahçedir, kırk sekiz kapı,
Onların hakkıçün ben dememişem,
O deyilen sözü ben dememişem.

Daha ilgi çekicisi ise «Karacaoğlan saz havası»nın bu şiirle ikiz oluşmasıdır.

Türk boyları arasında ozan sanatının yayılma coğrafyasına, menşeyine, inkişaf merhalelerine, genetik alâkalarına, tipolojik hususiyetlerine dikkat edildiğinde araştırılması gerekli olan bir çok problemler ortaya çıkıyor.

Ben Kazakistan Orta-Asya, Kafkas ötesi ve Da,istan'ı köy köy ağıl ağıl gezdiğimde; akın, bahşı, dastancı, manascı, yırcı, komuzcu, ozan ve âşıkların birbirlerine tarihen ne kadar yakın ve doğma olduklarını ve bahsedilen problemlerin hallinin ne derecede gerekli olduğunu daha derinden duydum.

MUSTAFA HATTİ EFENDİ'NİN VİYANA SEFARET RAPORU ÜZERİNE

Dr. A. İbrahim SAVAŞ

Osmanlı elçilerinin, diplomatik görevlerini tamamladıktan sonra Sultana takdim ettikleri sefaret raporları, muhtevalarının, politik, coğrafi ve kültürel açıdan çok zengin ve tafsilatlı olmaları sebebiyle, Osmanlı diplomasi tarihi hakkında son derece öneme haiz tarihi kaynaklar arasındadırlar. Elçiler vasıtasıyla kurulan karşılıklı diplomatik münasebetler, Osmanlı elçilerine olduğu gibi, Avrupa devletleri elçilerine de, kültürel ve sosyal bazda, devletlerin birbirlerini daha iyi tanımaları fırsatını vermiştir. Barışçı ilişkilerin kurulmasında da önemli rol oynayan bu tür yakınlaşmalar, daha ziyade, Osmanlı Devleti diplomasisinin dönüm noktasını teşkil eden Karlofça Barışından sonra, Osmanlıların kültürel ve sosyal yaşantılarına büyük etkide bulunmuşlardır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris sefaret raporunun Osmanlı İmparatorluğunda matbaanın kurulmasına[1] ve Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana sefaret raporunun da, Osmanlı devlet ve askerî düzeninin Sultan III. Selim zamanında modernize olmasına ve Batılı standartlara uydurulmasına büyük katkıları olduğu bilinmektedir.[2]

İçerikleri yönünden birbirinden ayrılan Seyahat ve Sefaret raporları, kültür tarihi bakımından büyük anlam ifade etmelerine rağmen, günümüzde, çok az sayıda yayınlandığı gibi, o kadar az sayıda da ilmî çalışmalara tabi tutulmuştur.

Hammer'e göre,[3] Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, 1774 Küçük Kaynarca barış antlaşmasına kadar, 36 çeşitli devlete 205 legasyon gönde-

1. Pakalın, M. Zeki, OTDS, II. Cilt, s. 138-139; Unat, F. Reşit, OSS, s. 52-53; Hammer, J. von, GOR, VII. Cilt, s. 366-367.
2. Stein, J.M., An Eighteen-Century Ottoman Ambassador observes the West, Archivum Ottomanicum dergisi, X., 1985 (1975), s. 219-224.
3. Hammer, GOR, IX. Cilt, s. 303-334; Hammer'e göre, Viyana'ya gönderilen elçi sayısı 32 olarak kaydedilmiştir. Unat, OSS, s. 47.

rilmiştir; fakat bu sefirlerin muhtemel raporlarından sadece 42 tanesi yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır ve bu çalışmayı da Unat Bey e borçluyuz.

Osmanlıca kaynakların tespit çalışmalarının henüz bitmemiş olmasını göz önünde bulunduracak olursak, bu sefaret raporlarının sayısının artması gayet mümkün; fakat, büyük bir ihtimalle, bunların belirli bir kısmının yangın, tabii âfet veya herhangi bir sebepden yok olduğunu da düşünmek mümkün.

Mevcut sefaretnamelerden en eskisi, Vaşvar barış antlaşmasından sonra, antlaşma metinlerini teslim etmek için 1665 yılında Viyana'ya gönderilen Kara Mehmed Paşa'ya aittir ve en sonuncusu da Abdürrezzak Bahir Efendi'nin sefaret raporudur.[5]

1526 Mohaç meydan muharebesinden sonra başlayan Avusturya - Osmanlı münasebetlerinin, başlangıcından, daimi elçilerin yabancı ülkelere gönderilmeye başlanmasına kadar, Osmanlılar Viyana'ya 42 legasyon göndermişlerdir ve bu elçilerin sefaret raporlarından ancak yedisi bilinmektedir.[6]

Kara Mehmed Paşa'nın Viyana sefaret raporu henüz ilmî olarak çalışılmamıştır ancak çeşitli ilmî dergi ve eserlerde yayınlanmıştır.[7] Re'isülküttab Mustafa Efendi'nin, 1730 yılında Sultan I. Mahmud'un tahta cülusunu tebliğ için Viyana'ya yapmış olduğu sefaretle alâkalı rapor hakkında, Viyana Üniversitesinde, Fuat Sanaç Bey çalışmaktadır ve bitmek üzeredir.

Viyana'ya gönderilen ve üzerinde bilimsel çalışma yapılan sefaret raporlarına gelince;

Zülfikar Paşa'nın, 1688-1692 yıllarında yapılan Viyana barış görüşmeleri hakkındaki sefaret raporu, Wolfgang Jobst tarafından;[8] İbrahim Paşa'nın Pasarofça barışından sonra Viyana'ya yaptığı (1719) sefaret, Friedrich Kraelitz-Greifenhorst;[9] Ahmed Resmi Efendi'nin 1757/58 yılındaki Viyana

4. Bu sayı, Prof. Dr. Azmi Süslü'nün son çalışması ile 45'e yükselmiştir : «Un Aperçu sur les Ambassadeur Ottomans et leurs Sefaretname», Ank. Üniv. D.T.C. Fak. D. Ankara, 1983.
5. Unat, s. 47-53; Unat'ın eserinde sefaret yılı yanlış olarak 1655 olarak verilmiştir. s. 47-56.
6. a.g.e. s. 47-53, 65-68, 92-97, 102-105, 154-162.
7. Unat, s. 51.
8. Der Gesandtschaftsbericht des Zülfikar Efendi uber die Friedensverhandlungen in Wien 1689, Doktora tezi, Wien 1980.
9. İbrahim Pascha Sefaretnamesi, Beritcht über den Zug des Grossbotschafters nach Wien im Jahre 1719, Sitzungsberichte der k.k. Akademie, III. Cilt, 159, Wien 1907.

sefaret raporu, bilinmeyen bir yazar tarafından[10] Almancaya tercüme edilmiş ve ayrıca Bedriye Atsız hanım tarafından sadeleştirilmiştir;[11] Ebubekir Ratib Efendi'nin Sefaret raporu, J.M. Stein[12] tarafından bilimsel çalışmaya tabi tutulmuştur.

Son zamanlarda, bazı Sefaretnamelerin ilmî olarak incelenmesi ve İstanbul kütüphanelerinde bulunan eserlerin (elyazmalarının) katalog numaraları (kısmen) yeniden düzenlenmiş olması nedeniyle, Unat'ın eserindeki katalog bilgileri tamamen doğru değildir ve bu bilgilerin de yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Mustafa Hatti Efendi'nin sefareti, Viyana'da büyük ilgiyle karşılanmış ve Osmanlı elçisine ve onun misyonuna duyulan ilgi, Avusturya Devlet arşivinde halen mevcut belgelerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır; bu sefaret, o devrin diplomatik ve politik şartları gereği büyük anlam kazanmıştır.

Bu Osmanlı elçisinin sefaret raporu hakkında çok az araştırma yapılmış ve bu araştırmalarda, çoğu araştırmalarda olduğu gibi, ya sefaret raporu sadece tercüme edilmiş (sadeleştirilmiş) veya gayet kısa olarak sefaret raporunun içeriği ve misyonun amacı ifade edilmeye çalışılmıştır. Fakat, Sefaretnameler veya sadece Mustafa Hatti Efendi'nin Viyana Sefaret raporu hakkında çalışma yapanlar, bu Osmanlı elçisini, 1730 yılında Viyana'ya gönderilen Re'isül-küttab Mustafa (Tavukçu Reis) Efendi ile karıştırmışlardır.[13]

Mustafa Hatti Efendi'nin Sefaret raporunu, mevcut elyazma nüshalar ve arşiv belgeleri ışığında incelemeye ve bu misyonun gayesini tarihi kaynaklara bağlı kalmak kaydıyle özetlemeye âzami gayret sarfettik.[14]

Osmanlı Diplomasisine Bakış

Osmanlıca kaynakların tespit çalışmalarının henüz neticelenmiş olmaması sebebiyle, Osmanlıların, yabancı bir ülkeye ilk kez ne zaman legasyon gönderdikleri henüz kesin olarak bilinmemektedir; fakat, impara-

---

10. Gesandtschaftsberichte von seinen Gesandtschaften in Wien im Jahre 1757 aus dem türkischen Originale, übersetzt von einem unbekannten Mitarbeiter der «Allgemeinen Literatur-Zeitung» J.V. Hammer, Berlin-Stettin 1809.

11. Atsız, Bedriye, Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

torluğun kuruluşundan sonraki yıllarda komşu ülkelerle diplomatik temasların olması herhalükârda şüphe götürmemektedir.[15]

Osmanlıların 1300 yılları civarında, yalnız Bizans ve Türk beylikleri ile ilişki kurmaları göz önünde bulundurulacak olursa, Avrupa'lı ve Balkan ülkeleriyle diplomatik münasebetlerinin olduğunu düşünmek mümkün değildir. Osmanlıların, Bizansla hem politik ve hem de akrabalık bağlarına dayanan ilk diplomatik temasları, daha ziyade dar bir çerçevede cereyan ediyordu.[16]

İlk defa, Osman Bey'in oğlu Orhan (1324-1362) zamanında son derece güçlenen Osmanlılar, gerçek bir devlet olma imkânına sahip oldular ve Çanakkale Boğazı ve Trakya'daki Gelibolu üzerinden yaptıkları akınlarla, diğer devletlerle karşı karşıya geldiler.

Orhan Bey, 1347 yılında, Bizans hükümdarı Johannes VI. Kantakuzenos (1341-1354) ile Üsküdar'da buluşup, onunla gelişen Sırp tehlikesine karşı alınması gereken ortak önlemleri görüştü. 1349'da Orhan Bey, Kantakuzenos'un yardım isteği üzerine, oğlu Süleyman Paşa'nın komuta ettiği 20.000 kişilik bir orduyu Sırplara karşı gönderdi; bu hizmet karşılığında Orhan Bey, mükafat olarak, yalnız hükümdarın kızı Theodora'yı eş olarak almakla kalmayıp, aynı zamanda Trakya'nın Ege kıyısındaki Bizans topraklarında askerî operasyonlar yapmak hakkını da elde ediyordu. Adı geçen hükümdarın tekrar yardım isteği üzerine, Süleyman Paşa Rumeli'ye çıkarak, 1353'de Dimetoka'da (Didymoteichon) birleşik Sırp-Bulgar ordusunu hezimete uğrattı; bunun üzerine Bizans Kayseri ona, Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasında, Gelibolu'dan 5 km. kuzeyde, Gelibolu yarımadasında bulunan Yunanlılara ait sahil köşkü Tzympe'yi[17] hediye etti. Bu şekilde Osmanlılar, ilk defa 1353 yılında Doğu Avrupa'ya ayak basmış oluyorlardı.[18] Yukarda sözü edilen yardım talebi hususunda La Jonquière, eserinde,

15. Karamuk, Gümeç, Azmi Efendis Sefaretname, s. 108.
16. A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ ve tevârih-i hulefâ, II. Cilt, s. 507-508. Osman Bey 1297/98 yılında, Bizanslı Bilecik tekfuru tarafından düğüne davet edilir ve Köse Mihal bu maksatla Osman Bey'e elçi olarak gelir. Bkz. Târih-i Neşrî, I. Cilt, s. 52-53. Neşrî'ye göre bu düğün 1299/1300'de yapılmıştır.
17. Tzympe: Trakya'nın ilk müstahkem mevkisi; Gelibolu yarım adasının Marmara sahilinde, yaklaşık olarak, Küçük Asya'daki Görece karşısında, Ortaköy'den (Hexamilon) pek uzakta olmayan bir yerde olması gerekir; Türkçe kaynaklara göre Tzympe çok değişik isimlerle anılmaktadır. Uzunçarşılı, OT, I. cilt, s. 156-157; Öztuna Yılmaz, ODT, I. Cilt, s. 73; Neşiri, I. cilt s. 86-87; Vogiatzis, Georgios, Die Anfaenge der Türkan herrschaft in Thrakien und die ersten Niederlossungen, s. 32 ve 59; Aktepe, Münir; Tarih Dergisi, 1-2, 283-307.
18. Werner, Ernst, Die Geburt einer Grossmacht Osmanen, s. 123-143; Herzberg, G.F., Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jhds., s. 423; Uzunçarşılı, a.g.e. s. 156-157.

bu münasebetle bir Bizans'lı elçinin Orhan Bey'e gönderildiğini zikretmektedir.[19]„

Osmanlıların, Avrupa ve Balkanlardaki devletlerle ilk ve doğrudan ilişkileri, Süleyman Paşa'nın Gelibolu'ya yerleşmesinden sonra başlamıştır.

Osmanlıların yabancı ülkelere gönderdikleri ilk legasyon hakkında farklı kanaatler mevcuttur; Hammer, 1774 yılına kadar Osmanlılar tarafından yabancı ülkelere gönderilen elçilerden bahsettiği listede, ilk sefaretin, Orhan Bey'in saltanatı esnasında, 1339 yılında, Bağdad'a yapıldığını ifade etmektedir ve Osmanlıların Bizans'a ve Bizans Kayser'inin de Osmanlı Beyliğine .defalarca elçi gönderdiği görüşünü savunmaktadır. Sultan Orhan'ın da, Kantakuzenos'un kızı ile evliliği münasebetiyle Bizans'a bir elçi göndermiş olması gerekmektedir. Sultan I. Bayezid 1394 yılında Mısır'a bir elçi göndermiştir ve bu sefaret neticesinde Sultan'a Mısır halifesi tarafından «Sultan» payesi verilmiştir.[20] Cevdet Paşa, Venedik'le 1416/17 yılında yapılan Boğaz antlaşmasının metnini teslim etmek üzere bir elçinin gönderildiğini ve bunun, Osmanlıların Avrupa'ya gönderdikleri ilk legasyon olduğunu iddia etmektedir.[21]

Bu iddia, yukarda sözü edilen sebeplerden dolayı doğru olmasa gerekir; sayın Pakalın'ın da ifade ettiği gibi, Osmanlılar ilk defa, Sultan Çelebi Mehmed (1413-1421) zamanında değil, aksine daha önce komşu ülkelerle diplomatik münasebetler kurmuşlardır.[22] Bundan başka, Silberschmidt'e göre, Osmanlılara ilk elçi, 1390 civarında Venedik tarafından gönderilmiştir.[23]

Misyonlar, daimi elçiliklerin tesisinden önce, daha ziyade belirli sebeplerden dolayı gönderiliyorlardı. Bâbıâli'nin yabancı ülkelerdeki ilk temsilcilikleri ilk kez Sultan III. Selim zamanında 1792-1796 yıllarında, sırasıyle, 1792'de Londra'da, 1795'de Paris ve 1796'da Berlin'de olmak üzere tesis edilmiştir.[24] Fakat buna karşın, yabancı ülkeler çok daha önce, Bâbı-

19. La Jonquière, Historie de L'Empire Ottoman, I. Cilt, st. 63; Fischer, Weltgeschichte Der Islam, II. Cilt, s. 26-30.
20. Hammer, GOR, IX. Cilt, s. 326-327.
21. A. Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, II. Cilt, s. 658; Tan, Turhan, Cumhuriyet Gazetesi, 7.3.1938, sayı: 4960.
22. Pakalın, M.Z., OTDS, II. Cilt, s. 138-139.
23. Silberschmidt, Max, Das orientalische Problem zur Zeit der Ensteheung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen, s. 56.
24. Unat, F.R., OSS, s. 20; Öztuna, ODT, II. Cilt, s. 61-62; Venedik ilk büyük elçisini 1454 yılında İstanbul'a göndermiştir ve bunlar Balyos olarak adlandırılıyorlardı; Fransızlar 16. Yüzyılın ortalarında, Polonya 1475, Rusya 1497, Avusturya 1528 ve İngiltere 1581'de takip etmişlerdir.

âli'deki menfaatlerini temsil etmek üzere İstanbul'a büyük elçiler göndermişlerdir.[25]

Sefir Gönderme Sebepleri :

Sefir gönderme sebepleri, çeşitlerine göre, genelleştirilebilir ve aşağı yukarı üç ana gurupta özetlenebilir;[26]

a) Ulak gönderme :

Bu elçiler, gerek Sultanın yabancı bir Krala yazdığı mektup gerekse Vezirin yabancı bir devlet bakanına yazdığı mektup olsun, yalnız bunları teslim etmek ile görevlendiriyorlardı. Bunlar, ya, 17. Asırdan önce Sultanın özel elçileri olarak görülen Çavuşlar vasıtasıyla,[27] ya da Nâmeresân'lar[28] tarafından yabancı ülkelere götürülüyorlardı.

Osmanlıların Avrupa'lı devletlerle olan diplomatik trafiğinin ilk devirlerinde Çavuşlar, Bâbıâli tarafından fevkalâde elçi olarak vazifelendiriliyorlardı, bu yüzden Batı diplomasi dilinde bu elçilere Internuntius tabiri kullanılıyordu.[29]

b) Merasimler sebebiyle elçi gönderme :

Bu tür sefaretlerin gayesi, Sultanın tahta cülusu, azli veya ölümü münasebetiyle yabancı ülke hükümdarlarını haberdar etmek ve aynı zamanda, yabancı bir ülke hükümdarının tahta geçişini tebrik veya taç giyme merasimine katılmak gayesini güdüyordu. Elçiler, bunun dışında, yabancı bir ülke hükümdarına Sultanın iyi niyet dileklerini tebliğ etmek ve onun adına İstanbul'a herhangi bir kutlamaya davet etme görevi de veriliyordu.[30]

c) Politik sebeplerle elçi gönderme :

Sefaretlerin büyük bir çoğunluğu bu gurupta izah edilebilir. Bu tür elçilerin vazifesi, karşılıklı ziyaretleşmelerden ve imzalanan antlaşma metinlerinin teslim edilmesinden veya hediyelerin takdim edilip her türlü tebligattan özel görüşmelere kadar olan bir alanı içeriyordu. Elçiler, yabancı bir ülkenin yardım isteğine cevap teşkil eden durumlarda veya silah ve

25. Karamuk, G., a.g.e. s. 109.
26. a.g.e. s. 109.
27. Hammer, Staatsverfassung und Verwaltung des Osmanischen Reiches, II. s. 54; Gibb+Bowen, The Islamic Society and The West, I/1, s. 87: Çavuşlar, önceleri Sultanın huzura kabul merasimlerinde misafirleri ve paye sahiplerini huzura getirirlerdi ve Sultanın sarayı terk ettiği esnada, ona muhafız olarak görev yaparlardı.
28. Bu isim daha ziyade Tatarlar için kullanılır; Pakalın, II. C. s. 635; Unat. s. 19.
29. Hammer, Staatsverf.., II. Cilt, s. 54-55.
30. Karamuk, s. 109; Unat, s. 14-23.

Yeniçeri gönderilmesi gerektiğinde de yabancı bir ülkeye gönderilebiliyordı. Barış teklifini iletmek veya yabancı bir ülkeyi protesto etme gibi hallerde de elçi gönderilmiştir. Bir sürü sefaretlerin, antlaşma kararlarını ve politik ve ticari müzakereleri yürütmek için yapılmıştır; buna ilaveten, bu sefaretlerin, cizye meselelerini bir karara bağlamak, sınır tespiti ve dostane ilişkiler kurma veya bozulan ilişkileri tekrar düzeltme gayesiyle yapıldığı bilinmektedir.[31] Osmanlı diplomasisinin dönüm noktasını teşkil eden Karlofça Barışından sonra, yabancı bir ülkenin tarafsızlığını temin etme maksadıyla elçi gönderildiği vâkidir ki, bu daha önceki diplomatik trafiğin sözü edilen sebeplerine son derece yabancı bir olaydır.[32]

Payelendirme Dereceleri ve Diplomatlar :

Hammer'in elçiler listesinden de anlaşılacağı gibi, imparatorluğun kuruluşundan itibaren, yabancı ülkelerle diplomatik trafik tesis edilmiştir. Bugün elimizde, ilk Osmanlı elçilerinin belirli payelerle yabancı ülkelere gönderildiklerini kanıtlayan bir belge mevcut değil. Fakat, 16. Yüzyıldan itibaren elçiler, misyonlarının karakterine ve gidecekleri ülkelerin itibarına uygun olarak, ya Büyükelçi —Ambassadeur— veya Ortaelçi[33] —Envoyè— elçilik payeleriyle gönderiliyorlardı. Basit bir görevle, sadece mektup teslim etmek için, «Nâmeresân» olarak adlandırılan Tatarlar görevlendiriliyorlardı.[34] Osmanlıların Avrupa'lı ülkelerle olan diplomatik trafiğinin ilk yıllarında Çavuşlar bu görevi Fevkalâde elçi olarak üstleniyorlardı.[35] Unat Bey, Nameresan ve Çavuşların herhangi bir resmi görevleri bulunmadığını ifade ediyor.[36] Fakat, bunlar elbette resmi bir sıfatla gönderiliyorlardı ama çoğu durumlarda müzakere yetkileri yoktu.[37]

---

31. Karamuk, s. 110; Unat, s. 17-19.
32. Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa, Prut seferi esnasında, Seyfullah Ağa isimli bir elçiyi ve Sadrazam Damat Ali Paşa Venedik seferi esnasında (1715) İbrahim Müteferrika'yı Avusturya başbakanı Prens Eugen'e bu maksatla göndermişlerdir. Uzunçarşılı, IV/1, s. 77, 101, 109 ve 112; Name-i hümayun Defteri 6, s. 206; Roider, Karl, Austrians Eastern Question, s. 40-41.
33. Yılmaz Öztuna Bey'in, «Orta elçi ve Büyük Elçi ayrımı yenidir, modern diplomaside vardır» ifadelerine katılmak mümkün değil ve mevcut sefaretnameler de bunun aksini isbat etmektedir. Öztuna, ODT, II. Cilt, s. 62.
34. Unat, s. 19-20.; Karamuk, s. 111.
38. Hammer, Staatsverf., II. Cilt, s. 55.
36. Unat, s. 19.
37. Karamuk, s. 111-112.

Daha önce geçtiği gibi, Sultan III. Selim tarafından, 1792'den itibaren, yabancı ülkelere daimi elçiler gönderilmeye başlandı ve görev süreleri üç yıldı.[38] Böylece Bâbıâli, 1815 yılına kadar dış ülkelerde daimi elçiler tarafından temsil edildi. İlk defa, karşılıklı diplomasiye samimi alâkadan dolayı, diplomatik sınıflandırılmaları 19.3.1815 Viyana Kongresinde belirlenen Osmanlı diplomatik korpu teşkil edildi. Bu andan itibaren Bâbıâli üç çeşit diplomatik paye sınıflandırılmasını tanıdı, yani, Büyük Elçi (ambassadeur ordinaire), Fevkalâde Büyük Elçi; (ambassadeur extraordinaire) ve Fevkalâde Elçi (Envoyè exraordinaire), bunun dışında, Murahhas Vekil (ministre plènipotentiaire), yabancı Krallar nezdinde görev yapan maslahat güzâr (chargés d'aaffaires).[39]

Osmanlı diplomasi tarihinde tek Şehzade Elçisi, Selim'in (III. Selim) özel elçisi İshak Bey'dir. Bu elçi, Veliahd Selim tarafından, Fransa ile, Rusya ve Avusturya aleyhine gizli bir ittifakın kurulması için politik temaslar kurmak maksadiyle görevlendirilmişti; zira Şehzade Selim, bu iki devleti, Osmanlılar için çok büyük tehlike olarak telakki ediyordu.[40]

Tayin Olunan Elçilere Paye Verilmesi :

Osmanlı elçilerine, görevlerini tamamlayıp döndükten sonra tekrar iade ettikleri yüksek payeler veriliyordu.[41] Elçi seçiminde, sosyal mevkinin önemi yoktu; daha ziyade diplomatik tecrübe ve yabancı dil bilme ilk aranan şartlardandı. Bu sebeple, Mahmud isimli bir Alman mühtedinin 1459'da ve İbrahim adında bir Polonya'lı müslümanın da 1562 yılında Alman imparatoruna gönderildiği tarihi kayıtlar arasındadır.[42] 18. Yüzyıldan sonra bunlar Re'îsül-küttâb'lar arasından seçilmişlerdir.

Büyük Elçilere, Anadolu veya Rumeli Beylerbeyi ve Orta Elçilere ise Defterdar ve Nişancı payesi veriliyordu ve payelerine uygun bir şekilde sefaret heyeti birlikte gönderiliyordu. Buna en belirgin örnek ise, 1719/20 yılında, Pasarofça Barış antlaşmasından sonra, Rumeli Beylerbeyi payesiyle Viyana'ya gönderilen İbrahim Paşa'ya tayin olunan sefaret heyetidir; Hammer'e göre bu sefaret heyeti 763 kişiden meydana geliyordu.[43]

---

38. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, VIII. Cilt, s. 88-89.
39. Unat, s. 20; Karamuk, s. 115.
40. Unat, s. 21; Uzunçarşılı, İshak Bey makalesi, Belleten, sayı: 5-6, s. 217-46.
41. Karamuk, s. 115.
42. Unat, s. 23.
43. Hammer, GOR, IV. Cilt, s. 173.

Elçilerin ihtişamlı bir şekilde yabancı bir ülkeye girmelerine büyük önem veriliyor ve gösteri amacıyla bunlar, Topkapı Sarayı elçiler hazinesinden, dönüşte iade etmek üzere, çok kıymetli eşyalarla donatılıyordu.[44] Elçiler tarafından hükümdarlara ve devlet büyüklerine, Sultan ve Sadrazam tarafından verilen hediyeler de, Osmanlının hakimiyet ve azametini ifade eden diğer vasıtalardı; kriz dönemlerinde bile, bu diplomatik temsilcilerin muhteşem bir şekilde donatılmalarından feragat edilmiyordu.[45]

Çalışmada Kullanılan Elyazmaların Değerlendirilmesi :

Sefaretname[46] olarak nitelendirilen Osmanlı elçilerin sefaret raporları, tek tek ele alındıklarında, hem Memoiren (seyahat anıları), hem de Memoranden (sefaret raporları) anlaşılabilir. Bu raporlar, bizzat elçi tarafından kaleme alındığı gibi, diğer bir şahıs tarafından da, örneğin legasyon sekreteri (Sefaret katibi) tarafından da yazılabiliyordu.[47] Bir sefaret raporunun, bizzat elçi tarafından mı yoksa ikinci bir şahıs tarafından mı kaleme alındığını tespit etmek zor değildir. Yazarın tespitinde en önemli ve belirleyici olan şey «anlatım tarzı»dır. Bizzat elçiler tarafından kaleme alınmayan sefaret raporlarında,[48] belirleyici olan «Üçüncü şahıs» anlatım tarzı belirleyicidir ve aynı zamanda raporu kaleme alanın bilgi düzeyi ölçü olarak kabul edilebilir. Bizzat elçinin kendisi tarafından kaleme alınan ve anlatımında «Birinci tekil Şahıs» tarzı kullanılan sefaret raporlarında, elçinin bilgi ve eğitim düzeyi açıkça görülür. Özellikle, elçinin kendinden, hükümdarlar ve devlet adamlarıyla yaptığı hususi görüşmelerinden ve buluşmalarından bahsettiği cümlelerden, bu daha kolaylıkla anlaşılabilir.

Memoiren olmaları yönüyle bu raporlar, kısa bir zaman birimini anlatırlar. Değişik gelişim dönemlerinden sonra, zamanla, içerikleri gittikçe belirginleşen Sefaretname türü ortaya çıkmıştır.[49]

Sefaret raporunun dilinde ve anlatılan konunun seçiminde, sayısı belirli raporlarda, yazarın eğitim düzeyine ve eğilimlerine büyük bir uygunluk arzeden ve göze çarpan farklılıklar görülür. Sefaret süresinin kısa olması ve Batı dünyasına düşünsel uzaklığın sebep olduğu durumdan dolayı

44. Unat, s. 23-30; Karamuk, s. 116.
45. Unat, s. 52-53; Karamuk, s. 116.
46. Bk. Pakalın, OTDS, III. Cilt, s. 138.
47. Pakalın, a.g.e.
48. 1719/20'de Viyana'ya gönderilen İbrahim Paşa'nın sefaret raporu ve 1740'da sınır tespiti için Rusya'ya gönderilen Azak Muhaddidi Merami Efendi'nin takriri buna örnektir.
49. Karamuk, s. 123.

Fevkalâde Elçiler —envoyès extraordinaires—, konuyu vasıtasız olarak, gittikleri ülkelerde edindikleri intibaları sıralamak suretiyle, işlerler ve çok dikkat çeken olayları ve Osmanlılarca yabancı olan adetleri, garabet olarak anlatırlar; buna karşın, Büyük elçilerin sefaret raporları —ambassadeurs ordinaires— bilinçli olarak yazılıp derlenmiş politik yazılardan meydana gelir.[50]

Mustafa Hatti Efendi'nin sefaret yolculuğuda kısa bir süreyi kapsadığından, (169 gün) ve orijinal metinde de açık bir şekilde ifade edildiği gibi, fevkalâde bir misyon taşıdığından dolayı, onun sefaret raporunu da «Memoiren» —Hatırat, seyahat anıları— olarak değerlendirebiliriz.

Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri mevzuunda şimdiye kadar çok az sayıda çalışma yayınlanmıştır. Bu çalışmalarda, ya belirli bir sefaretname konu olarak çalışılmış veya bütün sefaretnameler genel bir çalışmaya tabi tutulmuştur. Unat Bey'in ifade ettiği gibi, bu mevzuda en eski çalışma Hammer tarafından yapılmıştır.[51] Hammer, başlangıcından 1774 Küçük Kaynarca Barış antlaşmasına kadar işlediği «Osmanlı Devleti Tarihi» adlı eserinde, Avrupa'lı, Asya'lı ve Afrika'lı devletlerin Bâbıâli'ye ve Bâbıâli'nin de bu devletlere gönderdiği elçilerin listesini alfabetik olarak yayınlamıştır.[52] Bu listede, Çavuşlar hariç tutulmak kaydiyle, Bâbıâli tarafından değişik 36 yabancı devlete gönderilen 205 Osmanlı elçisinden bahsedilmektedir. Aynı eserde, özel olarak, Mustafa Hatti Efendi'nin hayatını ve Viyana'daki ikametini konu edinmektedir; Elçinin, Avusturya hükümdarı ve Çasariçesi ile resmi buluşmasını, ziyaretlerini ve gezip gördüğü yerleri de tafsilatlı bir şekilde anlatır.[53] Bunun dışında, Hammer'in adı geçen eserinde, Mustafa Hatti Efendi ile birlikte Viyana'ya gelen ve 82 kişiden oluşan sefaret heyeti ile Avusturya hükümdarı ile Çasariçe'ye getirdiği hediyelerin listeleri de eklenmiştir; ayrıca Kayser ve Çasariçe'nin, Sultan ile Sadrazama gönderdikleri hediyeleri de liste halinde vermiştir.[54]

Burada Unat Bey'in tafsilatlı bir şekilde hazırladığı eseri de belirtmek gerekir.[55] Bu eserde, mevcut sefaretnamelerin sayısı 42 olarak verilmiştir; daha önce ise bu sayı 30 kadardı. Eserde, her sefaretname tek tek incelenmiş, muhtevaları hakkında özet halinde bilgiler verilmiştir ve bunları, konu edilen sefaretnamenin, değişik kütüphanelerde bulunan nüshaları ta-

50. Karamuk, s. 124.
51. Unat, s. 1.
52. Hammer, GOR, IX. Cilt, s. 303-334.
53. Hammer, GOR, VIII. cilt, s. 105-106.
54. Hammer, IX. cilt, s. 469-500.
55. Unat, F.R., Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri.

kip eder.[56] Hidayet Tuncay da[57] bu konuda çalışmış, fakat bu yazar da, 1730 yılında Viyana'ya gönderilen Re'isül-küttab Mustafa Efendi ile üzerinde çalışma yaptığımız Mustafa Hatti Efendi'yi aynı şahıs olarak değerlendirerek karıştırmıştır; bu yüzden haklı olarak Unat Bey de yazarı eleştirmiştir.[58] Buna bağlı olarak Hidayet Bey'in ikinci hatası ise, 1730 yılında Viyana'ya gönderilen elçinin kim olduğunun bilinmediğini söylemesidir.[59]

Bu adı geçen iki elçinin sefaretnamelerinin katalog numaralarının verilişinde Unat Bey de aynı hatayı yapmıştır; zira, Mustafa Hatti Efendi'nin sefaretnamesinin bir nüshası, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi Kitaplığı 843 numarada kayıtlıdır, Re'isül-küttab Mustafa Efendi'nin sefaretnamesi ise aynı kütüphanede 844 numarada bulunmaktadır; numaralar öyle verilmiştir ki, iki sefaretname de aynı zamanda bu iki elçiye aittir.

Mustafa Hatti Efendi'nin Viyana sefareti mevzuunda Melik İnal'ın da bir seminer çalışması bulunmaktadır; İnal Bey'e göre, 1730 yılında Viyana'ya gönderilen Osmanlı elçisiyle, 1748'de Viyana'ya gönderilen (Mustafa Hatti) elçi aynı şahıslardır; burada yine bir yanılma sözkonusudur.[60]

Mevcut sefaretnamelerin sayısı farklı bir şekilde verilmiştir; Franz Babinger'e göre bu sayı 26,[61] M. Tahir Bursalı'ya göre 30[62] ve H. Tuncay'a göre ise 29'dur;[63] daha önce ifade edildiği gibi, bu sayı Unat Bey'in fedakâr çalışmaları ile 42'ye yükselmiş ve Prof. Dr. Azmi Süslü Bey'in takdire şayan son çalışmasıyla,[64] bugün bu sayı 45'i bulmuştur.

Mustafa Hatti Efendi'nin sefaretnamesi, zamanında 'İzzi[65] tarafından, Osmanlıca matbaa harfleriyle yayınlanmıştır; Tarih-i Gülşen-i Ma'arif'de

---

56. Mustafa Hatti Efendi ile alâkalı sayfalar 93-97.
57. Tuncay, Hidayet, Sefaretnameler, Tarih zümresi Talebe tezleri, İst. Üniversitesi, No: XVI-142.
58. Unat, 67-97; Tuncay, s. 11.
59. Tuncay, s. 17-18; Re'isül-küttab Mustafa Efendi (Tavukçu Reis) 1730 yılında Sultan I. Mahmud'un cülusunu tebliğ için Viyana'ya gönderilmiştir ve ayrıca Belgrad Barış antlaşmasını (1839) imzalayan murahhaslardandır; Hammer, VII. Cilt, s. 539 ve VIII. cilt, s. 75; SO, IV. cilt, s. 429.
60. İnal, Melik, 18. Asırda El-Hac Mustafa Efendinin Avusturya Sefareti, Sömester 5-6, Tarih Disiplini birinci yazılı vazifesi, 1936/37.
61. Babinger, Franz, Die osmanischen Geschtsschreiber und Ihre Werke, Leipzig, 1927.
62. Bursalı, M.T., Osmanlı Müellifleri, III. cilt, s. 189-190.
63. Tuncay, Hidayet, a.g.e.
64. Bununla ilgili olarak 4 No.lu dipnota bakınız.
65. 'Izzi, Süleyman alil, Tarih-i 'İzzi, 149-151 ve 190-196. Varak.

bu sefaretten özet bir şekilde bahsedilmiş ve sefaretnamenin aslından alıntı yapılarak yayınlanmıştır.[66] Seyyid Hakim ise, bu sefareti kısa özet halinde vermiştir.[67]

Gerek İstanbul'daki kütüphanelerde yaptığımız çalışmalar ve gerekse mevcut katalogların taranması sonucunda, sefaretname aslının bulunması mümkün olmamıştır ve ayrıca bilinen nüshaların haricinde diğer bir nüshaya rastlanmamıştır.

Burada, mevcut nüshaları tek tek inceleyerek içerikleri hususunda daha fazla malümat vermeye çalışacağız.

66. İzmirli, İ.H., Tarih-i Gülşen-i Ma'arif, II. cilt, s. 1445-46.
67. Seyyid, Hakim, Tarih-i Seyyid Hakim, 357. V.

BERLİN NÜSHASI

Staatsbibliothek zu Berlin, Nr. 187, Katalog Pertsch, s. 213; bu nüsha BN olarak kısaltılmıştır.

Bu nüsha, «taraf-ı hümâyûn-i hazret-i cihândârîden sâbiqa mevqufâtî olub Nemçe devletine nişâncılıq rütbe-i sâmiyyesiyle elçi ta'yîn buyurılan Hattî Mustafa efendi qullarının taqrîridür» başlığını içermektedir. Yani, 1161/1748 yılında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Mustafa Hatti efendinin sefaret raporunu ihtiva etmektedir.

Raporun başında, Avusturya imparatorluğunun o yıllardaki iç politikası hakkında kısa bir bilgi verilmektedir. 1a-1b'de Belgrad Barış antlaşmasını ve Kayser VI. Karl'ın ölümünden sonraki Avusturya'nın iç politikasını anlatır. 2b'den itibaren Sefaret raporunun anlatımına başlanır. Sefaret raporu 39b'de son bulur ve bundan sonra iki sayfa daha vardır ve bu sayfalarda, Sefaretnamenin Sadrazama sunuluşu anlatılır ve bunlar sefaretnameyi tamamlayıcı niteliktedir. (40a ve 40b). Bunun dışında, 41a ve 41b, son derece itinasız yazılmış ve Kayser'le Çasariçe'ye elçinin takdim ettiği hediyelerin listesini kapsamaktadır; 42a'da ise, Türkçe yazılmış bir beytten sonra, kısmen Latince ve kısmen Yunanca yazılmış Arab ay isimleri bulunmaktadır. Metin, Sefaretnamenin ilk sayfalarında tamamen ve 7a'ya kadar ise, kısmen Yunan alfabesiyle verilmiştir. Sefaretname 44 varaktan oluşmaktadır ve 28,5x16 cm. büyüklüğündedir. Her sayfasında 15 satır bulunan sefaretname güzel Nesih ile yazılmıştır; siyah çizgilerle ve altın rengi çerçeve içinde bulunan sayfaların çevresi, birinci varakta, diğerlerine oranla daha geniştir. Bu nüsha, yukarda sözü edilen tamamlayıcı sayfalar nedeniyle diğer nüshalardan en bariz bir şekilde ayrılmaktadır ve diğer hiç bir nüshada bunlar mevcut değildir. Sefaretnamenin metni yönüyle bu nüsha, Topkapı Sarayı nüshası (TS) ve Yıldız (Y) nüshasıyle hemen hemen aynıdır; yazılış ve ifade farklılıkları, bu eserimize almayacağımız fakat tezimizin orijinalinde verilen edition critique'den verilmiştir.

Bu nüsha :

Bin yüz elli iki senesinde Belgrâd qal'ası qabzâ-i teshîr-i şehriyâr-i 'âlem-gîre dâhil olduqdan sonra..... cümleleriyle başlar ve fe-lillâhil-hamd ve-l-minne hidmet-i me'mûremüz qarîn-i hitâm olmışdur cümleleriyle son bulur.

BASEL NÜSHASI

Prof. Dr. R. Tschudi kolleksiyonu, M.VI.153, BL.29-50, BL olarak kısaltılmıştır.

Bu nüshada, daha önceki nüshalarda olan başlık olmadığı gibi, sefaretname başlangıcında anlatılan Avusturya'nın o zamanki politik iç yapısını anlatan bölüm de yoktur. Sefaretname, elçi Mustafa Hatti Efendi'nin Belgrad'a ulaşması haberi ile başlamaktadır. Elçinin bu göreve atanmasını anlatan ve götüreceği hediyeleri sadrazamdan alışını tasvir eden bölümler noksandır.

Başlangıç: «Bundan aqdem âsitâne-i sa'adetden nühzat ve hareket ve savb-i maqsûde teveccüh ü 'âzimet olunub...»

Metinde, bir çok yerlerin noksan oluşu, özellikle elçinin uğradığı yerlerin metne alınmayışı, bu nüshanın, M. Hatti Efendi'nin sefaretnamesinin kısa bir özeti olduğu fikrini güçlendiriyor. Nesh-Ta'liq olarak yazılan eserin her sayfasında 17 satır vardır ve birinci sayfa 12 satırdan meydana gelmektedir. Bu nüsha 22 varaktır ve sefaretname 22b'de bitmektedir. Son sayfa (23a) ise, muhtemelen, eseri tamamlayan ek sayfaların eksik kalan kısmıdır. Bu sayfada yazar, Sultana dua ve başarı dileklerini ifade etmektedir. Hammer tarafından o zamanın Almancasıyla tercüme edilen bu nüsha, adı geçen tercüme ile mukayese edildiğinde, Hammer'in, tercümede yalnız bu nüshadan faydalandığı görülmektedir.[68]

Bu nüsha da, diğer nüshalar gibi aynı cümlelerle bitmektedir.

68. Hammer, Österreichische Zeitschrift für Geschichts und Staatskunde, No: 27, 28, 30, 31, 50, 79, 80, 86, Viyana Üniversite Kütüphanesi (UB), II, 14.496, a XIV. cilt.

TOPKAPI SARAYI NÜSHASI

Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdad Köşkü Kitaplığı, No : 235, Katalog No. : 1. Cilt, s. 298-929 B. 235, bu nüsha TS olarak kısaltılmıştır.

Başlık olan «devlet-i 'âliyye-yi ebediyyü l-istimrârdan nişâncılıq rütbe-i sâmiyyesiyle Nemçe devletine orta elçilik ile meb'us el-Hâc Mustafâ Hattî qullarınun taqrîridür» cümlesi, BN nüshasıyla aynı değildir ve ayrıca metinden ayrı olarak çerçeve içinde yazılmıştır. Metin tamdır ve 42 varaktan oluşmaktadır; ölçüsü 27,5x16,5 cm'dir. Güzel Nesih kırmasıyla yazılan eserin her sayfasında 15 harekesiz satır bulunmaktadır, yalnız birinci sayfada 9 satır vardır. Önemli kelimeler, yer adları ve özel isimler kırmızı yazılmıştır ve harekelidir. Her satır 8 cm. uzunluğundadır. Tahminen, 18. Yüzyılın ortalarında yazılmıştır.[69] Sayfa çerçevesi altın rengi, kalın çizgilerden oluşmaktadır, kırmızı deri ciltlidir. Bu nüsha, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde zikredilmektedir.[70]

Başlangıç cümlesi : «Bin yüz elli iki senesinde.....»

Bitiş : «Fe-li-llâhil-hamd ve-l-minne hidmet-i me'mûremüz...

YILDIZ NÜSHASI

Üniversite Kütüphanesi, Yıldız yazmaları, No : 270, (V:1-34) ve 274, Y şeklinde kısaltılmıştır.

Bu nüsha, «devlet-i 'âliyye-yi ebediyyü-l istimrardan nişancılıq...» cümlesiyle başlamaktadır ve TS ile aynıdır, yalnız bu bölüm, Y nüshasının aksine çerçeve içine alınmamıştır. Metin tamdır ve 34 varaktan meydana gelmektedir. 27x16 cm. ölçüsündedir. Her sayfada 19 satır vardır, sadece birinci sayfadaki satır sayısı 12'dir. Bu nüsha, 1781/82 yıllarında, Mehmed Ârif tarafından Nesih stilinde yazılmıştır ve kahverengi deri ciltlidir. Cilt kenarları ve kapaklar tezyinatlıdır. Sayfa kenarları altın rengi kalın çizgilerle çevrelenmiştir. 29. sayfadaki şair Nabi'nin beytin etrafı çizgilerle çevrilidir.

Başlangıç : «Bin yüz elli iki senesinde.....»

Bitiş : «Fe-li llâhi l-hamd ve-l-minne hidmet-i me'mûremüz,..»

69. Karatay, F. Ethem, Topkapı Sarayı Türkçe yazmalar Kataloğu, I. Cilt, s. 298.
70. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, IV. cilt, s. 164.

FATİH MİLLET NÜSHASI

Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kitaplığı, No : 843, FM olarak kısaltılmıştır.

Bu nüshanın metni, BL nüshasıyla aynıdır. Sefaretname metninden önce, yazar tarafından, Avusturya'nın o yıllardaki politik durumu ve bu sefaretin sebepleri hakkında kısa bir bilgi verilmektedir ve diğer nüshalardan ayrı olarak, Sultan I. Mahmud'un Avusturya Kayseri ve Çasariçesine yazdığı mektuplar da eklenmiştir. Bu nüsha da, BL nüshası gibi, elçinin Belgrad'da vasıl olması ile başlamaktadır ve bundan önceki «Hattî el-Hâc Mustafâ Efendi'nin sefâret taqrîri» cümlesi vardır.

Bu nüsha, 'İzzi tarihinde yayınlanan sefaretname ile tamamen aynıdır, bu da yazarın bu nüshayı değerlendirdiğini göstermektedir.

Başlangıç : «Sefâret-i Hattî el-Hâc Mustafâ Efendi ez-h 'âcegân-ı dîvân be-cânib-i Nemçe berây-i te'kid-i müra'at-i merâsim-i sulh u salâh»

Sefaretname metni ise şu cümlelerle başlamaktadır :

«Bundan aqdem Nemçe Çâsârı ve Româ imparâtorı olan altıncı (Qârlos-ı bi-lâ veled-i zükûr» ve

«Lehü l-hamd ve-l-minne hidmet-i me'mûremüz bu vechle qarîn-i hitâm olmışdur deyü taqrîr eder.»

FM nüshası 27 sayfadan oluşmaktadır ve 16x22 cm. ölçüsündedir. Riq'a ile yazılmış olup her sayfada 17 satır vardır, yalnız birinci sayfadaki satır sayısı 8'dir; karton kaplıdır.

Sefaretnamenin Karakteristiği ve Değerlendirilmesi :

Diğer klasik sefaretnameler gibi[71] Mustafa Hatti Efendinin sefaretnamesi de, edebi olarak, Gezi-Edebiyatı türüne girmektedir.[72]

71. Karamuk, s. 124: Yazar, daimi elçilerin sefaret raporlarını, politik yazılar ve fevkalâde elçilerin raporlarını ise seyahat raporları olarak değerlendirmektedir.

72. Taeschner, F., Die osmanische Literatur, Handbuch der Orientalistik, 1. Abt., V/I, s. 331-332.

Çoğu sefaretnamelerde ve diğer Osmanlıca eserlerde, giriş veya başlangıç olarak evvela Allah'a hamd ve sena, ayrıca Hz. Muhammed'e (s.a.v.) salât ve selâm ederek dua edilmesi ve genellikle bunu Padişaha övgü ve duanın takip etmesi alışılagelmiş olmasına rağmen, bu sefaretnamede böyle bir giriş mevcut değildir. Sadece, elçinin, Avusturya Kralı ve Kraliçesinin gönderdiği mektupların Sadrazama teslîminden sonra sefaret raporuna eklemiş olduğu ek sayfada (40b) Padişah için yazılmış bir övgü ve dua vardır. Bize, elçinin kendisi ve gönderildiği devlet hakkında bilgi veren başlık, metinden çerçeve içine alınmış bir halde, ayrı durmaktadır. Bu kısa başlıktan sonra asıl sefaretname metni başlamaktadır ve sefaretname metni dört ayrı bölümde incelenebilir.

Birinci bölüm, 1739 Belgrad Barış antlaşmasından ve Kayser VI. Karl'ın ölümünden sonra, Avusturya'da meydana gelen iç mücadeleler anlatılmakta ve bu sefaret yolculuğunu gerektiren veya mümkün kılan ana sebepler sayılmaktadır. Yine bu bölümde, sefaret yolculuk merasiminin İstanbul'da nasıl başladığını Avusturya Kral ve Kraliçesine gönderilen Padişah ve Sadrazam mektuplarını ve bunların hediyelerini sadrazamdan nasıl aldığını ve kendisine tahsis edilen sefaret heyeti[73] ile Cündi Meydanındaki konağından yolculuğa başladığını ayrıntılı bir şekilde bahseder. Daha sonra, Belgrad'a gelinceye kadar olan uğrak yerleri anılmaksızın, İstanbul'dan çıkıncaya kadar olan yol güzergâhlarını yazar. Belgrad'da, komşu devlet Avusturya'nın resmi temsilcileri tarafından karşılandığı ve Viyana'ya kadar olan yolculukta, kendine refakat edecek subaylarla nasıl yola koyulduğunu anlatır. Bundan sonraki yolculuk sırasında, tarihi bir takım olayları hatırlatan yerler, vilayet ve şehirler tasvir edilir.[74] Gerek İrig'de Avusturya'lı askerlerin, elçiyi konaktan ayrıldığı sırada, meçlerini çekerek selamlamaları olayı ve gerekse Ösek generalinin, elçinin ilk ziyareti yapması hususunda diretmesi, onu son derece sinirlendirir ve bu olayı detayları ile izah eder ve bu konularda sözünü nasıl geçirdiğini tarif eder.

Generalin devranışını da, dostluğa lâyık olmayan bir davranış olarak nitelendirir. İstanbul'dan ayrıldıktan sonraki yolculuğun anlatımıyla başlayan ikinci bölüm, sefaret heyetinin Viyana'ya görkemli girişinin ayrıntılı izahı ile son bulur. Bu arada, elçiye gayet ilginç gelen, Avusturya Kral ve Kraliçesinin kıyafet değiştirerek, sefaret heyetinin yemek vermek için mola verdikleri yere gelip onları izledikleri haberi ayrıca belirtilir.

---

73. Hammer, GOR, VIII. cilt, s. 106; Hammer'e göre setaret heyeti 82 kişiden oluşmaktadır.

74. Mohaç ovasından geçerken, Mohaç meydan savaşını hatırlar ve Budin şehrini müslüman şehidlerin yurdu olarak tarif eder.

Viyana'ya vasıl olduktan sonra, Avusturya başbakanının verdiği ve elçinin getirdiği hediyeleri ve nâme-i hümâyûnları takdim ettiği resmî kabul, üçüncü bölümde anlatılır. Bu bölümde, bunun dışında, elçinin Avusturya Kayseri ve Çasariçesi ile, diplomatik özel misyonun en önemli noktasını ifade eden görüşmeleri de ayrıntılı bir biçimde izah edilir. Elçi Mustafa Hatti Efendi, Viyana'daki ikâmeti esnasında zamanını nasıl değerlendirdiğini anlatarak sefaret raporunun anlatımına devam eder; şerefine verilen resmi kabülleri, nezaket ziyaretlerini, Kayser tarafından güneş tutulması olayını gözetlemek için davet edilişini, sahnelenen oyunları zevkle seyrettiği Operaya gidişini, kendisine değişik teknik araçların gösterildiği rasathane ziyaretini son derece ayrıntılarıyle ve hayretle tasvir eder. Yine, karşılıklı verilen yemek ziyafetlerinden ve hediyeleşmelerinden bahsetmeyi de unutmaz. Viyana'daki Kayserin yazlık sarayı olan Schönbrunn'u gezdiği esnada, Çasariçe Maria Theresia'nın çocuklarıyle tanışmasını ve Avusturya'lıların dostane ve samimi muamelelerinin ifade edilişini yine bu bölümde buluyoruz. Operada bulundukları sırada, Kayser'in, elçinin şair olduğunu ve bu sebeple bir şiir yazmasını nezaketle rica etmesini ve bunun üzerine bir dörtlük yazdığını ve Kayserin bunu meclislerine astırdığını kıvançla anlatır; ayrıca bu olayı, Padişahın kerametine yormayı da unutmaz.

Elçinin, Viyana ikâmetindeki izlenimlerin anlatıldığı üçüncü bölümde, Çasariçe'nin kişiliği hakkında ve Bâbıâli'ye olan hürmet ve sadakâti hususunda bilgiler de mevcuttur. Dönüş için düzenlenen resmi kabulün izahı ile üçüncü bölüm sona erer.

Dönüş hazırlıklarının anlatımıyla dördüncü bölüm başlar ve beraberinde Sultana ve Sadrazama getirdiği hediye ve mektupların teslim edilişinin izahı ile bu bölüm son bulur. Dönüşteki uğrak yerleri de, gidiş sırasında uğranan yerler gibi, ayrıntılı izah edilir.

Bu sefaretname, zamanın yazı stili için bir örnektir. Klasik Osmanlıcanın son devresi olarak nitelendirilen (1600-1839) bu dönemde, Farsçanın, Osmanlı edebiyatına en yoğun etkide bulunduğu göze çarpar. Dil, özellikle çok süslü ve kibardır; fakat, aynı zamanda edebiyat, kelimelerin ve kavramların aşırı yabancılaşması, Arabça ve Farsça'nın yoğun etkisi yüzünden, sayıları çok az olan bir çevre tarfından anlaşılabilir bir durumdadır.[75] Nesir edebiyatı, bu klasik dönemde son derece gelişmiştir; özellikle, Vak'a-Nüvis'liğin resmiyet kazanmasından sonra, tarihi literatür önemli mesafeler katetmiştir.

75. Björkmann, W., Philologia Turcicae Fundamenta, II. cilt, s. 442-453.

Mülahaza :

Mevcut nüshalardan BL ve FM, metin itibariyle tam değildir Hyparchetypus (altkolbaşı) ve ne de Archetypus'dan (kolbaşı) kopya edilmiştir.[76] PM nüshasının, elçinin orijinal eserinden ve de sözü geçen tam metinli nüshalardan kopya edilmemesi, aksine, yazarı belli olmayan ve yorumlanmış bir halde neşredilmesi ve içinde bir çok yerin, özellikle uğrak yerlerinin adları ve tariflerinin bulunmadığı BL nüshasıyle kısmen benzerliği sebebiyle, çalışmada esas alınması gereken diğer üç nüsha vardır. Bu üç nüshanın, tamamen birbirine benzemesine rağmen, BN nüshası, diğer iki nüshadan (Y ve TS), elçinin sefaretnameye sonradan eklediği ve sefaret raporu ile birlikte, beraberinde getirdiği mektup ve hediyelerin teslimini anlatan sayfaların mevcudiyetiyle ayrıcalık arz etmektedir. Bundan başka, daha önce de bahsedildiği gibi, bu nüshaya, sefaretnameyi tamamlayan, hediye listesinin bulunduğu sayfalar da eklenmiştir. Ek sayfaların mevcudiyeti, normal olarak bu nüshayı çalışmaya esas teşkil edecek nüsha olarak seçmek için yeterli nedendir.

Fakat,bu nüshanın, Archetypus veya Hyparchetypus olduğunu tespit etmek oldukça güç; aynı zamanda, bu ikisine göre sınıflandırmak da kolay değil. Archetyp veya Hyparchetyp olması muhtemel bir nüshadan kopya edilip edilmediğini de bilemiyoruz. Fakat, bu nüshanın (BN), ek sayfalar sebebiyle yazarın orijinal eseriyle bağlantılı olduğunu, daha doğrusu, yazarın sefaret raporundan geldiğini söylemek mümkün. Hayrete mucip olan şey ise, nüshaların hiç birinin tarihinin olmaması ve yazanın nüshanın sonunda belirtilmemesidir.

(Y) nüshasının dışında, hangi nüsha, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı bilinmediği için, mevcut nüshalardan hangisinin en eski nüsha olduğunu doğru olarak tahmin etmek mümkün değildir.

Mustafa Hatti Efendi'nin sefaretnamesi nesir olarak yazılmıştır, fakat bir kaç beytle de süslenmiştir.[77] Yabancı kelimeler, özel isimler ve yer

76. Kavakçı, Y.Z., İslâm Araştırmalarında Usul, s. 96-99.

77. Elçi, Kayserin isteği üzerine yazdığı şiiri (23a) da, şair Nabi'nin bir beytini(33a)'da ve ayrıca kendisi tarafından yazılması muhtemel olan bir beyti(31a)'da sayfa kenarında bulmaktayız.

isimleri metinde genellikle yanlış yazılmıştır.[78] Yazarın, bu yer adlarını ve özel isimleri duyduğu gibi yazdığını kabul edebiliriz. Yazar, çok uzun cümleler kullanmakta ve stereotipik cümlelere ve deyimlere sık sık rastlanmaktadır.[79] (la) da, cümle içinde bırakılan boşluğa, o zamanın Bayern Arşidükü olan Karl Albert'in isminin yazılması gerekmektedir.

78. Scwechat, İşveket; Zurndorf, Çuvurundurn; Fischamend, Feşşa; Hainburg, Canırq; Erczi, Arçin; Ulefeld, Ulefet; Kaunitz, Kumruz; Yosef, Bask, olarak yanlış yazılmıştır.

79. Savb-i maqsûde 'azîmet; mahall-i ârâm, mebyet u maqarr; rihâl-i ârâma mahall; dâyiren mâ dâre; intisâb-i hiyâm ile ârâm; mesâfe qat' olunduqdan sonra; ol mahallde beytûtet olunmışdur; tay-yi mesâfe olunub; mahall-i mezbûrdan dahı hareket.

OSMANLI MADENCİLİĞİ VE XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA TRABZON'DAKİ MADEN OCAKLARI

Abdullah SAYDAM*

Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlüğünün iyice belirginleştiği XVIII. yüzyıl sonları, İngiltere'den başlayarak bütün dünyaya tesir eden **«İlk Sanayi İnkılâbı»**nın da meydana geldiği yıllardır. Şüphesiz bu büyük gelişmenin alt yapısı XVI. yüzyılın ortalarında oluşmaya başladı. Eski inanışların, düşünüşlerin değiştiği, yeni coğrafî alanların keşfedildiği Avrupa'da dinî, fikrî ve ekonomik düşünce farklılıkları ile bu uğurda yapılan mücadeleler; **«inkılâp»** diye nitelendirilen baş döndürücü gelişmeyi doğurdu. Aşırı yoksulluk, ekonomik durgunluk, hünersiz ve ihtisaslaşmamış işgücü ile bölgeler arasındaki hayat standardının dengesizliği **Batı Dünyası**'nın genel karakteriydi. Canlı doğumların artmasına rağmen ölüm oranı yüksekti. İşte **«Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme»**nin hedefi bu problemleri çözmek idi.

Fikrî ve bedenî çalışmanın teksif edildiği bu amaç doğrultusunda, nüfus artışı müsbet hale dönüştürüldü. Tarımda yeni teknolojiler ortaya çıktı. Ticaret ve nakliyatta serbestlik, sermayenin kullanımında başarılı organizasyonların kurulması ve nihayet demir, bakır gibi madenlerin, kömürün ve buharın fabrikalarda, iş makinalarında kullanılması şaşırtıcı gelişmelere yol açtı.[1] Ancak Avrupa sanayii ihtiyaç duyduğu hammaddenin tamamını kendi topraklarından temin etme imkânından mahrumdu. Bundan dolayı dışarıya mamul madde satıp hammadde alma yoluna gidildi. Yeni sanayinin ihtiyaç duyduğu pek çok madde ise Osmanlı topraklarında mevcuttu. Böylelikle Osmanlı toprakları hammadde temin edilecek yerler arasında önemli bir konuma sahip oldu.

(*) K.T.Ü. Fatih Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi.

1. Ayrıntılı bilgi için bkz. Deane Phyllis, **İlk Sanayi İnkılâbı**, Çev. Tevfik Güran, Ankara, 1988.

XIX. yüzyıla varıldığında, Osmanlı Devleti'nin çağın şartlarına uygun bir madencilik anlayışına sahip olmadığını görüyoruz. Hatta devlet hayatının çok önemli bir bölümünde maden sektörünün fazla dikkate değer seviyede olduğu da söylenemez.[2] Zaten mevzûâtın da, büyük ölçüde değer kazanan madenciliğin gerektirdiği yapıda olmadığı görülmektedir. Nitekim kanuna göre; Osmanlı Devleti'nde bulunan madenler bulan şahıslara aitti. Şahıs çıkardığının beşte birini hazineye vermeye mecburdu. Bu haktan faydalanabilmek için Osmanlı tebasından olmak şarttı. Yabancıların maden işletme hakkı yoktu. Eğer böyle birisi maden bulacak olursa, o maden devletin olurdu ve bulana da bir miktar **«atıyye»** verilirdi. Maden bulup işletmek ve beşte birini hazineye vermek hususunda müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılmazdı. Yalnız bulunan madenin hemen hükümete bildirilip, bir miktar harç karşılığında imtiyazının alınması gerekirdi.[3] Tanzimat öncesinde madenlerin işletme tarzının devlet tarafından tesbit edildiğini, devletçi bir anlayışın hakim olduğunu görüyoruz.[4]

XIX. yüzyılın ortalarına varıncaya kadar maden ocaklarının bulundukları yörelerde özel uygulamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Maden ocağı işletilen yere kervan ve yolcu kafileleri uğrayamaz, silahlı kimseler giremezdi.[5] Bu dönemlerde, bir yerde maden bulunduğu zaman, alınan örnekler İstanbul'a gönderilir ve incelenirdi. Eğer örneklerin bulunduğu alanın maden ocağı olarak kullanılmasına karar verilirse, yakın köylerin ahalisi reâyâdan ayırt edilerek madenlerde çalıştırılırdı. Madencilik, bütün köy ahalisine sürekli olarak yüklenen bir görev olduğu için, babadan oğula geçen bir meslek niteliğindeydi. Maden ocaklarının yakınlarında bulunan bazı yöreler de, ocağın ve burada çalışanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamakla

2. Gerçekten de XIX. yüzyılın sonlarında, büyük çaptaki yeraltı zenginliğine rağmen, madenciliğin Osmanlı Gayrisafi Millî Hasılası'nın yüzde birinden azını oluşturması düşündürücüdür. Quataert, Donald, «XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Madencilik», **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, IV. C., İstanbul, 1985, s. 914.
3. Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, XI. C., İstanbul, 1978, s. 412. Maden mevzûâtı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Çağatay, Neşet, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku», **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, II. C., sayı 1.
4. Maden işletmeleriyle devlet arasında şu üç tarzda ilişki vardı: 1) Doğrudan doğruya devlet tarafından idare ve işletme tarzı, 2) Devlet yardımı ve nezâreti altında madenciler tarafından idare ve işletme tarzı, 3) Muayyen müddetle kesime vermek suretiyle işletme tarzı. Karal, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi**, VI. C., Ankara, 1976, s. 246 (Çağatay, a.g.m., s. 121'den).
5. Kırzıoğlu, M. Fahrettin, «Osmanlı Tapu-Tahrir ve Mühimme Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümler Üzerine Örnekler», **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13 - 17 Haziran 1990)**, Ankara, 1991, s. 72-73.

görevli kılınırdı. Madenlerde çalışanlar **«raiyyet resmi»** ödemezler, ayrıca **«örfî vergiler»**in bir bölümünden de muaf tutulurlardı. Buna karşılık **«madenciyân tâifesi»**nin madenden ayrılması yasaktı. Ayrılanlara birtakım cezalar verilirdi. Özendirici tedbirlere rağmen madencilik pek cazip görülmemekteydi, ki, bu da çalışma şartlarının kötü olmasıyla izah edilebilir.[6]

Madenlerde çalışanların can güvenlikleri ile ilgili yeterli tedbirlerin alınmadığı, gaz zehirlenmeleri, çökmeler dolayısıyla çok sayıda can kaybı olduğu görülmektedir. Meselâ 1920'lerde bile Balya-Karaaydın madenlerinde her yıl 20 işçinin hayatını kaybetmesi bu hususu aydınlatıcı bir örnek olarak gösterilebilir.[7]

Öte yandan önceleri maden ocaklarının yakınında bol miktarda bulunan ormanların zamanla azalması, odunların gittikçe daha uzak mesafelerden getirilmesi verimi düşürmeye, maliyeti artırmaya başladı. Nitekim Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, 1211 (1796) tarihli Darphane Amirine hitaben gönderdiği yazısında; Keban kömür madenlerinden bahsederken, eskiden her bir fırından 7 ile 15 okka arasında gümüş çıkarıldığı halde mektup tarihinde ancak 3 ilâ 5 okka arasında çıkarıldığını yazmaktadır. Hükümetçe bir okka gümüş elli iki kuruşa satın alınmakta, ancak istihsal maliyeti arttığı halde bu fiyata zam yapılmadığından madencilerin taahhütlerini yerine getiremediklerini belirtmekte ve içlerinden bazılarının kaçtığını, bir ikisinin de intihar ettiğini ifade etmektedir. Keban madeni için vârit olan bu hal aşağı yukarı diğer madenler için de mevcut idi.[8]

Tanzimat sonrasında hemen her alanda olduğu gibi madencilik ve sanayi alanlarında da mevzûâtın yeni esaslara bağlanması yolunda çalışmalar yapıldı. Madenlerin mülkiyeti ile ilgili ilk kanunî düzenleme **«1858 Arazi Nizamnâmesi»** ile sağlanmış[9], daha sonra 17 Temmuz 1861 tarihinde yeni bir **«Maâdin Nizamnâmesi»** hazırlanmıştı. Buna göre; toprak sahipleri kendi arazilerinde her hangi bir müsaadeye bağlı olmaksızın maden arayabilecekti. Mirî topraklarda bulunan madenler ise hazineye ait olacaktı. Maden bulan bir kimse bunu işleyebilecek malî kudrete sahip olmalıydı. Aksi takdirde imtiyaz bu teminatı gösterecek birine verilebilecek, bulana ise tazminat ödenecekti. Maden işletme imtiyazı fertlere olduğu gibi şirketlere de verilebilecekti. Bir fert veya şirket; istenilen teminatı gösterdiği takdirde,

6. Varlık, M. Bülent, «Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları», **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, IV. C., s. 917.
7. **A.g.m.**, 920. Meselâ Toroslardaki Bolkar Dağı isimli kurşun madeninde çalışanların ne derece zor şartlar altında yaşadıkları Ahmet Şerif'in **Anadolu'da Tanin** adlı eserinde anlatılmaktadır.
8. Karal, **A.g.e.**, VI. C, s. 244.
9. Bu kanunnamenin geniş bir tahlili için bkz. Barkan, Ömer Lûtfi, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi», **Tanzimat-I**, İstanbul, 1940, s. 321-421.

birden fazla maden işletme imtiyazı alabilecekti. Yabancı fert ve şirketlere imtiyaz verilmeyecek, fakat yabancı tâbiyette olanlar, Osmanlı tebaası tarafından kurulan şirketlere ortak olarak girebileceklerdi. İmtiyaz sahiplerinin, işletecekleri madenden sağlayacakları cevher üzerinden devlete verecekleri vergi, madenin zenginlik derecesine göre taraflar arasında tesbit edilecektir. İmtiyaz belli bir müddet için verilecek ve bunun sonunda da bütün tesisleriyle işletme devlete intikal edecekti.

Nizamnâme ile, ayrıca Selanik, Manastır, Yanya, Niş, Kastamonu, Ankara, İzmir, Konya, Sivas, Harput ve Trabzon eyâletlerinde birer baş mühendisin bulunacağı ve işletmelerin onlar tarafından teftiş ve murakabe edileceği açıklanmıştır.[10]

Bu sıralarda gelişen Avrupa sanayiinin hammadde ihtiyacı artıyor ve bunun Osmanlı Devleti'nden karşılanması arzusu yayılıyordu. 1810 tarihli **«Fransız Maden Kanunu»** esas alınarak, yeni bir maden kanunu hazırlandı. 1869 tarihli bu kanun ile yabancıların Osmanlı Devleti'nde maden işletmelerinin kârlı hale getirilmesi sağlandı. İşletme sahipleri madenin genişliği ve çıkarma güçlüğü göz önüne alınarak % 1 ilâ % 5 arası bir payı hükümete vereceklerdi[11].

Sultan II. Abdülhamit devrinde madenler hakkında yeni düzenlemeler yapıldı ve bu arada **«Orman, Maâdin ve Ziraat Nezâreti»** kuruldu. Yabancılara bağımsız olarak yeni madenler arayıp bulmak ve işletmek için imtiyazlar verildi. Hatta 1887 yılında imtiyaz sahiplerine 99 yıla kadar varan uzun süreli kontratlar sağlandı, hazineye vergi vermek yerine çıkarılan madenin % 25'inin devlete bırakılması imkânı getirildi. Konulan ek bir arazi vergisi ile de devletin gelirinin artırılması hedeflendi.[12]

Avrupalıların Osmanlı madenleriyle ilgilenmelerine paralel olarak arama izni için başvuranların sayısında da büyük artış oluyordu. Nitekim 1870-1898 arasında yılda ortalama on başvuru yapılıyordu. Özellikle Avrupa'da yatırım sermayesinin artmasıyla birlikte bu konuda yapılan talepler de yoğunluk kazandı. 1898-1900 arasında, arama izni talepleri yılda ortalama 139'a yükseldi. Avrupalılar 1870-1908 arasında Osmanlı Devleti'nin verdiği maden imtiyazlarının birçoğunu, belki de büyük bölümünü elde edip kullandılar. Bazı yabancılar bu imtiyazlar için açıkça başvuruda bulunurlarken, geri kalanlar Osmanlı uyruğundaki kişilerle çeşitli yollardan örtülü

10. Karal, A.g.e., VI. C., s. 246-247.
11. Shaw, Stanford J., - Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, II. C., İstanbul, 1975, s. 287.
12. A.g.e., s. 288.

ortaklıklara girdiler.[13] Daha önceleri Galata bankerlerinin desteklediği Rum ve Ermeni mültezimlerinin ellerinde olan madenler, Osmanlı malî borsasına yabancıların el koyuşu ile, yabancılarla gayrimüslimlerin ellerinde toplandı. Meselâ Fransız sermayeli **«Ereğli Şirket-i Osmaniyesi»** kurulmadan önce bu havzadaki 124 kömür ocağından 79 tanesi gayrimüslim Osmanlı tebaasının elindeydi.[14]

Bu arada maden üretiminin önemli bir kısmını elinde bulunduran yabancıların, yaptıkları işlerde tam anlamıyla sömürgeci davranışlarda bulundukları görülmektedir. Bunları şöylece özetleyebiliriz: 1) İşletme izinleri elde edebilmek için, yatırımda kullanılan sermayelerin kaynağı olan devletlerin büyükelçilikleri aracılığıyla sürdürdükleri siyasal ve malî baskılar, 2) En kısa sürede mümkün olan en büyük kârı elde etmek için maden çıkarırken rezervlerin geri kalan kısmını heba eden aceleci ve yüzeysel üretim ve piyasa fiyatlarına egemen olabilmek için bile bile üretimi düşüren işletmecilik anlayışı, 3) İşçilere verilen ücretlerin düşüklüğü ve onlara reva görülen kötü muameleler.[15]

Ülke kalkınmasını temin etmeye yönelik olarak yabancılara sağlanan imkânlar doğrultusunda, maden çıkarmada gelişmeler olmakla birlikte, özellikle maden işleme sanayiinde aynı ölçüde fayda sağlandığı söylenemez. Zira yabancı sermaye; yatırımlarını ulaşım, hammadde, tarım alanlarında yaptıkları derecede sanayi alanında yapmamaktaydılar. Bu yüzden Osmanlı sanayii gelişemedi ve halk ihtiyaçları için Avrupa'ya bağımlı kaldı.[16] Dolayısıyla istihsal edilen madenler de ülke içinde tüketilemeyip yurt dışına hammadde olarak ihraç olundu. Nitekim yapılan istatistiklere göre 1902-1911 yılları arasında hemen hemen tamamen yurt dışına ihraç edilen madenler şunlardı: Krom, zımpara, simli kurşun, manganez, demirli pirit, antimuan, çinko, ham borasit, çinkolu simli kurşun, kurşunlu pirit, civa, arsenik, ham bakır, lüle taşı, külçe simli kurşun ve zift[17].

---

13. Quataert, **A.g.m.**, s. 914-915.
14. Yerasimos, Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev. Babür Kuzucu, II. C., İstanbul, 1975, s. 962.
15. **A.g.e.**, s. 962.
16. Shaw, s. 290; Noviçev, A.D., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Çev. Nabi Dinçer, Ankara, 1979, s. 10. Bir karşılaştırma imkânı vermesi açısından ulaşım ve dış ticarette, âdeta patlama noktasına varan yabancı sermayeye dair **A.g.e.**, s. 12-74 arasında bilgi bulunmaktadır. Ayrıca yabancı sermayenin yalnız hammadde temini ve ulaşım sektörüne yöneldiğine dair bkz. Yerasimos, **A.g.e.**, s. 959-972.
17. **Osmanlı Sanayii**, Haz. Gündüz Ökçün, Ankara, 1970, s. X. Osmanlı Devleti'nde maden yatakları ve çıkarılan madenler hakkında geniş bilgi için bkz. Issavi, Charles, **The Economic History of Turkey (1800 - 1914)**, Chicago and London, 1980, s. 278-298.

Bu durum Osmanlı madenlerinin Osmanlı sanayiinin tamamlayıcı parçaları olarak üretime konu olmadığını göstermektedir. Bir başka deyişle söz konusu madenler Avrupa sanayilerinin bütünleyici birer parçası olarak üretilmişlerdir. Osmanlı ülkesi bir yandan Avrupa sanayi mallarına pazar olurken, öte yandan, hammade üretimi ile Avrupa ekonomilerinin tamamlayıcı unsuru haline gelmiştir. Bu oluşum Osmanlı ekonomisinin iç dinamiğini parçalamış ve onu bir bütün halinde sıhhatli bir yapıya kavuşturamamıştır.[18]

Diğer taraftan Osmanlı madenciliğini geliştirmek için gerekli vasıflı elemanlar olmadığı gibi, memleket çapında alt yapı da yetersizdi.[19] Öyleki ulaşım pek çok bölgede yatırımlara meydan vermeyecek derecede kötü idi.[20]

Buna rağmen İttihatçıların desteklemeleri sonucunda XX. yüzyılın başlarında maden imtiyazını elde eden Türklerin sayısında önemli bir artış meydana geldi (Tablo-1). Tablodan anlaşıldığı üzere 40 yılda yaklaşık 9 kat artış olmuştur. Aynı dönemde azınlık payı 2, yabancı payı 1/4 oranında artış göstermiştir. Bununla birlikte millî şirketlerin genel olarak ülke çapındaki yatırım sermayesinde % 11'lik bir paya sahip oluşu pek iç açıcı

TABLO 1 — Maden İmtiyazlarının Dağılımı

Yıllar	Türkler	Azınlıklar	Yabancılar	Toplam
1870-1881	8	18	25	52
1882-1891	9	7	34	50
1892-1901	14	13	18	45
1902-1911	76	29	32	37

KAYNAK : Türkdoğan, Orhan, **Sanayi Sosyolojisi-Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara, 1981, s. 389.

18. Ökçün, **A.g.e.**, s. XI.
19. Karal, VI, s. 249'da belirtildiğine göre eritilme ve tasfiyede gümüşün % 32'si, kurşunun % 12'si, bakırın % 40'ı kaybedilmekte idi.
20. Meselâ önemli bir ticaret yolu olan Trabzon-Erzurum hattının XIX. yüzyıl ortalarında ne derece ilkel olduğuna dair Ticaret Nâzırı İsmail Paşa'nın hükümete gönderdiği rapora göre, Trabzon limanından çıkan yol mahalle arasından geçmekte olup, sokakların genişliği 2-2.5 m. genişliğindedir. Daha ileride kayalık, eğri büğrü durumdaki yoldan geçiş tehlikeli, adetâ imkânsızdır. **Başbakanlık Arşivi, İrade Meclis-i Vâlâ**, No. 5532, lef-2.

bir durumun mevcut olmadığını gösteriyor.[21] Üstelik 1900'lü yıllarda Türk yatırımcının sayısı artmış olmakla birlikte üretimde aynı derecede bir artışın sağlanamadığını görüyoruz (Tablo-2). Gerçekten de Tablo-2 incelendiğinde 1902-1911 yılları arasında maden üretiminde Türk ve azınlık payları yarı yarıya azalırken yabancı paylarında % 50'ye varan bir artış ortaya çıkmıştır. Herhalde bunu yabancıların maden çıkarma, eritme tasfiyedeki teknolojilerinin üstünlüğü ile izah etmek gerekir.

TABLO 2 — Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları (%)

Yıl	Türk	Azınlık	Yabancı
1902	42.70	7.25	50.05
1903	43.76	3.56	52.68
1904	38.49	1.85	59.66
1905	33.43	2.13	64.44
1906	45.84	1.32	52.84
1907	37.66	2.16	60.18
1908	22.33	4.10	73.57
1909	23.33	5.20	71.47
1910	19.27	3.43	77.30
1911	20.11	4.61	75.28

KAYNAK: Türkdoğan, **A.g.e.**, s. 291.

Şüphesiz Osmanlı topraklarının maden bakımından olağanüstü zenginliğine rağmen, verimli şekilde kullanılmayışında yabancıların rolü çok büyüktü. Ancak bu alandaki eksiklik çok yönlü olup sadece yabancı yatırımcıların art niyetleriyle izah edilemez. Asıl mühim olan unsur devletin bu sektöre karşı duyduğu derin ilgisizlikti. Bir taraftan madenci yetiştirilememesi, diğer taraftan teşvik ve kontrollerin yetersizliği ülkenin zenginliklerinin verimli şekilde kullanılmasını imkânsızlaştırıyordu.

Nitekim bu husus, 1850 yazında Trabzon-Erzurum yolunun inşâsını başlatmak üzere Trabzon'a gelen Ticaret Nâzırı İsmail Paşa'nın Osmanlı madenciliğinin bazı yönlerini aydınlatan bir raporunda yer almaktadır[22]. Paşa bu raporunda, Trabzon vilâyetindeki maden ocakları hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte ve ocakların o günkü durumunu anlatmaktadır. Rapora gö-

21. Yerasimos, **A.g.e.**, s. 961.
22. **BA, İrade-Dahiliye**, No: 14318, lef-1. Bkz. ekteki metin.

re; Trabzon bölgesi altın, bakır, gümüş, kurşun gibi madenler bakımından çok zengindir. Osmanlı Devleti'nin daha önceki yıllarında bu madenlerin çoğu gayet verimli şekilde işletilmekteydi. Ancak şimdilerde bu maden ocaklarının büyük kismı; 1) Ocaktan su çıktığından veya seller dolayısıyla ocakları su bastığından, 2) İçinde zehirli gaz oluştuğundan, 3) Mağara çöktüğünden dolayı kullanılmamaktadır. Halen işletilmekte olan ocaklarda ise cevherin eritilme ve tasfiyesinde teknolojik yeniliklere uyulmadığından kayıp oranı fazla olmaktadır. (Tablo-3).

TABLO 3 — Trabzon'daki Maden Ocakları ve Bunların 1850'lerdeki Durumu

Maddenin Adı-Bulunduğu Yer	**Cinsi**	**Ne Durumda Olduğu**
Hazine Madeni-Gümüşhane	(Simli Kurşun)	Mağarasını su basmış olup 60-70 seneden beri metrûk.
Kırk-Pavli-(Kırk Bâlâ)-Gümüşhane	Altın, Gümüş	Mağarası çökmüş olup epey zamandır metrûk.
Hulva (?)-Bayburt	Bakır	Mağarasını su basmış olup metrûk haldedir.
İseli-Tirebolu	Bakır	Halen faal olup ancak iyi işletilememektedir.
Abdâl Dağı-Gümüşhane	Gümüş	Mağarasını su bastığından çökmüş olup 50-60 seneden beri muattal haldedir.
Korum-Gümüşhane/Torul	Krom	Ocakta zehirli gaz oluştuğundan içine girilememektedir.
Zankar-Gümüşhane	Gümüş	Maktûan işletilmekte olmakla birlikte ihtimam gösterilmiyor.
Gümüş ve Gâvur Dağı madenleri-Gümüşhane	?	Her iki ocağı da su basmış olduğundan 80-100 seneden beri metrûk.
Tenbade (?)-Gümüşhane	Gümüş	80-100 seneden beri muattal.
Kemit (?)-Şarki Karahisar	Gümüş	Maktûan işletilmektedir.
Kân-Tirebolu	Gümüş	Mağarasını su bastığından metrûk haldedir.
Çufrak-Tirebolu	Gümüş	Metrûk.

Madenin Adı-Bulunduğu Yer	Cinsi	Ne Durumda Olduğu
Mahakı (?)-Sürmene	Bakır	Maktûan işletilmektedir.
Derbanduz-Maçka	Bakır	Mağarasını su bastığından, maktûan işlettirilmesine rağmen verimsiz.
İrseli (?)-	?	
Tirebolu	?	Maktûan işlettirilmekte ise de içinde zehirli gaz oluşmuştur.
Ağalık-Tirebolu	?	Masrafını karşılamıyor.
Lazası (?)-Tirebolu	Bakır	Halen faal ise de ıslâha muhtaçtır.
Küllük-Tirebolu	?	Masrafını çıkarmadığından 5-10 seneden beri metrûk.
Kızılkaya-Tirebilu	Demir-Bakır	Halen faal ise de ıslâha muhtaçtır.
Hış (?) ve Üçköprü Şarkî Karahisar	?	Maktûan işletilmektedir.
Zigana-Gümüşhane	?	Mağarasını su bastığından metrûk.
Kızılot-Kürtün	?	» » » »
Oranca-Kürtün	Bakır	3-5 seneden beri muattal.
Taşlık-Kürtün	?	Mağarasını su bastığından metrûk.
Berkmiş-Batum	?	Hiç işletilmeyerek olduğu gibi bırakılmış olup işletilebilir.

Ayrıca çok sayıda henüz açılmamış maden yatağı olduğu bizzat Ticaret Nâzırı İsmail Paşa tarafından müşahade olunmuştur.

KAYNAK : **Başbakanlık Arşivi, İrade-Dahiliye,** No: 14318, lef-1.

Paşa'nın bu problemleri çözmek için sunduğu teklifler ise oldukça ilginçtir: Su baskınına karşı ocakların fizikî yapıya göre açılması, mağaralardaki suyun dağın alt taraflarından açılacak kanallarla atılması, gazın ise dağın tepesinden açılacak bacalarla temizlenmesi, ayrıca madenciliğin ilmî ve fennî esaslara uygun olarak yapılabilmesi için Avrupa'dan Bolini(?) gibi mühendislerin getirtilmesi, özel bir memur tayin edilerek ocakların sürekli kontrol altında tutulması, maden çıkarılması amacına yönelik şirketler kurulması gibi.

Erzurum-Trabzon yolunun inşâsında büyük gayretler sarfeden, bundan dolayı hükümet tarafından **«takdir»** edilen[23] Ticaret Nâzırı İsmail Paşa'nın bu **«lâyiha»**sı, **«Meclis-i Vâlâ»**ya havale olundu.[24] Fakat bir süre sonra başlayan Kırım Savaşı ile müteakip yıllardaki iç ve dış problemler dolayısıyla, her konuda olduğu gibi madencilik alanında da sağlıklı bir teşkilâtlanma, eğitim ve yatırım düzeni kurulmadı.

İsmail Paşa'nın Trabzon'daki madenler için söylediklerinin, genel anlamda, bütün ülke için geçerli sayılması gerektiğini belirtmek pek de yanlış olmaz.

Günümüzde yapılan araştırmalar, adıgeçen lâyihada belirtilen maden yataklarının rezervlerinin küçümsenmeyecek ölçüde ve çeşitte olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim **MTA** tarafından yapılan araştırmalara göre Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çok çeşitli madenlerin bulunduğu görülmektedir. Meselâ **Trabzon'da** bakırlı pirit, bakır, kaolin, çinko-bakır, manganez, bakır-kurşun-çinko, bentonit; **Gümüşhane**'de bakır-kurşun-çinko, kurşun, barit, dolomit, kaolin-kuvarsit, linyit; **Giresun**'da bakır-çinko, bakır-kurşun-çinko, bakırlı pirit, demir, alunit, bentonit, barit, fluorit, uranyum, bakır; **Rize**'de kömür, demir, bakır-kurşun-çinko, bentonit, manganez; **Artvin**'de bakır, bakır-kurşun-çinko, manganez, bentonit, linyit gibi madenler bulunmaktadır.[25]

Bu zengin kaynaklara rağmen bugün de bölgede madenciliğin, Borçka tarafları hariç tutulacak olursa, bölge ekonomisinde fazla önemli bir yeri olmadığını görüyoruz. Meselâ Gümüşhane'de 1978'de madenciliğin il gayri safî millî hasılası içindeki payı binde 9, Türkiye içindeki payı ise binde 3'tür.[26] Trabzon'da ise aynı yılda gayri safî millî hasıladaki payı % 0.5 olup 1975 nüfus sayımına göre 296.632 kişilik nüfus içinde sadece 273 kişi bu sektörde istihdam olunmaktadır.[27] Ordu'da ise gayri safî millî hasıladaki pay binde 5 ve faal nüfusun % 1'ini oluşturan 259 kişi madencilikte çalışıyordu[28]. Bu demektir ki, Osmanlı Devleti'nin son döneminde olduğu gibi günümüzde de, bölgedeki madenlerin gerektiği ölçüde değerlendirilebildiğini söylemek mümkün değil.

23. **BA, Babıâli Evrak Odası Sadâret Amedi Kalemi**, No: 20/74.
24. **BA, İD**, No: 14318, Arz Tezkeresi (18 Ramazan 1267).
25. MTA, **Türkiye Maden Envanteri** Ankara, 1980.
26. **Yurt Ansiklopedisi**, V.C., Ankara, 1982-1984, s. 3242.
27. **A.g.e.**, X. C., s. 7224.
28. **A.g.e.**, IX C., s. 6291.

EK : Ticaret Nâzırı İsmail Paşa tarafından hazırlanan ve 18 Ramazan 1267 (17 Temmuz 1851) tarihinde Sadrazam tarafından Padişah'a sunulan «Trabzon Eyâletindeki madenler hakkındaki lâyıha»nın metni.

Trabzon Eyâleti dâhilinde olub gerek el-hâletü hâzihi maktûan ve emâneten idâre olunmakta bulunan ve gerek müddeti medîdeden beru bazı sebeplerden dolayı terk ve ta'tîl olunmuş olan maâdin-i hümâyûnun müşâhede ve tahkîk olunan ahvâl-ı hâliye ve hâzırasıyla teshîlât-ı icâbiye ve ıslâhât-ı mukteziyesine dâir icrâsı lâzım gelen keyfiyâtın ber-vech-i âtî bend tahrîr ve ifâdesine ibtidâr olundı.

1 — Maâdin-i merkûmeden biri nefs-i Gümüşhane'de vâki Hazine Ma'deni ta'bîr olunan ma'dendir ki, bunun asıl cevher çıkan mağarasını su basmış oldığından altmış-yetmiş seneden beru öyle hâli üzere terk olundığı ve şimdi mezkûr mağaranın en aşağı zemîninden bir yol verilerek suyu dışaruya akıtdırılur ise yine evvelki gibi işledtirilmesi mümkün olub şu su yolu dahi elli binden nihâyet seksen bin guruş masrafa muhtâc bulunmakdan nâşi az vakit içinde yine hâsılâtından istifâ kılınabilecek oldığı ahâlisi tarafından istihbâr olunmuşdur.

2 — Bunlardan biri ve başlıcası da yine Gümüşhâne'de vâki Kırk Pavli (Kırk-Bâlâ) dimekle ma'rûf olan ma'dendir. Bu mâ'denin Sultan Mahmûd-u Evvel tâb-serâh hazretleri zamanında gâyet zengin ve cevherli bir mağarası bulunup hatta ol-vakitleri şimdiki gibi ol-havâli sevâhiline bahren bi's-suhûle işlenilemediği ve berren dahi akçe irsâli müteassir oldığı cihetle cânib-i Darbhâne-i Âmire'den mahsûs adamlar gönderilerek mahallince vuku' bulan masârifâtı îfâ olunmak üzere orada izâbe ve tasfiye olunan altun ve gümüşden haylıca sikke basdırılmış oldığı ve maden-i mezbûr her ne tarafı hafr olunacak olsa külliyetlü cevher bulundığından artık bütün halkın tahâccümünden dolayı bir gün dağın bir tarafı bağteten yıkılmış olmasına mebni ol-vakit taraf-ı Devlet-i Âliye'den gönderilen me'mûrun tahkîkine göre altında pek çok nüfûs kalarak hatta kırk nefer Pavli nâmında Hıristiyan telef olmuş idüğü ecdâd ve ihtiyârlarından mesmûu oldığını ahâlisi haber virub şimdi bu mağaranın yüz arşun mikdârı aşağı zemîninden bir yol açılsa belki evvelkinden ziyâde cevher çıkarılabileceği ve bunun da nihâyetü'n-nihâyet yetmiş-seksen bin guruşla vücûda geleceği rivâyet kılınmağla ve zikir olunan sikkelerden dahi bir iki dane buldırılub alınmış olmağla bu haber ve rivâyetin mukârin-i sıhhat oldığı ve fi'l-hakîka ol-sûretle yol açdırılarak işletdirilmesi dahi mümkünâttan bulundığı anlaşılmışdır.

3 — Ve biri de Bayburd Kazâsında Hulva(?) ma'denidir. Eğerçi bu ma'den el-hâletü hâzihi işletdirilmekte ise de asıl zengin mağarasını su basmış oldığından pek çok şey çıkarılamadığı ve fakat dağın en aşağı zemininden yol açılarak mezkûr mağarada olan su kâmilen dışarıya akıtdırılacak olur ise lâ-mehâle şimdikinden bir kaç kat ziyâde bakır ihrâcı mümkün olub oraya böyle bir su yolu açılması dahi elli-altmış bin guruş masrafa mütevakkıf bulundığı erbâb-ı vukûf tarafından haber verilmiştir.

4 — Ol-havâlide kâin bakır ma'denlerinden biri ve belki en zenginı Tirebolu Kazâsındaki İseli ma'denidir. Eğerçi şimdileri haftada yedi fırın işletdirilmekte oldığına nazaran yılda elli-altmış bin batman nemâsı çıkarılmakda bulundığı anlaşılmış ise de bu çıkan nemâsın lâyıkıyla kâl ve tasfiye olunmamasına mebni tekrâr izâbesinde haylinden hayli mikdârı tenezzül edegeldiğinden mâdâa bir de ücret-i nakliyeden dolayı ziyâde masraf vukûbulmakda idüğüne binâen kâl maddesinin evvel emirde gâyet temiz ve yolunda yapılmasına dikkat ve ihtimâm olunub da bununla berâber bazı teshîlât-ı lâzime ve ıslâhât-ı mümkünenin kemâ yenbağı icrasına ikdâm ve gayret kılındığı halde bu fırınlarla şimdikinin bir misli daha ziyâde şey hâsıl olacağı ve çünki o civarlarda bulunan balkanlarda külliyetlü orman olmuş ve ma'den-i mezbûrun dahi bayağı Ergani ma'deni gibi ma'mûr bulunmasına göre mezkûr fırınlardan başka bir kaç fırın dahi açdırılacak olur ise senevî yüzelli-ikiyüz bin batman temiz nemâsı alınabileceği lâyıkıyla tahkîk olunmuşdur.

5 — Ve yine Gümüşhane'de Abdal Dağı ma'deni nâmında bir gümüş ma'deni olub fakat mağarasını su basmak mülâbesesiyle çökmüş oldığından elli-altmış seneden beru muattal olmuş ise de şimdi dağın en aşağı zemininden bir yol açılarak suyu dışarıya akıtdırılur ise haylica cevher çıkarılabileceği rivâyet olunmuşdur.

6 — Ve bu civarda kâin maâdinden birisi de Korum ma'denidir. Eğerçi bu maden el-yevm işledilmekte ise de derununda hâsıl olan buğudan dolayı içine girilemediğinden icâbına göre yukarusundan bir iki baca açıldığı surette şimdikinden ziyâde cevher hâsıl olacağı tahkîk kılınmışdır.

7 — Ve yine Gümüşhâne'ye üç-dört saat mesâfede Zankar nâmında bir ma'den bulunub kadîmden beru maktûan işletdirilmekde oldığından lâyıkıyla takayyüd ve ihtimâm olunmadığına binâen şimdileri cüz'î şey hâsıl olayor ise de ikdâm ve dikkat olundığı ve yolunda işletdirildiği halde haylıca gümüş ihrâc olunacağı anlaşılmıştır.

8 — Ve yine Gümüşhâne'ye biri iki ve diğeri altı saat mesâfede iki ma'den olub bunların da birine Gümüş Dağı ve öbürüne Gâvur Dağı ma'-

deni ta'bîr olunmakda oldığı ve fakat ikisinin dahi mağaralarını su basmış olmasına mebni seksen-yüz seneden beru muattal bulundığı rivâyet olunmuşdur.

9 — Ve yine Gümüşhâne'ye bir buçuk saat mesâfede Tenbade(?) dimekle ma'rûf bir gümüş ma'deni olarak her nasıl ise seksen-yüz seneden beru öyle alâ-hâlihi terk olunmuş idüğü ve Kara hisar-ı Şarkî Kazâsında dahi Kemit(?) nâmıyla bir gümüş ma'deni bulunarak el-yevm maktûan işletdirilmekde oldığı bazı bilenler tarafından haber verilmişdir.

10 — Tirebolu Kazâsında Kân nâmında bir gümüş ma'deni olub mağarasını su basmak hasebiyle müddet-i medîdeden beru muattal kaldığı ve Çufrak nâhiyesinde dahi sîm ma'deni denilür bir ma'den bulunub pek çok zamandan beru metrûk oldığı rivâyet ve istihbâr olunmuşdur.

11 — Ve Sürmene Kazâsında Makahı(?) nâmında iki-üç sene mukaddem bir bakır ma'deni bulunarak el-hâletü hâzihi maktûan işletdirilmekte idüğü haber alınmışdır.

12 — Ve Maçka Kazâsında dahi Derbanduz ma'deni nâmında yine bir bakır ma'deni olub el-yevm maktûan işletdirilmekde ise de şimdileri mağarasını su basmış oldığından dağın en aşağı zemîninden delinür de bir yol açılarak suyu dışaruya akıtdırılur ise haylıca bakır ihrâc olunabileceği tahkîk kılınmışdır.

13 — Ve Tirebolu Kazâsında vâkı İrseil(?) ma'deni dahi eğerçi el-yevm işletdirilmekde ise de mağarası derununda hâsıl olan buğudan dolayı içine girilemediğinden icâbına göre yukarusundan bir iki baca açıldığı takdîrce şimdikinden ziyâde bakır ihrâcı mümkün olacağı anlaşılmışdır.

14 — Ve yine kazâ-ı mezbûrda vâkı Ağalık ma'deni denilen ma'den masrafını idâre edemediğinden bir kaç seneden beru ta'tîl olunmuş ise de bu sene-i mübârekede pek az bir şeyle maktûan virilmiş oldığı rivâyet kılınmışdır.

15 — Ve yine kazâ-ı mezbûrda olub Lazası(?) ta'bir olunan bakır ma'deni her ne kadar ale-d-devâm işletdirilmekde ise de bazı mertebe ıslâhâtına bakılub da lâyıkıyla ikdâm ve himmet olundığı halde şimdikinden ziyâde bakır alınabileceği ve yine bu kazâ dâhilinde Küllük nâmında bir ma'den bulunup fakat irâdı masrafını korutmadığından beş-on seneden boru alâ hâlihi bırakılmış oldığı istihbâr olunmuşdur.

16 — Ve yine kazâ-ı mezbûrda Kızılkaya ıtlâk olunur bir ma'den vardır. Bu ma'denin mağarasında hâsıl olan su havuzlara akıtdırılub ve o havuzlara külçe demirler atılub atılan demirler çürüdükten sonra fırında âde-

tâ cevher işlenur gibi imâl olunarak bakır hâsıl olmakda ise de şimdileri yalnız cevheri işletdirilmekde oldığından minvâl-ı muharrer üzere havuzlar içine külçe demirler atılarak çürüdükten sonra işletdirildiği halde ziyâde bakır husûle geleceği tahkîk kılınmışdır.

17 — Ve Karahisar-ı Şarkî Kazâsında Hış(?) ve Üçköprü ma'deni nâmında iki bakır ma'deni olub bu ma'denler el-yevm maktûan işletdirilmekde oldığı haber virilmişdir.

18 — Ve yine Gümüşhâne'ye dokuz saat mesâfede Zigana ma'deni olub fakat mağarasını su basmış olmak mülâbesesiyle hayli vakitten beru muattal kalmış oldığı rivâyet olunmuşdur.

19 — Ve Kürtün kazâsında vâkı Kızılot ma'deninin dahi mağarası su basmış oldığından müddet-i medîdeden beru muattal bulundığı tahkîk kılınmışdır.

20 — Ve yine kazâ-ı mezbûrda Oranca(?) nâmında bir bakır ma'deni olub üç-beş sene mukaddem işletdirilmekde ise de şimdileri metrûk oldığı ve yine o civârda Taşlık ma'deni denilen ma'denin dahi mağarasını su basmak hasebiyle hayli vakitden beru muattal bulundığı rivâyet olunmuşdur.

21 — Ve Batum tarafında dahi Berkmiş(?) ma'deni olub şimdiye kadar hiç işletdirilmeyerek öyle hâl-i tabiîsi üzere bırakılmış oldığı ve sâhile yakın olmak ve civârında balkan bulunmak cihetiyle işletdirilmesinde vücûhla suhûlet bulundığı erbâb-ı vukûf tarafından haber virilmiş ve daha buna mümâsil açılmış kalmış ve henüz açılmamış pek çok ma'denler oldığı re'yü'l-ayn müşâhede kılınmışdır.

Eyâlet-i mezbûrenin etrâf ve cevânibi yek-diğerini tekâtu' etmiş birtakım cibâl-i müteselsile-i refiâdan ibâret olub boz ve sengistân bulunmasından dolayı hâvi oldığı elviye ve kazâ ve kasabâtda mahâll-i sâireye nisbetle zirâate kâbil pek az yer oldığından bayağı halkca lüzûmu olan buğday ve arpa gibi şeylerin ekser hâricden celb ve iştirâ olunmakda oldığı ve hükm-ü bâliga-ı ilâhîye iktizâsından olarak her yerin sekenesini geçindirecek suretde bir türlü mezrûâta kâbiliyet-i tabiîsi oldığı misüllü işte bu havâlinin dahi yalnız maâdin-i mütenevia ihrâcına mahsûsiyet-i mevkıası bulunup hatta akdem levâzımâtından olan odun ve kömür hâsıl olacak cesîm balkanları ve pek çok yerlerinde başluca akarsuları oldığı müşâhede olundığına ve ma'den ihrâcı dahi evvelâ zaten mevkıın ma'deni olmasına ve sâniyen civârında büyücek balkanlar ve sâlisen bazı isti'mâli iktizâ eden alât ve edevâtı bi's-suhûle idâre edebilecek mikdâr akarsular bulunmasına mevkûf ve muhtâc oldığına nazaran maâdin mezkûrenin her biri şimdiye

kadar pek yolunda işledilmek lâzım gelur ve oraları sevâhile yakın bulunmak mülâbesesiyle nakliye maddesinde dahi ezher cihet suhûlet ve ehveniyet görünur ise de ne çâre ki mevcud mağaraların vaktiyle usûl-ü lâzimesine yani mevkii ova oldığı halde âdetâ kuyu gibi umkan ve dağ eteği bulundığı suretde iktizâsına göre yüzde bir ve nihâyet iki arşun irtifâ virilerek su zuhûr ider ise kolaylıkla akıtdırılmak üzere ufkan hafr olunmasına dikkat olunmayub ale'l-amiyâ açılmış olmasından ve ele geçen şey alınarak asıl zengin ve cevherdâr mahallerinde zuhûr iden suyun def'ine çâre bulunamamasından dolayı ekseri metrûk ve muattal kalub içinden bazı maktûan ve emâneten idâre olunmakda bulunanların dahi hâsılâtı masârifâtını vefâ ider etmez derecede oldığından gayri gitdikçe fenâlaşmakda bulundığı rivâyet olunmuşdur. Bu cihetle şimdi bunların şu usûle tevfîkan ıslâhât-ı icâbiyesine bakılub da sularının def'ine bir yol bulunarak ve yeniden açılacak mağaralar dahi mevkiine göre bu sûretle hafr olunarak çıkarılacak cevherin de kâl ve izâbesine dikkat olundığı ve takayyüdât-ı dâime ve mütevâliye icrâsıyla berâber cümlesi bir idâre-i hasene tahtına konulacak oldığı takdîrce lâ-mehâle yıldan yıla menâfi-i külliye husûle geleceğinden ve belki hiç açılmamış daha nice altun ve gümüş ma'denleri bulunabileceğinden mâdaâ ol-civâr halkının dahi geçinmelerini mucib olarak bilâhare ma'mûriyet-i ahâli kaziyye-i maraziyesi hâsıl olacağına ve rabbimiz teâla ve tekaddes hazretleri ömr ü şevket-i cenâb-ı hilâfet penâhîyi mütezâyid ve rûz efzûn buyursun velini'met biminnetimiz tâcdâr-ı münfehim efendimiz hazretlerinin meşhûd ve müsellem olan bunca ikdâmât-ı celîle-i mülûkâneleri asâr-ı hayriye ve nâfiasından olmak üzere her şeyin sûr-u matlûbesi istihsal olunmakda oldığı ve asr-ı mahâsin-i hasr-ı hazret-i şahânede yapılamaz hiç bir şey olmadığı halde ve edevât-ı cesîme-i devlet-i aliyeden olan işbu ma'denlerin böyle bir fenâ sûretde kalması doğrusu bir vechile tecvîz olunamayacağına binâen sâye-i muvaffakiyetvâye-i cenâb-ı cihândârîde bunların da bir hüsn-ü hâliye ifrâğı derece-i vücûb ve ehemmiyetde görinüb fakat emâneten idâresi takdîrinde evvelâ yapılacak izâbe furunlarına lüzûmu olan odun ve kömürün vaktu zamanıyla tedârik ve tehiyyesi ve işledilecek amele ücûrâtının dahi bir güne rencîde vukûa getürülmeyerek te'diye ve tesviyesi zımnında me'mûru bulunacak zâta lâ-akl üç-dört bin kise mikdârı sermâye virilmesi ve sâniyen gerek mezkûr mağaraları berminvâl-i muharrer usûl-ü lâzimesine göre açdırmak ve gerek zikr olunan furunlara konılacak körük ve alât-ı sâirenin kâbil olabilür ise su vâsıtasıyla idâresine bir sûret-i suhûlet bulmak içün Bolini(?) gibi ilmen ve amelen ma'dencilik fennini bilür Avrupa'dan bir kaç nefer-i kâmil ve müstaid mühendis ve bazı alât-ı lâzime celb olunarak me'mûr buyurulacak

zâtın dahi her halde mukaddim ve müstakim olub dâima bir yerde oturmayarak ara sıra her birini dolaşması iktizâ eyleyeceğinden bu sûretin icrâsı mümkün ve münâsib olmadığı hâlde vukûbulan ihrâcâttan yüzde tensîb buyuruldığı mikdâr şey itâ olunmak ve yine mütefennin bir kaç nefer mühendis istihdâm olunub mağaralar yolunda açdırılmak üzere bazı şerâit-i mukteziyeye rabt ile bir kumpanya teşkîl kılınması veyahud bu şartlarla maktuân idâresine tâlib bulunur ve kâvi küfelâ dahi irâe olunur ise ana ihâle olunması sûretleri münâsib gibi tasavvur olunmuş ise de sûr-u merkûmeden birinin tercîh ve icrâsı her halde re'y-i âliye vâbeste bulunmağla ol-bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

TEHCİR OLAYINDAKİ GERÇEKLER

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ*

Yaklaşık bin yıllık Türk-Ermeni münasebetlerinin son zamanlarda ortaya atılan iki önemli olayı vardır: «Ermeni meselesi» ve «Ermeni katliâmı».

Genellikle 1878 Berlin Antlaşmasıyla başlatılan Ermeni meselesinin hazırlık safhası XVIII. yüzyıl başlarına kadar gider, aksiyon safhası ise, 1878'den 1915'lere kadar uzanır. Hazırlık safhasında Osmanlı Devleti'nin içinde ve dışında birçok faaliyetler göze çarpmaktadır. 1701-1711 yılları arasında İsrael Ori'nin «bağımsız Ermenistan» için Papa İnnocent, Prens Wilhelm ve Çar Petro'yu da içine alan temasları; 1717'de Sivaslı Mehitar'ın İstanbuldaki teşkilatlanma faaliyetlerinden sonra Venedik'te, Saint-Lazare adasında Mehitarist sektini ve propaganda merkezini kurması ve 1810 yılında I. Napoléon tarafından buranın «İlimler Akademisi»[1] hâline getirilmesi; 1799'larda Katagikos Argutian Lazaryan ve Prens Potemkin adına Rus Generali Savarov'un planladıkları ve Rus Genelkurmayı'nda «hizmete özel» olarak 2000 adet bastırılan «Ermeni Ararat Kırallığı» projesinin hazırlanması; 1857, 1862'lerde Zeytun (Süleymanlı)'daki isyan hareketleri ve III. Napoléon tarafından bunların «Ermeni Zeytun Cumhuriyeti» şeklinde açıklanması ve nihayet Osmanlı Devleti'nde misyoner faaliyetleriyle bağlantılı olarak gelişen Ermeni Patrikhâne ve kilise faaliyetleri göze çarpmaktadır. Aksiyon safhasında ise, içerinin ve dışarının tahrikleriyle zincirleme olarak ortaya çıkan ve Doğu Anadolu'dan başşehir İstanbul'a kadar sıçratılan isyan olayları teşkil etmektedir.

İkinci olay veya efsane «Ermeni katliâmı» ise, 1915 tehcir (sevk ve iskân, tenkil) hadisesiyle başlatılmakta ve günümüze kadar sürdürülmektedir.

(*) A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.

1. Adı geçen merkezin yayınlarından C. Sartor, De l'Ararat à Saint Lazare, Venise, 1985, s. 64-65'de 17 Ağustos 1810'da Mehitarist Ermeni papazları ve kilisesine tanınan özel statüden bahsedilmektedir.

Bu makalenin kısa sınırları içinde tehcir olayını ana hatlarıyla ve en çok istismar edilen yönleriyle açıklamaya çalışacağız.

Nüfus Enflasyonu

İlmî açıdan, hakkaniyet ve gerçeklilik yönlerinden olaylar incelendiğinde ilk bakışta farkedilen şudur ki, bazı münferid hadiseler bir tarafa bırakılacak olursa, ne Osmanlı Devleti, ne de milleti tarafından hiçbir devirde Ermeniler Türkler tarafından soykırıma tâbi tutulmadıkları gibi, hakikatte bu iddia ile katledilenler, yerlerinden, yurtlarından edilenler, bebeğinden yaşlısına kadar kökü kazınmak istenenler hep Anadolu'daki veya Kafkaslar'daki Müslümanlar olmuşlardır.

Belgeler, bulgular ve neşredilenlere tarafsız olarak göz gezdirildiğinde hemen şu gerçek ortaya çıkıyor ki, maktûller, mazlûmlar ,hemen her defasında Türkler olmuştur. Eskiden yeniye doğru gelen Ermeni neşriyâtına bakmak bile Ermeni propagandasının mesnetsizliğini, mübalağasını ispatlamaya kâfidir. Savaş sırasında öldürüldüğü klasik Ermeni kaynaklarında 300.000 olarak ifade edilen Ermeni sayısı, bazı yeni kaynaklarda 5'le hatta son zamanlarda 10'la çarpılmak suretiyle 1.500.000 veya 3.000.000 olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bunlardan sadece birkaçını gözden geçirelim.

Ermenilerin, Patrikhânenin ve konsolosluklardaki Ermeni tercümanların haberleriyle beslenen 5 Eylül 1915 tarihli New York Times'da 1.500.000 Ermeninin açlıktan helak olduğu, yine aynı gazetenin 24 Eylül 1915 tarihli nüshasında 500.000 Ermeninin helak olduğu ve 7 Ekim 1915 tarihli nüshasında da 800.000 Ermeninin imha edildiği ifade edilmiştir.

Yine aynı Ermeni kaynaklarından toplanan ve birbirini nakzeden bilgilerle dolu olarak 1917'de Laval'de İngilizce ve 70 yıl sonra da Paris'te Fransızca olarak bastırılan Mavi Kitap'ın[2] 104. sayfasında öldürülen Ermenilerin sayısının 600.000 olduğu, 600.000 Ermeninin sağ olabileceği (1916'da) ve 600.000 Ermeninin de kendiliklerinden veya zorla İslâmiyet'e ihtida ettikleri belirtilirken, 141. sayfasında tehcire tâbî tutulan veya öldürülen Ermenilerin sayısının en azından 1.00.000 olduğu ifade edilmiştir. Aynı eserin 541 - 542. sayfalarında ise, 486.000'i Halep, Şam ve Deyr'ez-Zor'da, 300.000'i Türkiye'nin diğer vilayetlerinde, 182.800'i Rus Kafkasyası'nda 12.100'ü Ruslar tarafından işgal edilmiş olan livalarda, 9.000'i İran'ın Salmas bölgesinde ve 150.000'i de İstanbul'da ve İzmir'de tehcir dışı kalan-

2. Livre Bleu du gouvernement Britannique Paris, 1987, s. 104, 141, 541, 542.

lar olmak üzere tehcire tâbî tutulan Ermeni sayısının 1.150.000 civarında olduğu ve buna rağmen 450.000 ile 850.000 civarındaki Ermeninin de öldüğü ileri sürülmüştür.

Ermeni yazar Dr. Sarkissian ise, 1970 yılında «Türkiye'de Soykırım» adıyla yayınladığı makalesinde[3] 1915 yılında 500.000 Ermeninin katledildiğini, geri kalanların da sistemli bri şekilde çöllere sürülerek açlığa ve ölüme terkedildiklerini ve böylece 2.000.000 civarındaki Ermeninin yokedildiğini öne sürmüştür.

Bir hukuk Doktoru olan Baghdjian ise, kendince benimsediği «hukukî bir sonuca» göre 1915-1916 yıllarında 1.500.000 Ermeninin sürüldüğünü ve soyulduğunu ve 1.500.000 Ermeninin katledildiğini iddia etmiştir.[4]

Nüfus meselesi, konunun en önemli unsuru olduğu için bundan örnekler verdik. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu üzerinde olduğu kadar, göç ettirilenler veya katledildiği iddia edilenler üzerinde verilen Ermeni kaynaklarındaki veya onları politika icabı destekleyen veya destekler görünenlerin kaynaklarında verilen sayılardaki bu tutarsızlık, hadiselerin cereyanında da görülmektedir. Bugün tarafsız olarak olayları inceleyen kaynaklarda zikredilen ve yüzbinlercesi hâlâ kullanılmamış olan arşiv belgelerinin yanısıra başka müşahhas deliller, arkeolojik bulgular da vardır. Bugün, Erzurum, Kars, Van, Bitlis, Muş'tan, Adıyaman'a, Sivas'a, Kayseri'ye, Ankara'ya kadar uzanan bölgelerde Ermeniler tarafından katledilmiş Türklere ait 100'ün üzerinde toplu mezar mevcuttur. Bunlardan açılan ilk altısında binlerce ceset ve bulgu çıkmıştır.[5]

---

3. A.O. Sarkissian, «Genocide in Turkey», History of the World War, Eylül 1970, c. 3. numara 16, London.

4. Kevork K. Baghdjian, La Confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits abandonnés, Montréal, Québec, 1987, s. 124.

5. Kars'ın Iğdır ilçesi Oba ve merkez Subatan köyleriyle, Erzurum'un Alaca ve Yeşilyayla köylerinde açılmış olan bu toplu mezarlardan çıkarılan cesetler ve bulgular, bugün Erzurum Müzesinde Ermeni Katliamı Seksiyonu'nda sergilenmekte olup Van Müzesi'nde de aynı isimli bir seksiyon açılmıştır. Burada da Van'ın Erciş ilçesi ve merkez Zeve köyü toplu mezarlarından çıkarılan cesetler ve bulgular sergilenmektedir. Bkz. Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1990; Enver Konukçu Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı, Ankara, 1990; Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara, 1991.

Tehcir Terimi

Arapça asıllı olan kelime «hacera» fiilinden türeyen rubaî (dört) harfli) bir mastar isimdir. Bir yerden başka bir yere göç ettirmek, hicret ettirmek (immigration, emigration) manasını taşır. Fiilde bir sürgün bir deportation mânası yoktur. Zira bu mânâ, Arapça'da «nefy, ib'âd, itikâl, i'sikâr» gibi mastarlarla ifade edilmiştir. Zaten tehcir diye meşhur olan kanunun adı da aslında «sevk ve iskân» kanunudur. Olayın anlatımında sık sık «tenkil» (nakletme) tabiri de kullanılmış ve hiç bir zaman Batı dillerinde sürgün anlamındaki «deportation, exil, banissement, proscription» gibi terimlerin karşılığı olan sonuncu Arapça tabirler kullanılmamıştır. Buna rağmen bilmeyerek veya çoğu kez olay dramatize edilmek amacıyla Ermeniler ve bazı Batılı yazarlar tarafından sürgün manâsına gelen sonuncu terimler seçilmiştir. Bu ise, tarihi açıdan olduğu kadar filolojik açıdan da bir hatadır.

Osmanlı Devleti'nin Tehcir Öncesinde Aldığı Tedbirler

Öteden beri teşkilâtlanma ve silahlanmalarını Osmanlı Devleti sınırları dışında ve içinde, Batılı devletlerin maddî ve manevî desteğinde sürdürmekte olan Ermeniler, I. Dünya Savaşı başlar başlamaz fiilî hareketlerini yoğunlaştırmışlardır. Bir taraftan Osmanlı Ermeni milletvekilleri ve Devlet kademesindeki diğer yetkililer, Patrikhâne ve kilise mensupları ve yabancı konsolosluk mensupları gizliden gizliye bu faaliyetleri yönetirken, diğer taraftan da komiteciler, bunların teşkil ettikleri içerideki çeteler, dışarıdaki «gönüllü alayları» öğretmenler, papazlar, ticaret ve sanayi erbâbı ve Ermeni halkının önemli bir kısmı da harekete geçmişlerdir.

Sistemli olarak köylülere kadar iletilen talimatların esasını şu hususlar teşkil etmiştir :[6]

1. Kim olursa olsun her Ermeni asli ihtiyaçlarından bazılarını bile satmak suretiyle silahlanmalıdır.

2. Seferberlik ilânıyla silah altına çağrılan Ermeniler, bu çağrıya uymayacaklar ve çevresindeki halkı, müslümanlar dahil, orduya katılmaktan menedeceklerdir.

6. Genelkurmay ATASE Arşivi, nu 1/2, kls. 528, dos. 2061, fih. 21, 21-18; nu. 4/3671, kls. 2811, dos. 26, fih. 28; nu. 1/131, kls. 2703, dos. 308, f. 23-1; nu. 4/3671, kls. 2818, dos. 59, f. 2-25; K.S. Papazian, a.g.e., s. 37-38; Aram Turabian, Les Volontaires Arméniens sous les Drapaux Français, Marseille, 1917, s. 6.

3. Her ne suretle olursa olsun silah altına alınmış olan Ermeni askerleri ordudan firar edip Ermeni çetelerine veya gönüllü birliklerine katılacaklardır.

4. Rus orduları sınırı geçer geçmez komiteciler, firarîler ve çeteler Rus ordusuna katılarak onlarla birlikte Osmanlı ordusuna saldırılacaklardır.

5. İkmal yollarını, telgraf hatlarını kesmek suretiyle Osmanlı ordusunun iâşe ve istihbarâtını sekteye uğratacaklardır.

6. Cephe gerisinde iki yaşına kadar olan bütün müslümanları gördükleri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir. (Halbuki olaylarda iki yaşından küçüklerin hatta anne karnındaki ceninlerin bile katledildiği sık sık görülmüştür).

7. Müslüman halkın yiyecek, mal ve mülkünü ele geçirecek veya yakıp yıkacaklardır.

8. Terkedecekleri ev, tarım ürünleri, kilise ve hayır kurumlarını yakıp bunları müslümanlar yapmış gibi propaganda yapacaklardır.

9. Resmî Devlet dairelerini kundaklayacak, Osmanlı zaptiye ve jandarmalarını pusuya düşürerek katledeceklerdir.

10. Cepheden yaralı olarak dönen Osmanlı askerlerini öldüreceklerdir.

11. Şehirlerde, kasabalarda ,köylerde isyanlar, ihtilâller çıkaracaklardır.

12. Müslüman askerlerin ve sivil halkın morallerini bozarak, göçe mecbur edeceklerdir.

13. Bomba, silah imâl, tedarik veya ithal ederek bütün Ermenileri silahlandıracaklardır.

14. Ermenilerin yaptıkları isyan, ihtilâl ve katliâmların faturasını müslümanlara çıkararak bunu iç ve özellikle dış kamuoyunda neşredeceklerdir.

15. İtilâf Devletleri hesabına casusluk ve rehberlik yapacaklardır.

Bütün bu direktifler uygulamaya konulup yukarıda etraflıca izah ettiğimiz kanlı olaylar Anadolu'nun birçok yerinde başlatılınca Osmanlı Hükümeti, savaş hâlinde birçok ülkenin hiç tereddüt etmeden hemen uygulamaya koyduğunu gördüğümüz «Soykırım» olayına başvurmamış ve dokuz ay boyunca olayları ve fâillerini hep mahallinde yatıştırmaya çalışmıştır.

Diğer taraftan Hükümet, İtilâf Devletleri'yle işbirliği içinde olaylar çıkaran Ermenilerin yatıştırılması ve içerideki emniyetin sağlanması amacıyla parlamentodaki Ermeni meb'uslarına müracaat etmiş ve kendileri kanalıyla komitecilerin uyarılması istenmiştir. Aynı uyarı Patrikhâneye de yapılmışsa da, bütün bunlar, Hükümetin güçsüz olduğu, olayları engellemekten âciz olduğu şeklinde yorumlanmış ve olaylara hız verilerek Ermenilere haksız muameleler yapıldığı iddia edilmiştir.

Osmanlı Hükümeti'nin bütün bu iyi niyetine rağmen olayların giderek yoğunlaşması, birçok cephede Avrupa'nın en güçlü devletleriyle savaş hâlinde bulunulması, isyanların tamamen bir ihanete dönüşmesi ve hem cephenin hem de cephe gerisinin emniyete alınarak yüzbinlerce Müslüman'ın göz göre göre ölüme itilmesinin önlenmesinin kaçınılmaz bir zaruret hâlini alması üzerine, kesin tedbirlerin alınması gerekmiştir.

Bunlardan ilki, 24 Nisan 1915 (11 Nisan 1331) tarihinde İçişleri Bakanlığı tarafından iflâh olmaz menfî faaliyetleri sıralanan Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, evrâkına el konulmasını ve elebaşlarının tutuklanmasını öngören ve 14 Valilikle 10 Mutasarrıflığa gönderilmiştir.[7]

Dahiliye Nezareti'nin adı geçen talimatları üzerine İstanbul'da 2345 komiteci tutuklanmıştır. Ermenilerin Avrupa ve ABD Parlamentolarında «soykırımı anma günü» olarak çıkarmaya çalıştıkları karar tasarıları ve «katliâm yılı» olarak her yıl kutladıkları anma günü bu tutuklamalara matuf olup «tehcir»le alakalı değildir.

Komitelerin kapatılması, elebaşılarının ve bazı teröristlerin tutuklanması, olayları yatıştıracak yerde daha da şiddetlendirmiştir. Teşkilâtlanma ve silahlanmalar şehirlerden en küçük yerleşim yerlerine kadar götürüldüğü ve Ermeniler birçok dış vaadlerle kandırıldığı için kanlı faaliyetler daha da artmıştır. Bir taraftan Osmanlı ordusunu, diğer taraftan da sivil halkı emniyet altına almak için Osmanlı Hükümeti nihayet son insanî çare olarak savaş bölgelerindeki halkın «Sevk ve İskânı»na karar vermek zorunda kalacaktır.

Devletin bekası ve emniyetin sağlanması amacıyla Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'ya Rusların Kafkaslar'da Müslümanlara 1915 Nisan'ından beri uyguladıkları ve Osmanlı Devleti'nde de uygulamaktan başka çare kalmayan tehcirin ilk işaretini şu şekilde vermiştir:

«Dahiliye Nezaret-i Celilesine-Tahrirât

Gayet Mahremdir.

Van Gölü etrafında ve Van vilayetince bilhassa ma'lûm olacak mevâki-i muayyenedeki Ermeniler isyan ve ihtilâl için bir ocak hâlindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.

Üçüncü Ordu'nun verdiği malumâta nazaran Ruslar 7 Nisan (20 Nisan)'da hudutları dâhilindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir hâlde hududumuz

7. Başbakanlık Arşivi, Bâbıâli-Dâhiliye Nezaret-i Emniyet-i Umûmîye Müdiriyeti Kalemi, Dosya 52/96-98 veGenelkurmay ATASE Arşivi, nu. 1/2, kls. 401, dos. 1580, fih. 9-3.

dâhiline sürdüler. Hem buna bir mukabele-i bi'l-misl olmak ve ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere :

Ya merkûm Ermenileri ve âilelerini Rusya hududu dâhiline sürmek yahut merkûm Ermenileri ve âilelerini Anadolu dâhiline muhtelif yerlere dağıtmak lâzımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihâbı ile icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa ussât (âsilerin) âilelerini, isyan merkezlerini hudud hâricine sürmeyi ve onların yerine hudud hâricinden gelen İslâm halkı yerleştirmeyi tercih ederim. Olbabda. İsmet»[8].

Tehcir Kanunu ve Akisleri

Osmanlı Hükümeti en son çare olarak tehcir kanunu adıyla meşhur olan sevk ve iskân kanununu çıkarmıştır. 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihli bu geçici kanun, «vakt-ı seferde icrâât-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbîr hakkında kanun-ı muvakkat» adını taşımakta ve burada Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve hıyanetleri görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesi istenmektedir. Aşağıdaki tam metinde de görüleceği üzere burada Ermenilerden bile söz edilmemiştir :

«Vakt-ı seferde icrâât-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbîr hakkında kanun-ı muvakkat.

Madde 1 — Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle evâmir-i Hükümete ve müdafaa-ı memlekete ve muhafaza-ı asayişe müteallik icraât ve tertibâta karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuvây-ı askeriye ile en şiddetli surette te'dibât yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye me'zûn ve mecbûrdurlar.

Madde 2 — Ordu ve Müstakil Kolordu ve Fırka Kumandanları icâbât-ı askeriyeye mebnî veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurâ (köyler) ve kasabât (kasabalar) ahâlisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.»

Madde 3 — İşbu kanun tarih-i neşrinden mu'teberdir.

Madde 4 — İşbu kanunun mer'iyyet-i ahkâmına Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nâzırı me'mûrdur.

8. Genelkurmay ATASE Arşivi, nu. 1/1, kls. 44, dos. 207, fih. 2.

Meclis-i Umûmî'nin ictima'ında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu lâiha-ı kanuniyyenin muvakkaten mevki-i mer'iyyete vaz'ını ve kavânîn-i Devlete ilâvesini irade...

13 Receb 1333-14 Mayıs 1331

Mehmed Reşâd	Başkumandanlık Vekili ve Harbiye
Sadrıâzam	Nâzırı
Mehmed Said	Enver[9]

Ermenilerin düşmanla işbirliği yaparak cephede ve cephe gerisinde isyanlar çıkarmaları, müslümanları, ana karnındaki ceninlere varıncaya kadar, katletmeleri, zulmetmeleri üzerine 9-10 ay sabreden Osmanlı Hükümeti, savaş içinde dünya tarihinde ender rastlanan en son çareye başvurmuş ve Ermenilerle birlikte birçok tebaâsını savaş gerilerine, ülkenin içerilerine sevketmiştir. Bu iş, Devleti yeni bir savaş cephesi açmış gibi külfete sokmuştur.

Göç ettirileceklerin tesbiti, sevkleri, iskânları, emniyetlerinin sağlanması, menkul ve gayri menkullerinin korunması, iâşe ve ibâtelerinin sağlanması, binlerce kişinin seferber edilmesini ve milyonlarca liranın harcanmasını gerektirmiştir. Bunlar, işin personel ve malî yönleri.

Manevî yönden getirdiği sıkıntılar ise, daha büyük ve daha süreli olmuştur. Kafkaslar'dan ve savaş cephelerinden göç ettirilen, bir milyona yakın müslümanın acısı dinmez, toplu hâlde katledilen bir o kadar müslümanın da ahı sessiz-sedasız unutulmaya terkedilirken, göç ettirilen veya kendiliklerinden uzaklaşan ve kendileri için o günün şartlarında her türlü insanî tedbirler alınan 600.000 Ermeni için içerideki ve dışarıdaki Ermeniler ve onları savaş sırası ve sonrasında destekleyen Batılılar, seslerini günümüze kadar 75 yıldır yükseltmekten geri durmamışlardır. Bu seslerle birlikte de göçmen ve ölü sayıları 3'le 5'le 10'la çarpılarak yükselmiştir.

Halbuki iddia edilenlerin aksine bütün Ermeniler göçe tabi tutulmamış veya bir süre sonra yerlerine dönmelerine izin verilmiştir. Konuyla ilgili birçok yerli ve yabancı belge vardır.

Yine göç ettirilmeyip yerlerinde bırakılan Ermeniler içinde Hükümet emirleriyle, memleketin müdafaası ve asayişin teminini ihlâl etmeyenler,

---

9. Takvim-i Vekayi (Resmi Gazete)'nin 18 Receb 1333 ve 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915) tarihli nüshasında neşredilmiştir. Tehcir kanunu, ilgili tâlimatnâme ve kararnameler için bkz. Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, 1990, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi yayını no. 5, s. 110-131.

casusluk yapmayanlar,[10] katolik ve protestan olanlar, meb'ûslar (milletvekilleri) ve âileleri, asker, subay, askerî doktor olanlar, amele, müstahdem ve âileleri,[11] müslüman âilelerin yanında çalışıp da sadakatlerinden şüphe edilmeyenler, müslüman olanlar ve benzer durumda olanlar bulunmaktadır.

Bunların toplam sayısı İngiliz Mavi Kitabı'na göre 600.000 civarındadır. Zaten aynı kitapta, 600.000 civarındaki Ermeninin de zorla veya gönüllü olarak İslâmiyeti kabul ettiği belirtilmiştir.[12]

Tehcir işiyle Dâhiliye, Harbiye, Mâliye, Adalet ve Hâriciye Nezaretleri ilgilenmiş ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak birçok «Muhacirin Komisyonu», «İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti», «Emvâl-i Metrûke Komisyonları» ve birçok mahalli komisyonlar uğraşmıştır. Yukarıda orijinallerini sunduğumuz kanun, talimatnâme ve kararnâmeler çerçevesinde titizlikle görev yapan müesseseler, bir taraftan göç ettirilenlerin göç yerlerini, nakil, iâşe, emniyet işlerini düzenlemeye çalışırken, diğer taraftan da göçmenlerin hastalık, aşı ve yerleştirme faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca göçmenlere saldıran eşkiyânın takip ve tecziyesi, görevini ihmal eden veya kötüye kullananların yargılanmasını sağlamak üzere «divan-ı harb»ler tesis edilmiş ve kendi imkânlarıyla göç edenlere de para tahsisâtında bulunulmuştur. Göç edeceklerin yanısıra, fiilen göç etmiş olanların sayımı için özel komisyonlar teşkil edilmiştir.

Bu insanî tedbirlere rağmen Hükümet, Ermenilerin ve İtilâf Devletleri'nin bütün Ermeniler katledilmiş gibi sürdürdükleri menfî propagandaya cevap teşkil edecek bilgi ve belgeleri toplamış, bunları yabancı devletlere göndermiş ve çoğu defa iyi niyet ve samimiyetini göstermek üzere bu komisyonlarda Ermenilere ve Batılı Devletlerin memurlarına da yer vermiştir.[13] Buna rağmen dün olduğu gibi bugün de savaş ve tehcir sırasında ölenlerin hep Ermenilermiş gibi ilân edilmesinin asıl sebebi, Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan, Batılıların da Türkiye'den emperyalist emellerini gerçekleştirmek istemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple de hem Ermeniler, hem de Batılılar katledilen, zulmedilen Türkler konusunda birer «bakar kör» olmuşlardır.

---

10. Genelkurmay ATASE Arşivi, nu. 1/1, kls. 44, dos. 207, fih. 2, 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kanunu.
11. Foreign Office, nu. 9158, E. 5223, İngiliz Devlet Arşivlerindeki Talat Paşa'ya ait belgeler, zikreden Salahi R. Sonyel, «Tehcir ve Kırımlar» konusunda, Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı», Belleten Türk Tarih Kurumu, Cilt XLI, Sayı 161, Ocak 1977, s. 179-180; «Ermeni Tehciri ve Belgeler» adıyla Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak ayrı basımı da yapılmıştır, Ankara, 1978, s. 1-4, 15.
12. Livre Bleu de gouvernement Britannique... a.g.e., s. 104, 141.
13. Genelkurmay ATASE Arşivi, nu. 1/2, kls. 361, dos. 1445, fih. 3, fih. 3-1.

Madalyonun bir de öbür yüzü var. Yüzbinlercesi Rus ordusuyla birlikte gönüllü alayları adıyla Kafkaslar'dan gelen[14] ve bir o kadarı da komiteler, kiliseler ve yabancı tahrikleriyle Anadolu'da teşekkül eden Ermeni çeteleri, yaptıkları katliâmlarla bir milyonun üzerindeki müslümanı katlederek Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerini yakıp-yıkıp tarümar ederken, kendilerine verilen ceza, insanî bütün tedbirleri almak suretiyle, sadece onları ülke içinde bir yerden diğer yere nakletmek ve buna bağlı olarak içeride ve dışarıda çıkarılan meselelere çözüm yolları aramak olmuştur. Bütün bu hercümerc içinde elbette Ermenilerden de ölenler olmuştur. Peki ya müslümanlar? Bin yıldır Anadolu'da kan bedelini hep kendi başlarına ödeyen, bütün sıkıntılara sabırla katlanan, bulduğu zaman yiyen, giyen; bulamadığı zaman da tevekkül edip sesini çıkarmayan; azınlıklar zengin, müreffeh yaşarken öz yurdu Anadolu'da garipleşen, kendilerine olmadık katliâm ve mezalim yapıldığı hâlde arından, hayâsından bağıramayan; acılarını ruhunun derinliklerine gömen Türkler? Hesabını kendisi adına soracak kimsesi olmayan ve bir Rus Generalinin dediği gibi, iyilik yaptıkça kötülük bulan Türkler? Onların hesabını kim soracak? Herhalde, Ermeniler veya destekçileri tarafından yeni ithamlar, yeni iddialar ortaya atılmayacak olursa, Lozan Andlaşması'nda olduğu gibi, olayların muhasebesi yine tarihin bir sayfasına terkedilecektir. Bunda da yetmişaltı yıldır olduğu gibi Türklerden daha çok Ermenilerin menfaati olsa gerektir.

14. Ruslarla birlikte Anadoluya geçen Ermeni gönüllü alayları hakkında değişik sayılar verilmiştir. 100.000-200.000 arasında oldukları tahmin edilen bu alaylar konusunda, dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, bu defa da Yugoslavya'da «sipariş usulü» yazdırılan bir kitapta 180.000 sayısı verilmiştir: Gordana Sinadinovska-Branislav Sinadinavska, Ermenskoto Natsinalno Praşanye, Üsküp (Skopje) 1990, s. 182.

CENAB ŞEHABEDDİN

(2 Nisan 1871 - 13 Şubat 1934)

Doç. Dr. Celâl TARAKÇI

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Plevne'de şehit düşen binbaşı **Osman Şehabeddin Bey**'in oğlu olan **Cenab,** Manastır'da doğdu. Ondan bahseden kaynaklar doğum tarihini 1870 veya 1871 olarak gösteriyorlar. Kendisi, **Filorinalı Nazım Bey**'e bu hususta şöyle diyor: «1286 veya 1287 senesinde olacak, Manastır'da doğdum. Hânemiz Hamamönü Mahallesi'nde idi. Vâlîdem O, Fransa-Avusturya Muharebesinde doğdu diyordu. Herhalde Martın 21. pazar günü tulû'dan iki saat evvel»[1] 21 Mart 1286 Cumartesiye, 21 Mart 1287 ise pazara denk geliyor. Şu halde O, 21 Mart 1287 (2 Nisan 1871) tarihinde doğmuş oluyor. **Cenab, Filorinalı Nazım Bey**'e babasının ölümü üzerine İstanbul'a geldiklerini, o zaman altı yaşında olduğunu söylüyor. Osmanlı-Rus Savaşı 24 Nisan 1877'de başlamış, bu savaş içinde Birinci Plevne Zaferi 20 Temmuz 1877, İkinci Plevne Zaferi de 30 Temmuz 1877'de kazanılmış. Durumu bu bakımdan değerlendirince de onun 1871'de doğduğu kanaatine varırız.

İstanbul'da Balat civarında Dırağman Mahallesindeki evlerine yerleşen **Cenâb'ın** ailesi onu Tophane'de Mekteb-i Feyziyye'ye verdi. Burada bir yıl okuduktan sonra Eyyüb Askerî Rüşdiyyesi'ne geçer. 1880 yılında buradan mezun olur. Kura ile Tıbbîye idâdisî'ne gider. İki yıl İdâdî'de okur. Sonra Askerî Tıbbîye'nin beşinci sınıfına alınır. 1889 yılında doktor yüzbaşı olarak mezun olur. Kendi ifâdesine göre birincilikle mezun olduğu için, mezuniyetinden 9 ay sonra cild hastalıkları üzerinde ihtisas yapmak üzere, devlet tarafından, Paris'e gönderilir. Paris'te dört yıl kalır.

Avrupa dönüşü «bir müddet Haydarpaşa Hastahânesi'nde hekimlik yaptıktan sonra Karantina İdaresi'ne geçti.»[2] Mersin ve Rodos'ta Karantina doktoru olarak çalışır. 1896 yılında Sıhhıye Müfettişi görevi ile Cidde'ye gönderilir. 1898'de **Cenâb** Cidde'den merkez müfettişliği vazifesi ile İstanbul'a döner. «Bir aralık Suriye Vilâyeti Sıhhiye Reisliği'nde bulunduk-

tan sonra, 1908'de Meclis-i Kebîr-i Sıhhî azâlığı ve Dâire-i Umûr-ı Sıhhîyye Müfettişliği ile tekrar İstanbul'a döndü».[3] Birinci Cihan Savaşı başlangıcında kendi isteği ile emekliyie ayrıldı (1914).

Emekliye ayrıldığı yıl «Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Lisan Şubesi Fransızca tercüme müderrisliğine tayin edilmişti. İki ay sonra Garb Edebiyyatı müderris vekili oldu. ... 30 Mayıs 1335 (1919)'da Darülfünûn Osmanlı Edebiyat Tarihi Müderrisliğine tayin edildi.»[4]

Darülfünûn'daki görevi esnasında bir gün derste Yunanlıları övüp millî mücâdeleyi yeren sözler sarf ettiği ileri sürülerek talebeler nümayişler yaptı. Nümayişler **Cenab** ve bazı arkadaşlarının istifalarına kadar (1922) devam etti. Gerçi **Cenap,** kendisine isnâd edilen sözleri söylemediğini, iddia edildiği gibi «bir cinâyet-i lisânîye»[5] işlemediğini ileri sürdüyse de kâr etmedi. İstifa etmek zorunda kaldı. Bundan sonra resmî bir görev almadı. Kısmen inzivâya çekildi. Yazı hayatıyla uğraşmaya başladı. Sıkı çalışma, yalnızlığa itilme onu yıprattı. Nihâyet 13 Şubat 1934 yılında kalp krizi geçirerek vefat etti. Bakırköy mezarlığına defn edildi.

Cenab, üç kere evlenmiş. Bu evliliklerden altı çocuğu olmuştur. Hanımları; **Âtiye, Nâciye, Aziz.** Çocukları : **Destine, Şadıman, Reşika, Adnan, Şivezat, Rasim.**

Yazı Hayatı : Cenâb Şehabettin, Filorinalı Nâzım Bey'e yazı hayatına başlaması hususunu şöyle anlatıyor :

«İlk şiirim, bir gazeldi. Saâdet gazetesinde basılmıştır. Bir mısraı hatırımdadır :

Gamze-i hâzır-cevâbından cevâb ister, cevâp!

O vakit 14 yaşında filândım.

Saâdet'ten evvel, —elyevm istinâf a'zasından mazûl— Âsım Bey «Şafak» risâlesini çıkarırdı. Orada «perestiş» redifli bir gazel neşr olunmuştu. Ben de ona bir nazîre yazdım. Onu neşr etmediler. Gazelinizi aldık, neşirde ma'zûruz dediler. Çünkü matlaı şu idi :

Etmekte cihân halkı çelipâya perestiş
Etmez mi gönül bir büt-i tersâya perestiş

İşte bu! Halbuki cihan halkının çelipaya perestiş etmesi, o zaman İslâmiyet'e dokunmuş, neşr etmediler. Sonra ilk neşr edilen gazelim, işte o saâdet gazetesindeki idi.»[6]

Sadettin Nüzhet, Cenâb'ın «perestiş» gazelinin **Şeyh Vasfı**'ya nazire olduğunu, matlaının değiştirilerek Saâdet'te yayınlandığını söylüyor.[7] Gerçi Cenâb'ın «Nazire-i Gazel-i Şeyh Vasfı» isimli ve «perestiş» redifli bir ga-

zeli Saâdet'te yayınlandı (nr: 308 3 Ocak 1886). Fakat Şafak'ta **Şeyh Vasfi'** nın «pereştiş» redifli gazeli yoktur. Şafak, C : I, nr: 4, s. 78-79'da **Mehmet Celâl**'in «perestiş» redifli bir gazeli vardır. Bu gazelin bir beyti şudur :

Mihrâb-ı dü ebrûnu gören millet-i Îsâ
Eyler mi kılîsâda çelipâya perestiş

Bu beyit Cenab'ın mahzurlu görülüp yayınlanmayan beytini hatırlatıyor.

1984'e kadar, Cenâb'ın ilk yayını, kendinin de ifade ettiği gibi Saâdet'te yayınlanan şiiri (nr: 282, 3 Aralık 1885) biliniyordu.

1984'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları arasında yer alan **«Cenab Şehabeddin'in Bütün Şiirleri»** s. 48 ve buna dayanarak adı geçen eseri yayınlayanlar arasında bulunan **Prof. Dr. İnci Enginün,** bir başka eserinde **Cenâb'ın** ilk şiirinin, «İmdâdü'l-Midâd»da yayınlanan «Nazire-i Gazel-i Muallim» olduğunu kaydediyor.[8] Bu hüküm, bizce bir yanılmadır.*

Cenâb, 1886 yılında, onbeş günlük «Sebat» adlı dergiyi **Leskovikli Hayrettin Nedim** ile birlikte çıkarmıştır. Bu dergi 13 sayı çıkmıştır.

(*) İmdâdü'l-Midâd, onbeş günde bir yayınlanan bir mecmuadır. İlk nüshası 9 Kasım 1885 tarihini taşır. Bu mecmua altı nüsha çıkmıştır. İçindeki yazılar incelenince bu açıkça görülür. Adı geçen şiir, mecmuanın 239 uncu sahifesindedir. Bu, altıncı nüsha demektir. Bunun tarihi 21 Ocak 1886 yapar. Şu halde, başka bir vesika bulunana kadar, biz yine, Cenab'ın ilk şiiri olarak Saâdet'in 282. sayısında yayınlanmış olan «Gazel»ini kabul edeceğiz.

Cenab'ın yıllar itibariyle yayınlanan şiir ve nesirleri ile bunların sayılarını bir tablo halinde sunalım :

Yıl	Yayın Organı	Nesir	Şiir
1885	Saâdet	1	1
1886	Saâdet	4	12
1886	Sebat	—	11
1886	Gülşen	—	4
1886	İmdâdü'l-Midâd	—	1
1887	Armağan Dağarcığı	—	1
1887	Saâdet	—	1
1889	Muhıt	—	1
1894	Mektep	—	4
1894	Hazine-i Fünûn	—	5
1894	Maârif	—	5
1895	Malûmat	—	5
1895	Hazine-i Fünûn	—	16
1896	Mektep	5	34
1896	Servet-i Fünûn	15	20
1896	Maârif	—	1
1897	Mektep	6	6
1897	Servet-i Fünûn	26	17
1897	Mütalaa	—	2
1897	Ma'lûmât	1	—
1898	Servet-i Fünûn	5	9
1900	Servet-i Fünûn	—	3
1902	Ma'lûmât	—	5
1903	Ma'lûmât	—	1
1903	Musavver Terakki	—	1
1908	Demet	—	1
1908	Mehâsin	—	1
1908	Âşıyân	4	3
1908	Servet-i Fünûn	3	—
1908	Tanin	15	—
1908	Kalem	2	—
1908	Hürriyet	1	—
1909	Servet-i Fünûn	2	—
1909	Kalem	4	—

Yıl	Yayın Organı	Nesir	Şiir
1910	Donanma	—	1
1910	Servet-i Fünûn	1	—
1911	İçtihâd	—	2
1911	Ay	—	1
1911	Servet-i Fünûn	—	1
1911	Şehbâl	—	1
1912	İçtihâd	—	1
1912	Şebtâb	—	1
1912	Rübâb	—	1
1912	Hak Gazetesi İlâvesi	—	1
1912	Hak	17	—
1913	İçtihâd	1	1
1913	Donanma	—	1
1913	Rübâb	—	1
1913	Büyük Duygu	—	1
1914	Donanma	—	2
1914	İçtihâd	13	—
1914	Tasvîr-i Efkâr*	9	—
1915	Tasvîr-i Efkâr	22	—
1915	Donanma	13	—
1916	Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası	—	2
1916	Tasvîr-i Efkâr	35	—
1916	Darü'l-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmûası	1	—
1917	Tasvîr-i Efkâr	2	—
1918	Hadisat	28	—
1918	Sabah	10	—
1918	Tasvîr-i Efkâr	1	—
1919	Peyâm (edebî ilâve)	12	—

(*) Tasvîr-i Efkâr'ın bazı nüshaları Tasfîr-i Efkâr olarak çıkmıştır.

Yıl	Yayın Organı	Nesir	Şiir
1919	Servet-i Fünûn	9	—
1919	Yeni Gün	1	—
1920	Peyâm-Sabah*	49	—
1920	Şebâb	1	—
1921	Peyâm-Sabah	100	1
1922	Peyâm-Sabah	95	—
1922	Sabah	13	—
1924	Servet-i Fünûn	6	—
1924	Süs	12	—
1924	İkdam	1	—
1925	Servet-i Fünûn	46	5
1925	İkdâm	19	—
1926	Servet-i Fünûn	7	—
1927	Servet-i Fünûn	15	—
1927	Güneş	6	—
1932	Yolların Sesi	5	—
1933	Yolların Sesi	8	—
1933	Cumhuriyet	1	—
1933	Anayurt	1	—

Bu yazılar yanında **Cenab** bazı kitaplar da yayınladı. 1887'de, daha önce yayınladığı şiirlerden bir seçme yapar ve bunlara 7 şiir katarak **T â m â t** adıyla bastırır.

1908'de **Hac Yolunda** isimli seyahat yazılarını kitaplaştırır.

1915 yılında makalelerinden bir bölümü **Evrâk-ı Eyyâm** ismiyle neşreden **Cenab**, 1917'de **Körebe** piyesini, makale ve vecizelerinden oluşan **Nesr-i Harb, Nesr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri**'ni bastırır. 1919'da da **Avrupa Mektupları**nı kitaplaştırır.

(*) Bu gazeteden bahsedenler Onu «Peyam-ı Sabah» olarak kaydediyorlar. Bize göre bu doğru değildir.

15 Zilkade 1331 (16 Ekim 1913) tarihinde ilk sayısı yayınlanan Peyam gazetesi, 392 inci sayısından itibaren, 3 Eylül 1889'da yayın hayatına giren Sabah gazetesinin 10822 nci sayısı ile birleşir. Bu sayıdan itibaren tek gazete olarak yayınını sürdürür: Peyam-Sabah. Peyam-Sabah'ın nüshalarının arkasında Peyam, Sahibi-i İmtiyaz: Ali Kemal; Sabah, Sahib-i İmtiyaz: Mihran, yazılıdır.

Birleşen bu iki gazete kendi sayılarını devam ettirmişlerdir. Bu beraberlik nr: 1356 (11786)'ya kadar devam etti. 1356 Peyam'ın, 11786 ise Sabah'ın sayısını gösterir. Bu sayıdan sonra Peyam yayınını durdurur. Sabah ise 1838 inci sayıya kadar devam eder.

Yalan, Küçük Beyler adlı basılmamış tiyatro eserlerinin de sahibi olan **Cenâb,** 1926 ve 1927 yıllarında Servet-i Fünûn'da **Shakespeare** hakkında yazmış olduğu yazıları geliştirerek 1931'de **«Vilyem Şekspiyer»** ismiyle bastırdı.

Şiirlerini «Evrak-ı Leyâl» ismi altında yayınlamayı arzu eden **Cenab,** bu isteğini yerine getirememiş. Ölümünden sonra **Sadettin Nuzhet Ergun,** 1934'te, **Cenâb Şahabeddin, Hayatı ve Seçme Şiirleri** ismiyle bir kitap yayınladı.

1984 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları arasında çıkan **«Cenab Şehabeddin'in Bütün Şiirleri»**nde Cenâb'ın yayınlanmış mış 203 (5176 mısra), yayınlanmamış 80 şiiri (1508 mısra) ile bitmemiş şiirler, beytler ve mısralar (2778 mısra) yer almaktadır. 1908'den sonra şiirden çok nesir yayınlayan Cenâb, aslında şiiri bırakmış değil, O, hayatının sonuna kadar şiirle meşgul olmuştur. Evrakı arasında bulunup İstanbul Üniversitesi'nce yayınlanan kitapta yer alan şiirler incelenince bu, açıkça görülür.

Cenab'ın Şiiri :

Cenab'ın İstanbul'daki evi **Şeyh Vasfi**'nin tekkesine çok yakındı. Onunla tanıştı. **Şeyh Vasfî** vasıtasıyla **Muallim Nâci**'yi tanıdı. **Cenâb,** bunların dışında, **Nasuh Efendizâde Mustafa Âsım Efendi**'den de, şiirin teknik konularıyla ilgili bilgiler aldı.

Nâcî'nin etkisi altında şiire başladı. Bu devredeki şiirlerinin çoğunu **Nâcî Efendi**'ye yazdığı nazire ve tahisler teşkil eder. Zamanla **Nâcî** etkisinden kurtulur. Fakat **Recaizâde Ekrem** ile Hâmid'in etki alanına girer **T â m â t**'taki şiirler incelenince bu söylediklerimiz açıkça görülür.

Fransa'da edebiyatla da uğraşan **Cenab,** orada kendisinden edebiyat dersi aldığı Gaulois gazetesi yazarlarından **Charles Brevet**'den «bir manzûmenin elfâz ile resm edilen bir levha» olduğunu öğrendi. Yurda döndükten sonra şiirini yavaş yavaş bu doğrultuda geliştirir.

Cenâb, Fransa'dayken «Fransız şairlerinin genç yaşlılarıyla münasebette» bulunduğunu **«Charles Guérin** ile çok beraber» olduğunu söylüyor.[9]

Cenab, Fransa dönüşü yazdığı ve Mektep, Hazine-i Fünûn, Maârif, Malûmat'ta yayınladığı şiirlerinde önce anlatım tarzı ve muhtevâda sonra da nazım şekillerinde değişiklik yapmıştır.

Cenâb, artık, hiçbir şaire benzemiyor. Kendine has yolu bulmuştu. Onun şiirleri **Tevfik Fikret** tarafından övülür. **Cenab** da Servet-i Fünûn hareketine katılır.

Cenab'a karşı olanlar onun şiirlerinin anlaşılmadığını ileri sürüyor. Kullanmış olduğu kelime ve terkiplerin farklılık göstermesi karşısında ona edebî zevkte düşüş anlamına gelen «dekadan» dediler.

Servet-i Fünûncular, bir bütün halinde, sanat anlayışlarını savunmaya başladılar. Bu arada **Cenâb,** Servet-i Fünûn'da: «Yeni Elfaz», «Yeni Tabirat», «Dekadizm» ve «Senbolizm Nedir?» isimli yazılarıyla kendini savunmuş ve edebî anlayışını ortaya koymuştur. Zamanın değişmesiyle sanat anlayışlarında da değişiklik olabileceğini, dünkü kelime ve tabirlerin yerine yenilerinin konulabileceğini ileri sürüyordu.

«Sâat-ı Semen-fâm», «tûf-ı tesliyet» «nâ-yı zümürrüt», «çeng-i müzehheb» ve «ûd-ı mükevkeb» gibi terkibleri hoş karşılamıyanların, sanatın bakış açısıyla dikkatlere sunulunca, tenkitlerinin yerinde olmadığının anlaşılacağı görüşünü taşıyan **Cenâb,** kendi şiirinin asrın anlayışına uygun olduğunu savunuyor.

Şiirin ahengine de çok önem veren Cenab, ahengi temin bakımından hece ölçüsünü değil, aruz veznini tercih etmiştir. Bütün şiirlerini aruzla yazmış, heceyi küçümsemiştir.

Osmanlıcayı savunmuş. Dilin sadeleşmesine karşı çıkmış. Fakat zamanla, kendi şiirlerinde de sadeleşmenin etkilerinden kurtulamamıştır. Yayınlanmış şiirlerinin en sonuncusu olan «Senin İçin» (Servet-i Fünûn, nr: 1502, 21 Mayıs 1341/1925) dil açısından incelenirse bu bakımdan vardığı nokta açıkça görülür.

Cenâb, vezin ve kafiyenin sağladığı ahenkle yetinmedi, kelimelerin istifinden doğan derûnî ahengi sağlamaya çalıştı. Her şiirinde değilse de bir çoğunda bu hususta başarı sağlamıştır.

Cenâb, şiirin gayesinin güzellik olduğunu söylüyor. Ona başka görev yüklemiyor. «Âsâr-ı san'at —güzel bir çiçek, Venüs'ün bî-nazîr sinesi gibi— bana zevk vermeli, nasihat değil, hamiyyet hiç...» diyor. Şiir hamiyyet kulağı ile değil sanat kulağı ile dinlenir. Siyaseten parlak olabilecek fikirler sanat açısından ehemmiyetsizdir. Siyaset gereği sanat eserine zarar verilemez. Şiir, siyasî kanaat uğruna fedâ edilemez. «Hûbb-i vatan başka, selâmet-ı zevk başka... Bunlardan biri behemehâl diğerini tard etmez.»[10]

Tabiatı canlı kabul eden Cenâb, «rûh-ı kâinat» fikrine inanır. Eşyâda, diğer sanatkârlardan farklı renkler görür. Eşyaya ruhî haller izâfe eder.

Şiirinde tabiat, kadin ve aşk temaları yanında zaman zaman dinî duygulara da yer verir. Subjektif bir tabiat anlayışı olan şair, kadını hep aynı gözle görmez. Onun aşkı da farklılık arzeder. Aşka hep aynı gözle bakmaz. Hayatını idare eden şüphecilik en samimî olması gereken aşk karşısında da onu etkiler.

Cenab'ın Nesri :

Devrinin sanat anlayışı açısından değerlendirilince, Servet-i Fünûn edebiyatının mâhir bir şairi olarak kabul edilebilen **Cenâb,** aynı zamanda güçlü bir nesir ustasıdır.

Cenâb, güzel nesri seviyor. Bu, edebî nesirdir. «Elhân-ı Şita» şairi, âdi nesirden olduğu gibi nazma benzeyen nesirden de hoşlanmaz. Ayrıca nazım ve nesrin, güzellik şartları ve ahenk temin yollarının büsbütün farklı olduğuna inanır. Fesahat kaidelerine uygun yazılan, «ıttırad» dan kurtulamayan, söylediğini «vuzuh»la anlatan ve bizi bizden alamayan nesirlerden hoşlanmaz.

Nesir hem bir güfte hem de bir bestedir. Bu iki özelliği haiz olmayan nesir, sanat eseri sayılamaz, güzel olamaz.

Dil kaidelerine uygun yazılan yazılar doğru olabilir fakat «güzel yazmak» sadece «doğru yazmak» demek değildir. Yazının güzel olabilmesi için yalnız doğruluk yetmez. Dil kaideleri yanında nesrin de «mazbût kaideleri» olmalı.

Her şeyden önce nesirle uğraşmak, ciddi olarak uğraşmak, gerekir. Sabırla ve senelerce çalışmayı devam ettirmeden hiç bir muharrir edebî nesirler vücûda getiremez. Bu hususta **Taine** onbeş, **Balzac** ve **Zola** ise yirmi yılı göze almak gerektiğini ısrarla belirtiyorlar. Bizde, bu hususta, sebat gösterenlerin yokluğu edebî nesrin yokluğunu doğuruyor. Şimdi, Cenab'ı dinleyelim : «Kelime aramak, sıfat aramak, fiil aramak, bulduklarından memnun olmayarak diğerlerini, sonra onları da beğenmiyerek başkalarını, daha başkalarını, daima fikre, ifâde edilmek istenilen şeye nazaran daha münasiplerini aramak, buluncaya kadar düşünmek, sonra cümlelerin, uzunluklarını, okuyucuya yapacağı tesirleri, dinleyicilere vereceği «zevk u ıztırâbı ölçmek, tartmak, hesâb etmek ve ona göre bir cümleden kesmek, ötekine ilâve etmek... Daha sonra ıttırâdı yok etmek için iki cümlede aynı faili kullanmamak, biribirini takib eden cümleleri aynı sıga ile kapamamak, müsbet menfi, istifham, hitâb, istiğrak»ı dikkatle kullanmak, nöbetleşe her şekle başvurarak okuyucuyu «aynı edatın tekerrürü ile yor-

mamak...»[11] Bu görüşler üzerinde düşününce, «edebî nesr»in kolay olmadığı anlaşılır.

Nesrin esrarını öğrenmek, bilmek yetmez. Sanatkâr, acele etmeden sabırla kozasını örmeli, yazacağını düşünmeli, derin derin, uzun uzun düşünmeli, çünkü tecrübe edilmiştir ki, bu tarz bir düşünme fikre parlaklık, kaleme kuvvet verir.

Edebî nesirde başarılı olmak isteyen sanatkâr her şeyden önce geniş bir kelime hazinesine sahib olmalı. Sonra bunları «nesr-ı edebî» kaidelerine göre birleştirip terkipler, cümleler meydana getirmeye çalışmalı.

Cenâb'a göre edebî nesri vücûda getirebilmek için, bazı ölçülere ihtiyaç vardır. Edebî nesrin kaidelerini toplayıp bir «mecelle-i kavâid» vücuda getirmeli. Edebî nesir bir sanat eseridir. «Kaydsız kaidesiz sanat olamaz. Hürriyet-i mutlakayı san'at reddeder.»[12]

Sanat eserlerine «vehbî» olan ilhâm ve dehâet ile «kesbî» olan fen ve hüner vücûd verir. Sanatkâr olabilme kabiliyeti ile doğanlar çalışmazlarsa, bir kaideye uygun çalışmazlarsa kabiliyetlerini geliştiremez ve verimli kılamazlar. Güzel, ahenkli eser vücuda getirebilmek için biz, önce kaideleri «tedvin» etmek sonra bu kaidelere uyarak eserler ortaya koymaya çalışmalıyız. **Cenâb** diyor ki: «Diyeceksiniz ki, bu kadar kuyud altında yazı yazmak bir kalem işkencesi olmaz mı? Belki öyle olur amma san'at güçlükle kaimdir.»[13]

1908 yılından sonra daha çok nesir yazan Cenâb'ın bu sahadaki eserleri, edebî tür olarak «seyahat, tenkîd, tiyatro ve inceleme» , olarak sınıflandırılabilir. Dinî, siyasî, edebî, içtimaî ve tarihî sahalarla ilgili fikirlerini dile getirdiği yazılarını, şekil bakımından, «makale, müsahabe, mektup, fıkra ve vecize» bölümlerine ayırmak mümkündür.

Fikir ağırlıklı cümlelerle ördüğü yazılarını yer yer his ve hayalle de süsler. Onun yazılarını okurken düşünen bir kafa ve duyan bir kalble karşı karşıya olduğumuzu anlarız.

Dil ve üslûbu, şiirinde olduğu gibi, zamanla, sadeleşme, anlaşılma açısından olgun bir seviyeye ulaşmıştır. Bununla beraber onun nesri, kaide ve kelime bakımından, Arapça ve Farsça'dan yararlanmıştır. Nesrinin bu özelliğine işaret edenler, onun, yer yer, eski münşilerimizden **Veysî** ve **Nergisî**'yi taklid ettiğini söylüyorlar.[14] Fakat bu görüş sahiplerinin örnek olarak gösterdiği «Hac Yolunda» isimli eser bile **Veysî** ve **Nergisî**'nin üslûbuna benzemez. Üslûb açısından bunlar arasında bir karşılaştırma yaparsak bunu açıkça görürüz. Cenab, sanat anlayışı olarak güzeli elde etmeye

çalışıyor. Bunun için bazan «tekellüf»e baş vuruyor. Fakat onun «tekellüf»ü **Veysî** ve **Nergisî**'lerinkine ulaşmıyor. O, «tekellüf»ü gaye değil bir vasıta olarak kullanıyor. Halbuki **Veysî** ve **Nergisî**'lerde «tekellüf» gayeleşiyor.

Cenâb'ı Veysî ve **Nergisî**'lerin mukallidi olarak gösteren **Sadeddin Nuzhet Ergun**, yukarda adı geçen eserinin bir yerinde bu hükmünü biraz yumuşatıyor: «**Cenâb** ne garb nâsirlerinin ne de şark münşilerinin doğrudan doğruya mukallidi olarak kalmamış, yazılarında mümtaz bir şahsiyet göstermeğe muvaffak olmuştur.»[15]

Cenâb, dil, edebiyat ve sanatın genel meseleleri üzerinde düşünen, devrinin anlayışını bilen, bu anlayışa uygun olarak gününü değerlendiren bir sanatkârdır. O, sanatı üzerinde düşünen insandır.[16]

Cenâb, seyahat edebiyatımızın olgun eserlerini vermiştir. Gezip gördüğü yerlerin tabiî, tarihî ve beşerî durumunu edebî nesirle okuyucuya sunmuştur. Hac Yolunda, Âfâk-ı Irak, Avrupa Mektupları ve Suriye Mektupları isimli seyahat yazıları üzerine henüz tarafsız, ilmî bir inceleme yapılmamıştır.

Âfâk-ı Irak 13 yazı halinde, 20 Nisan 1914 - 18 Mart 1916 tarihleri arasında Tasvîr-i Efkâr gazetesinde, Suriye Mektupları da 10 mektup halinde 8 Ocak 1334-1918 - 8 Şubat 1334-1918 tarihleri arasında Sabah gazetesinde yayınlanmıştır. Her ikisi de kitap haline getirilmemiştir.*

Hikmet Dizdaroğlu,[17] **Dr. Veli Behçet Kurdoğlu**,[18] ve **Mustafa Kutlu**,[19] Âfâk-ı Irak'ın kitap haline getirildiğine işaret ediyorlar ki, doğru değildir.

Siyasî görüşlerinde zaman zaman yanılan, sanatta millî dil ve hece veznine sıcak bakmayan **Cenâb**, bütünüyle reddedilemez. Onun birçok görüşünden bugün bile yararlanmak mümkündür. Yeter ki, eserleri ilmî metotla incelenip fikirleri objektif olarak ortaya konulsun. **Cenâb'**ı bütünüyle reddedenler hissî ve subjektif davranıyorlar. Çok kimse, kendine yer etmek için ona hücum etmiştir. **Cenâb**'ın yabancı kültürün etkisinde kaldığı doğrudur. Fakat millî görüşleri, hayalleri ve duyguları da vardır. Ne yazık ki, bu yönü henüz ortaya konulmamıştır.

(*) **Prof. Dr. İnci Enginun, Cenâp Şahabettin** isimli eserinde diyor ki: «Cenap'ın iz bırakmamış olan Âfâk-ı Irak adlı bir eseri daha vardır. Sabah gazetesinde «Suriye Mektupları» adı altında yayınlandıktan sonra kitap haline getirilmiştir.» (s. 31) Sayın Enginün, her halde, sehven bu hükme varmıştır.

DİP NOTLAR

1. Süs, nr: 23, 30 Teşrin-i evvel, 1923.
2. Dr. Veli Behçet Kurdoğlu. Şair Tabibler, İstanbul, 1967, s. 322.
3. Prof. Kenan Akyüz, Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi, II. bs. Ankara, 1958, s. 265.
4. Sadettin Nüzhet Ergun, Cenâb Şehabeddin. Hayatı ve Seçme Şiirleri, İstanbul 1934, s. 64, 69.
5. Cenab Şehabeddin, Redd u Tekzib, Peyam-Sabah, nr: 1198 (11628) 4 Nisan 1338-1922.
6. Süs, nr: 23, 30 Teşrin-i evvel 1923.
7. Sadettin Nüzhet Ergun, a.g.e., s. 7.
8. Prof. Dr. İnci Enginun. Cenap Şehabettin, Ankara, 1989, s. 6.
9. Süs, nr: 23, 30 Teşrin-i evvel 1923.
10. Cenab Şehabeddin, Oğluma Altıncı Mektup, Evrâk-ı Eyyam, İstanbul 1331 (1916), s. 295-296.
11. Cenâb Şehabeddin. Müşkilât-ı Nesriye, Servet-i Fünûn, nr: 910, 23 Teşrin-i evvel 1324 (1908).
12. Cenâb Şehabeddin, Nesrin Kavaidi, Peyam-Sabah, nr: 1099 (11599), 26 Kânun-ı evvel 1337-1921.
13. Sadettin Nuzhet Ergun a.g.e., s. 49.
14. Sadettin Nuzhet Ergun a.g.e., s. 49.
16. Bu hususta geniş bilgi şu eserde verilmiştir : Doç. Dr. Celâl Tarakçı, Cenâb Şehabeddin'de Tenkid, Eser Matbaası, Samsun 1986, XVI+324 s.
17. Cenab Şehabettin, Hayatı, Sanatı, Eserleri, 2. bs. Varlık Yayınevi, İstanbul 1964, s. 21.
18. Şair Tabibler, İstanbul 1967, s. 323.
19. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Cenab Şehabeddin maddesi.

İNGİLTERE'NİN FIRAT NEHRİNDE VAPUR İŞLETME GİRİŞİMİ HAKKINDA YENİ BİLGİLER (1834-1836)

Dr. Fahrettin TIZLAK*

Giriş :

Sanayi inkılâbından sonra Doğu Akdeniz bölgesi Avrupa ve özellikle İngiltere için ekonomik açıdan büyük bir önem arzetmeye başlamıştır. Bunun başlıca sebebi ise, sözkonusu bölgede belirtilen dönemden itibaren İngiliz ticaret hacminin gelişmesi ve buna bağlı olarak da buradan geçmekte olan Hint ticaret yolunun önem kazanmasıdır. Çünkü belirtilen inkılâp hareketi ile Osmanlı devletinin mamül İngiliz mallarına olan ihtiyacı artmış olduğu gibi, gelişen İngiliz sanayii için de bol miktarda hammadde temin edilebilecek yeni pazarların bulunması gereği kendisini hissettirmeye başlamıştır.[1] Nitekim bu gereklilikten dolayı olmalıdır ki, 1815 ile 1842 yılları arasında İngiliz dış ticaret politikasının başlıca unsurlarından birisi, o ana kadar ekonomik açıdan geri kalmış olan deniz aşırı alanlarda yeni pazarlar bulmak olmuştur.[2] Bu cümleden olarak da Doğu Akdeniz, İngilizler için ihtiyaç duyulan hammaddelerin bol miktarda ve ucuza hatta, herhangi bir aracıya gerek duymaksızın bizzat yerinden temin edilebileceği yerlerden birisi olmuştur. Üstelik o ana kadar gerçekleştirilen ikili ticarî anlaşmalar ile de, İngiliz tüccarlar Osmanlı ülkesinde en fazla müsadeye mazhar tüccar statüsüne kavuşmuştu.

Diğer yandan, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İngilizler kendileri için en önemli pazarlardan biri olan Hindistan'a gidecek daha kısa bir yol aramaya başlamışlardı. Çünkü o ana kadar buharlı gemilerle ve Ümit Bur-

(*) Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Gör.

1. Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580 - 1838)**, Ankara, 1974, s. 75.
2. Y. Kemal Tengirşek, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti», **Tanzimat I**, İstanbul, 1940, s. 298.

nu'nu dolaşarak gerçekleştirilen ticaret, hem yolun uzunluğu ve buna bağlı olarak ortaya çıkan dezavantajlar, hem de büyük denizlerin sebep olduğu olumsuz durumlar yüzünden pek kârlı olmamaktaydı. Bu ve benzeri mahzurlardan dolayı ortaya çıkan arayışın bir gereği olarak 1784'lerde İngiliz kamuoyunda Süveyş ile Kızıldeniz'in birleştirilmesi ile ortaya çıkacak kısa bir yol gündeme gelmiştir. Ancak, bu tasarı 1830'lu yıllara kadar pek itibar görmemiştir.[3] Söz konusu tarihlerde yeniden gündeme getirilen projeden İngiliz dışişleri bakanı Palmerston'un ikinci bir boğazlar meselesine neden olacağı düşünceleri sonucunda vazgeçilir.[4] Akabinden de Akdeniz'den Hindistan'a gidecek en kısa yolu tespit için bir komite oluşturulur. Sözkonusu komite, Süveyş'den Kızıldeniz'e ulaşacak bir demir yolu projesi ile Dicle ve Fırat Nehirleri vasıtası ile yapılacak bir nakliyat projesini ortaya atar. Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki İngiliz çıkarlarının kolaylıkla sağlanabileceği düşüncesi ile ikinci proje daha ağırlık kazanır ki, bunu da sağlamanın en güzel yolu Osmanlı devleti ile daha sıkı ilişkilere geçmek şeklinde belirlenmiştir.[5]

Bu arada, aynı yıllarda ortaya çıkan bir siyasî gelişme İngiltere'yi bu konuda daha aceleci ve kararlı davranmaya iter. Bu siyasî gelişme ise, 1833 yılında Osmanlı devleti ile Rusya arasında imzalanan ve imparatorluğun Rus nüfuzu altına girdiğinin bir göstergesi olan Hünkâr İskelesi Antlaşması'dır.[6] Bu ise, İngiliz hükümetini Osmanlı toprakları üzerindeki politikaları konusunda gözünü açması şeklinde uyarmıştır. Çünkü belirtilen tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu üzerinde parsayı başkaları kapmaya başlamıştır.[7] Halbuki yukarıda da belirtildiği üzere, özellikle 1820'lerden beri İngiltere'nin gittikçe artan hammadde ihtiyacı sözkonusu idi. Yine, o

3. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, «Osmanlı İmparatorluğunda Nehir Nakliyatı Hakkında Araşttrmalar-Dicle Fırat Nehirlerinde Nakliyat», **İÜEF Tarih Dergisi**, S. 17-18, s. 100; M. Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 76.
4. M. Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 76.
5. C. Orhonlu-T. Işıksal, **a.g.m.**, s. 100. Yeri gelmişken İngilizlerin sözü edilen proje ile düşledikleri şeyin yeni olmadığını, daha XV. yüzyıldan beri bölgede nehir nakliyeciliğinin yapılmakta olduğunu belirtelim. Onların bu proje ile tasarladıkları asıl husus bölgede öteden beri var olan nakliye işlemlerinde söz sahibi olmak ve kendi mallarını bizzat nakletmek istemeleridir. Bu konuda bkz. C. Orhonlu-T. Işıksal, **a.g.m.**, s. 101.
6. Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831-1841 I**, Ankara, 1988, s. 154: Bu antlaşmanın akabinde 18 Eylül 1833'de imzalanan Münchengrata Muahedesi ile de Rusya, Avusturya ve Prusya ile Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü ve Osmanlı hanedanının tahtda kalmasını temin hususlarını kendi üzerlerine bir vazife olarak almışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Altundağ, **a.g.e.**, s. 163-164.
7. Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu'daki Amerika**, İstanbul, 1989, s. 72.

dönemlerde buharlı gemilerin çoğalması ve bu gemilere daha sık aralıklarla ikmal yapma ihtiyacı kendini hissettirmekteydi. Bütün bu hususlar da, Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere nezdindeki önemini artıran unsurlardandı.[8] Böyle olunca, dönemin İngiliz dışişleri bakanı Palmerston, Hünkâr İskelesi Antlaşmasının Rusya'ya sağladığı menfaatleri elde etme konusunda İngiltere'yi adı geçen devletin yerine koyma politikasını kabul ederek icraata başlamıştır.[9]

1 — İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletmeye Karar Vermesi :

Bütün bu hususlardan sonra İngiliz hükümeti, Hint ikliminde mevcut olan mallarını daha kolay bir şekilde ülkesine taşıyabilmek ve sözkonusu ülkeye herhangi bir vesile ile asker gönderilmesi gerektiğinde bu işi islâm topraklarından daha seri bir şekilde gerçekleştirebilmek maksadı ile 1835 yılının ilk günlerinde Fırat Nehrinde gemi işletmeye karar verir. Meselenin halli için de, yani bu iş için gerekli olan izini sağlaması için İstanbul'da bulunan İngiliz elçisine gerekli talimat verilir. Aynı talimat ile birlikte bölgede incelemelerde bulunmak üzere, yanında yeteri kadar eleman bulunan bir mühendis gönderilir.[10]

İngiliz hükümetinin İstanbul'da bulunan elçisi vasıtası ile izin almak için yapmış olduğu müracaat prensipte kabul edilmekle birlikte, muhtemelen Osmanlı hükümeti tarafından tereddütle karşılanmış ve kesin cevap hemen bildirilememiştir. Ancak, İngiltere'nin bu konuda kararlı göründüğü ve Osmanlı yönetimini muvafakat vermesi için bir noktada oldu bittiye getirmek istediği gözlenmektedir. Çünkü İngiliz hükümeti aynı günlerde yani 1835 yılı Ocak ayı içerisinde Fırat'da vapur işletebilmek için Osmanlı yönetiminden ikinci bir izin alma girişiminde bulunur. Üstelik bu sefer daha değişik bir yola müracaat edildiği görülmektedir. Sözü edilen yol ise, Osmanlı yöneticilerine, eğer Fırat nehrinde vapur işletmek için izin verilmiyecek olursa Mısır'dan Hindistan'a bir yol geçirileceğinin ve bu meseleye de Mehmet Ali Paşa'nın gayet sıcak baktığının bildirilmesidir.[11] Böylelikle izin konusunda Osmanlı yönetiminin hemen karar vermesi sağlanmaya çalışılmıştır. Çünkü hatırlanacağı üzere o yıllarda Osmanlı devletinin Mehmet Ali Paşa ile başı derttedir ve paşanın hareketleri devlet için bir tehdit unsuru haline gelmiştir.

---

8. U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 72.
9. Y.K. Tengirşek, a.g.m., s. 316.
10. **Başbakanlık Arşivi Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi**, belge nu. 46429-G (bundan sonra HH olarak kısaltılacaktır).
11. HH, 46430.

2 — İngiltere'nin Meseleye Bakış Tarzı

Bu arada, Fırat Nehrinde vapur işletmesi ve bu konuda gerekli izinin Osmanlı devletinden alınması hususları İngiltere'de çok canlı olarak takip edilmektedir.

Herşeyden önce mesele İngiliz yönetiminin en üst düzeyinde ele alınmaktadır. Meselâ İngiliz kralı konu ile doğrudan ilgilenmektedir. Nitekim bu cümleden olarak Haziran 1835'de kralın dışişleri bakanını sarayına çağırarak meseleyi müzakere ettiği bilinmektedir. Muhtemelen bu müzakerenin sonucu olmalı ki, Londra'da bulunan divân-ı hümâyûn beylikcisi Nuri Efendi'den sözkonusu nehirde vapur işletilmesi ve Osmanlı devleti ile İngiltere arasında bir ittifak oluşturulması konularında bir mülakat talebinde bulunduğu bilinmektedir.[12]

Mesele ile İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi de yakından ilgilenmektedir. Öyle ki, elçi bu konuda çok menfaatkâr davranmaktadır. Yani Osmanlı yönetimi bu konuda izin verse de vermese de o, her halükârda kendi devletinin kârlı çıkacağı durumları yaratmaya çalışmaktadır. O, bu konuda Osmanlı yönetimine, daha önce eğer siz bize izin vermezseniz biz bu meseleyi Mehmet Ali Paşa ile görüşerek hallederiz demişken, şimdi de Mehmet Ali'nin engellemeleri yüzünden Osmanlı yönetimini suçlamaya kalkışmıştır. Suçlamaya sebep olarak da, güya Osmanlı yönetiminin Mehmet Ali'ye herhangi bir güçlük çıkarmaması konusunda uyarıda bulunmaması gösterilmiştir.[13] Halbuki o sıralarda Mehmet Ali Paşa Osmanlı devletine karşı baş kaldırmış durumdadır. İngilizler bunu bilmez görünmektedir. Üstelik onların Osmanlının bir valisinden izin almaya kalkışmaları da yanlış bir tutum olsa gerektir.

Elçinin mesele ile olan yakın ilgisinin bir göstergesi de ,yapmış olduğu gözlemler ve değerlendirmelerle hükümetini ve kamuoyunu yönlendirmesidir. Ona göre Osmanlı devletinin, İngiltere'nin vaki müracaatına hemen olumlu cevap vermemesinde Rusya faktörü etkili olmuştur. Çünkü adı geçen devlet, İskenderun konsolosu vasıtasıyla Osmanlı yöneticilerine «...bu izin verilecek şey midir...» diyerek mesele hakkında muvafakatının olmadığını bildirmiştir.[14] O'nun bu hükümlerine paralel değerlendirmelerin İngiliz basınında da yer aldığı görülmektedir.

O günlerde İngiltere'de yayınlanan bazı gazetelerde yer alan değerlendirmelerden birkaçını şöylece sıralamak mümkündür : Herşeyden önce Rusya'nın meseleye gösterdiği tepki büyüktür ve bu da Osmanlı devletini

12. HH, 46759.
13. HH, 46349.
14. HH, 46349.

İngiltere'ye izin verme konusunda çekingen davranmaya iten unsurların başında gelmektedir. Çünkü adı geçen devlet bir hafta gibi kısa bir süre zarfında İstanbul'u işgal edebilecek pozisyondadır. Böyle bir durumda Osmanlı devletinin kısa zamanda ve olumlu bir cevap vermesi beklenemez.[15] Hatta bu konuda İngiliz basınında daha karamsar değerlendirmelerin yapıldığı ve Osmanlı devletinin bu konuda izin vermiyeceği tahmini yürütülmüştür. Ancak buna rağmen konu, basında devamlı surette ele alınarak meselenin gündemde tutulması sağlanmıştır.[16] Fakat, basının Osmanlı devletinin izin vermekte yavaş davranmasını bir noktada normal karşıladığı gözlenmektedir. Çünkü gazetelerde İngiltere'nin, Osmanlı devleti nezdinde itimat ve güveninin yenilenmesi gereğine işaretle, bunun sağlanması için İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'na gönderilmesi gereği bile gündeme getirilmiştir. Böylelikle bu donanmanın, Osmanlı devletinin İngiltere'ye izin vermesi durumunda Rusya'dan veya herhangi bir devletden gelebilecek tehditleri bertaraf edebilecek konumda olduğunun Osmanlı yöneticilerine anlatılmasının uygun olacağı üzerinde de durulmuştur.[17]

Mesele üzerinde gerek yönetim, gerekse kamuoyu düzeyinde İngiltere'de önemli bir şekilde ilgilenilmesinin temelinde nakliyat faaliyetinin yürütülecek olduğu bölgenin bu devlet için taşıdığı önem yatmaktaydı. İngiliz hükümetinin, kamuoyunun da ilgi duyduğu bu meselede gerekli olan izini Osmanlı devletinin içinde bulunduğu zor durumdan istifade ederek elde etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu husus, Londra'da bulunan beylikçi Nuri'den gelen bir tahriratda da açıkça görülmektedir. Beylikçi Nuri sözkonusu tahriratında, İngiltere'nin Osmanlı devletinden almayı plânladığı izini bir taviz olarak değerlendirdiğini belirtmektedir.[18] Yani İngiltere, yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasî atmosferden istifade ederek plânını gerçekleştirmek istemektedir. Üstelik bu işin kısa zamanda fiiliyata geçirilmesi için de çalışmaktadır.[19]

3 — Meseleye Osmanlı Yönetiminin Bakış Tarzı :

Fırat Nehrinde İngiltere'ye vapur işletmek için izin verilip verilmemesi konusunda Osmanlı yöneticilerinin hemfikir olmadığı görülmektedir. Mesela sadrazam konuya pek olumlu olarak bakmamaktadır. Çünkü ona göre İngilizler, başlangıçta sınırlı olarak verilmiş olan izini genişletmeye çalışmaktadır. Yine sadrazama göre onların ileride daha başka isteklerde bu-

15. HH, 46759-B.
16. Bazı İngiliz gazetelerinde bu konuda yer alan haberlere ait küpürler için bkz. HH, 46759-C. Times'de çıkan haberler için ayrıca bkz. HH, 46759.
17. HH, 46759-B.
18. HH, 46759-A.
19. HH, 46429.

lunmaları muhtemeldir. Meselâ Fırat ile Asi Nehirlerini birleştirmek,* Birecik'de konsoloshane açmak ve belki de ileride Fırat'ın sağ ve soluna güvenlik maksadı ile karakollar inşa etmek gibi istenilmeyen teşebbüsler bunlardan birkaçıdır. Sadrazama göre bu mahzurlar dikkate alınırsa İngilizlere olumlu cevap vermemek gerekmektedir. Ancak, o, İngilizlerin konuya ilgilerinin derecesini ve hatta başlangıçta prensip olarak verilen izini kullanarak Süveydiye iskelesine vapur imalinde kullanılacak olan malzemeleri getirdiklerini de bilmektedir. Dolayısıyla bu aşamadan sonra onlara kesin olarak red cevabı vermek Osmanlı devletinin değil, aksine İngiltere'nin işine geleceğini düşünmektedir. Bu nedenle Fırat ile Asi Nehirlerinin mecralarının ters olduğu ve Mehmet Ali Paşa güçlük çıkartıyor gibi bahanelerle İngilizlerin idare edilmeleri ve bu sırada da yeni «hakimâne» yani etkili politikaların geliştirilmesi görüşündedir. Yine ona göre bu meselenin çözüm yeri İstanbul olmamalıdır, Londra olmalıdır. Çünkü İstanbul'da meseleye Rusya ve Avusturya elçileri de karışmaktadır.[20] Görünen o ki, sadrazam meselesinin uluslararası bir boyut kazanmasını istememektedir.

Londra'da bulunan beylikçi Nuri'de mesele ile doğrudan ilgilenen Osmanlı devlet adamları arasında yer almaktadır ki, o sürekli olarak Londra'daki gelişmeleri İstanbul'a bildirerek yönetime bilgi vermeye çalışmaktadır. Ancak hemen belirtelim ki, o da sadrazamınkilere yakın görüşlere sahiptir. O görüşlerini İstanbul'a göndermiş olduğu bir tahriratında dile getirmiştir.[21] Beylikçi Nuri esasında meselenin mahzurdan sâlim olmadığı, dolayısıyla İngilizlere izin verilmemesi gerektiği fikrindedir. O'nu bu fikre yönelten başlıca unsur ise, İngilizlerin görünürde dost ve hayırhah olmalarına karşılık gerçekte ise bunu kuru bir hürmet için yapan insanlar olmalarıdır. Yine Nuri Efendi'ye göre İngilizler, fayda görmedikleri bir şeye katiyen teşebbüs etmeyen insanlardır. Bütün bu hususlar onların tavırlarından da açıkça anlaşılmaktadır. Meselâ dışişleri bakanı Palmerston koyu bir Rus düşmanıdır ve ona göre bu kişinin bütün çabaları İngiltere ile Rusya arasında bir savaş çıkartıp Osmanlı devletini de işin içine sokmaktır.[22] Böyle bir durumda ise İngiltere ile Osmanlı devleti dost olacağı için İngilizlerin istediği şartlar kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

(*) Nitekim İngiltere bir yandan Fırat'da vapur işletmek için izin alma girişimlerinde bulunurken, bir yandan da sözkonusu nehirlerin birleştirilmesi düşüncesini de ortaya atmıştır ki, böylelikle Akdeniz ile Basra Körfezi birleştirilmiş olacaktı. Ancak, Osmanlı devleti bu konuda daha kararlı davranarak olumsuz tavrını ortaya koymuştur. Bu konuda bkz. Mübahat Kütükoğlu, a.g.e., s. 77.

20. HH, 46349.
21. HH, 46759.
22. HH, 46759.

Osmanlı devletinin Londra elçisi Namık Paşa ise İngiltere'nin sözkonusu bölgede vapur işletmesinin her iki devlete de faydalı olacağı kanaatindedir.[23] Dolayısıyla o, bu işin Osmanlı devletine büyük miktarda para kazandıracağı ve Hindistan'a giden yolun Osmanlı topraklarından geçmesi durumunda gümrük gelirlerinin de oldukça artacağı fikrindedir. Bunun sonucunda ise, Osmanlı İngliz siyasî ilişkileri de gelişecektir.[24] Namık Paşa'ya göre böyle kazançlı bir durumun oluşabilmesi için de, halen Mehmet Ali Paşa'nın elinde olan Urfa, Adana, İskenderun ve Halep bölgelerinde İngiliz elemanların rahat hareket edebilmeleri açısından yanlarına birer resmî görevli verilmelidir. Çünkü Mehmet Ali ve adamlarının İngilizlere çeşitli güçlükler çıkarmaları ihtimal dahilindedir. Ayrıca bölgede bulunan çeşitli aşiretlerin de yapabilecekleri olumsuz davranışlara meydan verilmemesi gerekmektedir. Böylelikle bölgedeki ticarî faaliyetler rahat bir ortamda sürdürülebilecek ve Osmanlı devletinin çıkarları da daimî surette korunmuş olacaktır.[25]

Osmanlı merkezî yönetimi açısından bu meselede görüşü alınması gerekli olan şahıslardan biri de sözkonusu nakliyat işlemlerinin yürütülecek olduğu bölgelerin idarecisi konumundaki Bağdat valisidir. Bu nedenle onun da görüşlerine müracaat edilir ve söz konusu nehrin temizlenerek ticarete açılmasının ticarî faaliyetleri kolaylaştıracağı ve devlet için de bu durumun gayet yararlı olacağı cevabı alınır.[26]

4 — İngiltere'ye Gerekli İzinin Verilmesi :

Bütün bu gelişmelerden ve görüş alış verişlerinden sonra İngiliz hükümetine Fırat Nehrinde vapur işletmek için gerekli olan izinin Osmanlı yönetimi tarafından verildiği görülmektedir.[27] Şimdilik bu ruhsatın kesin olarak veriliş tarihini tespit edemedik. Ancak, Diyarbakır valisine 22 Kasım 1835 tarihinde gönderilen fermanda belirtildiğine göre izin o günlerde verilmiştir. Aslında daha önce de belirtildiği üzere, İngiltere'ye vaki olan müracaatı dolayısıyla başlangıçta prensip olarak şartlı izin verildiği anlaşılmaktadır. Buna göre, Osmanlı yönetimi bu işte fayda görürse devam, zarar görürse izinin iptali yollarından birini seçebilecektir. Bu şartlar doğrultusunda İngiliz hükümetince adı geçen nehirde iki tane vapur işletmesi için ruhsat verilmiştir. İngiliz yönetiminin prensip olarak kendisine verilen

23. HH, 46429-H.
24. M. Kütükoğlu, a.g.e., s. 77.
25. HH, 46429-H.
26. M. Kütükoğlu, a.g.e., s. 76.
27. HH, 46422-A.

bu şartlı ruhsatı fırsat bilerek aceleci davrandığı gözlenmektedir. Böylelikle de Osmanlı yönetimini bir oldu bittiye getirerek durumdan yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Bu tür bir davranışın sonunda da nihaî kararın kendileri lehine çıkacağını düşünmüş olmalılar ki, İngilizler, Osmanlı yönetimi henüz gerekli istişarelerde bulunurken Fırat Nehrinin temizlenmesi ve üzerinde vapur işler duruma getirilmesi işlemlerine başlamışlardır. Onlar bu amaçlara yönelik olarak vapur malzemelerinin gerekli yerlere taşınarak monte edilmesi işine girişmişlerdir ki, bunun için de Çesni isminde birinin maiyetine kırk tane amele verilmiştir. Bu arada, İngilizlerin getirmiş oldukları vapur malzemelerinin izin verilmediği takdirde geri götürmelerinin istenmesinin daha çok İngilizlerin işine geleceği yolunda sadrazam tarafından ortaya atılan görüşlere işaret etmekte fayda vardır.

Böylece İngilizler, aslında daha önce başlatmış oldukları çalışmaları sonradan almış oldukları kesin ruhsat ile meşrulaştırmış oluyorlardı.

5 — Vapur Malzemelerinin Nakli ve Vapurların Faaliyete Başlaması :

Yukarda belirtildiği üzere bu maksata yönelik olarak görevlendirilmiş olan Çesni ismindeki İngiliz beyzadesi yanında vapur malzemeleri ve adamları da olduğu halde 1835 yılı sonlarına doğru Birecik'e gelmiştir. Ancak O'nun ve yardımcılarının bu konuda birçok güçlüklerle karşılaştıkları görülmektedir. Herşeyden önce Antakya mütesellimi onların Akdeniz'den karaya çıkmalarını engellemiştir. Çesni ve adamları ancak bölgede bulunan bir İngiliz şalöpesinin* yardımı ile karaya çıkabilmişlerdir.[28] Bu konuda ortaya çıkan güçlüklerden bazıları da İngiliz görevlilerin tavırlarından kaynaklanmakta idi. Çünkü, onlar vapur malzemelerinin nakli için bölge halkından zorla araba, deve ve katır tedarik etmeye kalkışmışlardır. Dolayısıyla bölge halkı bu tavırlardan hoşlanmadığı için İngiliz görevlilere çeşitli güçlükler çıkartmaya başlamıştır. Nitekim Birecik mütesellimi de kendisine yansıtılan olumsuz hareketleri hemen İstanbul'a bildirmiş ve İngilizlerin bu türden hareketlere devam etmeleri halinde faaliyetlerini durdurması kendisinden istenilmiştir. O da durumu Çesni ve adamlarına bir buyruldu ile bildirmiştir.[29]

Bütün olumsuzluklara rağmen İngilizler vapur malzemelerini Birecik'e kadar taşırlar ve monte işlemlerinden sonra iki tane vapuru aynı yıl içerisinde suya indirirler. Sözkonusu vapurlara Dicle ve Fırat isimleri verilmiştir.[30]

(*) Şalöpe 12 topu olan yelkenli bir savaş gemisidir.

28. HH, 46759-B.

29. HH, 46422.

30. C. Orhonlu-T. Işıksal, a.g.m., s. 101.

Az önce malzeme nakli esnasında ortaya çıktığına işaret edilen güçlükler vapurların işletmeye alınmasından sonra da devam etmiştir. Çünkü, bölgede söz dinlemez durumda olan ve devamlı surette itaatsizlik üzere olan Anza arapları mevcuttur. Bu yüzden İngilizler, sözkonusu taifeden kendilerine ve mallarına gelebilecek her türlü zararın önceden önlenebilmesini hedef almışlar ve bu konuda Osmanlı yöneticilerinden teminat almaya çalışmışlardır. Bunu da, bölgede yaşayan aşiretlere olumsuz hareketlerde bulunmamalarını tenbih eden emirleri yayınlatarak sağlamışlardır.[31] Buna gerek duyulmasının yegane sebebi bölgedeki aşiretlerin uygunsuz davranışları idi ki, onların vapurları zaman zaman yağmaladıkları bilinmektedir.

Fırat Nehrinde nakliyat işlemlerini engelleyen sebepler sadece insan faktöründen kaynaklanmıyordu. Çünkü sözkonusu nehirde yaz mevsiminde suların azalması dolayısıyla nakliyatda güçlüklerle karşılaşıldığı gibi, ilkbaharda da suların kabarması aynı sonucu doğuruyordu.[32]

6 — İngilizlerin Faaliyetlerinin Akıbeti :

İngilizlerin Fırat Nehrinde başlattıkları vapur işletme teşebbüsünün uzun süreli olamadığı görülmektedir. Çünkü işletmeye alınan vapurlardan birisi bir müddet sonra (1836 yaz mevsiminde) Heydablene(?) denilen yerde kaza geçirir ve batar.[33] Diğeri Bağdat ile Basra arasında çalıştırılmaya devam edilir ancak, bundan da pek olumlu sonuç e'de edilemez. Bu yüzden sözkonusu vapur da bir süre sonra Bağdat'daki İngiliz konsolosuna tayfaları tarafından teslim edilir ve böylece faaliyetler durdurulmuş olur. Tayfalar da memleketlerine geri dönerler.

Sonuç :

Böylelikle, İngiltere'nin ekonomik çıkarları doğrultusunda uluslararası konjüktürden de yararlanarak Osmanlı devletinden büyük çabalar sarfederek almış oldukları ruhsat ile Hindistan Kumpanyası ve bazı sermayedarların malî desteği sayesinde başlatılmış olduğu vapur işletme faaliyetleri yukarıda değinilen sebepler yüzünden kısa süre sonra başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu. Ancak, takip eden yıllarda nehir nakliyeciliğinin bu sefer Dicle Nehrinde denenmeye çalışıldığı, fakat buradaki faaliyetlerin de başarısızlıkla sonuçlandığı bilinmektedir.

---

31. HH, 22357.
32. C. Orhonlu-T.Işıksal, a.g.m., s. 88.
33. HH, 46413; M. Kütükoğlu, a.g.m., s. 78; C. Orhonlu-T. Işıksal, a.g.m., s. 101,

XVI. YÜZYILDA ÇEMİŞGEZEK SANCAĞINDA AŞİRETLER VE CEMAATLER

Doç. Dr. Mehmet Ali ÜNAL

Çemişgezek[1], yaylak ve kışlaklarıyla hayvancılıkla geçinen konar-göçer aşiretler için yerleşime oldukça müsait bir coğrafya oluşturmaktadır. Bu sebeple XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde bu aşiret ve cemaatlerden sık sık bahsedilmekte, köy ve mezrealar kaydedilirken o köyün halkını meydana getiren cemaatin adı da zikredilmektedir. Her aşiret grubu bir veya bir kaç köyde cemaatler halinde bulunmaktadır. Defterlere de **cemâ'at** olarak kaydedilmiş fakat çok defa mensup oldukları aşiret de belirtilmiştir. Meselâ bazı defterlerde **«karye-i Ağıl Özü tâbi'- cemâ'at-i Şeyh Osmanlu»**[2] veya **«cemâ'at-i Behramlu'an Ekrâd-ı Şakakî»**[3] şeklinde açıklayıcı bilgi bulunmaktadır. Ancak her defterde bu konuda bir bilgi yer almamaktadır. 1518 tarihli ilk tahrire ait mufassal defterde cemâat ve cemaatlerden müteşekkil köyler **«cemâ'at-i Millili büzürg»**[4] veya **«cemâ'at-i Kohpiniklü»**[5] gibi bir başlık atıldıktan sonra verilmiştir. Ayrıca her bir karye kaydedilirken yanına mensup olduğu aşiretin adı ile bağlı bulunduğu nâhiye de belirtilmiştir.

1518 tarihli mufassal defterde bir kısım cemaatler yazılırken oturdukları köyün adı kaydedildikten sonra cemaatin adı da kaydedilmiştir. Bazılarında ise köy adı yazılmadan doğrudan doğruya **«cemâ'at-i .....»** şeklinde

1. Çemişgezek'in Osmanlılar'a kadarki kısa tarihçesi ile Osmanlılar tarafından fethi ve Osmanlı idarî teşkilatı içerisindeki yeri hakkında «XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeğileri —Pir Hüseyin Beğ Oğulları—» **(OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** sayı 2, Ocak 1991, s. 239-265) adlı yazımızda ve yakında yayınlanacak olan «XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı —İdarî Yapısı—» adlı çalışmamızda geniş bilgi verildiğinden burada tekrar etmeye lüzum görmedik.
2. Tapu Kadastro Genel Müd. Arşivi (TKA), **Tapu Defteri (TD)** 164, s. 13/b.
3. TKA, **TD** 164, s. 17/a-b.
4. Başbakanlık Arşivi (BA), **TD** 64, s. 764.
5. **TD** 64, s. 768.

bir başlık atılmıştır. Haritada bu durumu göz önüne alarak **cemâ'at** olarak kaydedilen birimler ile **karye** adı altında yazılan, yani cemâat-köy durumunda olan yerleşim alanları farklı işaretlerle gösterilmiştir. Bunun sebebi cemaatlerin henüz yerleşik hayata geçmemiş, konar-göçer olmalarıdır. Fakat cemaatlerin bir kısmı tam olarak göçebe olmayıp, bir nevi yarı göçebe özelliği taşımakta, bulundukları yerlerde ziraatle meşgul olmaktadırlar. Yerleştikleri alanlar da umumiyetle kışlak olarak kullandıkları, sancağın güneyindeki Murad nehri ile Fırat'ın Karasu kolunun batısında kalan bölgelerdir.

1523 yılına ait icmâl defterde cemaat ve aşiretlerle ilgili olarak 1518 tarihli mufassal defterdeki kadar olmasa da açıklayıcı bazı bilgiler yer almaktadır. Meselâ **«karye-i Eşküni tâbi'-i aşiret-i Şeyh Osmanlu»**[1] gibi.

1541 yılına ait mufassal defterde ise ilk tahrire ait defterdeki gibi daha teferruatlı bilgi verildiği görülmektedir. Hatta 1518 tahririne nazaran bazı köyler için biraz daha fazla malûmat vardır denilebilir.

Öte yandan cemaatlerin ve cemaat köylerin harita üzerinde tesbit edilmesi hususunda muhtelif problemlerle karşılaşılmaktadır. XVI. yüzyıla ait bu köylerin çoğunluğu bugün mevcut bulunmamaktadır. Bunun en büyük sebebi az nüfusa sahip cemaatlerin zamanla yer değiştirmeleridir. Hatta bu yüzden iki tahrir arasında bile birçok cemaatin yer değiştirdiği, bir önceki tahrirde zikredilen bir cemaatin, bir sonraki tahrire ait defterde yer almadığı görülmektedir.

Ancak biz, cemaatlerin bulundukları nahiyeyi esas alarak tesbit edilemeyen cemaat veya cemaat köyler için de o nahiye içerisinde tahminî olarak bir yer işaretledik. Bundan maksat sancak içerisindeki cemaatlerin umumi olarak dağılım ve yerleştikleri alanlar hakkında bir fikir edinilmesini sağlamaktı. Sonuç olarak haritada görüleceği üzere her bir cemaatin belli bir nahiyede toplandığı dikkati çekmektedir. Sancak bazında ele alındığında, cemâatlerin yukarıda temas edildiği üzere, sancağın güneyinde merkez nahiye olan **Belde** (Çemişgezek), **Sağman, Pertek, Gündüz, Mazgird** ve **Vasgird** nâhiyelerinde toplandığı görülmektedir. Zaten sancağın kuzeyi Munzur dağları, Yılan dağları ve doğuda Karasakal dağları ile kaplıdır. Bu üç dağ sırası arasında kalan **Ovacık, Lârtik** nâhiyeleri ile kuzey doğudaki **Kızuçan** nâhiyesinde ve kuzey batıdaki **Sebtoros, Şirzu** ve **Gürzelik** nahiyelerinde hemen hemen hiç bir cemaat bulunmamaktadır. Bunun sebebi bu bölgelerin rakımının yüksek ve dağlık alanlarla kaplı olmasıdır. Buralarda cemaatler ancak yaz aylarında sürülerini otlatıyor olabilir. Buna karşılık sancağın güneyindeki nâhiyeler kışlakları bol olan bölgelerdir. Nitekim tahrir defterlerinde bu bölgede bulunan birçok köyün yanına **«karye-i kışlak-ı Derderiç**

1. **TD** 998, s. 165.

tâbi'-i cemâat-i Mîlîli küçük»[6], **«karye-i kışlak-ı Ekrâd-ı Zahuranlu»** ve **«karye-i kışlak-ı Ekrâd-ı Kızılmağaralu»**[7] gibi aslında köyün bir cemaatin kışlağı olduğunu belirten açıklamalar koymuşlardır.

Çemişgezek aynı zamanda **Boz Ulus** aşiretinin yaylaklarından birisidir. **Etrâk** ve **Ekrâd**, birçok aşireti bünyesinde barındıran **Boz Ulus**, kışları Diyârbekir ve güneyinde, yazları ise Muş, Bingöl, Çemişgezek ve Erzurum vilâyetinin kuzeyinde yer alan sahada geçirmekte ve hatta Gürcistan ve İran'a kadar uzanmakta, yüzlerce km. yol katetmektedir.[8] **Ulus**'a bağlı her bir cemaatin nerelerde yaylayacakları kanunnâmelerle belirlenmiştir.[9] **Boz Ulus'un** bir kısım oymakları da Çemişgezek'de yaylamaktadır. Bunların miktarı konusunda bir bilgiye sahip değilsek de koyunlarının sayısı hakkında bir fikir edinebiliyoruz. 1541 tarihli mufassal tahrir defterinde **«mahsûl-ı yaylak»** başlığı altında 15 bin akça kaydedilmiştir ki, buradan hareketle koyun sayısını belirlemek mümkün olmaktadır. Kanunnâmeye göre her 300 koyundan (bir sürü) bir koyun resim alındığına ve onun bahası da 40 akça olduğuna göre **Ulus**'un (1500 : 40 =) 375 sürüsünün Çemişgezek'te yayladığı ortaya çıkar. Bu da tam olarak 112.500 koyun demektir. **Boz Ulus** ve ona bağlı **Dulkadirli** ve **Kara Ulus** oymakları ile **Şam-ı Ekrâd-ı İzzeddin** ve diğer dağınık ulusların sahip oldukları koyun sayısının 1.998.246 olduğu göz önüne alınırsa[10] Çemişgezek'e yaylamak için gelen grubun **Boz Ulus**'un küçük bir parçası olduğu anlaşılır.

Öte yandan kendi topraklarında yaylayan sürü sahiplerinden **resm-i yaylak** alınmadığı görülmektedir. Defterin aynı sayfasında **«mahsûl-i resm-i kışlak»** başlığı altında ise 500 akçalık bir gelir öngörülmüş ve **«köy içinde de kışlamayub komda kışlayan koyundan 100 koyuna 10 akça alına, köy içinde kışlayandan alınmaya»** şeklinde kayıt düşülmüştür.[11]

Cemâatlerin temel geçim kaynakları hayvancılık olmakla beraber, bir kısmı zirâatle de uğraşmakta, yerleşmiş bulundukları köy ve mezraları ekip

---

6. **TD** 64, s. 767.
7. BA, **TD** 998, s. 171.
8. Faruk Sümer, «Boz Ulus Hakkında», **Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Der. (DTCFD)**, c. VII, sayı 1, (1 Mart 1949), s. 39.
9. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI'ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları I, Kanunlar**, İstanbul 1943, s. 140-144 (Boz Ulus Kanunnâmesi).
10. Barkan, aynı eser, s. 143-144.
11. **«Çemişgezek vilâyetinin Ulus'u yaylağa gelmişdir her üç yüz koyundan bir koyun alına ki bahâsı 40 akça ola eğer sürü 300 koyundan artık ve eksik olsun bu minvâl üzere hesâb oluna ve her hâneden bir nügi yağ alına ve yaylağa çıkmayub kendü topraklarında yaylayandan resm-i yaylak alınmaya»**, TKA, **TD** 164, s. 125/a.

biçmektedirler. Tahrir defterlerinde geçen **«mezre'a-i Duhan... zikr olunan mezre'ayı Öriklü, Kavillü ve Küçüklü ve Zahranlu cemâatleri zirâ'at iderler»** şeklindeki kayıtlar bunu ortaya koymaktadır.[12]

Öte yandan 1541 tarihli Çemişgezek kanunnâmesinde **«vilâyet-i mezbûrede sâbıkda Ekrâd zulmünden nice re'âyâ perâkende olub hâric vilâyete gidüb hâliyâ Osman kanunu olduğun istimâ' eyledüklerinde girü yerlü yerine gelüb tavattun iderlerse ve vilâyet kitâbet olundukda bazı ra'iyyet yazılmayub hâric kalmış ise hâric emînleri dahl etmeyüb...»**[13] şeklinde bir pasaj yer almaktadır. Buradaki **«Ekrâd zulmü»** ile kastedilenin konar-göçer aşiretlerin çiftçilikle geçinen yerli halka zarar vermeleri olduğunu zannediyoruz. Çünkü **«Ekrâd zulmü»** ile nice **re'âyânın** perâkende olub **hâric vilâyete** gittiğinden bahisle zirâatle uğraşan halktan söz edilmektedir. Fakat bunların **Osman kanunu**'nun uygulanmaya başladığını işiterek geri yerlerine dönmeleri söz konusudur. Şayet bunlar geri gelip eski yerlerine yerleşirler ve bu sırada tahrir işlemi de tamamlanmış bulunursa deftere yazılmamış olacaklardır ki, bunlara Osmanlı literatüründe **«hâric re'âyâ»** denilmektedir. O zamanın mevzuâtına göre deftere kaydedilmemiş olan zümrelerin vergilerini **«hâric emîni»** denilen görevliler merkez hazinesi adına toplarlardı. Ancak bu defa Çemişgezek kanunnâmesinde bunlara hâric emînlerinin müdahale etmemesi ve **sâhib-i timar** olanların yani sipahilerin adı geçen zümrelerin vergilerini tasarruf etmeleri öngörülmektedir. Çünkü defter hârici kalmış olan re'âyâ, **ra'iyyet oğlu râiyyet** olup, başkasına da ra'iyyet kayd olunmamış ise geri gelip köyüne yerleştiği takdirde o köyün vergisine tasarruf eden sipahi vergiyi toplayacaktır. Aynı şekilde önceki defterde kayıtlı olan aşiretlerden tahrirden önceki dönemde zulümden dolayı perâkende olmuz olan re'âyâ da geri gelip cemaâtlerine gireceklerdir. Bu takdirde de **sâhib-i aşîret** kim ise vergilerini de o alacaktır. Ancak vilâyet yazıldıktan sonra gelip yazılmayan ve **küllisi** hâriç kalmış olan veya vilâyet yazıldıktan sonra gelen aşiretin **resm-i hâneleri** ve **bâd-ı hevâları** ve sâir **rüsûm-ı örfiyyeleri** ve **âdet-i ağnâmları** mîrî için zabt olunacak, zirâat ettikleri araziden dolayı mahsûllerinin beşte birini, yani öşürü **sâhib-i zemîn**'e vereceklerdir.[14] Yukarıdaki hususlar **«Ekrâd zulmü»** maddesi hariç 1566 tarihli Çemişgezek kanunnâmesinde de aynen yer almıştır.[15]

Diğer taraftan 1541 tarihli Diyarbekir kanunnâmesinde yer alan **«Derbeyân-ı ahvâl-i aşâir»** kısmında aşiret tâifesinin **ırgadiyye**'den muâf kayd

12. **TD** 164, s. 102/b.
13. **TD** 213, s. 17-18.
14. **TD** 213, s. 17-18.
15. **TD** 106, s. 1-2.

olundukları belirtilmektedir.[16] Ancak 1541 tarihli Çemişgezek kanunnâmesinde bu husus yer almadığı gibi, uygulamada da böyle bir muâfiyet görülmemektedir. Cemâat veya aşiret adı altında kaydedilen birimlerden **âdet-i ırgadiyye**'nin alındığını mufassal defterden öğrenmekteyiz. Belki de **Diyarbekir vilâyeti kanunu**'nda yer alan bu hüküm, **Boz Ulus** gibi sürekli konargöçer hayatı yaşayan aşiretler için geçerlidir.

TABLO I

	1518		1523		1541		1566	
	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.
Cemâatler	1743	423	1582	142	2599	1234	572	311
Müslim	3073	675	2831	325	4958	2207	1504	832
Gayli Müslim	3352	1237	3758	818	5657	2847	3739	1024
Toplam	**6425**	**1912**	**6589**	**1143**	**10615**	**5054**	**5243**	**1856**

Cemaatler

1 — **Büyük Millili Cemâati :** Defterlerde **«cemâ'at-i Millili büzürg»** şeklinde kaydedilen bu cemâat, sancaktaki en kalabalık aşireti oluşturmaktadır. **Millili** aşireti Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en büyük aşiretlerinden birisidir. Bazı yerlerde **«Milli,»** bazı kayıtlarda ise **«Millili»** biçiminde yazıldığı görülmektedir. Birçok yerde **«Ekrâd-ı Millili»** şeklinde de geçmektedir.

Aşiretin büyük kısmı merkez nâhiye olan **Belde** nâhiyesindeki 8 köyde yaşamaktadır. Bunun dışında **Gündüz** nâhiyesinde **Millili** adını taşıyan **bir** köy de bulunmaktadır. 1518 yılı tahririnde **«cemâ'at-i Millili büzürg»** başlığı altında kaydedilen cemâatin toplam 225 hâne ve 45 mücerred olduğu görülmektedir. 1523 tahririnde 248 hâne ve 27 mücerred, 1541 tahririnde ise 313 hâne ve 207 mücerred nüfusa ulaşmıştır. Bu durumda 1518 yılından 1541 yılına kadar hâne ve mücerred toplamındaki artış % 92,5 olmuş demektir.

1566 yılındaki tahrirde cemaatin oturduğu köylerin çoğu sayılmamıştır. Sadece **Çatkürd, Biliç** ve **Oğuzlu** köyleri tahrir defterinde yer almaktadır.

16. Barkan, **Kanunlar**, Diyârbekir Kanunu, s. 135

Bu yüzden aşiretin sancaktaki toplam nüfusu konusunda kesin fikir edinilememektedir. Ancak sadece adı geçen köyler baz olarak alındığında cemaatin nüfus artışı 1518'den 1566'ya % 53 nisbetinde olmuştur.

2 — Millili Küçük ve Küçüklü Cemâati : Millili büzürg cemâatinden başka tahrir defterlerinde ayrıca **Millili küçük** adı altında bir cemaat daha kaydedilmiştir ki, bunun **Millili** aşiretinin bir kolu olduğu anlaşılmaktadır.

Bu cemâata bağlı **Belde** nâhiyesinde **Derderiç** ve **Sağnaklu** adı altında iki köy bulunmaktadır. Millili Küçük cemaati 1518 tahririnde 124 hane ve 40 mücerred, 1523'te 101 hane ve 10 mücerred, 1541 tahririnde ise 118 hâne ve 29 mücerred nüfusa sahiptir.

Öte yandan 1518 tarihli mufassal defterde **Millili** aşiretinin kaydedildiği kısımda yine **Belde** nâhiyesine tâbi **Cümle** karyesi için **«cemâ'at-i Küçüklü»** ibaresi eklenmiştir. Bu cemâat da **Millili Küçük** cemâatine dahildir zannediyoruz. Ancak aynı şekilde yazılan bir de **Köçekli** cemaati de bulunmaktadır.[17] Belki de, **«Küçüklü»** kelimesinin **«Köçekli»** şeklinde yanlış okunmasından kaynaklanan bir farklılık söz konusudur. Zira, **Cevdet Türkay'** ın eserinde **Küçüklü** cemâatinin **Boz Ulus** aşiretine bağlı, konar-göçer **Türkmân Yörügânı**'ndan bir tâife olduğu belirtilmektedir[18] ki bu, **F. Sümer**'in **Köçeklü** olarak zikrettiği cemaat olmalıdır. Adı geçen **Küçüklü** cemaatinin tahrir defterlerinde **Millili** aşireti ile aynı başlık altında yazıldığı dikkate alınırsa onun bir kolu olması kuvvetle muhtemeldir.

Küçüklü cemaatinin 1518'de 46 hane ve 15 mücerred, 1523'de 26 hane ve 3 mücerred[19], 1541'de 31 hane ve 7 mücerred nüfusa sahip olduğu görülmektedir. 1566 tahririnde sadece **Cümle** köyü tahrir defterinde yer alalınırsa onun bir kolu olması kuvvetle muhtemeldir.

3 — Şeyh Osmanlu Cemâati : Çemişgezek'teki kalabalık cemaatlerden biri de **Şeyh Osmanlu** cemaatidir. Cemaatin tamamı merkez nâhiye olan **Belde** nâhiyesine bağlı 12 köyde bulunmaktadır. **Şeyh Osmanlu** cemaati **Türkmân Yörügânı** tâifesinden olup **Maraş** eyaleti **Zulkadriyye** kazâsında da mevcuttur.[20]

1518 tahririnde toplam 141 hane ve 24 mücerred olan cemaat, TD 64'te **«Camâ'at-i İslâmiye»** başlığı altında yazılmıştır.[21] 1523 yılı tahririnde ise

17. Faruk Sümer, «aynı makale», s. 29-60.
18. Cevdet Türkay, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemâatler,** İstanbul 1979, s. 559-60.
19. 1523 tarihinde Pertek nâhiyesine bağlı **Küçüklü** köyü zikredilmemektedir.
20. Türkay, **aynı eser,** s. 703.
21. **TD** 64, s. 760 vd.

sadece **Eşküni** karyesinin yanına **«tâbi-i aşiret-i Şeyh Osmanlu»**[22] ibaresi ilave edilmiştir. Aynı sayfada yer alan **Şeyh Osmanlu** cemaatine mensup köyler için bu ibare zikredilmemiştir. Bu tahrirde cemaat 148 hane ve 24 mücerred nüfusa sahiptir. İlk tahrirde yer alan **Mamsa-yı Ulyâ** karyesi bu tahrirde yazılmıştır. Bunun sebebi de ilk tahrirde 2 hane ve 1 mücerred kaydedilen nüfusun muhtemelen göçetmiş olmasıdır. Ancak 1541 tahririnde aynı köy 10 hâne ve 3 mücerred olarak mufassal defterde zikredilmektedir.

1541 yılı tahririnde Şeyh Osmanlu cemaatine bağlı köylerin yanına hem icmal hem de mufassal defterde **«tâbi'-i cemâ'at-i Şeyh Osmanlu»** ibaresi daima konulmuştur. Bu tahrirde cemaatin nüfusu toplam 227 hane ve 126 mücerrede ulaşmıştır. Bu durumda 1518'den 1541'e hane ve mücerred toplamı % 114 nisbetinde artmış demektir.

1566 tarihli son tahrirde ise cemaatin yaşadığı sedece 7 köy kaydedilmiştir. Bunun sebebi 1541 tahririnden sonra **Pertek, Sağman** ve **Mazgird**'in Çemişgezek'ten ayrılarak ayrı ayrı sancaklar haline getirilmeleri ile sancağın küçülmüş olması ve bundan dolayı birçok yerde tahrir yapılmayışıdır. Bir diğer sebep de cemaatin yer değiştirmiş olması olabilir. Öte yandan 1541 yılındaki tahrire göre, 1566 yılındaki tahrirde cemaatin nüfusunda önemli bir artış olduğu gözlenmektedir. Adı geçen 7 köy baz olarak alındığında cemaatin hâne ve mücerred toplamındaki artış % 52.8 civarında gerçekleşmiştir.

4 — **Kuhpiniklü Cemâati :** Tahrir defterlerinde **«Ekrâd»**, **«Ekrâd-ı Kuhpiniklü»** olarak zikredilen bu cemaatın tamamı da Belde nâhiyesine bağlı 10 köyde yaşamaktadır. **Kuhpiniklü** cemaati Rakka, Malatya ve Arapkir taraflarında da bulunmaktadır.[23]

1518 tahririnde 88 hane ve 17 mücerred nüfustan müteşekkil olan cemaat, 1523'te 113 hâne olmuştur. Üçüncü tahrir olan 1541 yılı tahririnde ise 147 hane ve 71 mücerred kaydedilmiştir. Fakat 1566 tarihli son tahrirde **Kuhpiniklü** aşiretine bağlı hiç bir köy yazılmamıştır. Bugün **Tunceli** iline bağlı **Pertek** ilçesine tabi eski adı **Kuhpinik** (yeni adı Ballıdut) adını taşıyan bir köy mevcutsa da tahrir defterlerinde bu köy zikredilmemektedir. Ancak **Kuhpiniklü** cemaatinden bir kolun buraya yerleşmesiyle bu adın ortaya çıktığı şüphesizdir.

5 — **Şakaklu Cemâati :** Defterlerde **«cemâ'at-i Şakakî»** veya **«Şikakî»** ya da **«Şafak»** şekillerinde geçen bu cemaatin bugün yine Çemişgezek ve çevresinde yaşayan **Şavak** aşireti olduğu anlaşılmaktadır. Konar-göçer **Ekrâd**

22. **TD** 998, s. 165.
23. Türkay, aynı eser, s. 111.

tâifesinden olduğu belirtilen bu cemaat[24] XVI. yüzyılda 9 ayrı köyde yaşamaktaydı. Bunlardan **Havik** nahiyesine **tâbi Korkud-ı Ulyâ** köyünün dışındakiler **Belde** nahiyesinde bulunuyordu.

Tahrirlere göre **Şakak** aşireti 1518'de 191 hane ve 59 mücerred, 1523'te 189 hane ve 34 mücerred, 154 tahririnde ise 285 hane ve 160 mücerred nüfusa sahipti. 1566 yılındaki tahrirde bu aşirete bağlı köylerden hiç biri yazılmamıştır.

6 — Metaliblü Cemâati : Ekrâd tâifesinden olan **Metaliblü** cemaati, biri **Ribat** nâhiyesine, altısı **Gündüz** nâhiyesine tâbi 7 köyde yaşamaktadır.

«Metâliblü Ekrâdı'nın 1518 tahririnde toplam 80 hane ve 13 mücerred, 1523'te 90 hane ve 7 mücerred, 1541'de 163 hane ve 71 mücerred nüfusa sahip olduğu görülmektedir. 1566 tahririnde ise sadece Gündüz nahiyesine bağlı **Karsinlü** köyü defterde geçmektedir.

Bu cemaatlerden başka, umumiyetle bir veya iki köyde yaşayan ve **«cemâat»** adını taşıyan 20 kadar köy daha bulunmaktadır ki, bunlar Tablo'da gösterilmiştir.

Diğer taraftan sadece 1518 tahririnde Çemişgezek sancağına tâbi olan ve daha sonra sancaktan ayrılarak ayrı sancak haline getirilen **Kızuçan** nâhiyesine bağlı **Hacılu** köyü için **«Türk»** ibaresi konulmuştur. Bunu **Hacılu Türk** şeklinde okumak mümkündür. Bundan başka **Keban** nâhiyesine bağlı **Hidi** köyü için de **Etrâk** tabiri kullanılmıştır. Keza yine **Keban** nâhiyesine bağlı **Kergâh** köyünün yanına da **İslâmî Türk** ibaresi yazılmıştır. Nahiye merkezi **Keban** için de **«Ribat-ı Keban Etrâk»** şeklinde bir kayıt dikkati çekmektedir.[25] Bu ifadelerin etnik bir farklılığı belirtmek için mi konuldukları, yoksa yerleşik hayata geçmiş unsurları göstermek için mi kullanıldıklarını tesbit etmek mümkün olmamaktadır.

Cemaat denilmeden, **«Ekrâd»** adı altında kaydedilen 17 kadar köy dahi bulunmaktadır ki, bunların da isimlerinden birer cemaat oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü köylerin isimleri esasta bir cemaatin ismidir. Meselâ, **Ekrâd-ı Bargini, Ekrâd-ı Burbulu, Ekrâd-ı Dimilü, Ekrâd-ı Disimlü, Ekrâd-ı Câ' berlü** vs. bunlar arasında sayılabilir. Ayrıca **Keykanlu** cemaati iki ayrı köyde yaşamaktadır (Bkz. Tablo).

Öte yandan cemaatlerin sancak nüfusu içerisinde önemli bir nisbet teşkil ettikleri görülmektedir. Tablo I'de de anlaşılacağı üzere 1518 tahririnde 6425 hânelik toplam içerisinde cemâatler 1743 hâne ile % 27'lik bir nis-

24. Türkay, aynı eser, s. 150.
25. **TD** 64, s. 783.

bete sahiptir. 1523 yılı tahririnde bu oran % 24'e düşmüştür. 1541 tahririnde ise önceki tahrire göre oran pek değişmemiştir, % 24.4. Sancağın gerçek nüfus durumunu yansıtmayan 1566 tahririne ait mufassal defterde kayıtlı cemâatlerin hâne yekûnu, bu tahrirde sayılabilen toplam 5243 hâne içerisinde % 10.9'luk bir nisbet oluşturmaktadır. Bunun temel sebebi önceki tahrirde geçen cemâatlerin veya cemâat-köylerin bu tahrirde yer almayışıdır. Nitekim tahrrilere göre cemâat veya cemâat-köylerin sayısı da farklılık arzetmektedir. 151,'de 86 köy varken, 1523'te 83, 1541'de 89, 1566' da ise 18 köy kaydedilmiştir.

Müslim nüfus içerisindeki cemâatlerin nisbeti de hayli yüksektir. Tablo I'de görüldüğü üzere 1518'de müslim hâne sayısının % 56.7'si, 1523'te % 55.8'i, 1541'de 52.4'ü cemâatlere aittir. 1566'da bu nisbet % 38'dir. Oysa Çemişgezek sancağı'nın güneyinde yer alan Harput sancağında bu nisbetler hayli düşüktür. Harput Sancağı'nda 1518 tahririne göre müslim hane içerisindeki cemâatlerin nisbeti % 13.1, 1523 tahririnde % 7.9, 1566 tahririne göre ise % 12.3'tür.[26] Bu durum Çemişgezek sancağının konar-göçer aşiretler için ne ölçüde müsait olduğunu göz önüne koymaktadır. Harput Sancağı ise, yerleşik hayata geçmiş, tarımla uğraşan bir toplumu barındırmaktadır. Bunda rol oynayan temel faktör şüphesiz coğrafyadır. Harput, Malatya ile Diyarbekir'i birbirine bağlayan önemli bir ticarî ve askerî yol üzerinde bulunmakta oluşu sebebi ile şehirleşmenin daha gelişmiş olduğu bir merkez olduğu gibi çevresindeki ovalar da yerleşik hayata geçmiş tarım toplumu için oldukça uygun şartlara sahiptir. Çemişgezek ise kışlak ve yaylaklarıyla hayvancılıkla geçinen göçebeler için elverişlidir.

26. Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara 1989, s. 58, 86-87, Yukarıdaki nisbetler adı geçen yerlerdeki cemâatlere ait rakamların toplanıp, s. 58'deki Tablo I'de yer alan rakamlarla karşılaştırılması sonucunda elde edilmiştir.

TABLO II ÇEMİŞGEZEK SANCAĞINDA AŞİRETLER VE CEMAATLER (1518 - 1566)

	Cemaatin Adı	Bağlı Olduğu Nahiye	Cemaatin Bulunduğu Köyün Adı	1518		1523		1541		1566	
				Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.
1	Millili Büzürg	Belde	Çatkürd	17	—	20	—	17	13	31	17
2	» »	»	Biliç	27	8	34	2	35	23	32	18
3	» »	»	Germikâr	32	7	40	5	49	27	—	—
4	» »	»	Hıdırözü (Hıdıröz)	28	8	21	2	39	50	—	—
5	» »	»	Kömler	—	—	—	—	37	23	—	—
6	» »	»	Kürdler	35	5	30	2	54	22	—	—
7	» »	»	Oğuzlu	34	10	30	11	36	22	35	14
8	» »	»	Tekür	19	1	29	1	—	—	—	—
9	» »	Gündüz	Millili	33	6	44	4	46	27	—	—
			Toplam	**225**	**45**	**248**	**27**	**313**	**207**	**98**	**49**
1	Şeyh Osmanlu	Belde	Ağılözü (Ağlöz)	11	5	11	1	20	8	—	—
2	» »	»	Eşküni Sefine	18	1	14	3	25	9	41	27
3	» »	»	İğiki	14	4	17	3	32	22	—	—
4	» »	»	Karver	4	1	7	—	9	3	13	7
5	» »	»	Kuhterân	7	1	8	—	7	2	—	—
6	» »	»	Kurıvenk	34	6	31	14	44	32	44	31
7	» »	»	Mamhanud	15	2	16	—	30	8	28	12
8	» »	»	Mamsa-yı Süflâ	4	—	4	—	10	5	11	12

	Cemaatin Adı	Bağlı Olduğu Nahiye	Cemaatin Bulunduğu Köyün Adı	1518		1523		1541		1566	
				Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.
9	Şeyh Osmanlu	Belde	Mamsa-yı Ulyâ	2	1	—	—	10	3	—	—
10	» »	»	Mengücek	11	2	12	—	9	9	—	—
11	» »	»	Süderek	19	1	24	3	28	23	40	17
12	» »	»	Viranca	2	—	4	—	3	2	4	1
			Toplam	**141**	**24**	**148**	**24**	**227**	**126**	**181**	**107**
1	Kuhpiniklü	Belde	Ahis	—	—	—	—	4	2	—	—
2	»	»	Alaca Kilise	5	—	8	—	11	7	—	—
3	»	»	Hızır Bey	6	2	3	—	5	5	—	—
4	»	»	İrmingök	14	6	21	—	37	22	—	—
5	»	»	Güderge-i Süflâ	8	—	6	—	12	6	—	—
6	»	»	» Ulyâ	11	3	23	—	17	11	—	—
7	»	»	Karagöz-i Süflâ	3	—	—	—	5	—	—	—
8	»	»	» Ulyâ	9	3	—	—	—	—	—	—
9	»	»	Şögeyik	17	3	19	—	24	7	—	—
10	»	»	Tizvirân	15	2	33	—	32	11	—	—
			Toplam	**88**	**17**	**113**	**—**	**147**	**71**	**—**	**—**

	Cemaatin Adı	Bağlı Olduğu Nahiye	Cemaatin Bulunduğu Köyün Adı	Hâne 1518	Müc. 1518	Hâne 1523	Müc. 1523	Hâne 1541	Müc. 1541	Hâne 1566	Müc. 1566
1	Millili Küçük	Belde	Derderiç	72	19	52	1	65	14	—	—
2	» »	»	Sağnaklu	52	21	49	9	53	15	—	—
3	Küçüklü	»	Cümle	25	9	26	3	23	7	40	23
4	»	Pertek	Küçüklü	21	6	—	—	8	6	—	—
			Toplam	**170**	**55**	**127**	**13**	**149**	**42**	**40**	**23**
1	Şakaklu	Havik	Askasor-ı Süflâ	—	—	9	—	10	5	—	—
2	»	Belde	Behramlu (Behravlu)	30	10	24	10	48	30	—	—
3	»	»	Boni	—	—	—	—	4	5	—	—
4	»	Havik	Korkud-ı Ulyâ	13	6	16	—	20	7	—	—
5	»	Belde	Masartu Süflâ	40	10	43	6	55	40	—	—
6	»	»	Mücavirlü	38	23	31	12	29	17	—	—
7	»	»	Norşun-ı Süflâ	11	3	11	—	17	10	—	—
8	»	»	» Ulyâ	10	3	16	1	17	4	—	—
9	»	»	Özrah	10	1	10	1	21	4	—	—
10	»	»	Titinik	39	3	38	4	74	43	—	—
			Toplam	**191**	**59**	**198**	**34**	**295**	**165**	—	—

	Cemaatin Adı	Bağlı Olduğu Nahiye	Cemaatin Bulunduğu Köyün Adı	Hâne 1518	Müc. 1518	Hâne 1523	Müc. 1523	Hâne 1541	Müc. 1541	Hâne 1566	Müc. 1566
1	Ekrâd-ı Arındıklu	Sağman	Arındıklu	17	3	13	—	39	6	—	—
2	» Azgoniklü	»	Azgonik(lü)	32	3	25	1	54	13	16	11
3	» Bargini	Kiryüzük	Bargini	5	1	4	—	12	5	—	—
4	» Burbulu	Gündüz	Burbulu	12	5	17	4	39	16	—	—
5	» Ca'berlü	Pertek	Ca'berlü	28	5	30	—	40	26	—	—
6	» Çorçuke	Mazgird	Çorçuke	—	—	8	—	5	1	—	—
7	» Dimili	Belde	Dimili	6	3	9	—	16	2	—	—
8	» Dinlü	»	Dinlü	17	7	18	4	39	19	—	—
9	» Disimlü	Sağman	Disimlü	40	2	56	—	72	36	—	—
10	» Dimreklü	Pertek	Dimreklü	9	1	10	2	16	5	—	—
11	» Eksikkürd	Ulupınar	Eksikkürd	—	—	—	—	9	2	—	—
12	» Gülekrek	Ribat	Gülekrek	11	—	13	—	35	35	—	—
13	» Hacerik	Sağman	Hacerik	42	2	31	1	55	21	—	—
14	» Havsikkürd	Vasgird	Havsikkürd	—	—	15	—	19	1	—	—
15	» Hoşnebi	Sağman	Hoşnebi	18	4	12	2	23	8	—	—
16	» Kirzi	Mazgird	Kirzi	11	—	8	—	15	9	—	—
17	» Kömreşlü	Kiryüzük	Kömreşlü	23	4	26	—	53	21	—	—
18	»	Mazgird	**Şerek-i Süflâ**	**18**	**12**	**13**	**1**	**11**	6	—	—
			Toplam	**289**	**62**	**308**	**15**	**552**	**232**	**16**	**11**

	Cemaatin Adı	Bağlı Olduğu Nahiye	Cemaatin Bulunduğu Köyün Adı	1518 Hâne	1518 Müc.	1523 Hâne	1523 Müc.	1541 Hâne	1541 Müc.	1566 Hâne	1566 Müc.
1	Cemâat-i Çerçemlü	Vasgird	Çerçemlü	42	20	30	1	137	62	—	—
2	» Kadılu	Sağman	Kadılı (Kazılu)	19	7	20	1	36	16	—	—
3	» Karasakallu	Pertek	Karasakallu	3	—	8	2	11	7	—	—
4	» Kavilü	»	Kavilü	85	25	15	2	73	33	—	—
5	» Kızılmağaralu	»	Kızılmağaralu	44	15	36	5	59	12	—	—
6	» Kizir	Keban	Kizir	23	3	19	—	35	7	89	44
7	» Şeyh Eyüp	Havik	Korkud-ı Süflâ	10	2	—	—	—	—	—	—
8	» Mişillü	Keban	Mişillü	24	10	20	—	30	14	57	36
9	» Oruçlu	Kiryüzük	Oruçlu	20	4	15	—	12	5	—	—
10	» Pilvenklü	Gündüz	Pilvenklü	11	—	9	1	20	12	—	—
12	» Sürgücülü	Ulukale	Reşolu(kürd)	34	17	30	—	33	13	—	—
11	» Reşolu	Sağman	Sürgücülü	43	4	22	2	45	42	—	—
13	» Şamlu	Vasgird	Şamlu	5	—	6	—	9	1	—	—
14	» Şeyh Ömerlü	Havik	Şeyh Ömer	12	2	11	—	15	2	—	—
15	» Tumaniklü	Ribat	Tumanik(lü)	7	1	7	—	17	6	—	—
16	» Urganlu	»	Urganlu (Ormanlu)	11	3	15	—	21	14	—	—
17	» Zahranlu Küçük	Vasgird	Zahranlu	23	6	23	3	39	6	—	—
18	» » Büzürg	Pertek	»	88	15	34	4	84	35	—	—
19	» Zervereklü	»	Zervereklü	19	6	16	—	35	14	—	—
			Toplam	**513**	**139**	**336**	**21**	**711**	**301**	**146**	**80**

	Cemaatin Adı	Bağlı Olduğu Nahiye	Cemaatin Bulunduğu Köyün Adı	1518		1523		1541		1566	
				Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.	Hâne	Müc.
1	Cemâat-i Keykanlu	Vasgird	Keyhanlu	22	2	—	—	—	—	—	—
2	» »	Havik	Pulnak	13	4	5	—	17	6	—	—
			Toplam	**35**	**6**	**5**	**—**	**17**	**6**	**—**	**—**
1	Cemâatı Metaliblü	Gündüz	Kend-i Seydi (Kamhûd)	21	4	31	4	48	17	—	—
2	» »	»	Karsin	—	—	12	1	37	12	28	14
3	» »	»	Kızıldağ	5	—	5	1	2	2	—	—
4	» »	Ribat	Metaliblü (Dumanik)	15	2	15	—	23	15	—	—
5	» »	Gündüz	Moğusık	21	3	10	—	16	7	—	—
6	» »	»	Sağlo	7	1	7	1	14	9	—	—
7	» »	»	Şeyh Deyr	11	3	10	—	24	9	—	—
			Toplam	**80**	**13**	**90**	**7**	**163**	**71**	**28**	**14**
1	Hacılu Türk	Kızuçan	Hacılu	5	1	—	—	—	—	35	5
2	Hidi Etrâk	Keban	Hidi	1	1	3	—	12	10	17	14
3	Ribat-ı Keban (Etrak)	»	Nefs-i Keban	5	1	6	1	13	3	11	8
			Toplam	**11**	**3**	**9**	**1**	**25**	**13**	**63**	**27**
			Genel Toplam	**1743**	**423**	**1512**	**142**	**2599**	**1234**	**572**	**311**

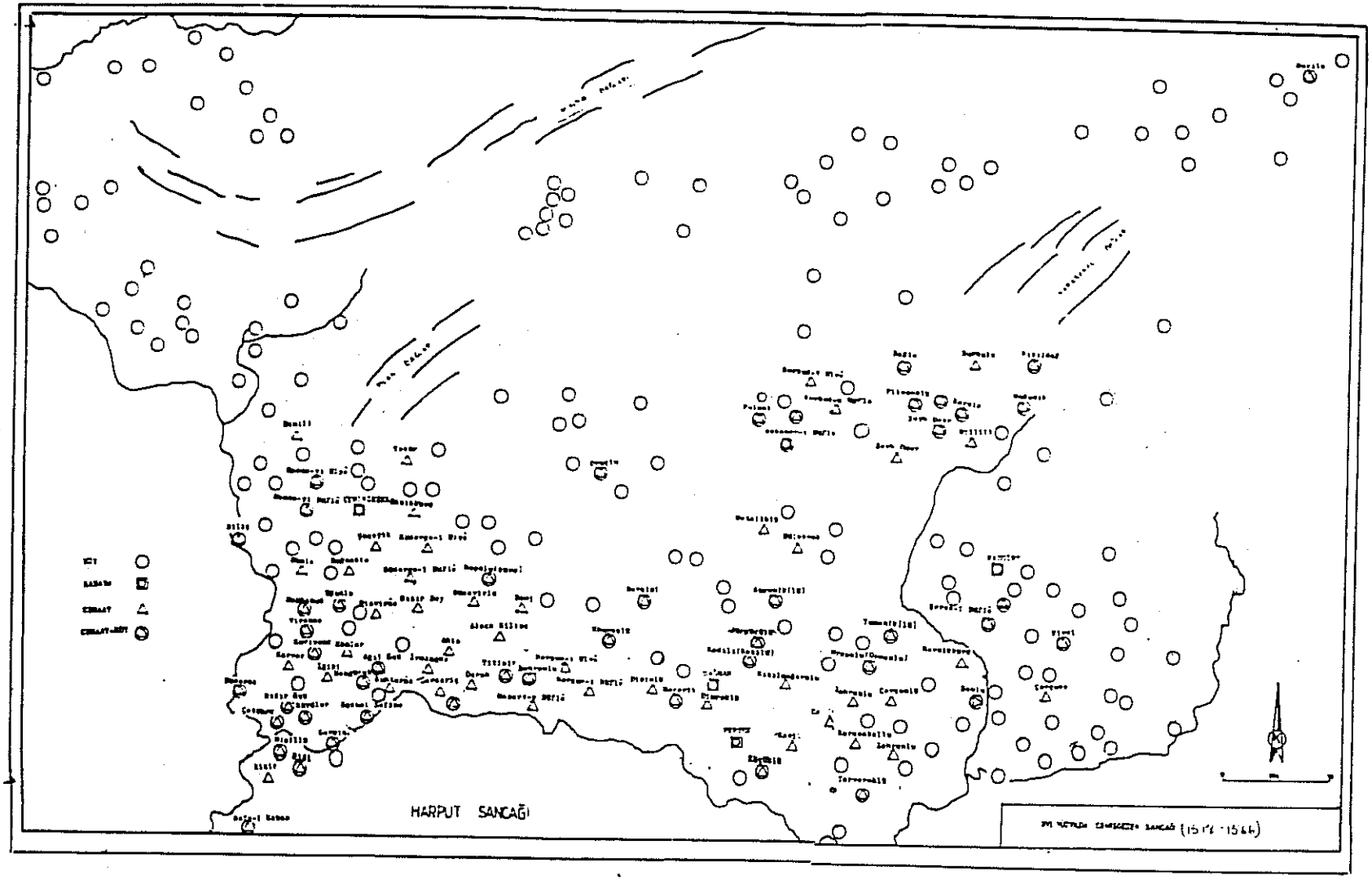
HARPUT SANCAĞI

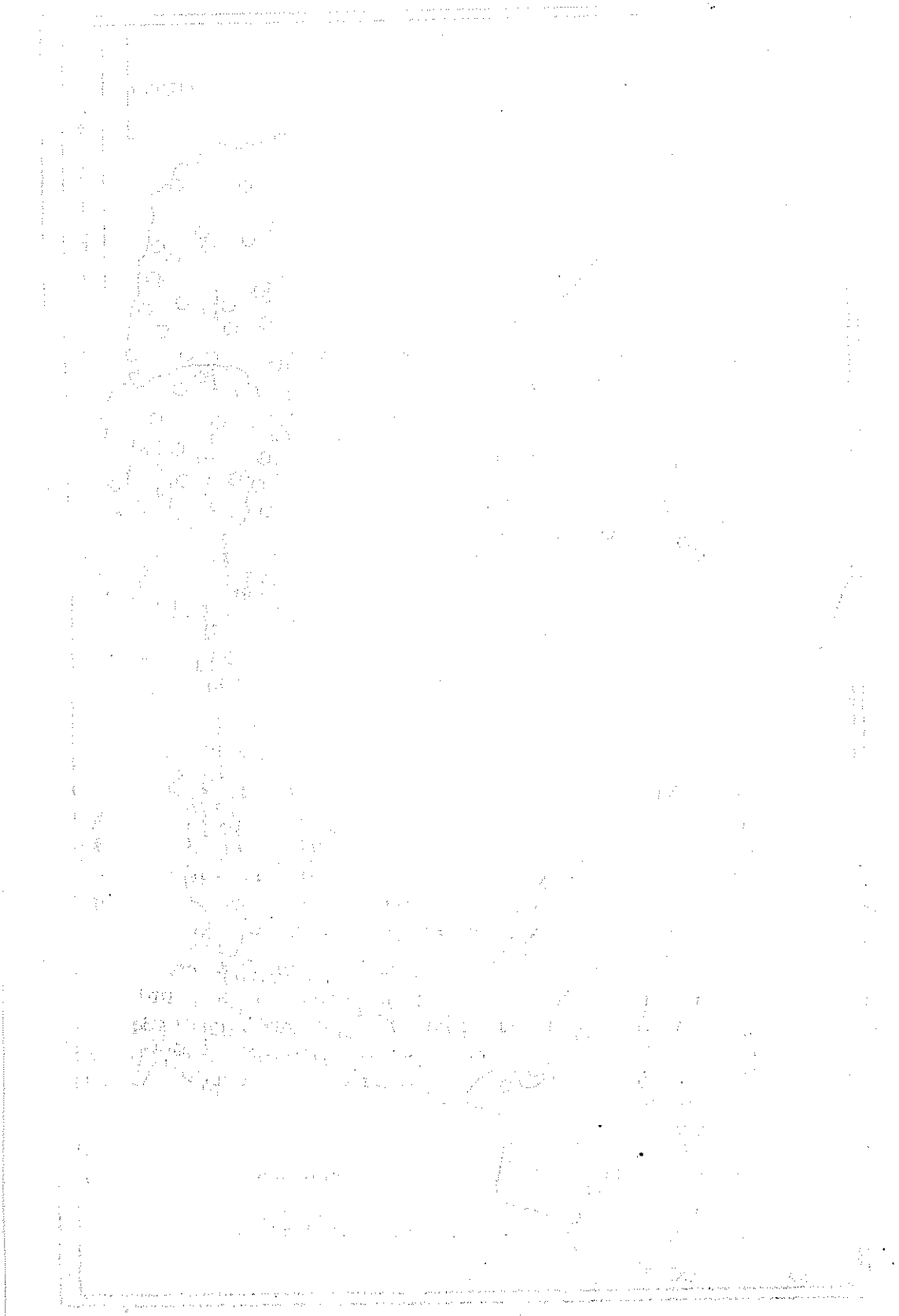

XIX. YÜZYILDA CANİK SANCAĞI'NDA ZİRAÎ ÜRETİM

Dr. M. Emin YOLALICI*

Tanzimat öncesi Sivas Eyaleti'ne bağlı olan Canik Sancağı, Tanzimat'tan sonra Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır.[1] I. Meşrutiyet devrinde (1876) ise Canik, doğrudan merkeze bağlı mutasarrıflık idarî birimine çevrilmiştir[2].

Canik Sancağı'na bağlı kaza sayısı XIX. yüzyılda değişikliklere uğramıştır. Meselâ H. 1253 (M. 1837) yılında bu sayı 15 iken[3], H. 1273 (M. 1856/57) yılında 14 olmuş[4], H. 1276 (M. 1861) yılında ise 9'a inmiştir.[5].

Canik Sancağı, başta merkez kaza olmak üzere XIX. yüzyılın ortalarından itibaren hem nüfus, hem de tarım ve ticaret bakımından hızla gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmede, Avrupa bandıralı buharlı gemilerin Karadeniz'e girmesinin ticarî canlılığı artırması, tütün ekiminin yaygınlaşması, Trabzon, Ege kıyıları ve İç Anadolu'dan Türkçe konuşan Rumlar ve Ermeniler ile Avrupa'dan gelen Avrupalı tüccarların özellikle Samsun kazasına yerleşmeye başlamaları ve Kafkasya'dan gelip, Samsun ve çevresine yerleşen göçmenlerin ekonomik gelişmeye önemli katkıda bulunmaları gibi etkenler rol oynamıştır.[6]

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Gör.

1. Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, I. Anadolu'nun İdarî Taksimatı,** Ankara, 1988, s. 117.
3. BA, **A.RSK.** 1693, s. 2-19.
2. Besim Darkot, «Samsun», **İA,** X, s. 178; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi,** C. VIII, Ankara, 1983, s. 312.
4. T. Baykara, **aynı eser,** s. 249.
5. **BA, Kepeci** 6187.
6. Bayram Kodaman, «XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü», **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988),** Samsun, 1990, s. 93; Darkot, aynı yer, **İA,** X, s. 175; Musa Çadırcı, «19. YY. 2. yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)», **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,** s. 21.

Canik Sancağı'nın yer aldığı arazi tarıma elverişli ve münbittir. Özellikle Bafra ve Çarşamba ovaları her türlü ziraatin yapıldığı verimli arazilerdir. Bu sebeple de, sancağın en önemli geçim kaynağı tarım ve hayvancılık idi. Eskiden beri sancak ziraî üretim açısından zengin ve canlı idi. Ancak XIX. yüzyılda bu canlılık daha da artmıştır.

Bu canlılığın artmasında, özellikle tütün gibi sanayi tarım ürünlerinin yetiştirilmeye başlanması, karayolu ile denizyolu taşımacılığının gelişmesi ile tarım ürünlerinin pazarlama, nakil ve satışının kolaylaşması, bazı ürünlerin yetiştirilmesinde fennî usûllere başvurulması, yine bazı ürünlerin yetiştirilmesinde devletin yardımı ve bazı muafiyetlerin getirilmesi gibi etkenlerin rol oynadığını söyleyebiliriz. Nitekim bunun sonucunda sancakta hem ziraî üretim artmış, hem ziraî üretim çeşitleri fazlalaşmış, hem bölgeler arasında ürün çeşidi, ekimi, dikimi gibi konularda gerekli alış-verişler olmuş, hem de bu üretilen ziraî ürünlerin pazarlaması, ülke içine veya ülke dışına ihracı imkânları fazlalaşmıştır.

Canik Sancağı genelinde XIX. yüzyılda en çok yetiştirilen ziraî ürünler hububat idi. Hububattan da daha çok buğday, mısır, arpa, pirinç ve fasulye ekimi yapılmaktaydı.

Hububattan en fazla öşür alınan kazalar Bafra ve Alaçam olduğuna göre, en fazla tahıl üretiminin yapıldığı kazalar da bunlardı. Daha sonra Çarşamba ve Samsun kazaları hububat ekiminde ikinci sırayı almakta idiler.[7] Sancağın meselâ H. 1274 (M. 1857/58) senesine mahsuben öşür varidâtı 40 yük, 80.000 guruş, yani 4.080.000 guruştur.[8] Buna göre, aşağı yukarı sancağın yıllık hububat üretiminin para olarak karşılığı 48.000.000 guruştur.[9]

Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren,gerek Canik Sancağı'nda üretilen hububatın bir kısmı ile gerekse iç bölgelerden gelen hububat, Samsun limanı kanalı ile yurt içi ve yurt dışına ihraç edilmekteydi. Meselâ 1890 yılında Samsun limanından yurt içine 12.292.300 kg. buğday, 4.457.400 kg. un, 1.324.000 kg. mısır ihraç edilmiştir. Yine aynı yıl yurt dışına da 36.903.900 kg. buğday, 7.631.600 kg. mısır ve 6.706.600 kg. yu-

7. BA, **ML.VRD.** 3033, s. 6.
8. BA, **İrade Dahiliye 27288.**
9. Öşür «onda bir» manasına kullanılmaktadır. Ancak Tanzimat'tan önce öşür, pek nadir durumlarda onda bir olarak uygulanmıştır. Çoğunlukla 1/8, 1/6, 1/5, hatta bazı hallerde ürünün yarısını almak şeklinde tatbik edilmiştir. Tanzimat'la birlikte buna son verilerek, öşrün nisbeti 1/10 üzerinden alınmaya başlanmıştır. Ömer Lütfi Barkan, «Öşür», **İA**, IX, s. 485; M. Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, s. 98.

Canik Sancağı'nda bağcılık da XIX. yüzyılda yaygın bir tarım kolu idi. Daha ziyade Samsun ve Bafra'da yapılmaktaydı. Bağcılığa bağlı olarak, özellikle gayrimüslimler arasında şarapçılık da yaygın bir tarım sanayi kolu olarak gelişmişti. Sancaktan H. 1274 (M. 1857/58) yılında alkollü içkiler vergisi olan «zecriye rüsûmu» 8.550 guruşa ihale edilmiştir ki,[17] bundan da sancakta bağcılığın yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Ancak gerek bağcılık, gerekse ona bağlı olan şarapçılık, köylünün tütünü ön plâna alması üzerine gerilemiştir.

Sancakta halkın en önemli geçim kaynaklarından biri de kendir ve keten tarımı idi. Bu tarım kolu başta Terme ve Ünye olmak üzere, Samsun ve Kavak kazalarında yaygındı. Sancak genelinde, XIX. yüzyılın sonlarında kendir üretimi yıllık olarak 400.000 kg.'ı geçmekteydi.[18] Ayrıca biri Samsun'da, diğeri Ünye'de olmak üzere sancakta iki adet de «kendir mahzeni» bulunmaktaydı.[19] Tabiidir ki, kendir ve keten tarımına bağlı olarak sancak genelinde ip ve urgan yapımının da yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

Canik Sancağı, iki büyük ovası, ılıman ve yağışlı iklimi ile sebzecilik ve meyveciliğe uygun idi. Bu sebeple XIX. yüzyılda da bu sancakta sebzecilik ve meyvecilik halkın en önemli uğraşı ve geçim kaynağı idi. Özellikle bu tarım kolu Bafra ve Çarşamba kazaları ile merkez kazada gelişmişti. Yörede yetişen meyveler çok ünlü idi. Hatta bu meyvelerin bir kısmı ya yaş olarak veya kurutularak dış ülkelere ihraç edilmekteydi.[20] Sancak genelinde XIX. yüzyılda yıllık meyve üretiminin 600.000 kg.'ı geçtiği belirtilmektedir.[21]

XIX. yüzyılda Canik Sancağı'nda ilgi çekici bir tarım kolu da pamuk ziraati idi. Bu tarım kolu sancak genelinde yaygın olmayıp, sadece Kavak kazası ile merkez kazada yapılmaktaydı. Yıllık pamuk üretimi ise 5.000.000 kg. dan fazla idi.[22]

17. BA, **İrade Dahiliye** 27574; BA, **ML.VRD.** 2652, s. 3.
18. V. Cuinet, **aynı eser**, C. I, s. 91 vd., 109 vd.
19. BA, **Kepeci** 6187.
20. V. Cuinet, **aynı eser**, C. I, s. 90 ve 95.
21. «Samsun», **Yurt Ansiklopedisi**, IX, s. 6567.
22. **1887 Trabzon Vilâyet Salnâmesi**; «aynı yer», **Yurt Ansiklopedisi.** Dokuma sanayiinin ana hammaddesi olan pamuk tarımı da daha sonra sancak genelinde terk edilmiştir. Bugün Samsun ve çevresinde pamuk ziraati yapılmamaktadır.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılda Canik Sancağı'nda ziraat halkın en önemli uğraşı idi. Münbit ve verimli toprağı ile her türlü hububat, tütün, üzüm, pamuk, sebze ve meyve yetiştirilmekteydi. Bu yetiştirilen ziraî ürünlerin bir kısmı mahallen tüketilmekte, bir kısmı da ülke içine veya ülke dışına gönderilmekteydi. Bir kısım ziraî üründen sanayi ürünleri yapılmakta, bir kısmından halk kendi ihtiyacı olan ip, urgan, dokuma gibi mamûller üretmekteydi. Ayrıca, tarım dışı işlerde çalışanlarla memurların da tarla, bağ ve bahçeleri olduğundan, onlar da evlerinin un, bulgur, meyve, sebze gibi ihtiyaçlarını kendi tarla ve bahçelerinden karşılamaktadırlar. Bu sebeple de, XIX. yüzyılda Canik Sancağı'nda halkın ekonomik durumunun kendine yetecek seviyede olduğunu belirtebiliriz.

TERİM VE KAVRAM OLARAK EBEDİ TENKİT*

Yazan : René Wellek

Çeviren : Sıddık YÜKSEL**

«Criticism» (tenkit) kelimesi, en sade biçimden en kompleks biçime, bir kelimenin veya bir işin tenkidinden siyasî, sosyal, tarihî tenkide, müzikle, sanatla, felsefe ile, Kitab-ı Mukaddes'le daha niceleriyle ve benzerleriyle ilgili tenkide kadar öyle değişik anlamlarda ve öylesine çok kullanılır ki, üstesinden gelebileceğimiz farklılıklara erişmemiz gerekiyorsa, yalnızca edebî tenkit üzerinde durmamız gerekiyor. Bu noktada bile bazı zor meselelerle karşılaşacağız; bunlar sadece terimin tarihî gelişimine göz atarak açıklığa kavuşturulabilirler. Tuhaf olan şu ki, Gudeman'ın eski zamanlarda kullanılmış olan **kritikôs**'la ilgili makalesini[1] hariç tutarsak, «tenkit» yahut da «münekkit» teriminin geçmişinde gerçek anlamda bir edebiyatın varlığından söz edilemez. **NED** gibi sözlükler kadar tenkit ve estetik tarihi ilgili kitaplar da, genelde şaşılacak kadar az olsalar bile, bir şeyler verirler. Tenkitle ilgili tarihler estetiği, şiir sanatını ve edebiyat nazariyesini tartışırlar ama tenkit nazariyesinden söz etmezler veya sadece zikredip geçerler. Burada tartışmaay açmak istediğim üç problemi inceleyen veya kaydeden herhangi bir açıklamadan haberdar değilim : (1) Nasıl oldu da «tenkit» (**critica, la critiqoe**) terimi tüm edebiyat incelemelerini içine alacak kadar genişledi ve bu yolla «poetics» (şiir sanatı) ve «rhetoric» (belagat)'in yerini aldı; (2) nasıl oluyor da İtalyanca **critica ve Fransızca la critique** kelimelerinin aksine İngilizce'de **«criticism»** şeklinde daha uzun bir kelimeye sahibiz; ve (3) niye Almanya'da **Kritik** teriminin anlamı daraldı, sadece tenkit manasına geldi ve nihayet, niçin **Literaturwissenschaft** gibi terimler doğdu? Birçok sözlüğe bakıp araştırmama rağmen, kesin tarihî öncelikleri tesis edecek ve ilk olaylara doğru tarih koyacak eksiksiz bir terimler tarihi vereceğimi iddia edemiyorum. Ayrıca leksikografi asıl

---

(*) René Wellek, «Concepts of Criticism, Fifth Printing, October 1969, U.S.A.» adlı eserin 21-36. sahifeleri arasında yer alan **The Term and Concept of Literary Criticism** bölümünün tercümesi.

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Gör.

ilgi alanım da değildir. Leo Spitzer'in, incelemelerini **Stimmung** ve «milieu»[2] kelimeleriyle adlandırması gibi, terimin geçmişini tarihî semantik içerisinde bir bölüm olarak ele almayı tercih ederim. Kelimenin tarihi fikirler tarihi için başvuru yeri olarak ele alınacaktır. Terim, kendisine rakip olan terimlerden bahsederken, kendi fikir sahası içerisinde ele alınacaktır.

Yunanca'da **kritês** «hâkim», **krinein** «hükmetmek» anlamına geliyor. «Edebiyat ehli» manasındaki **kritikôs** terimine en erken M. Ö. dördüncü asrın sonlarında rastlıyoruz. Kral Ptolemy II'nin hocası olarak M. Ö. 305'te İskendeeriye'ye gelen Kos adalı Philitas'a «şair, aynı zamanda münekkit» denirdi.[3] Başlarında Crates'in bulunduğu Pergamon «münekkitler» ekolü, İskenderiye'de Aristarchus'un önderi olduğu «gramerciler» ekolünden üstün olduklarını önemle ifade ediyorlardı. Galen'in, M.S. ikinci asırda bir kimsenin hem **kritikôs** hem de **grammatikos** olup olamayacağı hususunda elimizde mevcut olmayan bir risale yazdığını bilmekteyiz. Fakat görünen o ki, fark yok oldu ve **kritikôs** terimi de kullanılmaz hale geldi. O, Çiçero'da bulunabilse de, Hieron tarafından **Epistolae**[4] adlı eserinde Longinus'la ilgili olarak kullanılsa da klasik Latince'de nadiren karşımıza çıkar. **Criticus grammaticus**'dan daha önemli bir terimdi; ancak **criticus** teriminin metinlerin ve sözlerin tefsiriyle de alâkası bulunduğu aşikârdır. Quintilian gibi belagatta usta olan kimseler ve şüphesiz Aristotle gibi filozoflar bugün İngilizce'de edebî tenkit denen şeyin ortaya çıkmasında yardımcı olmuşlardı.

Orta çağlarda kelimenin sadece tıpta «kriz» ve «kritik» hastalık anlamında olduğu anlaşılıyor. Ronesansla birlikte yeniden eski anlamıyla kullanılmaya başlandı. oliziana, terimi 1492'de **In priora Aristoteles analytica** başlıklı bir giriş yazısında kullandı. Orada gramerciyi veya münekkidi filozofa karşı yüceltmektedir. O, «eskilerle birlikte bu grup (gramerciler) öylesine çok yetki sahibi idi ki, bütün yazarların lehinde ve aleyhinde olanlar yalnızca gramercilerdi,»[5] diye gururla iddia etmektedir. Gramerci, münekkit, filolog eski dönemlerin canlandırılması teşebbüsünde bulunan insanları tanımlayan değişik terimlerdir. Erasmus'la birlikte, «tenkit sanatı» **(ars critica)**, Kitab-ı Mukaddes'te hoşgörü idealinin hizmetinde bir âlet anlamıyle, yeni bir boyut kazanır. Bununla birlikte, daha sonraki hümanistler arasında «critic» ve «criticism» terimleri, özel olarak eski eserlerin basımı ve düzeltilmesi anlamları ile sınırlı görünmektedir. Kaspar Schoppe (1576-1647) münekkitlerin tek gayesi ve görevi yazarların Grekçe ve Latince eserlerini düzeltmek için emek sarfetmektir» diye tarif etmektedir.[6] ve Joseph Justus Scaliger (1540-1605) şairlerin taklit mısralarını asıllarından ayırt etmek, bozulmuş okuma metinlerini ve benzerlerini restore etmek anlamlarıyla, tenkidi gramerin bir bölümü olarak görür. Leiden'li Jan Womer,

bir **Tractatio de Polymathia** (1602)'da **critica**'yı, bir yazarın yazılarını araştıran **iudicium** ve yanlış okumaları düzelten **emendatio** olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.[7]

Bunlardan daha önce yaşamış olan Julius Caesar Scaliger (1484-1558)'in o devirde yeni bir tenkit anlayışının esas kaynağı olarak görülmesi şaşırtıcıdır. Onun, ölümünden sonra neşredilen ve altıncı kitabın tamamı olup **«Criticus»** ismi verilen Poetics (1561) adlı eserinde, Homer'in Virgil'in lehinde yaptığı meşhur tenkitte olduğu gibi, tetkike, tasnife ve hatta takhibe önem veren Grek ve Romalı şairleri incelemeye ve karşılaştırmaya yer verilmiştir.

Yeni Latince terimin söz konusu olan dillere girişi, çoğu kez düşünülenden çok daha yavaş ve geç oldu. Kesinlikle, terimin hem tüm edebiyat nazariyesi ssitemini hem de bugün bizim pratik tenkit olarak isimlendireceğimiz şeyi içine alacak kadar genişlemesi ve günbegün gözden geçirilmesi ancak on yedinci yüzyılda olmuştur. On altıncı yüzyıl bu meseleleri «poetics» (şiir sanatı) «ve rhetoric» (belagat) ismi altında müzakere ettiğinden, «Literary Criticism in the Renassiance» (Ronesans'ta Edebî Tenkit) isimli modern kitaplara yanlış anlamalara sebep olabilecek adlar verilmiştir.

Ben şiirle ve belagatla ilgili kitaplarda terimin değişik zamanlarda ortaya çıkması ihtimalini göz önüne alırken, terimi açıkça kullanan İtalyanca kitapların ilkinin, sadece 1595'de Fransa'da yayınlanan Udeno Nisiely (Bendetto Fioretti'nin takma adı)'nin Proginnasmi Poetici'si olduğu anlaşılıyor,[8] ancak bu konudaki kesin gelişmelerin ilk defa, Scaliger'in ve onun Hollandalı talebeleri Heinsius ve Vossius'un etkisiyle Fransa'da ortaya çıktığı açıktır. Chapelain, 1623'te, Scliger'i «le grand critique» olarak isimlendirdi[9] ve Guez de Balzac, 1634'te, Heinsius'tan «şair, hatip, filozof ve münekkit», diye söz etmişti.[10] La Mesnardière **Art Poëtique** (1639) adlı eserinden önce kaleme aldığı **Discours** isimli çalışmasında terimin yayılışı hususunda ve «kütüphanelerin edebiyatçılar tarafından ya Aristotle'ı açıklamak ya da tenkitle meşgul olurken yaptıkları hicivlerine destek bulmak maksadı ile yazılmış şiir sanatına ayrılmış kitaplarla dolu olduklarına»[11] dair açıklayıcı bilgi vermektedir. Değişik anlamlarda kullanılan terim, genelde, Mollière'in **Critique de L'Ecole des Femmes** (1663)'i ve Richard Simno'ın **Histoire critique du Vieux Testament** (1678)'i ile birlikte sadece altmışlarda ve yetmişlerde benimsenmişe benziyor. Boileau'nun **L' Art poëtique** (1674) adlı eseri terimi duruma göre kafiyede de kullanıyor. La Bruyère, çok sayıda ortaya çıkan ve sanatın gelişimini geciktiren ve muhalif gruplara şekil veren «münekkitler» ve hicviyeciler»den şikâyet ede-

biliyordu.[12] Tenkidin gramere ve belagata bağlı olmaktan nasıl kurtulduğunu, «criticism» kelimesinin kısmen de olsa «poetics» teriminin yerini nasıl aldığını açıklamak için tam bir cilt eser yazılabilir. O, genel tenkit ruhuyla ve çoğalan şüphecilik, yetki ve kurallara güvensizlik anlamında yayılışıyla ve daha sonra da hazza, hisse, duyguya, **je ne sais quoi** ve benzerlerine yönelmekle açıkça münasebeti olan bir süreçtir. Kesinlikle klasik yazarların şifahî tenkidi ile sınırlı bir terim haline gelen şey, yavaş yavaş anlama ve hüküm verme problemiyle, hatta bilgi ve öğrenme teorisiyle tanınır hale geldi.

İngiltere'deki gelişme benzer şekildedir, ancak kendine has ilginç özelliklere sahiptir. (NED, Fulke'nin **Defense of the English Bible** adlı eserinden 1583'te «the prince of **Critici**»'ı, Florio'nun **Italian Dictionary** adlı eserinden 1598'de «critico»'yu tercüme ederek alıntı yapmasına rağmen), «critic» kelimesine Elizabet devrinde hemen hemen hiç rastlanmaz. Gregors Smith tarafından **Elizabethan Critical Essays** adlı eserde bir araya getirilen metinlerde veya Puttenham'ın **Art of English Poesie** isimli metnin tamamında kelime kesinlikle hiç kullanılmamıştır. Bacon'un **Advancement of Learning** (1605)'i «birisi tenkitte, diğeri bilgiçlikle»[13] ilgili olan, bilgi geleneklerinden bahseden ilk metin olarak gözükmektedir Tenkitle ilgili olanda beş şeye dair düşünceler mevcuttur: «(1) müelliflerin doğru tashihi ve basımı, (2) müelliflerin yorumu ve izahatı, (3) gerçek yorumlara çoğu kez önemli ölçüde ışık veren dönemler, (4) müelliflerin bir kısım tenkit ve hükümleri ve (5) çalışmaların tanzimi ve sentaksı.» Bundan kısa bir zaman sonra (1607), Ben Johnson «bilgili ve cömert münekkite (critick)» başvuruyor ve (1640'ta yayınlanan fakat muhtemelen daha önce yazılmış olan) herkesçe bilinen **Timber or Discoveries** isimli kitabında Aristotle'a «ilk gerçek münekkit (Criticke)» diyen ve «müellif ve onun ehemmiyeti hakkında dürüstçe hüküm vererek»[14] «gerçek münekkitlik» mesleğinden söz eden Heinsus'u kendi diline aktarıyor. Rymer, Rapin'in **Reflections on Aristotle** adlı eserine yazdığı Önsöz'de «son yıllara kadar İngiltere Kurtlar kadar Münekkitler (Critics)'den de uzak olmasına rağmen, son asırda İtalya Münekkitlerle kaynaştı,»[15] dediğinde, terim ve ifade ettiği şey tamamen kabul edilmiş oluyordu.

Bu süreç Fransa'daki gelişmelerle paralellik gösteriyor, ama İngilizce'de «criticism» ismi özel bir problem arzetmektedir. İlk bakışta onun, hem aktivite hem de şahıs anlamına gelen benzeri «critic»'den sakınmak için şekillendirildiği akla uygun geliyor. Deliller yeni tabirin başarısının uzun zaman sürmediğini gösteriyor. Richard Bentley **Phalaris Letters** (1697) adlı eserinde «criticism» diyebileceğimiz yerde «in way of critic» ibaresini kulanıyor ve Steele Tatler (1710, No. 115)'de bir temsil hakkında «bir

'critick' yazma»ya söz veriyor. Johnson hâlâ, arasıra, «criticism» kelimesini kullanıyor. Belli ki, Addison, bu kullanışı şahıslar için kullanılan isimden ayırt etmek için, 1721'de, Fransızca şekliyle yazmıştır :[16] **A Critique on Miltons Paradise Regained** (London, 1732) adlı bir çalışma vardır. Bugün yeniden, bilhassa Birleşik Devletler'de, onun Fransızca benzeri geniş çapta, bazen de oldukça keyfî manâ sınırlaması ile birlikte kullanılmaktadır. Meselâ, R. W. Stallman'ın tanınmış **Critiques and Essays in Criticism** (New York, 1949) isimli eseri «Critique» kelimesini bazı müelliflerin tartışmalarına işaret etmek için ve «criticism»i teoriyi ifade etmek için kullanır. Sanırım «critique», bugün, ekseriyetle «ism»lerin yığılmasından sakınmak için (krş. **A Critique of Humanism**, 1930) yahut da mütevazi bir kitap tenkidine azıcık üstün bir hava vermek için kullanılıyor.

Ancak «criticism» İngilizce'de mütevazi bir mevki sahibi olmanın dışında her şeye sahipti. Kelime ya **babzizein** gibi fiillerden türeyen hareket isimlerini gösteren Grekçe **-ismos** son eki ile yapılır, ya da sadece Lutheranism, Protestanism, Platonism, Stoicism, skepticism vb. gibi İngiliz diline sonradan giren birçok yeni soyut Latince doktrin isimleriyle kıyas yapılarak ileri sürülmüş olabilir. N-D, Thomas Decker'ın aşağıda verilen ifadesi için, 1607 tarihini vermektedir : «Ateş edilecek kritisizm hedefinde duruyorum.» Buradaki kullanışın edebiyatla ilişkisi yoktur. Milton'ın **Apology for Smectymnuus** (1642) adlı eserinde Joseph Hall hicivlerinden dolayı saldırıya uğrar: «Şimdilik 'Criticisme' kurdu onun içine girmiştir, o bize Almanca **rutters**'in, yemeğin ve mürekkebin menşeini söyleyecektir.»[17] «Criticism» burada Theophilus Gale'in **Contra Gentiles** (169) adlı eserde, eskiden grameri, son zamanlarda da, «Criticisme»i tasarlayan dil bilgisi olarak tarif ettiği manâda kullanılmaktadır. Görünen o ki, kelimeyi yeni anlamı ile kullanan ilk yazar, 1677'de **The State of Innocence**'ın önsözünde «ilk defa Aristotle tarafından tesis edilen 'criticism', iyi hüküm verme ölçüsü manâsına geliyordu,» diyen Dryden idi. 1679'da, Dryden, içerisinde «The Grounds of Criticism in Tragedy» isimli bölümün bulunduğu **Troilus and Cressida**'ya bir önsöz yazdı ve bu suretle terim kesin olarak kullanılmaya başlandı. John Dennis, 1704'te **The Grounds of Criticism in Poetry**'yi yayınladı ve şüphesiz 1711'de yayınlanan Pope'un **Essay on Criticism**'i kelimenin kullanışını öylesine katiyetle ve geniş çapta tesis etti ki, onu daha fazla izlemeğe gerek yoktur. Terim, belli ki, Fransa'dakinden de daha fazla ve daha geniş çapta kullanılıyordu. Meselâ, Bouhours'un **Manière de Bien Penser** (1687)'i **The Art of Criticism** (1705) ismiyle tercüme edildi. Rapin'in **Whole Critical Works**'u, Fransızca böyle bir külliyat olmamasına rağmen, 1706'da, o isimle ortaya çıktı ve asrın sonlarında Lord Kames'ın Elements of **Criticism** (1762) adlı çalışması «tenkit bilimi»ni, psikolojik temellere dayandırarak açıkladı.

Lâkin, «criticism» şekli yalnızca İngilizce'ye mi mahsustur? Terimin yaygınlaşıp «critic» kelimesini saf dışı ettiğinde şüphe yoktur, çünkü benzerlerini de ortadan kaldırmıştır. Fakat uzun şekle sahip «criticism»e Latince kökenli diğer dillerde de rastlıyoruz. Ben ona Baltasar Gracián'ın **El Heroe** (1637)'sundaki «Aunque seguro el héroe del ostracismo de Atena, peligra en el criticismo de Espana.»[20] şeklindeki cümlede de rastladım. Onun on sekizinci yüzyılın başlarında İtalyanca'da da var olduğu anlaşılıyor. Antonio Maria Salvini (1633-1729), o şekil Pope'un **Essay**'inin ismiyle açıkça teklif edilmesine rağmen, Pope'dan «un valent Inglese nell' arte del criticismo»[21] olarak bahseder. «Criticismo», Baretti'nin İtalyanca-İngilizce Sözlüğü (Italian-English Dictionary, 1960)'nde geçmektedir, ama Baretti'nin Johnson'ın arkadaşı olduğundan ve İngiltere'de uzun zaman ikâmet ettiğinden şüphe edilebilir. «Criticisme» ve «criticismo» kelimeleri Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca'da mevcut olsalar bile, bunların on dokuzuncu yüzyıldan önce tamamen ayrı ayrı kullanıldıkları anlaşılıyor. Bütün Fransızca ve İtalyanca sözlükler, onun, Kant'ın tenkidî felsefesine ait bir terim olarak, on dokuzuncu yüzyılda ve günümüzde kullanıldığına şahadet ederler. Tommaseo onu Rosmini'den iktibas eder; İspanyol Akademisi Sözlüğü (The Dictionary of the Spanish Academy) yalnızca on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yaşayan Menández Pelayo'dan örnekler verir; Littré Renouvier'den ve 1845 tarihli bir parçadan aktarama yapar. Kant bizzat kendine ait «critical» felsefeden söz etti, ama ona hiçbir zaman «criticism» demedi. Kant'da 1790'da «Kriticism»[22] terimini kullandığı tek bir parçaya rastladım. Schelling, terimin uzun şeklini, Kant'ın düşüncesinden söz ederken, onu geleneksel felsefenin dogmatizmi ile karşılaştırırken, 1796'da kullandı.[23] Tenkidî felsefe ile ilgili bir sözlükte (1799) «Critizismus» maddesi bizden «dogmatismus»a bakmamızı istiyor.[24] Jacobi, Kant'ın «Kriticismus»u hakkında ilmî bir eser yazmıştır (1801) ve Hegel, ilk çıkan Heidelberg **Encyclopädia**'da Kant'ın «vernunftboscheidener Kriticismus»undan[25] şikâyet etmektedir. Ancak, terimin uzun şeklinin, Kant'ın etkisinin zirvede olduğu dönemde, Almanya'da çok nadir olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Sadece on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Kant'ın yeniden gündeme geldiği sıralardadır ki, Alois Riehl, terimi göze çarpacak şekilde **Der phiosophische Kritizismus** (1876)'a başlık olarak kullandı.

«Kritik», «kritisch» terimi Almanya'ya on sekizinci asrın başlarında Fransa'dan girdi. Gottsched'in eserinin **Versuch einer krischen Dichtkunst** (1730) şeklindeki başlığında geçmektedir. Lessing, Herder ve Schlegeller kendilerini kesin olarak münekkit sayıyorlardı ve özellikle August Wilhelm Schlegel ve Adam Müller tenkidin teori ve tarih arasındaki durumunu izah etmeye ve edebiyat incelemesi için onun merkezî önemi olduğunu iddia etmeye kalkıştılar.[26] Fakat terimi ve ifade ettiği şeyi atmak ve manâsını

sadece gelişigüzel edebî bir görüş olan günbegün tenkit (reviewing) manâsına gelene kadar daraltmak için Almanya'da bir şeyler oldu. Eski terimin yerini «asthetik» ve yeni terim «Literaturwissenschaft» aldı. Wolfgang Kayser'in **Das sprachlichte Kunstwerk** (Bern, 1948) adlı eserinde, kelime bibliyografyadaki başlıklar arasında geçmesine rağmen, terim ve türevleri hiç tartışılmıyor. Merker-Stammler'in önemli eseri **Reallexikan der deutschen Literaturgeschichte**'deki tenkitle ilgili yeni makalede, edebî tenkide «**Publizistik** şeklinden daha değersiz bir bilim,» demektedir. O «günlük basında edebiyatla ilgili yeniliklerin mahallî tenkidi ve edebiyat ve müzikle alâkalı temsillerin değerlendirilmesi,» demektir.[27] Fransa'da Sainte-Beuve halktan biri olarak münekkidin üstünlüğünü yeniden tesis ederken, İngiltere'de Matthew Arnold, tenkidi modern kültürün anahtarı ve İngiltere'nin kurtuluşu haline sokarken, Almanya'da tenkit statüsünü önemli ölçüde kaybetti. Gervinus, **Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen** (1835) adlı eserinin takdim yazısında münekkitliği katiyetle reddederek şöyle der: «Eşyaların estetik değeri beni ilgilendirmez: Ben ne şairim ne de güzel yazı yan (belletristic) bir münekkidim.» Hermann Hettner, 1853'te, «tenkit, sanat estetiğinden, fertlerin yazdığı önemli eserlerin ve opokların karakteristiğinden, yani sanat ve edebiyat tarihinden başka bir şey değildir,» diye yazmaktadır,[29] ve F.T. Vischer tenkidi, beş ciltlik **Aesthetic** adlı eserinin III. cildinde (1854) «sanatkârın seyirci ile ilişkisi»[30] başlığı altında kısa bir şekilde tartışmaktadır. Kendisine poetikanın tabi olduğu felsefî bir disiplin olan estetikle, temelde edebiyat tarihi olan edebiyat bilimi arasındaki ayrılık on dokuzuncu yüzyıl Alman entellektüel mizanseninin bri özelliği halini aldı. Münekkit yalnızca bir komisyoncu, geçici öneme haiz bir muharrir oldu. Terimin Almanya'da bu şekilde daralmasının sebebi çok açık bir şekilde ortadadır. Milli çizgide uzmanlaşan edebiyat tarihi geçmişle ilgili tartışmaların yerini alırken, Hegelciliğin karşı konulamaz prestiji, estetiği akademi mensubu filozofun ilgi alanına soktu. Tenkit, kendisiyle Englightment ve onun yeni şekli **Das junge Deutschland**'ın sadece muhafazakârlar tarafından değil aynı zamanda idealist liberaller tarafından kısa zaman sonra ele lındığı zillete kurban gitti.

Asrın sonlarındaki tenkide, pozitivizm ve bilimle ilgili ideallerin karışmasının durumu değiştirmiş olacağını umabilirsiniz. Şüphesiz, kendilerine münekkit adını veren münekkitler doksanların Alman natüralist akımında önemli rol oynadılar. Fakat «criticism» teriminin kaybetmiş olduğu eski yerine kavuşmasını engelleyen yeni bir yıldız doğmuştu. Almanya'da «criticism»in yerini «Literaturwissenschaft» aldı. «Science de la litterature» veya «science of literature» gibi benzer terkipler Batı'da başarısızlığa uğrarken, o, başarılı oldu. Edebiyat bilimi fikri Almanya'ya has değildi.

Fransa'da böyle iddialar ve teşebbüsler uzun zamandır mevcuttur. Nitekim, J. J. Ampère, **Discours sur l'histoire de la poésie** (1830) adlı eserinde edebiyat felsefesi ve edebiyat tarihinin «science littéraire»nin iki bölümünü teşkil ettiklerinden açıkça söz etmektedir.[31] Fransa'da ilmî metotların edebiyat incelemesine aktarılmasının ne kadar önemli bir eğilim olduğunu anlamamız için sadece Taine'e, Brunetière'e, ya da Hennequin'in **Critique scientifique** (1888) adlı eserine işaret etme ihtiyacını duyuyorum. İngiltere'de E.S. Dallas ve J. A. Symonds tenkidi, ilmî olarak, psikolojik, yahut biyolojik prensipler üzerine bina etmek için benzer teşebbüslerde bulundular. Ancak, terim yalnızca Almanya'da kök salıp gelişti. Terim, Karl Rosenkranz'ın Almanca «Literaturwissenschaft»ın durumunu incelerken 1842'de yazdığı birkaç kitabın tenkidinde, oldukça yüzeysel bir biçimde kullanılmıştır.[32] Yine 1865 tarihli bir periyodikte de rastladım.[33] 1887'de Ernst Grasse, **Die Literaturwissenschaft, ihr Zeil und ihr Weg** üzerine bir konferans verdi. Ernst Elster, Wundt'un psikolojik prensiplerini ve terimlerini içine alan **Prinzipien der Literaturwissenschaft** (**1**, Halle, 1897, **2**, 1911) isimli iki ciltlik bir eser ortaya koydu.

Bununla birlkite, Almanya dışında, «edebiyat bilimi» terimi hiç bir ilerleme kaydetmedi. Edinburgh'da 1898'de Hollandalı Henrik Clemens Muller tarafından verilen **«The Science of Literature»** (Edebiyat Bilimi) ile ilgili konferanslar[34] bu kuralın te kistisnasıdır ve Romanyalı Michel Dragomirescо'nun **La Scinece de la littérature** (1928-29) isimli dört ciltlik eseri de öyle. İstanbul'da 1950'de yayınlanan Guy Michaud'un **Introduction à une science de la littérature** adlı eserinde, terim, aniden tekrar ortaya çıkmıştır. İngilizce ve Fransızca'daki «science» kelimesi tabii bilimlerle öylesine çok özdeşleşti ki, terim varlığını sürdüremedi; halbuki Almanya'da «Wissenschaft» eski geniş anlamını korudu ve böylece natüralistik ekolden koparılan «Literaturwissenschaft» yeni şiir sanatı (poetics) için ve mevcut edebiyat tarihine yöneltilen tenkit için slogan haline getirildi. 1908'de, Dilthey'in öğrencisi olan Rudolf Unger, modern «Literaturwissenschaft»taki felsefî problemleri delililer göstererek ortaya koydu,[35] ama, görünen odur ki, terim sadece birinci dünya savaşı sonrasında yeni bilim adamlarının uyanan sesi haline geldi. 1920'de olonyalı Sigmund von Lempicki, pratik tenkidi hariç tutarak, şiir sanatı (poetics) ve edebiyat tarihini içine alan bir kitap olan **Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft**'ı yazdı ve 1923'te **Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte**'nin temeli atıldı ve Paul Merker, konusu bu tezat olan kitabını, **Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft**'ı yayınladı.

Bu süre içerisinde, İngilizce konuşulan ülkelerde «criticism» kelimesinin tutulduğunu onaylayan I. A. Richard'ın **Principle of Literary Criticism** (1924) adlı eseri ve J. C. Ransom'ın 1941'de yayınlanan kitabından çok önce rağbet gören «The New Criticism» ve Northrop Frye'nin **Anatomy of Criticism** (1957) gibi eserleri yayınlandı. Tenkidin fonksiyonu ve iddiaları R. P. Blackmur ve Kenneth Burke gibi diğer Amerikalı münekkitlerde veya İngiliz münekkit G. Wilson Knight'ta aynı derecede, tenkidi tam bir dünya görüşü veya bir felsefe sistemine benzer bir şey haline getirecek ölçüde, geniş tutulmuşlardır.

Fransa'da, Sainte-Beuve ve Taine'in sahip oldukları prestije rağmen, «critique» kelimesinin anlamı, Almanya'dakinden daha sonra olsa da, farklı sebeplerden dolayı bir dereceye kadar daralmış ve tesirinin şiddeti azalmıştır. Ferdinand Brunetière ile birlikte «la critique üniversitaire» etki yönünden zirveye ulaştı ve insana ve onun inançlarına olan reaksiyon yüzünden, tarafsız gerçek «edebiyat tarihi» Fransız üniversitelerinde başarıya ulaştı (Bundan Gustave Lanson haksız olarak kısmen sorumlu tutulmaktadır). Tenkit, Akademinin dışında kendi yoluna devam etti veya çoğu kez etmeye çalıştı. Münekkitlerin, genelde İsviçre üniversitelerinde, geniş Anglo-Amerikan anlamında öğretim yapmış olmaları çağdaş Fransa'nın karakteristiği olarak görünüyor: Bunlar arasında Albert Bèguin, Marcel Raymond, Georges Poulet sayılabilirler. Ancak Fransa'da «critique littéraire» terimi hâlâ mevcuttur ve çok geniş nüfuza sahiptir. Gide, Valery, Malraux, Mauriac münekkittirler, ve bazı filozoflar edebiyat nazariyesiyle ilgileniyorlar. Kritisizm düşmanlığı geniş çapta kullanılan «critique» teriminin kısaltılmış şeklinden çok Fransa'daki akademik durumun bir hususiyeti ve mukayeseli edebiyat doktrininde çok bariz olan pozitivist gerçekçiliktir.

Bu arada Almanya'da kısa şekil seyrini tamamlanmıştır ve terim, yeniden, sahip olduğu daha eski ve daha geniş manâsını kazanıyor. Alman kritisizm tarihine karşı ilginin uyanması da elbette söz konusudur. **Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter** (1948) adlı eserinin meşhur bir bölümünde E. R. Curtius klasik çağda Alman kritisizminin tanınmasını güzel sözlerle müdafaa etmiştir.[36] Terimi eski manâsı ile, yani şiir sanatı (poetics) ve edebiyat nazariyesini içine alacak şekilde, yorumlayan eser, Doğu Almanya'da ortaya konan, Hans Mayer'in geniş Alman kritisizmi antolojisidir.[37] Harpten beri İngiliz ve Amerikalıların kullandıkları şeklin tesiri ve muhtemelen Rusların kullandıkları şekil, bu temayülde hissedilmektedir.

«Criticism»in İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'daki mevcut kullanılışının, geniş şekliyle, bazı anlam farklılıklarını ortadan kaldırıp kaldırmaya-

çağını merak ediyorum. Hâlâ inanıyorum ki, nesir biçimleri de kesinlikle içine aldığından ve eski terimde îma edilen reçeteyi reddettiğinden dolayı, bana «poetics»ten daha uygun gibi görünen «literary theory» ile, daha dar anlamıyla değerlendirilmelerine önem veren somut edebî eserlerin tetkiki olan «literary criticism» arasında fark vardır. Ta 1894'lerde Croce «literary criticism» teriminin yalnızca, sadece ortak bir konuda, edebiyat eserinde birleşen en farklı zihin işlemlerinin bir araya getirilmesi anlamına geldiğinden söz ediyordu.[38] Terimi, Almanların günlük kitap tenkidi anlamında daraltmaları bana tehlikeli gibi görünüyor, çünkü o, bu değerlendirmeyi gazeteciye bırakıyor ve «Literaturwissenschaft»ı çağdaş edebiyattan ayırılan ve tefrik etme ve değerlendirme görevinden alınan bir disiplin olarak bir kenara bırakıyor. Bir ara çözümün, kendisine yarayacağı anlaşılıyor.» Criticism»in İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve benzer dillerdeki geniş kullanılışını safdışı edemeyiz: Ben de onu **History of Modern Criticism** adlı eserimin başlığında kullandım. Ancak izin verin, prensiplerle, kategorilerle ,tedbirlerle ve benzerleriyle alâkası olan teori ve eldeki edebiyat eserlerinin müzakeresi olan «criticism» arasındaki anlamlı farkı, her ne zaman bu farka dikkati çekecek bir sebeple karşılaşırsak, korumaya çalışalım. Tavsiyelerde bulunmanın ötesinde yapabileceğimiz daha fazla bir şey yoktur. Bir kelimenin anlamı kontekstinde üstlendiği ve kullananları tarafından onun üzerine empoze edilmiş olan anlamdır. Merkezi Oxford'da bulunan «analitik» felsefe veya Heidegger'in egzistansiyal analizi gibi değişik modern felsefe ekollerinin bir terimin esas anlamını keşfetme teşebbüsleri başarısızlığa mahkûmdur. Kelimelerin tarihleri vardır, fertler onlara manâlarını verirler, değişmez değillerdir, değişmez kalamazlar. Özellikle edebiyat tenkidi gibi böylesine zor anlaşılır bir konuda, terminoloji en yetkili kişiler ve en etkili âlimler tarafından bile dondurulamaz. Bizler anlamlarının serbest kalmasına yardım edebiliriz, kendilerinden önce veya sonra gelen ifadeleri açıklayabiliriz; meseleleri açıklığa kavuşturabilir ve birinin diğerine üstünlüğünü salık verebiliriz, ama gelecek için kanun koyamayız.

DİPNOTLAR

1. Pauly-Wissowa-Kroll, **Real-Encylopädie der classischen Altertumswissenschaft, 11** (Stuttgart, 1921), 1912-15'de. J.E. Sandys' **History of Classical Scholarship**, 1 (3. baskı, Cambridge, 1926), 10-11'de biraz farklı bir izahat mevcuttur.
2. «Classical and Christian Ideas of World Harmony (**Stimmung** kelimesinin yorumu ile ilgili giriş bölümü», **Traditio**, 2 (1944), 409-64 ve 3 (1945), 307-64; «**Essays in Historical Semantics** (New York, 1948), s. 179-316'daki «**Milieu** and **Ambiance**».
3. Rudolf Pfeiffer, **Philologia Perennis** (Munich, 1961), s. 5'de iktibas edilen edilen «Poietes ama kai kritikos».
4. **Epistle ad Pisones'de**, Horace (445 vd.) «versus reprehendet inetes: Culpabit duros... mutanda notabit: Fiet Aristarchus» olan «vir bonus et prudens,» diye söz etmesine rağmen, «ciritic» kelimesi kullanılmaz. Hem (Les Quatres Poëtiques, 1 [Paris, 1771], 65) isimli tercümesinde Batteux, hem de Allan H. Gilbert **Literary Criticism** [New York, 1940], s. 142'de yeniden basılan («Horace on the Art of **Poetry**» [1928]'de E.H. Blakney»un Critique éclairé et vrai» veya «a kind and sensible critic,» diye tercüme ederler.
5. **Angeli Politani prelectio in Priora Aristotelis Analytica. Titulus Lamia** (Firenze, Antonio Miseomini, 1942): «At apud antiqous olim tantum auctoritatis hic ordo hubuit / ut Censores essent / & ludices / Scriptorum omnium soli Grammatici: Quos ob it etiam Criticos uocabant» (s. 27).
6. **De criticis et philologis veteribus et recentioribus** (1597): «Criticorum monus et officium unicum est operam dare ut, eorum opera, melius sit omnibus utriusque linguae, Graceae dico et Latinae, scrip, toribus.» Bkz. Antoniu Bernardini ve Gaetano Righi, **Il Concetto di Filologia e di cultura classica nel pensiero moderno** (Bari, 1947), s. 51.
7. A.g.e., s. 100.
8. Meselâ, s. 16, 17, 36, 44, 154.
9. Alfred C. Hunter, ed., **Opuscules critiques** (Paris, 1936), s. 108.
10. Edith G. Kern, **The Influence of Heinsius and Vossius upon French Dramatic Theory** (Baltimore, 1949), s. 67'de iktibas edilmiştir.
11. A.g.e.; s. 7: «Les Bibliothèques sont pleines des productions des gens de lettres... qui ont travaillé sur set Art soit pour expliquer, Aristo, pour justifier leurs Eloges quand ils ont loué quelques Poëmes, ou pour appuyer leurs Censures, lorsqu'ils ont touché la Critique.»
12. **Les Caractères** (1687), «Des Ouvrages de l'ésprit» adlı bölümde.

13. W. A. Wright tarafından basılan **Of the Advancement of Learning** (Oxford, 1891), s. 182.
14. J. E. Spingarn, ed., **Critical Essays of the Seventeenth Century, 1** (Oxford, 1908), 15, 55, 57. 228, 230. sahifelerdeki notlarla krş.
15. Curt A. Zimansky, ed., **The Critical Works of Thomas Rymer** (New Haven, 1956), s. 1-2.
16. **NED**'den örnekler. Addison bölümü **The Dialogue on Medals** (1721)'den alınmıştır.
17. Spingarn, a.g.e., s. 205.
18. **NED**
19. W. P. Ker, ed., **Essays, 1** (Oxford, 1926), 179, 202 vd.
20. **Obras, 1** (Madrid, 1664), 534, veya **Obras comletas**, ed. E. Correa, Calderon, (Madrid, 1934), s. 23. Sir John Ekeffigton tarafından yapılan İngilizce tercümesi, **The Heroe of Lorenzo, or the Way to Eminence and Perfection** (London, 1752), s. 145'te şöyle deniyor: «Although our Heroe may be secure from the Ostracism of Athens, yet he will be in the danger of the Criticismes of Spain.»
21. Alıntı **Prose toscane, 2** (1723), 243'ten yapıldı: **Vocabolario degli Accademici della Crusca** (Verona, 1806)'dan : «Ai quali con bello estro rivolgendosi, felicemente canto un valent Inglese nell' arte del criticismo.»
22. «Ueber eine Entdeckung nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll» (1790)'da, **Gesammelte Schriften** (Akademie-ausgabe, Berlin, 1912), 1. Abteilung, 8, 226-27'de «Der Kriticism des Verfahrens mit allem, was zur Metaphysik gehört, (der Zweifel des Aufschubs) its degegen eine Maxime eines allgemeinen Misstrauens gegen alle synthetische Sätze derselben,» şeklinde geçmektedir.
23. Niedhammer'in **Philosophisches Journal** (1796)'daki «Philosophische Briefe über Dogmatismus und Kritizismus,»
24. G. S. A. Mellin, «Critizismus» başlığı atlında **Wörterbuch der kritischen Philosophie** (Jena und Leipzig, 1799).
25. F. H. Jacobi, «ueber das Unternehmen des Kriticismus, die vernunft zum Verstande zu bringen,» Reinhold'ün **Beitrage**, 31. Heft (1801)'de; ve Hegel, Sümtliche Werke, ed. H. Glockner, 6 (Stuttgart, 1928), 7, ayrıca 313.
26. Daha detaylı bir izahat için bkz. benim **History of Modern Criticism, 2** (New Haven, 1955) adlı eserim, s. 55 vd., 292 vd.
27. (Werner Kohlschmid'in) 2 (Bern, 1959), 63: «Weniger Wissenschaft als vilmhr eine Form deer Publizistic... es meint jetzt vornehmlich die aktuelle Rezension literarischer Neuerscheinungen and die Berurteilung litererischer oder müsikalischr Aufführungen in der Tagespresse.5
28. **1**, 11: «Ich habe mit der aesthetischen Beurteilung der Sachen nichts zu tun, ich bin kein Poet und belletristischer Kritiker.»
29. **Schriften zur Literatur** (Berlin, 1959)'da yeniden basılan «Ludwig Tieck als Kritiker» adlı bir tenkit, s. 358: «Die Kritik... ist jetzt nichts anderes als die Asthetik der Kunst als solcher und die Characteristik der einzelnen grossen Kunstwerke und Kunstepochen, die Kunst und Literaturgeschichte.»

30. 3 (Stuttgart, 1854), 68, 507. paragrafın bir kısmı: «Das Verhältnis des Künstlers zum Zuschauer. Die Kunst der bürgerlichen Bildung; Kritik.»

31. **Mélanges d'histoire littéraire et de littérature, 1** (Paris, 1867), 2'de yeniden basıldı.

32. **Reden und Abhandlungen** (3. tolge, Leipzig, 1848), Studien, Fünter Theil. Orada: «Die deutsche Literaturwissenschaft. 1836-42. Eine Uebersicht,» s. 189-202. Theodor Mundt, Mundt, **Geschichte der Literatur der Gegenwart** (Berlin, 1842), s. 2. «Literaturgeschichte als eine besondere Wissenschaft»'a ve «der Begriff der Literatur als einer zummenhängenden nationalen Wissenschaft»'a işaret ediyor. Kohlschmidt (bkz. not: 27) bu kitaba, terimin ilk geçtiği yer olarak işaret etmesine rağmen, orada «Literaturwissenschaft» terkibini bulamıyorum.

33. Richard Gosche, **Jahrbuch für Literaturgeschichte, 1** (Berlin, 1865), 221'deki «Übersicht der literarhistorischen Arbeiten in den Jahren 1863 und 1864» adlı makale.

34. Harlem, 1904'te yayınlandı.

35. **Philosophische Probleme in der neueren Literaturwissenschaft** (Munich, 1908).

36. Bern, 1948, s. 304.

37. Hans Mayer, ed., **Meisterwerke deutscher Literaturkritik** (2 cilt, Berlin, 1954-56).
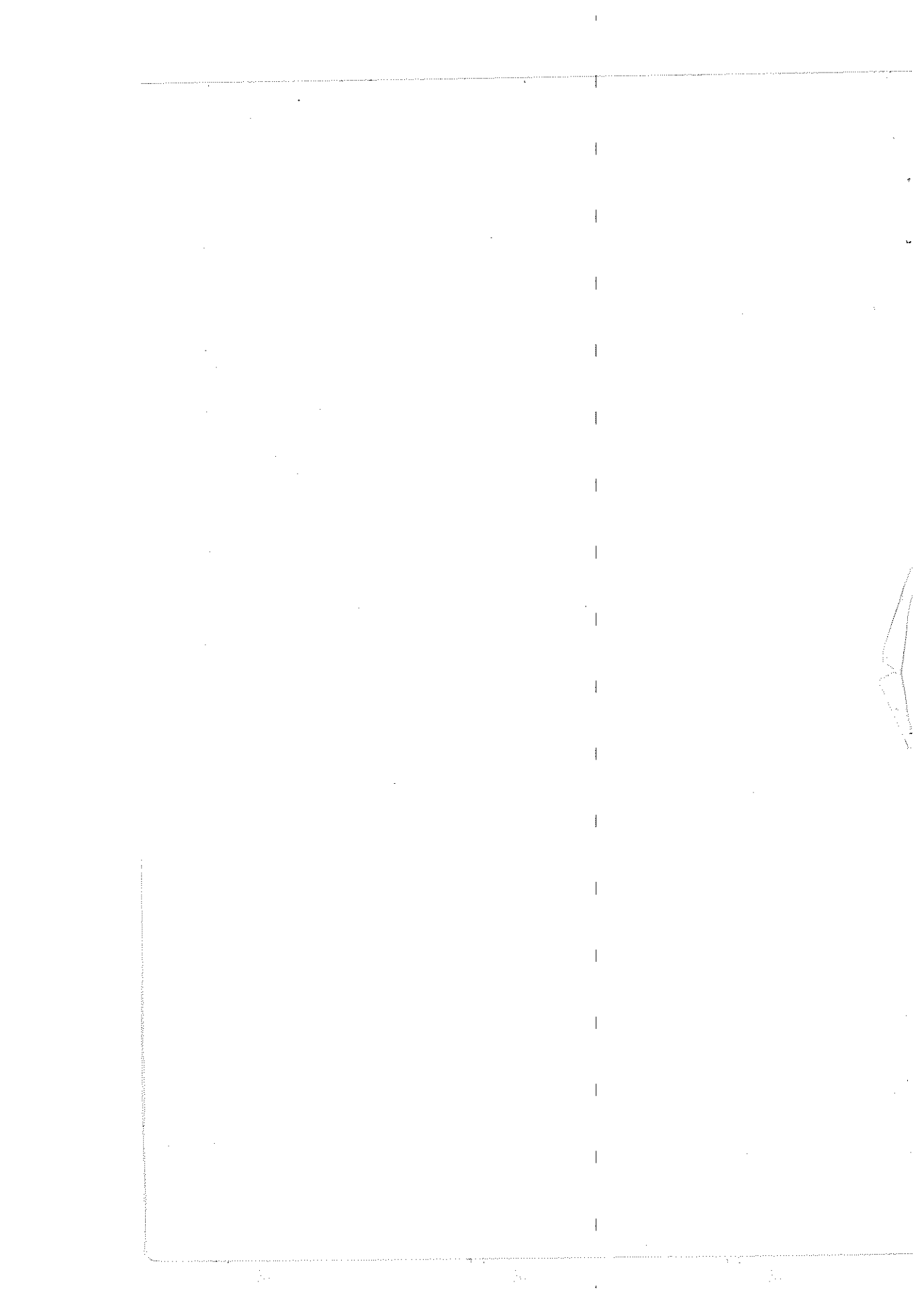
38. **Primi Saggi** (2. baskı, Bari, 1927) s. 77 vd.'da yeniden basılan **La Critica La Critica letteraria** (Rome, 1894)'da.